MICHAEL HARDT
ANTONIO NEGRI

Dionysos'un Emeği

Devlet Biçiminin Bir Eleştirisi

iletişim

MICHAEL HARDT - ANTONIO NEGRI Dionysos'un Emeği Devlet Biçiminin Bir Eleştirisi

MICHAEL HARDT - ANTONIO NEGRI

Dionysos'un Emeği

Labor of Dionysus. A Critique of the State-Form
© 1994 University of Minnesota
Bu kitabın yayın hakları University of Minnesota Press'ten (Minneapolis, Minnesota, U.S.A.) alınmıştır.

İletişim Yayınları 877 • Politika Dizisi 41
ISBN-13: 978-975-05-0119-7
© 2003 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2003, İstanbul
2. BASKI 2007, İstanbul

EDİTÖR Asena Günal - Kerem Ünüvar
KAPAK Utku Lomlu
KAPAK FİLMİ 4 Nokta Grafik
UYGULAMA Hüsnü Abbas
MONTAJ Hasan Deniz
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

MICHAEL HARDT - ANTONIO NEGRI

Dionysos'un Emeği

Devlet Biçiminin Bir Eleştirisi

Labor of Dionysus
A Critique of the State-Form

ÇEVİREN *Ertuğrul Başer*

iletişim

MICHAEL HARDT Duke Üniversitesi'nde edebiyat profesörüdür. Kendi yazdığı *Gilles Deleuze: An Apprenticeship in Philosophy* (1993) kitabının yanında, Antonio Negri ile birlikte *Labor of Dionysus: A Critique of the State-form* (1994) kitabını da yazmıştır. Paolo Virno ile birlikte *Radical Thought in Italy* (1996) ve Kathi Weeks ile birlikte *The Jameson Reader* (2000) kitaplarının editörlüğünü yapmıştır. Halen Pier Paolo Passolini'nin yazı ve filmlerinin yanı sıra 20. yüzyıl edebiyatında modernizm ve realizm üzerine çalışmaktadır.

ANTONIO NEGRI 1933 yılında Italya'nın Padua kentinde doğdu. 23 yaşında, Alman tarihselciliği üzerine hazırladığı teziyle felsefe diploması aldı. 1957-1958 yılları arasında, Benedetto Croce Tarihsel Çalışmalar Enstitüsü'nde çalıştı ve 1959 yılında Hukuk Felsefesi profesörlüğü unvanını kazandı. 1967 yılına dek Padua Üniversitesi'nde asistan olarak görev yaptı ve aynı yıl Devlet Doktrinleri profesörü oldu. 1979'da Aldo Moro'nun Kızıl Tugaylar tarafından kaçırılıp öldürülmesi sonrasında açılan soruşturma nedeniyle tutuklanan Negri, dört buçuk yıl hapiste kaldı. Hapisten çıktıktan sonra 1997'ye kadar Fransa'da yaşayan Negri, döndüğü Italya'da tekrar tutuklandı. Halen tutuklu bulunan Negri'nin yayımlanmış kitapları şunlardır: *The Savage Anomaly: The Power of Spinoza's Metaphsics and Politics* (University of Minnesota Press, Minneapolis, 1991); *Marx Beyond Marx: Lessons on the Grundrisse* (Autonomedia, New York, 1991); *The Politics of Subversion: A Manifesto for the Twenty-First Century* (Polity Press, Cambridge, 1989); *Revolution Retrieved: Selected Writings on Marx, Keynes, Capitalist Crisis and New Social Subjects 1967-1983* (Red Notes, Londra, 1988); Michael Hardt ile birlikte *Labor of Dionysus: A Critique of the State-Form* (University of Minnesota Press, Minneapolis, 1994); Félix Guattari ile birlikte: *Communists Like Us: New Spaces of Liberty, New Lines of Allience* (Semiotext(e), New York, 1990).

Félix Guattari'ye

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR 11

Önsöz: Dionysos 13

Birinci Kısım 15

BİRİNCİ BÖLÜM

Eleştiri Olarak Komünizm 17

Dinazorlar 17

Komünizm 19

Emek 22

Özne 28

Postmodern 33

Marksizmler 37

Geçişler 40

İKİNCİ BÖLÜM

Keynes ve Kapitalist Devlet Teorisi 43

Modern Devletin Gelişiminde Bir Dönüm Noktası: 1929 44

Keynes ve 1917-1929 Dönemi: Ekim Devrimi'nin Kapitalizm Üzerindeki Etkilerini Anlamak 53

Keynes'in Siyasetten Bilime Kayışı: 1929 ve Sermaye İçindeki İşçi Sınıfı 65

Kapitalist Yeniden İnşa ve Sosyal Devlet 76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Anayasada Emek ... 87

I. Sorunsalın Genel Hatları ... 88
Emeğin Anayasaya Uygunluğu ... 89
Toplumsal Sermaye ve Toplumsal Emek ... 94
Birinci Sonuç: Bir Burjuva Kategorisi Olarak Emek ... 100
İkinci Sonuç: Sermaye Bilimi ... 106
Hukuk Devleti ve Sosyal Devlet ... 111

II. Emeğin Kuruluş Yapısına Duhul Süreci ... 117
Kapitalist Gelişme ve Emek-Gücünün Tarihsel Kuruluş Yapısına Duhul Süreci ... 117
Birinci Hukuki Sonuç: Kaynaklar Sisteminin Krizi ... 127
İkinci Hukuki Sonuç: Kanun Egemenliği Teorisinin Krizi ... 136
Sosyal Devlette Özgül Hukuk Üretim Tarzının Yapısı ... 143
Sosyal Devletin Üretici Kaynağı ... 150

III. Emeğin Kuruluş Yapısına Duhul Modeli ... 157
Emeğin Kuruluş Yapısına Duhulünden, Kuruluş Yapısına Duhul Modeline ... 157
Genel Hukuk Teorisi ve Modelin İnşası ... 163
Soyut Emek Modelinin Somutlaşma Şartları ... 171
Sermayenin Aydınlanması ... 176
Sosyal Devlet ... 180

IV. Burjuva Otorite Teorisi Modelinin Eleştirisi ... 186
Diyalektiğin Sıkıntıları ... 186
Toplumsal Sermayeye Tabiyet ... 194
Sermayenin Toplumsal Örgütlenişi ... 195
Çelişkilerden Antagonizmaya ... 199
Sonuç Yerine: Emek Yanlısı Bir Eleştiri Mümkün mü? ... 201

İkinci Kısım ... 203

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Komünist Devlet Teorisi ... 205
Revizyonist Gelenek ve Devlet Anlayışı ... 206
Sorunun konuşu: Marksist Yaklaşımlar ... 211
Teorinin Günümüzdeki Durumu: Yeni-Gramscici Çeşitlemeler ... 216

Sorunu Yeniden Kurmak: Dağıtımdan Üretime 221
Yapısal Devlet Analizinde Gelişmeler: Örgütlenme Mekanizmaları 226
Yapısal Devlet Analizinde Gelişmeler: Kriz Teorisinde Devlet 235
Bir Parantez: Burjuva Teorisinin Kaçamakları, Anıştırmaları ve Özeleştirileri 241
Sorunu Yeniden Kurmak: Devlet, Sınıf Mücadelesi ve Komünizme Geçiş 248

BEŞİNCİ BÖLÜM
Devlet ve Kamu Harcamaları 257
Bir Bütün Olarak Sorunsal: Yorumlama Şartları ve Gerçek Şartlar 258
Birinci Analitik Yaklaşım: Üretken Emeğin Toplumsal Birleşme Eğilimi ve Değerlendirme Ölçütleri 264
İkinci Analitik Yaklaşım: Toplumsal Birikim, Devlet Yönetimi ve Kapitalist Meşruiyetin Temelindeki Çelişkiler 271
İtalya'da Kamu Harcamalarında Kriz 277
Kriz ve Yeniden Yapılanma Döneminde Yeni Proleter Özne 282
Kamu Harcamalarının Birikim ve Meşruiyet İşlevleri Üzerine Ek Tespitler 288
Kurumsal İşçi Sınıfı Hareketinin İdeolojik Çöküşü: Reformizm ve Baskı 293
Yeni Bir Strateji İçin Eski Taktik 298

Üçüncü Kısım 307

ALTINCI BÖLÜM
Postmodern Hukuk ve Sivil Toplumun Sönüşü 309
Rawls ve Devrim 310
Postmodern Yasa ve Anayasada Emek Hayaleti 316
Sistemin Dehası: Tefekkür ve Denge 326
Zayıf Özneler ve Uzak-durma Siyaseti 332
Neoliberalizmin Güçlü Devleti: 1980'lerde Kriz ve Devrim 341
Kamu Yararı ve Cemaat Öznesi 349
Devletin Özerkliği: Ahlaki Refah 360
Toplumun Devlete Gerçek İltihakı 367

YEDİNCİ BÖLÜM

Bir Kurucu İktidarın Potansiyel Kaynakları *375*
Reel Sosyalizmin Bunalımı: Bir Özgürlük Alanı *375*
Postmodern Devletin Paradoksları *383*
Postmodern Devletin Toplumsal Dayanakları ve Komünizmin Gerçeklikteki Önkoşulları *388*
Modernlikteki Alternatif Güzergâhlara Dair *402*
Ontoloji ve Anayasa *405*
Şiddetin Pratik Eleştirisi *411*
Postmodern Devletin Normatif Gelişimi ve Pekiştirilmesi *418*
Hukuki Reformculuğun Yanılsamaları *426*
Kurucu Öznenin Soykütüğü *437*

KAYNAKÇA *445*

TEŞEKKÜR

Taslakları okuyarak düşüncelerini bildiren Kenneth Surin, Michael Ryan ve Nick Witheford'a teşekkür borçluyuz. Bölüm 2 olarak kitaba aldığımız "Keynes ve Kapitalist Devlet Teorisi" makalesinin [İngilizce'ye] çevirisinde, metnin Toni Negri'nin *Revolution Retrieved: Writing on Marx, Keynes, Capitalist Crisis and New Social Subjects* (1967-83) (Londra: Red Notes, 1988) isimli kitabındaki İngilizce versiyonunu esas aldık. Cömert yardımlarından dolayı Red Notes grubuna minnettarız.

Önsöz: Dionysos

Bu kitabın amacı bir neşe, coşku pratiği önermek - devasa bir toplumsal öznenin büyüyen gücünde duyulan neşe. Bu öznenin canlı emeği, içindeki neşedir, kendi gücünü olumlamaktır. "Emek yaşayan, biçimlendirici ateştir", diyordu Marx, "dünyanın yaşayan zamanın elinde şekillenişi, demek ki şeylerin faniliği, gelip geçiciliğidir" (*Grundrisse*, s.361). Emeği olumlamak, emekten yana olmak, bu anlamda, hayattan yana olmaktır.

Ancak çağdaş toplumda günbegün katlandığımız işin böyle bir neşe taşıdığı nadirdir, tabii ki farkındayız, çalışma çoğu zaman kimileri için sıkıntı ve bezginlik, kimileri için acı ve ıstırap demektir. Aynı kapitalist işin sonsuz tekrarı, gücümüzü köleleştiren, zamanımızı gaspeden bir hapishane gibi işler, geriye kalan zaman, boş zamanımız, sanki bizim üretkenlikten yoksunluk, tepeden tırnağa edilgenlik zamanımızdır. O nedenle olumladığımız emeği farklı bir düzlemde, farklı bir zamanda düşünmek gerekir. Canlı emek hayatı üretir ve işgününün vazettiği ayrımları yarıp geçen bir zamanda, kapitalist iş hapishanelerinin, ücret ilişkisinin içinde ve dışında, gerek iş gerekse iş-dışı alemde, toplumu kurar. Karın altındaki tohumdur, ya da daha doğru bir deyişle, yaşam gücü hep bir yerlerde devinir durur, dinamik işbirliği ağlarında, sermayenin vazetti-

ği zamanın içinde ve dışında hızla akan bir toplumun üretim ve yeniden-üretiminde. Dionysos yaşayan, canlı emeğin tanrısıdır, kendi zamanında yaratışın. Bu çalışmada, sermayenin canlı emeği işe koşabilmek için onun vahşi enerjilerini evcileştirmek ve kuşatmakta (corralling) yararlandığı değişik uygulamalar ve teoriler üzerinde duracağız. Ancak Devletin rafine kontrol ve sömürü -pratik ve teorik- aygıtlarını analiz ederken, onun korkunç tertiplenme biçimlerine dikkat çekerek insanları dehşete düşürmeyi değil, onun nizamına rest çeken, radikal alternatifler öneren güçleri farketmeyi, onları daha yakından tanımayı amaçlıyoruz. Çağdaş kapitalist ilişkilerin gitgide daha güçlü ve mahirane boyunduruğu altında canlı emek her zamankinden daha büyük bir güçle büyüyor ve aralıksız bir şekilde hiçbir zaman kayıtsız şartsız teslim alınamayacağını gösteriyor. "Sahip olduğu üretim, mübadele ve mülkiyet ilişkileriyle, böylesine muazzam üretim ve mübadele araçlarını harekete geçirmiş modern burjuva toplumu, bizzat büyüyle çağırdığı yeraltı dünyasının güçlerini artık kontrol edemeyen bir büyücü gibidir" (*Manifesto of the Communist Party*, s.39). Kitabımızı bu yeraltı dünyasının yaratıcı, Diyonizak güçlerine ithaf ediyoruz.

Birinci Kısım

BİRİNCİ BÖLÜM

Eleştiri Olarak Komünizm

Dinazorlar

Aşağıdaki sayfalarda -belki kimilerini şaşkınlığa, hatta dehşete düşürecek ama- sadece emek, sömürü ve kapitalizmden değil, aynı zamanda sınıf çatışmasından, proleter mücadelelerden, hatta komünizmden, komünist bir gelecekten bahsediyoruz. Tanrım dinazorlar hâlâ yaşıyor mu?! Evet, meramımızı bu terimlerle ifade ediyoruz, ama inatçılıktan ya da anlamsız bir ortodoksluktan değil, sadece buna inandığımız için, arzularımızın sesini dinlemek ve çağdaş dünya yorumumuzla tutarlı olmak adına yeniden ve yeniden tartıya vurduğumuzda, siyasal ve toplumsal analizlerde en yararlı kategorilerin bunlar olduğunu gördüğümüz için.

Bu terminoloji sorunları yeni çıkmış değil. Yıllar önce bu kitabın yazarlarından biri, aktif bir Marksist militanken, Avrupa'nın liberal demokrasiyi savunan önemli düşünürlerinden biriyle, Marksist bir Devlet teorisi olup olmadığı konusunda bir tartışmaya girmişti.[1] Tartışma süratle amacından saptı. Belli ki ne tartışmacı taraflar, ne izleyiciler ne de tarafların yan-

1 Bkz. Norberto Bobbio, *Which Socialism?* Kitapta, Antonio Negri'nin cevabı da bulunmaktadır: "Is There a Marxist Doctrine of the State?".

daşları açısından tartışmanın konusu aynı değildi. Norberto Bobbio'ya göre Marksist bir Devlet teorisi sadece bizzat Marx'ın kendi eserlerinden çıkarılabilirdi ve o hiçbir şey bulamamıştı. Radikal Marksist yazara göre ise, Marksist Devlet teorisi, devrimci hareketin bakış açısından hukukun ve Devlet kurumlarının pratik eleştirisi - yani Marksist filolojiyle pek ilişkisi olmamış, daha çok, devrimci öznenin inşası ve gücünün ifade edilmesiyle uğraşan Marksist yorumsama (hermenötik) alanında sürdürülmüş bir pratik demekti. Bu yüzden ilk yazara göre, Marksist hukuk ve Devlet teorisi diye bir şey yoktu ve bu nam altında piyasaya sunulan şeyler ise "reel sosyalizm", yani Sovyetler Birliği ve sosyalist Doğu Avrupa ülkeleri tarafından üretilmiş eklektik ve kaba birtakım imalatlardan ibaretti. Oysa ikinci yazar, Marx'ta, sahiden hukuk ve Devlet'in radikal bir eleştirisinin temellerini buluyordu; devrimci süreçte uzun yıllar boyunca işçi hareketi tarafından geliştirilmiş ve haddizatında Sovyetler Birliği ve "reel sosyalizm"in mevzuat ve anayasalarında baskı altına alınmış bir eleştiriydi bu.

Onbeş yıl önce bu kafa karışıklığı tartışmayı tıkadı, verimli olmaktan alıkoydu ve bizzat tartışmanın terimleri üzerinde bir tartışmayı bile imkânsız hale getirdiyse, bugün komünizmin bakış açısından hukuk ve Devlet sorunuyla hesaplaşmanın neredeyse imkânsız bir görev olarak karşımıza çıkmasına hiç şaşmamalı. Bugün Marksizm, sosyalizm ve komünizm, doğrusunu söylemek gerekirse, çeşitli karanlık tarihsel gelişmelerle öylesine lekelenmiş, itibar kaybetmiş kelimelerdir ki, onları düştükleri polemik çukurlardan çekip almak imkânsız görünüyor, hatta, bu kelimelere yeni, anlamlı bir kullanım önermeye, taşıdıkları potansiyeli yeniden keşfetmeye çalışmak ya da bu konuda yeni bir teori geliştirmek tam bir çılgınlık gibi duruyor. Ancak, belli bir dönemin propaganda, karabasan ve gölgeleri arasından kendine yol açacak bir araştırmanın önemli sonuçlara ulaşma ihtimali hep vardır, tarihte, hatta yakın tarihte bunun örnekleri bulunabilir. Bobbio ve diğer tartışmacılar arasında, son tahlilde ortak olan bir şey varsa, her iki tara-

fın da reel sosyalizmi büyük ölçüde Marksist düşünceye dışsal bir gelişme olarak görmeleriydi: Marksizmi reel sosyalizmin tarihine indirgemenin hiçbir anlamı yoktur. Ayrıca, 1789 Paris ayaklanmasından Berlin Duvarının yıkılışına uzanan uzun bir tarihsel dönemde proleterlerin kapitalist işe, yasaya ve Devlete karşı yürüttükleri özgürlük mücadelelerini, reel sosyalizmin tarih ve anlamsallarına indirgemenin de bir anlamı yok.

Gözünü hukuki bir *komünizm* teorisine dikmiş bir dizi metinden oluşan bu kitabın temelinde işte bu önvarsayımlar, ve araştırmayı bilgi putlarının ötesine taşıma arzusu yatmaktadır. Bu girişimin sabık Sovyet dünyasının hukuki *sosyalizmiyle* alıp vereceği hiçbir şey yoktur, ama Marx'la, onun geliştirdiği kapitalizm eleştirisiyle ve de iki yüzyıldan uzun bir süre boyunca işçi sınıfının ve tüm insanların kapitalist sömürüye karşı dile getirdiği komünist arzu ile ortak çok şeyi vardır. Bu komünizm, kelimenin Yunanca anlamıyla bir dinazor, korkunç bir canavar olabilir - ama bu canavarın nesli asla tükenmedi ve şu modern ve postmodern tarihimiz boyunca kükremeye, gücünü duyurmaya devam ediyor.

Komünizm

Hukuki bir komünizm teorisi, komünizmi, Devlet-formunun eleştirisinin hem çıkış hem de varış noktası olarak alır. Bobbio'yla birlikte birçok kişi Devlet-formunun, yani Devleti ayakta tutan ve kuran hukuki ve ekonomik aygıtlar kompleksinin Marksist bir analizinin fiilen imkânsız olduğunu, çünkü Marx'ın devlet olarak Devlete fazla dikkat göstermediğini, nitekim gerçekte herhangi bir Devlet teorisi geliştirmediğini hatırlatmaktadır. Marx bize *pozitif* bir Devlet ve yasa teorisi bırakmadı, doğrudur. Ama bu demek değildir ki Marksist analizin Devlet hakkında söyleyecek bir şeyi yok; olsa olsa, Marksist bir Devlet eleştirisinin hareket noktasının, deyim yerindeyse, negatif olduğu anlamına gelir. "Komünizm", diyordu Marx, "mevcut hal ve gidişi yıkıp geçen gerçek harekettir." Komünizmi biz bu anlamda çıkış noktası olarak alıyoruz.

Marx'tan yaptığımız bu alıntı, komünist bir teorik pratiğe dair bize, birbiriyle yakından bağlantılı iki unsurdan söz ediyor. İlki, "mevcut hal ve gidiş"in, ya da bizim durumumuzda, *fiilen yürürlükteki* Hukuk ve Devlet teorilerinin analizi. Bunlar, tamı tamına, emek örgütlenmesindeki disipline edici âdetlere ve zorlayıcı ve baskıcı toplumsal işbölümü biçimlerine denk düşen, ister kapitalist isterse sosyalist olsun bu biçimler üzerinde yükselen bir despotizm adına yurttaşların ve işçilerin beyinlerini, bedenlerini çalmaya hizmet eden yönetim teorileridir. Demek ki, bu amaçla, John Maynard Keynes, Hans Kelsen, John Rawls, Richard Rorty ve Niklas Luhmann gibi yazarların eserlerini mercek altına alacak, çağdaş tahakküm âdet ve pratiklerini nasıl uygun bir şekilde teorileştirdiklerini görmeye çalışacağız. Bu yazarları, Marx'ın kendi zamanında Adam Smith, David Ricardo ve Henry Carey'i ele aldığı aynı tarzda ele alıyoruz - yani, demek ki, onların eserlerinin mevcut hal ve gidişi, mevcut tahakküm, yönetim biçimini kimi bakımlardan kavradığını ve ona denk düştüğünü düşünüyoruz.

Marksist yöntemin ikinci unsuru, mevcut hal ve gidişe vakıf olmanın yanısıra, Marx'ın mevcut hali "yıkıp geçen gerçek hareket" diye adlandırdığı şeyi kavramaktır. Marksist Devlet teorisi, diğer bir deyişle, tahakküm yapılarını, mekanizmalarını sabote eden, kırıp parçalayan, eylemli gerçek toplumsal güçleri ortaya koymalıdır. Bu eleştirinin temelinde, Marx gibi, hep boyun eğdirilmiş ama her seferinde boyunduruktan kurtulmayı başarmış canlı emeğin fikir ve tecrübesinin yattığını kabul ediyoruz. Canlı emek sermayenin bağrında ikamet eder; doğumhanesi olan kurumlara kapatılmıştır ama onların duvarlarını yıkmayı da hep başarır. Eleştiri, öyleyse, antagonizma ve devrimci öznel(l)ikler düzeyine kadar çıkmalı, onların değişen şekillerini yeniden ve yeniden tanımlamalı, hareketlerinin ve tedrici dönüşümlerinin yeni yasal düzenlemeler ve Devletle nasıl çatıştığını, bunları nasıl yıkıp geçtiğini göstermelidir. İşte, komünizmi, "mevcut hal ve gidişi yıkıp geçen gerçek hareket"i çıkış noktası olarak alan bir Devlet-formu eleştirisinin iki yüzü. Hukuki komünizmi, bir ilk hipotez olarak, öyleyse, yasa ve Devletin araççı akliliğinin

tüm boyutlarının ötesinde bir düşünce yöntemi, bu akliliği yıkıp geçen bir yöntem olarak koyabiliriz.

Ancak, negatif bir yöntem hiçbir zaman yeterli değildir. Eleştiri bir proje de ortaya koyabilmelidir. Komünizmi, Nietzscheci anlamda bütünsel bir eleştiri olarak düşünmek gerekir: sadece mevcut değerlerin yıkımı değil, aynı zamanda yeni değerlerin yaratılması; sadece varolanın olumsuzlanması değil, aynı zamanda filizlenmekte olanın olumlanması. Devlet-formunun eleştirisi, aynı zamanda, fiilî bir alternatif önermek demektir. Marksist eleştirinin bu pozitif cephesi, canlı emeğin fikir ve tecrübesini temel almalıdır. Canlı emek, dur durak bilmeksizin, kapitalist üretim tarzını alt üst ettiği gibi, aynı ölçüde bir alternatif de inşa eden iç güçtür. Canlı emek, diğer bir deyişle, kendisini soyut emeğe çeviren kapitalist değerlenme ve artı-değer üretim sürecini reddetmekle kalmaz, aynı zamanda alternatif bir değerlenme modeli, emeğin kendi kendini değerlendirdiği bir model de önerir. Bu anlamda canlı emek sadece olumsuzlamayı değil olumlamayı da bilen aktif kuvvettir. Canlı emeğin kendini değerlendirme süreçlerinde üretilen öznellikler, alternatif toplumsallıklar yaratan faillerdir. (Yedinci Bölüm'de, çağdaş toplumdaki halihazır imkânları, yani "komünizmin önkoşulları" diye adlandırdığımız olguları inceleyeceğiz.) Kolektifin, çok'un kendi gücünü olumlaması, ifade etmesi, duyurması, toplumsal emek örgütlenmesininin durdurulması imkânsız maddi dönüşüm hareketidir ve onun fiilî işlerliğini güvence altına alan normlarla birlikte, aşkın hukuki komünizm şemasının canlandırıcı kuvvetini oluşturur. Bu şema, kelimenin güçlü anlamıyla aşkındır. Diğer bir deyişle model, biçimsel değil ontolojiktir, teleolojik değil, pragmatiktir; ne herhangi bir zorunluluğa meyleder, ne de herhangi bir geçişe güvenir; ta başından itibaren ve daima yeni mücadele süreçlerine, yeni üretkenlik biçimlerine ve kurucu gücün kendini hissettirdiği yeni ifade biçimlerine güvenir. Yukarıda da söylediğimiz gibi, Devlet-formu eleştirisi, negatif cephesiyle, komünizmi çıkış noktası olarak alır, ama bu kez, yani pozitif cephesiyle, komünizmi kendi varış noktası olarak hayata geçirir.

Hukuki komünizm bütünsel bir eleştiri olduğu kadar, içkin bir eleştiri olarak da görülmelidir. Marksist eleştirel yöntemle kavramayı umduğumuz bu yıkıcı ve yaratıcı makine, toplumsal mücadelelerin fiilî düzeyi ve devrimci öznelliklerin bileşim ve niteliğiyle tanımlanan makineden başka bir şey değildir. Bununla kastettiğimiz her şeyden önce şu: Hukuk ve Devlet ancak bir ilişki, her zaman açık bir ufuk olarak tanımlanabilir; kuşkusuz üst-belirlenebilirler, ama öz itibariyle, her zaman, gerisin geri toplumsal özneler arasındaki güç ilişkilerinin dinamik ve fenomenolojisine götürülebilir ve götürülmelidirler. İkinci olarak, hukuk ve Devlet alanında, mutlak içkinlik mertebesinde kaydedilebilecek hiçbir şey yoktur - ne bir ilk temel, ne bir doğal haklar tablosu, ne bir ideolojik model, hatta ne de bir anayasa paradigması. Hukuk (ki kapitalist sistemde paranın büründüğü birçok biçimi aynen tekrar eder), tıpkı para gibi, kendine ait herhangi bir değer taşımaz; taşıdığı, toplumsal çatışmaların, kapitalist toplumun yeniden-üretimi için elzem şartların, işbölümünün ve sömürünün günbegün ürettiği değerlerden ibarettir. Yasa ve Devletin ideolojik işleyişinde değişmeyen ögenin gerçeklik dozu, ona günümüzdeki ahengini, daimi olumsallığını armağan eden değişken ögenin gerçeklik dozundan hep daha azdır. Bu anlamda değişmeyen öge tepeden tırnağa gerçekdışıdır. Komünist eleştirinin görevi bu gerçekdışılığı göstermek ve bu gerçekdışılığın, bu boşluğun kıyılarında iki sınıf arasında, tahakküm ve özgürleşme arzusu arasında süren mücadelelerin döllediği olumlayıcı, üretken şekillenmeleri ortaya koymaktır.

Emek

Emek kavramı son yıllarda sadece felsefi tartışmalarda değil, hukuk teorisinde, siyasal ve iktisadi disiplinlerde de rafa kaldırılmıştır. Emeğin çoğu kez, kısıtlı bir tarzda, arzu ve zevkleri reddeden kapitalist çalışma ahlakı zemininde tanımlandığını görüyoruz. Öyleyse bizim yapacağımız analiz, Marx'ın iş olmayanın-ötesi (horizon of nonwork) diye adlandırdığı üret-

ken dünya da dahil olmak üzere toplumsal üretim yelpazesini boydan boya kateden bir emek kavramını kullanıma açmalıdır.[2] Bu açılışı, basitçe, kavramın Marksist gelenekteki kullanım şekline başvurarak yapamayız, gözümüzü toplumsal öznel(l)iklerin, toplumsallığın ve bizzat toplumun üretildiği çağdaş süreçlere dikerek, diğer kaynakları da elden geçirmek şarttır.

Emek kavramı esas olarak değer sorunsalını akla getirir. Bizim kullanış biçimimizde emek ve değer kavramları karşılıklı birbirini ima eder: emek dediğimizde değer-yaratıcı bir pratiktir anladığımız. Bu anlamda emek, tüm bir toplumsal yelpazeyi, yani iktisadi ve kültürel alanları aynı ölçüde kuşatacak şekilde değer üretimini anlamlandıran bir toplumsal analitik olarak iş görür. Bu emek telakkisi her şeyden önce, günümüzde toplumsal analiz ve pratiklerin anlaşılmasında bir paradigma olarak "performans" ya da "performatiflik" (performativity) nosyonlarını kullanan çeşitli girişimlerden ayırdedilmelidir: performans terimi *anlamsal ya da söylemsel pratiklerin* toplumsal önemini öne çıkarır, oysa biz emek terimini daha farklı, dikkatleri *değer-yaratıcı pratiklerde* toplayabilmek için kullanıyoruz.[3] Değerlenme süreçlerinde odaklanmak, bize öyle geliyor ki, sadece bilgi ve kimliklerin üretiminde değil, aynı zamanda toplumun ve ona hayat veren öznel(l)iklerin üretiminde, yani *bizzat üretimin üretiminde* olup bitenleri en net bir şekilde gösterebilecek bir mercekle çalışmak demektir.

2 Hannah Arendt, "emek"i doğa ve zorunluluk alemiyle, "işi/çalışmayı" yapaylık alemiyle ve "faaliyet"i çoğulluk ya da toplumsallık alemiyle ilişkilendiren bir sınıflandırma yapmaya çalışır (bkz. *The Human Condition*, özellikle s.7 ve devamı). Ancak bu terminolojik ayrımlar bize pek yararlı görünmüyor, çünkü genelde, toplumsal pratikler eşzamanlı olarak bu üç düzlemi boydan boya keser. Diğer bir deyişle doğal ve yapay, kamusal ve özel, vb., ayrımları sabit, sona ermiş ayrımlar olmayıp, sürekli bir akış içerisindedir. Biz bu metinde emeği, öyleyse, eşit ölçüde "doğal" ihtiyaçlara, "yapay" arzulara ve toplumsal ilişkilere karşılık gelen pratiklere işaret etmekte kullanacağız.

3 Toplumsal pratiği anlamada model olarak performatifliği esas alan bir örnek için bkz. Judith Butler, *Gender Trouble*, özellikle s.128-49. Anlamsal ya da söylemsel pratiklerde yoğunlaşan analizlerin birçoğu, Ernesto Laclau, Chantal Mouffe ve esas olarak da Derrida'nın özel bir yorumundan ilham almış görünüyor.

Ancak emek ve değer arasındaki ilişki çeşitli şekillerde ortaya konabilir. Kapitalist toplumda emek asli ve radikal bir alternatifi işaret eder: emeğin sadece kapitalist topluma karşı yıkıcı bir güç olarak değil, aynı zamanda başka bir toplumu da öneren ve olumlayan bir güç olarak analiz edilmesine imkân veren bir alternatif. Nitekim Marx, emek değer teorisini iki şekilde, biri negatif, diğeri pozitif iki farklı bakış açısından ortaya koymuştu. Birinci bakış açısı soyut emek teorisiyle başlar. Marx zamanının ana iktisadi akımlarını izleyerek, emeğin tüm metalarda mevcut ve her türlü üretim faaliyetinde ortak bir töz olduğunu farkedecektir. Bu bakış açısından her türlü emek, soyut emeğe götürülebilir - emeğin belirli şartlar altında büründüğü tüm tikel biçimlerin ötesinde, toplumsal ihtiyaçlara göre bir kullanım biçiminden diğerine aktarılabilen genel toplumsal emek-gücünü kavramamıza imkân veren soyut bir emektir bu. Marx, sonra, bu niteliksel yaklaşımdan niceliksel bir yaklaşıma geçerek, emeğin değerinin nasıl ölçüldüğü sorusuna cevap aradı. Belli bir metaın değeri, o meta ile onun üretilmesi için gerekli toplumsal emek süresi miktarı arasındaki canlı ilişkiyi ifade ediyordu. Bu teorinin önümüze koyduğu temel görev, emek-gücünün çeşitli toplumsal üretim sektörleri arasındaki dağılımını belirleyen toplumsal ve iktisadi yasaları keşfetmek ve kapitalist değerlenme süreçlerini ortaya koymaktır. Bu değer yasasının ana işlevlerinden biri, bir meta üreticileri toplumunda, herhangi bir merkezileşme ya da koordinasyon olmamakla birlikte, toplumsal tercihlerin yapılmasını sağlayan belli araçlar, yani belli bir düzen bulunduğunu açığa kavuşturmaktır. Değer yasası, kapitalistlerin piyasada körlemesine yürüttüğü işlemlerin ardında yatan mantığı ifşa eder; ve böylece arızi dalgalanmaların gürültü patırtısı arasında toplumsal dengenin nasıl korunduğunu açıklamaya soyunur. Bu ilk emek değer teorisinde Marx, esas olarak, çağdaşı kapitalist iktisatçıların analizlerini geliştirmiş ve zenginleştirmiştir.

Ancak Marx'ın eserlerinde farklı bir biçimde sunulmuş bir emek değer teorisi daha vardır: burada Marx, kapitalist teorilerden radikal bir kopuşla, kapitalist değerlenme süreçleri ye-

rine kendi kendini değerlendirme (self-valorisation: *selbstverwertung*) süreçleri üzerinde yoğunlaşır.[4] Burada Marx, emeğin değerini dengeleyici bir figür olarak değil, antagonistik bir figür olarak, sistemde dinamik bir kırılma yaratan özne olarak görür. Emek-gücü kavramı, dolayısıyla, üretim sürecinde, kapitalist değer yasasının işleyişinden görece bağımsız değerlendirici unsur olarak düşülür. Bu ise, değerin birliğinin esas olarak "zorunlu emek"le ilişkisi zemininde belirlendiği anlamına gelir. Oysa zorunlu emek sistemdeki sabit bir nicelik değil, dinamik bir ögedir ve tarihsel olarak, yani emeğin kendisini dönüştürme gayreti içindeki işçi sınıfının ücretli emeğe karşı verdiği mücadeleler tarafından belirlenir. Demek ki Marx'ta ilk emek değer teorisi sermayenin çeşitli yapıları arasında sabitlendiği halde, ikinci teoride hem emek hem de değer değişken unsurlardır.

Dolayısıyla emek ve değer arasındaki ilişki tekyönlü değildir. Son otuz yılda çok sayıda düşünürün de teslim ettiği gibi, iktisadi yapıyı (emek) kültürel üstyapının (değer) kaynağı olarak koymak yeterli değildir; bu alyapı-üstyapı nosyonu terkedilmelidir. Eğer emek, değerin temeliyse, değer de eşit ölçüde emeğin temelidir.[5] Neyin emek ya da değer-yaratıcı faaliyet sayılacağı her zaman yaşanan tarihsel, toplumsal bağlamdaki verili değerlere bağlıdır; bir başka deyişle emek, basitçe bir faaliyet, herhangi bir faaliyet olarak değil, toplumsal planda değer üretici kaynak olarak kabul edilmiş somut bir faaliyet olarak tanımlanmalıdır. Emeğin hangi pratiklerden oluştuğu verili veya sabit değildir, tarihsel ve toplumsal olarak belirlenir, dolayısıyla da bizzat bu tanımlama işleminin kendisi, değişken

4 Marx'ın kendi kendini değerlendirme süreçleriyle ilgili analizleri esas olarak *Grundrisse*'de geçer. Aşağıda bu kavrama birkaç kere döneceğiz. *Grundrisse*'deki kendi kendini değerlendirme kavramının kapsamlı bir analizi için bkz. Antonio Negri, *Marx Beyond Marx*.

5 Diane Elson, Marx'ın eserlerindeki "emek değer teorisi"ni özenli bir şekilde ortaya koyuyor. "Benim iddiam, Marx'ın değer teorisinin *amacının* (object) emek olduğudur. Yani esas derdi, fiyatın özünü açıklamak ve sonuçta bunun emekten ibaret olduğunu ortaya çıkarmak değildir. Daha çok, emeğin niçin bu biçime büründüğünü anlamak ve bunun siyasal sonuçlarını ortaya koymaktır" ("The Value Theory of Labour", s.123).

bir toplumsal rekabet mekânı oluşturur. Sözgelimi cinsel işbölümünden yola çıkan belli feminist araştırma ve pratikler, geleneksel olarak kadın işi diye tanımlanan bir alanda, hissî emek, esirgeyici (caring) emek ve akrabalık emeği gibi farklı emek biçimlerini gündeme getirmişlerdir.[6] Bu çalışmalar, bu tür faaliyet biçimlerinin çeşitli toplumsal ağları ve bizzat toplumu nasıl ürettiğini açık bir şekilde önümüze koymaktadır. Ve bu çabalar sonucunda bugün, adı geçen değer yaratıcı pratiklerin emek olarak kabul edilmesi mümkündür ve edilmelidir. Burada püf noktası, tekrarlamak gerekirse, bizzat emek kavramının kendisinin değişken bir kavram olduğu ve bir rekabet, çatışma sürecinde tarihsel olarak belirlendiğidir. Bu anlamda emek-değer teorisi, eşit ölçüde değer-emek teorisidir.

Bu ikinci bakış açısı çerçevesinde kurulmuş bir emek kategorisiyle çalışan bir eleştiri yürütebilmek için, öyleyse, kendimizi sürekli olarak bu kategorinin yaşayan sosyotarihsel örnek ve kerteleriyle akort etmeliyiz. Emeğin dönüşüm sürecinde son yıllarda tanık olduğumuz en önemli ve en genel olgu, fabrika-toplumu diye adlandırdığımız bir topluma geçiştir. Fabrikayı emek ve üretimin paradigmatik mekânı ya da toplanma yeri olarak görmek artık mümkün değildir; emek süreçleri fabrika duvarlarının dışına taşınmakta ve tüm toplumu kuşatmaktadır. Diğer bir deyişle, üretim mekânı olarak fabrikanın ayan beyan çöküşü, fabrika üretim rejimi ve disiplininin çöküşü anlamına gelmiyor, daha çok bunun, artık, toplumdaki belli bir mekânla sınırlı olmadığını gösteriyor. Bu rejim ve disiplin bir virüs gibi yavaş yavaş yayılarak tüm toplumsal üretim biçimlerine sızmıştır. Fabrika rejimi, yani kapitalist üretim ilişkilerine hayat veren kurallar şimdi yeniden ve bir daha tüm topluma nüfuz etmektedir. Bu açıdan bakıldığında bir dizi Marksist ayrımın yeniden gözden geçirilmesi, yeniden irdelenmesi şarttır. Örneğin fabrika toplumunda, şu üretken emek ve üretken-olmayan emek, üretim ve yeniden-üretim gibi, başka

6 Bkz. Nancy Hartsock, *Money, Sex and Power*, s.234-40; Hilary Rose, "Hand, Brain, and Heart"; Micaela di Leonardo, "The Female World of Cards and Holidays: Women, Families and the Work of Kinship", s.123; ve diğerleri.

dönemlerde dahi geçerliliği şaibeli birçok geleneksel kavramsal ayrım, artık yürürlükten kaldırılmalıdır.[7]

Fabrika rejimi genelleştirilirken emek süreçlerinin nitelik ve yapısında da belli değişiklikler ortaya çıkar. Günümüz toplumlarında emek, her zamankinden daha büyük bir ölçekte, gayrimaddi emeğe doğru kayıyor - entelektüel, hissî, teknik-bilimsel emek, cyborg emeği. Gitgide daha karmaşık emek ve işbirliği ağlarının ortaya çıkması, esirgeyici (caring) emeğin tüm üretim yelpazesine dahil olması, emek süreçlerinin büyük ölçüde bilgisayarlaştırılması, işte günümüzde emeğin uğradığı dönüşüme bunlar damgasını vuruyor. Marx bu dönüşümü "Genel Zihin" terimi içinde kavramaya çalışır, ama dikkat edilmelidir ki, ne kadar gayrimaddiliğe doğru aksa da, bu emek, zihinsel emekten hiç de daha az bedensel değildir. Teknoloji ile donanmış gövdelere, onların bünyesel bir parçası haline gelen sibernetik ilaveler yapılıyor. Bu yeni emek biçimleri, doğrudan doğruya toplumu yaratan ve yeniden yaratan üretken işbirliği ağlarını belirlemek babından, düpedüz toplumsaldırlar.

Öyleyse, emek kavramı, tam da egemen söylemlerin kıyısına sürülmüşken, görünen o ki, tartışmanın orta yerinde yeniden karşımıza çıkıyor. Sanayi proletaryasının toplumdaki merkezî yerini kaybetmesi, emeğin yapı ve koşullarının, hatta bizzat emek diye bahsettiğimiz şeyin derin bir değişikliğe uğraması - bunlar artık aleni olgular gibi duruyor. Ancak bu dönüşümler, emek kavramını bırakın ikinci plana itmeyi, onun merkezî önemini bir daha ve iyice öne çıkarıyor. Tarihi, proletaryada

---

7 Bu örnekte de, kadın emeği ve ev emeği, Marksist üretken ve üretken-olmayan emek ayrımının geçersizliğini gösteren araştırma alanlarından biri olarak karşımıza çıkıyor. Örneğin bkz. Zillah Eisenstein, "Developing a Theory of Capitalist Patriarchy and Socialist Feminism" ve Mariarosa dalla Costa, "Women and the Subversion of the Community". Marx'ın "üretken emek" kategorisi etrafında özellikle İngiliz iktisatçıları arasında yürütülen tartışmaya Bölüm 5'te, "Birinci Analitik Yaklaşım" başlığında döneceğiz. Michael Lebowitz üretken emek tartışmasının "tek-yanlılığının" yol açtığı sorunların parlak bir özetini veriyor, *Beyond Capital*, s.100-103. Son olarak, çağdaş toplumsal durum ışığında Marx'taki merkezî kategorilerden bazılarını yeniden ele alma gereği konusunda bkz. Antonio Negri, "Interpretation of the Class Situation Today: Methodological Aspects", s.78 ve devamı.

temsil edilen emeğin merkezî önemi ekseninde ve bu emeğin, nicel açıdan, kapitalist gelişmeye paralel olarak azalacağı düşüncesi temelinde anlamlandırmaya çalışan birinci emek-değer yasası tümüyle iflas etti, doğrudur, ama bu, bir dizi olgu, belirleme ve tarihsel çakışmayı (consistencies) ortadan kaldırmıyor: sözgelimi Devlet ve onun hukukunun büyük bölümüyle, emeğe dayalı bir toplumsal yeniden üretim düzeni inşa etme zorunluluğuna bağlı olduğu olgusunu, Devlet ve hukukunun büründüğü biçimin emeğin yapısındaki değişikliklere uygun bir dönüşüm geçirdiği olgusunu. Değer yasası yerine zaman zaman piyasaya sürülen parasal, sembolik ve siyasal (toplumsal bağın kurucu ögeleri sıfatıyla) bakış açıları, emeği sahiden teori alanının dışına sürmeyi başarmış olabilir, ama gerçekliğin dışına, asla! Sanayi-sonrası çağda, kapitalist sistemin, fabrika-toplumun küreselleşmesinde, muzaffer bilgisayarlaştırılmış üretim çağında, işin doğrusu, bütünsel bir olgu olarak, emeğin yaşam dünyasının kalbine yerleşmesi ve toplumsal işbirliğinin tüm toplum sathına yayılması söz konusudur. Bu bizi bir paradoksla tanıştırıyor: aynı uğrakta, teorinin artık, emek diye bir şey görmediği bir uğrakta, emek, her yerde ortak töz/içerik haline gelmiştir. Emek sorununun teorik planda boşaltılması, onun küresel planda tüm insani eylemin tözü/maddi-içeriği olarak azami dolgunluğa kavuşmasına karşılık geliyor. Böyle bir bağlam çerçevesinde - buna bir de emeği bilfiil (ya da, hatta, kavramsal olarak) aşkın bir şey olarak görmenin imkânsızlığı da eklenince- değer yasası ortadan yarılacaktır, burası açık, ama yine açık olan bir şey daha var ki bu emeğe batmışlık hali sadece iktisat ve siyasetin değil, felsefenin de karşısına belalı bir sorun çıkaracaktır. Dünya emektir. Marx, emeği insan tarihinin tözü/maddi-içeriği olarak koyduğunda, belki de cüretkarlıkla değil yeterince cüretkar olamamakla suçlanmalıdır.

Özne

Çağdaş toplumun son ve kütlesel dönüşümleri karşısında birçok yazar (sık sık muğlak bir şekilde postmodernizm bayrağı

altında gruplandırılan), toplumsal özne teorilerini terketmemiz, illa böyle bir şey olacaksa da bunu tümüyle birey temelinde yapmamız gerektiğini öne sürmeye başladılar! Bu tür argümanların, yaşanan gerçek dönüşümü farketmiş olsa da bundan yanlış sonuçlar çıkardığını düşünüyoruz. Diğer bir deyişle, gerçekten de kapitalist projenin zaferi ve sermayenin toplumu gerçekten kapsaması, disiplin ve kontrol dünyasına kapatarak gerçek imkânların sınırlarına cebri tahditler getirmekte, ve Foucault'un diyebileceği gibi, toplumu "sans dehors"* bir sistem haline çevirerek, sermayenin tahakkümünü ve sömürü biçimlerini genelleştirmektedir. Ama bu olgu, öznel(l)iklere ve eleştirel düşünceye yeni bir görev yükler: sadece yeni bir kuruluşla, radikal bir devrimle kendini ifade edecek biçimde, varoluşun olumlu üretiminin yeni makineleri olarak kendilerini inşa etmek. Sosyalizmin krizi, modernliğin krizi ve değer yasasının krizi, ne toplumsal değerlenme süreçlerini ve öznel(l)iğin inşasını rafa kaldırır, ne de bu süreçlerin (bağışlanmaz bir riyakarlıkla) biricik kaderlerine, sömürüye terkedilmesini gerektirir. Bu dönüşümler, aksine, yeni öznel kuruluş süreçlerini devreye sokar - yaşamakta olduğumuz krizin dışında değil, eski öznel(l)iklerin kuruluş yapısının karşı karşıya olduğu krizin *tam içinde*. Bu yeni eleştirel ve düşünme ürünü mekânda, yeni bir öznel(l)ik teorisi, konuşmaya başlayacak bir yer açabilir kendine - ve öznel(l)iğin yeni tanımı, aynı zamanda, komünizm tasarımında büyük bir teorik yeniliğe karşılık gelir.

Öznel(l)ik sorunu aslında Marx'ın eserlerinde ortaya çıkar. Marx zaten, tarihsel olarak belirlenmiş bir sınıfın kuruluş sürecini teorileştirmiştir. *Kapital* ve *Grundrisse* gibi temel eserlerinde öznel pratiklere ilgisinin gerisinde esas olarak iki ihtiyaç duyulur: öznel(l)ik süreçlerinin nesnel zorunluluğuna dikkat çekmek ve sonuçta, proletaryanın eylem ufkundan her türlü ütopyayı çıkarıp atmak. Ancak pratikte bu ihtiyaçların her ikisi de amacından saparak Marx'ın düşüncesini onu boydan boya katedecek bir paradoksla buluşturmuştur: devrimci öz-

(*) Fr.: Dışarısı olmayan - ç.n.

nel(l)iğin özgürlük mücadelesinde "öznesiz bir sürece" bel bağlamak. Burada Marx'ın, gerek devrimci öznel(l)iğin doğum ve gelişmesini gerekse komünizmi bir tür mukadderat, "sermayenin doğal tarihi"nin ürünü gibi görerek, bu işi bir yana bıraktığı düşünülebilir. Marksist analizin seyrinde yanlış olan bir şey var, burası açık. Gerçekten de, felsefesinin kaynağında aşkınlık ve yabancılaşmaya karşı mücadeleyi şart koşan, insanlık tarihinin akışını sömürüye karşı bir mücadele olarak gören aynı Marx, bize, bilimsel pozitivizme, iktisadi-doğal zorunluluk düzenine mahkûm bir tarih de sunmuştur. Maddecilik böylece, modern felsefede onun temelini ve itibar kaynağını oluşturan mutlak içkinlik anlayışını (immanentism) reddediyordu.

Öznel(l)ik, öznel(l)ik üretimine hayat veren toplumsal süreçler çerçevesinde anlaşılmalıdır. Foucault'nun açıkça farkettiği gibi özne, devasa toplumsal emek ağlarının aynı anda hem ürünü, hem üreticisi, hem kurucusu hem de kurduğudur. Emek, hem tabi olma hem özneleşmedir -"le travail de soi sur soi"*-, öyle ki burda öznenin özgür iradesi ya da belirlenmişliği türünden tüm nosyonları çöpe atmak gerekir. Öznel(l)ik aynı anda ve eşit ölçüde üretkenliği ve üretilebilirliği üzerinden, üretme ve üretilme yetenekleriyle tanımlanır.

Toplumdaki emek süreçlerinin kazandığı yeni niteliklere bakarak, yeni ve gayrimaddi emek ve toplumsal işbirliği örneklerini inceleyerek, alternatif toplumsal değerlenme devrelerini ve bu süreçlerden sökün eden yeni öznel(l)ik biçimlerini anlamaya başlayabiliriz. Birkaç örnekle bu noktayı açıklamaya çalışalım. Son zamanlarda hastanelerde ve diğer sağlık kurumlarında kadın işçilerin verdiği siyasi mücadeleler üzerine Fransa'da yapılan kapsamlı bir dizi çalışmada, bir kısım yazarlar "kadın emeğinin özgül kullanım değeri"nden bahsetme noktasına geldi.[8] Bu analizler, hastanelerde ve sosyal hizmet kuru-

(*) Fr.: "Kendi üzerinde çalışma" - ç.n.

8 Örneğin bkz. Daniele Kergoat, "L'infirmiere coordonnee". Daha genel planda, Fransa'daki kadın işçilerin mücadelelerinin özgüllüğü, "pratiklerinin iç mantığı" ve ortaya çıkardıkları öznel(l)ik figürleri konusunda bkz. Daniele Kergoat, *Les Ouvrières*, özellikle Bölüm IV, "Les Pratiques Sociales des Ouvrieres", s.107-31.

luşlarında büyük ölçüde kadınlar tarafından harcanan emeğin aslında nasıl birtakım özgül değerler önvarsaydığım, yarattığını ve yeniden-ürettiğini gösteriyor - daha doğrusu, bu tip bir emeği mercek altına aldığımızda, hem son derece teknik bir öge, hem de yine son derece hissî bir öge taşıyan bir emeğin toplumun üretim ve yeniden üretiminde özsel ve yeri doldurulmaz bir önem kazandığı bir değer üretim alanıyla karşı karşıya geldiğimizi görüyoruz. Mücadelenin seyri içinde hemşireler, çalışma koşullarında karşılaştıkları sıkıntıları dile getirmekle kalmadılar, harcadıkları emeğin niteliğini, gerek hastalar (hastalık ve ölümle yüz yüze bir insanın ihtiyaçlarına cevap vererek) gerekse toplum (modern tıbbın gerektirdiği teknolojik pratikleri icra ederek) bağlamında tartışmaya açtılar. Burada insanı büyüleyen şey, hemşirelerin girdiği mücadele sürecinde, bu özgül emek biçimlerinin ve değerlenme alanının yeni örgütlenme biçimleri ve tepeden tırnağa özgün bir özne(l)lik figürü üretmiş olmasıydı: "koordinasyonlar". Hemşire emeğinin kendine has vasfı, bu hissî ve teknik-bilimsel emek, bize, kendi başına istisna bir durumu değil, aksine, emek süreçlerinin nasıl çeşitli öznel(l)ikler üretebileceğini gösteren örnek bir model sunuyor.

AIDS konusunda verilen mücadeleler de aynı kapıya çıkar. ABD'de ACT-UP, ve AIDS hareketinin diğer unsurları, bilimsel ve tıbbi müesses kurumların AIDS araştırmaları ve tedavisi konusunda yaptığı işleri eleştirmekle yetinmiyor, doğrudan doğruya bu teknik aleme müdahale ederek, çeşitli bilimsel girişimlerde bulunuyor, araştırmalar yapıyor. "Sadece dışarıdan baskıyla bilimde reform yapılması için uğraşmıyor", diye yazıyor Steven Epstein, "aynı zamanda içeriye girerek doğrudan bilimsel faaliyet yürütüyorlar. Sadece bilimin *kullanım biçimlerini*, bilim üzerindeki *kontrol* mekanizmasını sorgulamakla kalmıyor, kimi zaman düpedüz bilimin *içeriğini* ve üretim *süreçlerini* sorguluyorlar" ("Democratic Science? AIDS Activism and the Contested Construction of Knowledge", s.37). AIDS hareketinin büyük bir kısmı, gerek AIDS durumlarında izlenecek usullerde, gerekse bilimsel, tıbbi konularda iyice uzman

haline geldi, öyle ki bu insanlar artık kendi vücutlarının durumunu hassas bir şekilde izleyebildiği gibi, hastalığın yayılmasını önleme ve tedavi amacıyla yoğun, kapsamlı bir çabayla tedavi şekillerinin denenmesi, ilaçların piyasaya sürülmesi, belli usul ve işlemlerin devreye sokulması için de inatçı bir mücadele veriyor. Bu hareketi niteleyen inanılmaz derecede yüksek teknik-bilimsel emek, yeni bir özne figürünün boy gösterdiği bir alan da açıyor - bir yandan hastalıkla birlikte yaşamak ve başka insanları esirgemek için elzem hissî potansiyelleri geliştiren, bir yandan da onu gelişmiş bilimsel yeteneklerle donatan bir öznel(l)ik. Emek, genelde, gayrimaddi, yüksek derecede bilimsel, hissî ve işbirliği-yüklü bir şey olarak görüldüğünde (diğer bir deyişle varoluşla ve yaşam biçimleriyle ilişkisi açığa çıkarılıp cemaatin toplumsal bir işlevi olarak tanımlandığında), bu emek süreçlerinden toplumsal değerlenme ağlarının ve alternatif öznel(l)ik üretiminin ayrıntılarına geçmek mümkün.

Öznel(l)ik üretimi her zaman bir melezleşme, bir sınır geçiş sürecidir ve günümüz dünyasında bu melez öznel(l)ik giderek artan ölçeklerde, insan ve makine arasındaki arayüzde üretilmektedir. Bugün öznel(l)ik, güya sahip olduğu tüm organik vasıflardan soyulmuş halde, muhteşem bir teknolojik imalat (assemblage) olarak fabrikadan arzı endam ediyor. "Bir zamanlar insanlar hazır buldukları, içine doğdukları şartlar içerisinde, doğal bir şekilde büyür giderlerdi", diye yazıyordu Robert Musil yıllar önce, "ve kişinin kendisi olabilmesinin en emin yolu buydu. Ama şimdilerde, her şeyi altüst eden ve geldiği, yetiştiği topraktan ayrı düşüren bir hengamede, ruhun üretimi söz konusu olduğunda dahi, insan adeta, şu geleneksel el sanatlarını makine ve fabrika işi bir tür zeka ile değiştirsem mi diye düşünmeden edemiyor" (*The Man Without Qualities*, cilt 2, s.367). Makine, öznenin bünyesine dahil olmuştur, bir uzantı ya da bir tür protez olarak değil, düpedüz onun diğer bir niteliği olarak; daha doğrusu özne, ta özünde, doğasında hem insan hem makinedir. AIDS hareketinin teknik-bilimsel karakteri ve genelde toplumsal emeğin gitgide artan gayri-

maddi karakteri, derimizden içeri doğru ilerleyen yeni bir insan doğasına işaret etmektedir. Öznel(l)ik sorunu üzerinde kafa yormada bugün elimizdeki yegâne model, cyborgdur.[9] Organsız vücutlar, niteliklerinden soyulmuş insanlar, cyborglar: çağımızın ufkunda üretilen ve üretici öznel(l)ik figürleri bunlardır, günümüzün komünizme gebe ve muktedir öznel(l)ik figürleri.

Bizi her türlü "öznenin yitişi" yanılsamasından kurtaracak olan şey, gerçek tarihsel süreci kavramaktır. Sermaye, toplumu tepeden tırnağa kendi bünyesinde soğurduğunda, modern sermaye tarihi sona erdiğinde, emekle dünyayı dönüştürme eyleminin motoru sıfatıyla, varlığın kudretinin metafizik delili sıfatıyla bize bağıra çağıra tarihin tamamlanmadığını anlatacak olan, öznel(l)iktir. Ya da, daha doğrusu, gerçek iltihakın viran, ıssız topraklarını geride bırakarak postmodernizmin neşeli ya da kederli havasını soluduğunda, ama tüm bunları aşılmaz sınırlar olarak değil, öznel(l)ik aracılığıyla varlığın kudretinin yeniden faaliyete geçmesi için elzem tarihsel geçişler olarak görmeye başladığında, öznel(l)ik teorisinin kaçınılmaz bir şekilde varacağı ve doğrudan bir devrime bağlanacağı yer, işte bu sınırdır.

Postmodern

Bugünlerde hemen herkes, biz istesek de istemesek de gireceğimiz yeni bir çağın eşiğinde duruyormuşuz duygusuyla, postmodernizm "lehine" ya da "aleyhine" tartışmaya devam etmenin beyhude olduğunda hemfikir. Ayrılmaz ve dönülmez bir şekilde bu yeni çağın bir parçasıyız, ve biz mevcut hal ve gidişe eleştiri ya da bir alternatif getireceksek, bunu içeriden yapmalıyız. Evet, postmodernizm -ya da yaşadığımız dönemi nasıl

9 Donna Haraway'in "Cyborg Manifestosu", konuya farklı açılardan yaklaşan çeşitli yazarlarca ele alınmış bulunuyor. Birçok örnekten biri için bkz. Celeste Olalquiaga, *Megalopolis*, özellikle s.10-17. Cyborg ve toplumsal işçi arasındaki bağlantıyı Bölüm 7'de, "Postmodern Devletin Toplumsal Dayanakları ve Komünizmin Gerçeklikteki Önkoşulları" başlığı altında inceleyeceğiz.

adlandırıyorsanız o- diye bir şey var ve önceki dönemlerle arasında birçok ortak öge bulunmasına rağmen, yakın geçmişimizden önemli farklılıklar gösteriyor. Postmodernizm tartışması ifrat derecesinde kafa karışıklığına yol açtı, bizce bunun nedeni, kısmen, yazarlardan pek çoğunun (kapitalist biçimlerdeki değişiklikleri analiz edenler dahi), antagonizmalara ve onların türediği sınıfsal çatışma hatlarına yer veren bir analiz çerçevesi kullanmamalarıydı. Diğer bir deyişle, postmodernizmi mevcut hal ve gidiş olarak kabul ettiğimizde, sadece yeni tahakküm ve sömürü biçimlerini mercek altına almak yetmez, ayrıca, bu sömürüye karşı çıkan ve olumlu bir düzlemde alternatif toplumsal kuruluş biçimleri öneren yeni antagonizma biçimlerini de ortaya koymak gerekir. Bu, egemen emek süreçlerini oluşturan yapılardan doğan antagonizmaları görmek ve bunları alternatif bir projeye doğru geliştirmek demektir. Bu yazarlar, çok sık olarak modern çağda toplumsal ve siyasal analizin kültürü iktisada (üstyapıyı altyapıya) tabi kıldığını ve, buna bir tür çare olarak postmodern çağın, durumu tersyüz ederek iktisadı kültüre tabi kılmayı gerektirdiğini varsaymaktadır. Bu tersyüz ediş, hatalı bir postmodernlik imgesini yanlış bir modernlik telakkisine iliştirmekten başka bir işe yaramaz. Ancak bizim önerdiğimiz şekilde, değer-yaratıcı faaliyetleri ve değerlenme sürecini odağa çektiğimizde; toplumsal, iktisadî, hukukî ve siyasal arasındaki sınırların tuz buz olduğu ve başlangıçtaki, aslında layıkıyla konulmamış bir sorunun sorun olmaktan çıktığı görülecektir.

Postmodern kapitalizm ilk olarak, ya da ilk etapta, Marx'ın sermayenin toplumu gerçekten kapsaması olarak adlandırdığı bir çerçevede ele alınmalıdır. Önceki evrede (yani biçimsel kapsama halinde) sermaye, toplumsal üretim üzerinde hegemonyasını yürütüyor ama bu hegemonya altında, ve kökeni sermayenin dışına uzanan, kapitalizm öncesi döneme ait çok sayıda üretim süreci de kalıntı şeklinde varlığını sürdürüyordu. Sermaye bu yabancı üretim süreçlerini, kapitalist ilişkiler hükümranlığına almak suretiyle onları biçimsel olarak kendine bağlar. Gerçek kapsama aşamasında sermayenin, artık, bu yabancı üre-

tim süreçlerinin kaybolduğunu anlamında bir dışı yoktur. Tüm üretken süreçler sermayenin kendi içinden doğar ve dolayısıyla, tüm toplumsal dünyanın üretim ve yeniden-üretimi sermaye dahilinde olup biter. Üretim ilişkileri ve kapitalist sömürü adına özel olarak fabrikada geliştirilmiş kapitalist kurallar şimdi fabrika duvarlarının dışına sızmakta ve tüm toplumsal ilişkilere nüfuz etmektedir - bugün çağdaş toplum bir fabrika-toplum olarak görülmelidir derken kastımız budur (gerçek kapsama meselesine ve onun bir Hukuk ve Devlet teorisi açısından önemine Altıncı Bölüm'de, "Anayasada Emek Hayaleti ve Postmodern Hukuk" başlığı altında yeniden döneceğiz).

Kapitalist üretim ilişkileri postmodern çağda bir tür toplumsal aşkınlık gibi gözükür. Sermayeden ötesi yok gibidir. Toplumsal sermaye artık orkestra şefliğiyle yetinmemekte, toplumsal üretim alanında bilfiil bir üretici olarak boy göstermektedir. Özerkliğini kazanmak ve kendisini emekten kesinkes ve ebediyen ayırmak sermayenin hep düşlediği bir şeydi. "Sermayenin siyasal tarihi", diyordu 1960'ların başında Mario Tronti, "sınıfsal ilişkilerden çekilmek adına sermayenin yürüttüğü bir dizi çabadan", ya da daha doğru bir ifadeyle, "kapitalist sınıfın, işçi sınıfı üzerinde kurduğu çeşitli siyasal tahakküm biçimleri aracılığıyla işçi sınıfından kurtulmak adına yürüttüğü bir dizi girişimden ibarettir" ("Strategy of Refusal", s.32). Postmodern durumda, emeğin sermayece gerçek kapsanışı evresinde, sermaye bu düşünü nihayet gerçekleştirmiş ve kendi bağımsızlığını kazanmış görünüyor. Üçüncü Dünya'ya yayılmış üretici üsleriyle, belli üretim tiplerini Kuzey'den Güney'e kaydırmasıyla, daha büyük bir uyarlanma gücü ve geçirgenlik kazanmış piyasalarıyla ve hızlandırılmış para akış şebekeleriyle, sermaye gerçekten küresel bir pozisyona oturmayı başardı. Ancak kapitalist ilişkilerin bu postmodern genelleştirilmesinin bir başka yüzü daha var. Kapitalist sömürü biçimi fabrikadan dışarı taşarak tüm toplumsal üretim biçimlerini teslim aldıkça, bu sömürünün reddi de tüm toplumsal alan boyunca yayılarak eşit ölçüde genelleşir. Postmodern çağ, bizi küresel ölçekte bir kapitalist kontrol toplumuyla tanıştırırken,

yamsıra bu üretim ilişkileri ile canlı emek arasında bir antagonizmayı ve daha önce emsali görülmemiş bir komünizm potansiyelini de armağan eder. Bu kitaptan muradımız işte bu yeni antagonizma biçimlerini ve sundukları alternatifleri ortaya çıkarmaktır.

Ancak genel bir postmodernlik analizine hiçbir şekilde girmeyecek, esas olarak çağdaş Devlet-formunun hukuki yapılarını mercek altına tutmakla yetineceğiz (bkz. Altıncı ve Yedinci Bölüm). Postmodern dönemde hukuki pratikler, Marksist liberal Devlet tanımının ("totaliter insan hakları rejimi") bir karikatürünü ortaya koyuyor. Postmodern dönemin hukuk teorileri büyük ölçüde bu tema üzerine eskizlerden ibarettir. Öte yandan bize düşen görev, emek süreçlerini ve öznel(l)iklerin üretimini anlamaya çalışmak olacaktır - aralarındaki sıkı ilişkiyi, onları daimi bir dönüşüm çarkına atan ve aynı zamanda hakim iktidar yapılarının dönüşümü anlamına da gelen sıkı bağıntıyı hiç unutmadan. Bu görev, söylediğimiz gibi, bütünsel bir eleştiri olarak görülmelidir. Başka bir deyişle, hukuk ve Devlet yapıları tarafından sağlama bağlanmış ve üst-belirlenmiş çağdaş dünyanın sefil kaderini eleştirerek, insanın zamanla, radikal bir demokrasi rejimine, Spinoza'nın mutlak demokrasi diye adlandırdığı bir toplum biçimine, yani komünizme gebe entelektüel ve etik enerjiler açığa çıkarabileceğine inanıyoruz. Eleştiri yeni öznel(l)iklerin kuruluş sürecini başlatır; eleştiri, kapitalizmin olgunlaşması ve krizi sayesinde onun sultasına nihayet bir son verme sorunsalını dile getirmeye muktedir yeni öznelerin ikamet ettiği bir özgürlük mekânının inşasıdır.

Mevcut hal ve gidişi postmodernizm olarak kaydetmek, kuşkusuz, modern düşünce ve pratiğin bugün toptan ömrünü doldurduğu ve ıskartaya çıktığı anlamına gelmiyor. Biz, tersine, modern toplumun değil sivil toplumun söndüğünü, öyle ki günümüz dünyasının postmodern yerine pekala post-sivil olarak nitelendirilebileceğini, bunun daha doğru ve daha yararlı bir iddia olduğunu söylüyoruz (bkz. Altıncı Bölüm, "Devletin Toplumu Gerçek kapsaması"). Eğer moderniteyi

eğer şimdiki zamana açılan yüzyıllar boyunca, muzaffer kapitalizme karşı dur durak bilmeksizin radikal demokrasi fikrini çıkaran Batı düşüncesinin kurduğunu söylüyorsak, aynı ölçüde onun bugün açık ve yaşayan bir durum olarak sürdüğünü de söyleyebiliriz. Modern dönemde Machiavelli ve Spinoza'dan Marx'a, yaşadığımız dönemde Nietzsche ve Heidegger'den Foucault ve Deleuze'e uzanan bir güzergâhtır bu. Ve filolojik bir havuz değil, alternatif bir eleştiri ve alternatif bir kurucu düşünce alanının vücut bulmasıdır: radikal demokrasiye yaraşır ve, emek sayesinde, komünizme muktedir özne(l)iklerin şekillendiği bir mücadele alanıdır.

Marksizmler

Modern ya da çağdaş düşüncedeki alternatif bir akımı komünizm adıyla anarken, bunu filolojik bir nezaket gereği yapmıyoruz. Çünkü bizce komünizm, sadece Marksist bir çerçevede tanımlanabilen bir şey değildir, yani Marksizm, insanlık tarihi boyunca sürüp gelen derin ve dindirilmez bir arzuyu tanımlayan çeşitli düşünce akımları arasında sadece -özellikle etkili olmuş- bir tanesidir. Komünizm derken, esas olarak maddeci yönteme işaret ediyoruz. Yine kuşkusuz, sadece Marksist bir maddecilik yoktur. Marksist gelenekte ya da geleneklerde, Engels'ten başlayarak, bizce, içkin bir maddecilik ve komünizmle pek az ilişkisi olan çeşitli düşünce biçimleri ve araştırma yöntemleri bulmamız bir tesadüf değil (ileride, Stalinist Sovyetler Birliği tarafından imal edilmiş ve dayatılmış resmî diyalektik maddeciliğin, "Diamat"ın, maddeciliği nasıl korkunç yanlışa sürüklediğini, nasıl tahrip ettiğini göreceğiz. Bkz. Dördüncü Bölüm, "Revizyonist Gelenek ve Devlet Anlayışı"). O nedenle Marksizm ve komünizm anlayışımızı, büyük modern maddeci eleştiri akımı içine yerleştirmeyi tercih ediyoruz.

Sırf kendilerini Marksist olarak adlandırıyorlar diye diğer Marksist yazarların eserlerine başvurma gereği duymuyoruz. Ya da daha doğrusu, sadece, gözünü varolanın ve, konumuz itibariyle, Devlet-formunun eleştirisine dikmiş yazarlarla ilgi-

leniyoruz. Biteviye Marksist gelenek ve teorideki gelişmelere atıfta bulunmak, bir mecburiyet hissiyle, şu veya bu sorunu irdelemiş diğer Marksist yazarlar hakkında görüş beyan etmek bize cazip gelmiyor. Skolastik felsefede ve tüm dogmatik skolastik geleneklerde *Quaestiones** birbirini izler, bıktırıcı ve hep aynıdır; her yazar bunlara cevap vermeye hazırlıklı olmalıdır ve onun düşüncesinin değeri, önceki cevabıyla şimdiki cevabı arasındaki mantıksal ilişkide ölçülecektir. Marksist Devlet teorisi geleneği bu tip kısırlaştırılmış bir usule belki de en çok benzeyen gelenektir. Ancak, kendimizi bu ortodoksiden kurtarmaya çalıştığımızı söylerken, ondokuz ve yirminci yüzyıllarda Devlet konusunda gelişmiş Marksist düşünce geleneğini elimizin tersiyle bir kenara ittik demeye de getirmiyoruz. Okuyucularımızın da göreceği gibi, isimlerini doğrudan zikretmesek bile Marksist gelenekteki birçok yazara çok şey borçlu olduğumuz gayet açık. Sözgelimi E.B. Pashukanis'in düşüncesini ve o gayet açık "hak eşittir pazar" formülünü benimsiyor ve geliştiriyoruz; Gramsci'nin altyapı-üstyapı ilişkisine yaklaşımı, onları hegemonya kavramı içinde baş aşağı çevirişi ve "pasif devrim" üzerine derin tespitleri artık bizim bir parçamız; Louis Althusser'in "Devletin ideolojik aygıtları" teorisini reddetsek de, postmodern dönemde Devletin ideolojiyi kullanım biçimi ve bunun eleştirisi konusunda ona daha sağlıklı bir yapı kazandırmaya çalışıyoruz (Althusser'in kendisi de son çalışmalarında böyle bir yol tutmuştu); sivil toplum kavramının krizinden bahsederken, Nicos Poulantzas ve Mario Tronti'nin "siyasalın özerkliği" konusundaki kimi tasniflerini hem kabul ediyor hem eleştiriyoruz; vb.

Ancak tüm bunlar bizi geleneğin titiz müze müdürleri yapmıyor, ve kendimizi geleneğin içine yerleştirmek, resmî geçitte kendimize bir yer bulmak istediğimizde duyduğumuz huzursuzluğu saklamıyoruz. Maddeci eleştiri, mutlak içkincilik ve komünizm geleneği içinde durduğumuzu daha rahat telaffuz edebiliyoruz. Derdimiz "mevcut hal ve gidişi" eleştirmek; yön-

(*) Lat.: Tahkikat, soruşturma - ç.n.

temimiz, tamamen ve yalnızca, şeylerin maddi içeriğine saldırmak - sözgelimi Devlet-formu hakkında başka Marksist yazarların ne dediğine değil, bizzat Devlet-formuna saldırmak. Ve Dördüncü ve Beşinci Bölüm'de uzun uzadıya yapacağımız gibi, açıktan Marksizm bünyesindeki teorik akımlardan bahsettiğimizde dahi dert ettiğimiz şey, başka yazarlara kıyasla bizim ne söylediğimizden çok, kolektif eleştiri aracılığıyla ayan olacak bir şey, ufukta beliren hal ve gidiş ve özelde yeni Devlet-formudur. Kısaca, bir teori ile diğeri arasındaki ilişkinin değil, araştırma nesnesini kavrama ve eleştirme girişimlerindeki sinerjinin üretken olduğuna inanıyoruz.

Bu bağlamda çoğu kez burjuva Devlet teorisyenlerini okumayı tercih etmemiz paradoksal bulunmamalı. John Maynard Keynes, John Rawls ve kitapta eleştirilen diğer yazarlar, içeriden, burjuva Devletinin evrimindeki kritik uğraklara ışık tutarlar. Marksist gelenek kimi zaman inceleme nesnesini ezip geçer ve kısa yoldan belli bir kategoriye sokar (ve boş yüceltmeler konusunda sahiden emsali yoktur), oysa burjuva yazarları, güzelim araştırma konularına adanmışlıkları ve boylu boyunca hegemonik kültüre gömülmüşlükleriyle, bize inceleme konusunu içeriden anlama kapısını aralar. Marx, devrim hakkında karşıdevrimcilerin bize çoğu kez devrimcilerden daha çok şey öğrettiğini söylemişti. Gericiler sevdikleri konu hakkında hakikati söylerler. Keynes'in Hindistan Bürosu ya da İngiltere Bankası, Rawls'ın anayasa hukukunda olduğu gibi. Getirdikleri eleştiriler, eleştirel aklın yıkmak için anlamaya çalıştığı gerçekliğin üzerindeki perdeleri aralar. Keynes ve Rawls gibi yazarlar, devrimci eleştirinin nesnesinin ayrılmaz ve bütünsel bir parçasıdır. Marx da aynı yolu tutmuştu. Adam Smith ve piyasa, David Ricardo ve tahıl ticareti, Tooke ve Fullerton ve Banka, Carey ve Yankee sanayi, Marx için aynı kapıya çıkar. Bu yazarları inceleyerek düşünce sistemlerindeki çelişkileri ortaya çıkarmış ve bunların aynı zamanda gerçeklikte de mevcut çelişkiler olduğunu göstermişti. Bir maddeci kendini her zaman şeyin, gerçekliğin aşkına teslim eder ve doğru düşünce sadece itibari bir düşüncedir, tıpkı şeyin kendisi gibi,

gerçekliğin parçasıdır, onun gibi somuttur. Bu anlamda eleştiri, kavramları değil şeyi, gerçekliği yarıp geçer.

Bu kitabın illa da bir mesajı, bir çağrısı varsa, olsa olsa şöyle bir şey olabilir: Gelin şeylerden, şeylerin bir parçası olarak teorilerden bahsedelim; dil alanına onu bir oyuna çevirmek için değil, gerçekliği ne ölçüde yakaladığını görmek için girelim.

Geçişler

Kitap, otuz yıldan fazla bir dönem zarfında yazılmış denemelerden oluşuyor. Ancak yapısındaki birliği açıkça ifade etmekte yarar var: canlı emeği, sömürünün selameti adına Devletin ve hukukun inşa ettiği hapishanelerden kurtarmak. Denemelere kılavuzluk eden yegâne kavramsal anahtar, emekle siyaset arasındaki, onları aynı zamanda ayıran ve irtibata geçiren bağlantıyı, hem dinamik hem baskıcı, hem yaratıcı hem canavarca rabıtayı eleştirmek. Tuttuğumuz (ve her zaman ayan beyan olmasa da bir şekilde farkedilebilen) ana güzergâh, *Kapital*'in *Grundrisse*'de tasarı olarak dile getirilen ama hiçbir zaman yazılmamış iki bölümünü nihayet yazma imkânı doğurabilecek birtakım önemli ve kritik unsurları ortaya çıkarmamızı sağlıyor. Bilindiği gibi söz konusu bölümler ücretin (işçi sınıfının varoluş tarzı olarak) öznel dinamikleri ve Devlet (sınıf mücadelesinin bir mekânı olarak) bölümleridir.

Ancak kitabın, yapısındaki birlik kadar, bir söylem mecrası olarak çeşitli tarihsel gelişmeler ve ontolojik devrimlerle döşendiği ve bölündüğü de açıkça ifade edilmelidir. Kitabın ortaya çıktığı otuz yıl boyunca yirminci yüzyılın en önemli toplumsal geçişine, dönüşümüne tanık olduk: 1960'lardaki devrim ve onun 1989'da Sovyet lmparatorluğu'nun çöküşüne kadar dalga dalga yayılan etkileri. Diğer bir deyişle bu kitapla birlikte, "kitle işçisi"nden "toplumsal işçi"ye geçişe, Fordist toplumdan bilgisayarlaştırılmış otomasyon toplumuna, güdümlü emekten bağımsız ve işbirliği-yüklü emeğe, gayrimaddi ve yaratıcı emeğe geçişe tanık olduk. Sistemlerin genel üretkenlik yapılarında, yeni öznel(l)ikler üreten, yeni kültürel ve siyasal ilişkiler vaze-

den ve sonuçta tarihin akışını değiştiren de aynı toplumsal geçiş, aynı tarihsel dönüşümdür. Modernliğin tarihindeki bu radikal kırılma, ve yeni postmodern paradigmanın hayaleti bu kitabın orta yerinde durmakta; konulara bir kalp gibi kendine has bir tempo, bir düzen vermekte; ve devrimci maddeci yöntemin ele aldığı nesneleri ve öznel belirlenimleri dönüştürerek kendini açığa vurmakta ve ilerlemektedir.

Birinci Kısım'da yer alan İkinci ve Üçüncü Bölüm, 1960'larda Antonio Negri tarafından kaleme alındı. Önde gelen kapitalist iktisat ve hukuk teorisyenlerinin eserleri arasında dolaşan bu denemeler, modern Devlet-formunun asli ögelerini ve bu formun dayandığı diyalektik emek-sermaye ilişkisini tanımlamaya çalışır. İkinci Kısmı oluşturan bölümler 1970'lerde yine Antonio Negri'nin kaleminden çıkma ve özellikle kamu harcamaları sorunsalı çerçevesinde Devletin meşruiyet ve birikim mekanizmalarını öne çıkararak modern Devletin krizini ele alıyor; çeşitli Marksist ve komünist Devlet yorumları ile Devlete pratik bir eleştiri yönelten toplumsal hareketler üzerinde yoğunlaşıyor. Yine iki bölümden oluşan Üçüncü ve son Kısım, geçtiğimiz üç yılda yazarlar tarafından ortaklaşa kaleme alındı; postmodern kapitalist Devleti tanımlayan mantık ve yapıları ayrıntılı bir şekilde irdeleyerek, Devlet çatısının dışına yeni bir alanda arzı endam eden alternatif toplumsal ifade biçimlerinin taşıdığı potansiyelleri analiz ederek, bizzat kitabın kendi macerasında özetlenen bir toplumsal geçişi, dönüşümü mercek altına almaktadır.

Tüm denemelerde, maddeci yöntemi modernliğin dönüşümüne uygulamaya çalışırken, onun modernliğin başlarında ortaya konuş ve geliştiriliş tarzından esinlendik. Maddecilik, modernliğin gelişimiyle asla karıştırılmamalıdır; o, modernliğin gelişimi boyunca bir alternatif olarak ortaya çıkmış ve direnmiştir - her zaman tepesine binilmiş ama her seferinde ayağa kalkmayı başarmış bir alternatif. Rönesans emek/çalışma özgürlüğünü, *vis viva*'yı* keşfetti: maddecilik onu yorumlar-

(*) Lat.: Canlı güç, yaşam gücü - ç.n.

ken, kapitalist modernlik ona boyunduruğa layık gördü. Bugün ücretli emeğin reddi ve entelektüel üretici güçlerin gelişmesi bahsinde, modernliğin şafağında yerle bir edilmiş ve sürülmüş bu alternatif taptaze yeniden gündeme geliyor. Kapitalist idealizm ve ruhçuluğa alternatif bu maddeciliğin *vis viva*'sı, hiçbir zaman tam olarak söndürülememiştir. -Daha piyasaya çıkmadan eskimiş-, hakim postmodern burjuva ideolojilerinin yenidoğan antagonist öznel(l)ikler çevresinde, üretken emeğin kitlesel entelektüelliği çevresinde yeni tahakküm ağları örmeye çalıştığı günümüzde söndürülme şansı daha da zayıftır. Canlı emek, özgürlük ve komünizmin dikbaşlı Dionysos'u, bu oyunu oynamak istemiyor. Eğer emek tepeden tırnağa gayrimaddi bir biçime bürünüyorsa, üretim dünyası artık Marx'ın "Genel Zihin" dediği bir çerçevede tanımlanabiliyorsa, canlı emek, antagonizmaya yeni bir siyasal bileşim kazandırmak üzere meydana çıkıyor demektir. Canlı emek, doğasındaki gayrimaddi ögeyi niçin yeniden kendine mal etmesin? Üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti, -insanoğlunun o en derin ve en dikbaşlı vasfı üzerinde, gayrimaddi emek üzerinde de binlerce ve binlerce kez denenmiş bir mülkiyet biçimini- niçin hırsızlık diye adlandırmasın? Bu düzlemde, şartlar ne olursa olsun, niçin bilimsel bir faaliyet yürütmesin, şu tahakküm dinamiklerini, hukuk ve Devletin işleyişini ortaya çıkartarak, bir kadavranın budalalıkları, lanet olası düzenbazlıkları sınıfına havale etmesin? Vampirler ve zombiler, bugün, sermayenin saltanatını anlatmakta her zamankinden daha uygun metaforlar gibi görünmektedir.

Sürekli bu yöntemi uygulayarak, tarihsel geçiş süreçleri içinde nesnemizi ele alacak, yaşadığımız postmodern çağ üzerinde, modern çağdakine benzer bir tahakküm kurmaya çalışan sermaye dünyasını eleştireceğiz. Postmodern, post-endüstriyel ve post-Fordist Devlet eleştirimiz yine ve daima komünist bir eleştiridir - bütünsel, olumlayıcı, Dionysosçu bir eleştiri. Dionysos adıyla anılmaya layık tek yaratıcı, komünizmdir.

İKİNCİ BÖLÜM

Keynes ve Kapitalist Devlet Teorisi

Bu deneme Antonio Negri tarafından 1967'de kaleme alındı ve sonraki yıllarda gerek İtalya'da gerekse Avrupa'nın başka ülkelerinde, "emek-yanlılığım"* devrimci hareketin teorisi olarak benimsemiş çeşitli siyasal gruplar arasında temel başvuru çerçevesi olarak kabul gördü (tarihsel arkaplan için bkz. Yann Moulier'in *The Politics of Subversion*'una Negri'nin yazdığı Önsöz). Bu grupların yaptığı iktisadî, kurumsal ve siyasal analizlerin tümü de belli bir merkezî iddiadan kaynaklanıyordu: sermayenin geçirdiği değişimlerin gerisinde işçi sınıfının verdiği mücadeleler yatmaktadır. Bu analitik iddia beraberinde ontolojik bir olumlamayı, kolektif öznel(l)iğin gücünün sadece tarihin gelişmesinde değil, onun kurumlarının işleyiş tarzında da -ki bu en önemli ögeyi

(*) Workerist: Negri "capital"den üretilen "capitalist" ve "capitalism" (bunlar bilindiği gibi Türkçe'de "kapital/sermaye", "kapitalist" ve "kapitalizm" kelimeleriyle karşılanır) kavramlarına atfen, ama onlarla belli bir "zıtlık" içerisinde, "labor"/"worker" (emek/işçi) kelimelerinden "laborist"/"workerist" ve "laborism"/"workerism" gibi kavramlar üretiyor. Türkçe'de en uygun karşılık "emekçi" gibi görünüyor ama bu terimin doğrudan "emek harcayan, emeğiyle geçinen" anlamına gelmesi ve Negri'nin öne çıkarmak istediği anlam katının ise "emeği esas alan, emeği merkeze koyan" olması işi zorlaştırıyor. O nedenle bazı kayıplara ve akış güçlüklerine rağmen genellikle "emek-yanlısı", "emek-esaslı" diye çevirdik. En doğru karşılık, "kapitalist" kavramına kıyasla "emekist" olurdu, ama bu da Türkçe için tuhaf bir kelime - ç.n.

oluşturuyordu- merkezî rol oynayan bir güç olarak tanınmasını getirdi. Siyaset bu çerçevede toplumsal etkinliğin, ya da daha doğru bir ifadeyle, toplumsal mücadelelerin bir ürünü olarak görülüyordu. Böylece kurumlar ve toplumsal yapılar şimdi aşağıdan, devrimin bakış açısından okunabilirdi artık. Bu yaklaşım, "resmî" işçi sınıfı hareketlerinin yaklaşımlarıyla, özellikle de onun en uç kurumsal teçhizatını oluşturan bir iddiayla, reformların gerçekleştirilebilmesi için parlamenter araçlarla mücadele etmenin şart olduğu iddiasıyla açık bir farklılık gösterir. Keynes'in görüşlerinin ve New Deal siyasetinin analizi, burjuva tasavvurunun gülünç iddialarının ötesinde, reformların gerçekten mümkün olabileceğini, ama bunun devrim için mücadele etmekten geçtiğini göstermektedir.

Modern Devletin Gelişiminde Bir Dönüm Noktası: 1929

1917 Kızıl Ekim'inin üzerinden elli yıl geçti. Bu Kızıl Ekim'de olup biten olaylar, modern sanayi proletaryasının kendi sınıfsal özerkliğini, kapitalist sistemle bağımsız antagonizmasını ilk kez keşfettiği 1848 Haziran'ında Paris sokaklarındaki ayaklanmayla başlamış bir tarihsel hareketin doruk noktasıydı. Bu sürecin diğer bir dönüm noktası, yenilmesiyle sınıfsal özerkliğin siyasal olarak örgütlenmesi gerektiği bilincinin ve parti talebinin yaygınlaşmasına yol açan yine Paris, 1871 Paris Komünü'ydü.

1848'den 1871'e ve 1871'den 1917'ye: bu dönemleştirme, öyle görünüyor ki, çağdaş Devletin teorileştirilmesinde yegâne uygun çerçeveyi oluşturmaktadır. Ama böyle bir dönemlere ayırma girişimi, 19. yüzyılın ikinci yarısını boydan boya kateden devrimci bunalımlarda ifşa edilen sınıfsal güç ilişkilerindeki topyekün değişimi hesaba katmalıdır. İşçi sınıfının 1848 tarihli meydan okumasının siyasal düşünce ve eylemin karşısına çıkardığı sorun, bu sınıfın kapitalist sistemde üstlendiği merkezî role dair yeni bir eleştirel -şu veya bu ölçüde gizemlileştirilmiş- bilincin doğmasına yol açtı. Sermaye ve Devletin

dönüşümünde gerideki bu tayin edici sınıfsal etmeni kavramadıkça, burjuva teorisi içinde sıkışıp kalır; dinamik bir sınıfsal ilişki olarak sermayeden ayrılmış resmî "siyaset" alemine postu sereriz. Şu bayağı "sanayileşme süreci" açıklamalarının ötesine geçmemiz gerekiyor. Bizim burada hareket noktamız, kapitalizmin gelişmesinde sömürü diyalektiğinin (ücretli-çalışma ilişkisinin tabiatındaki boyun eğ(dir)me ve antagonizmanın) toplumsallaşmasına ve modern Devletin tüm bir siyasal ve kurumsal ilişkiler dokusuna yayılmasına yol açan seküler bir evrenin tanımlanmasıdır. Tüm bu noktaları kucaklamayı başaramayan bir çağdaş Devlet tanımı, Hegel'in "tüm ineklerin gri göründüğü gece"si gibidir.

Bu süreçte 1917 yılı hayati bir kopuş noktasıdır: bu noktada tarih çağdaşlaşmaya başlar. Ta 1848'de belli olan bir gerçek -işçi sınıfının kapitalist gelişme sürecinde bağımsız, hatta kendi siyasal özerkliğini vazeden bir değişken olarak boy gösterme ihtimali- bu tarihte tam olarak gerçekleşiyor, kendi *Durchbruch ins Freie*'sine* kavuşuyordu. Sovyet toprakları, şimdi işçi sınıfı antagonizmasının bağımsız bir Devlet biçiminde yapılandığı bir yer olarak karşıda duruyordu. Ve bu sıfatıyla, doğal olarak, uluslararası düzeyde işçi sınıfının, bulunduğu sınırlar içerisinde, siyasal özdeşleşme odağı haline geldi, çünkü elle tutulur, hiçbir aracıya, dolayıma yer bırakmayacak kadar gerçek, nesnel bir sınıfsal imkân olarak oradaydı. Bu noktada sosyalizm ütopyadan gerçeğe adım attı. Bu andan itibaren Devlet teorileri sömürünün ileri derecede toplumsallaşmasına gömülü sorunlardan daha fazlasını hesaba katmak zorunda kaldılar. Kendi bileğinin hakkıyla siyasal bir kimlik kurmayı ve tarihsel bir kahraman olmayı başarmış bir işçi sınıfı konusunda bir karara varmak zorundaydılar. Devlet şimdi, maddi muhtevalarında zaten devrimci çağrışımlar taşıyan tüm bir sınıfsal hareketler manzumesindeki yıkıcı potansiyelle yüzleşmek zorundaydı. Diğer bir deyişle, işçi sınıfı dünyasının bu ilk devrim hamlesinde dışavuran muazzam siyasal potansiyel

(*) Alm.: Özgürlüğe Çıkış - ç.n.

mevcut sınıf bileşimine katılmış ve içselleştirilmişti. Hangi düzeyde olursa olsun her türlü kapitalist örgütlenme, şimdi daha derin, daha tehditkâr ve daha çelişik daha özerk ve siyasal olarak birbirine daha bağlı bir işçi sınıfıyla karşılaşıyordu: Bu anlamda 1917'nin özgünlüğü, meydan okuyuşundaki benzersiz tonlamayla, işçi sınıfının önceki mücadele dönemleriyle karşılaştırıldığında, en yüksek burcu oluşturuyor olmasıydı. Bundan böyle tüm sorunlar yeni bir perspektif ve tepeden tırnağa yeni bir boyut kazanacaktı; işçi sınıfının bakış açısı tam bağımsız ifadesini bulabilirdi artık.

Ekim Devrimi'nin gerçek anlamı, kuşkusuz, kapitalist sınıfın bilincine ancak yavaş yavaş nüfuz etti. Başlangıçta esas olarak *dışsal* bir olgu olarak görüldü. İlk cevap -çeşitli derecelerde başarılı olan- tehlikeyi dışlaştırma, Sovyet cumhuriyetini askeri ve diplomatik planda tecrit etme, devrimi yabancı bir mesele haline çevirme girişimiydi. Sonra *iç* tehdit gündeme geldi. Sermayenin, 1917'nin hemen ardından yükselen uluslararası işçi sınıfı mücadeleleri dalgasına, yani yeni, güçlü, kitlesel sendikaların oluşumuna ve burjuvazinin üretim üzerindeki kontrolünü tehdit eden Fabrika Konseyleri hareketine karşı genel cevabı nasıl bir şeydi?[1] Bu dönemde sadece gerici, olgunlaşmamış yönetici sınıflar faşist baskı yolunu seçtiler. Daha yaygın olan cevap, reformcu denetim modellerinin çoğaltılması şeklinde oldu, ama bunun da yeni siyasal gerçekliğin yüzüne bir iki tırmık atmaktan öte bir anlamı yoktu. Bu dönemi takip eden evrede sermayenin genel hedefi, işçi sınıfının öncülerini bozguna uğratmak ve, özellikle de, bu evrede onları öncülüğe soyunduran maddi temeli yıkmaktı: yani mesleğinde görece "ustalaş-

1 Ekim Devrimi'nden sonra Rusya dışındaki sendikal ve siyasal hareket, kitlesel bir yapı kazandığı örneklerde bile, esas olarak, genellikle harekete öncülük eden "işçi aristokrasileri"nin dile getirdiği "özyönetim" üzerine kurulu homojen bir hareket olarak özetlenebilir. Sergio Bologna'nın "Composizione di classe e teoria del partito alle origini del movimento consiliare" isimli çalışması tümüyle hareketin bu homojen yapısını açıklamaya çalışır. Sorunun genel bir sunumu için ayrıca bkz. A.S. Ryder, *The German Revolution*; A. Rosenberg, *Histoire du bolchevisme*; Branko Pribicevic, *The Shop Steward Movement in England*; Theodore Draper, *American Communism and Soviet Russia*; ve Gaspare de Caro, "L'esperenzia torinese dei consigli operai".

mış" işçi kesimlerini ve onların bu zeminde taşıdığı öz-yönetim ideolojisini barındıran bir sınıfsal bileşimi dağıtmak. Diğer bir deyişle birincil amaç, işçi sınıfının öncüleri ile proletarya kitleleri arasındaki ittifakın, Bolşevik örgütlenmenin esas aldığı ittifakın temelini parçalamaktı. Öncüyü fabrikadan ve fabrikayı sınıftan koparmak - partinin sınıf içindeki köklerini sökmek: Batı'da kapitalist yeniden yapılanmanın amacı, 1917'ye karşı geliştirilen karşı-saldırının özgül biçimi buydu.

Taylorizm ve Fordizm tam da böyle bir işlev gördüler: Bolşevik öncüleri sınıftan tecrit etmek ve üretim süreçlerini kitleselleştirerek ve emek gücünü vasıfsızlaştırarak onları hegemonik üretici rollerinden uzaklaştırmak. Bu, üretim alanına yeni proleter güçlerin pompalanmasını hızlandırdı, bu ise, eski işçi sınıfı aristokrasilerinin gücünün kırılmasını, siyasal potansiyellerinin tesirsiz hale getirilmesini ve yeniden bir araya gelme kapılarının kapatılmasını doğurdu. Tıpkı daha önce, 19. yüzyıl ortalarında, yeni bir sınai yapılanma aracılığıyla -ki işçi aristokrasilerinin yaratılmasını hızlandırmıştı- oluşum halindeki proletarya cephesini parçalamaya çalışmış olduğu gibi, sermaye, proletarya bünyesindeki bu farklılaşmanın siyasal düzlemde giderek daha güçlü bir şekilde kaynaşması üzerine ve kısa bir teneffüsün ardından işçi sınıfının başarıyla oluşturduğu yeni siyasal bileşim karşısında, 1917'den sonra, bir kere daha teknolojik baskı yoluna başvurdu. Bu teknolojik saldırı (yeni sektörlerin organik bileşiminde, montaj atölyesi örgütlenmesinde, seri üretim bandında, bilimsel iş örgütlenmesinde, işin daha küçük bölümlere ayrılması ve parçalanmasında, vb., çeşitli atılımları içeriyordu) her zaman olduğu gibi, mevcut sınıfsal bileşimin sağlamlığı ve kapitalist denetime karşı oluşturduğu tehdit karşısında sermayenin ilk ve neredeyse içgüdüsel cevabıydı.

Ancak tam da bu noktada, 1917 sonrasının nitelikçe farklı ortamı mevcut gidişata kendine özgü sınırlar getirmişti. Savaş sonrası yeniden-yapılanma evresinde kısa vadede emek-gücüne yeni bir bileşim kazandırabilecek kuşkusuz birçok imkân vardı, ama kapitalist sınıf kısa sürede bu yeniden yapılanma-

nın, uzun vadede eskisinden daha beter, daha tehditkâr bir duruma yol açabileceğini farketti. Sermaye sadece, bu değişikliklerin kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkacak işçi sınıfının genişletilmiş yeniden üretimi gibi bir sorunla karşı karşıya kalmayacak; aynı zamanda, iş gücünün ulaşacağı daha üst bir kitleselleşme ve toplumsallaşma düzeyinde, bu genişletilmiş yeniden üretimin dolaysız siyasal sonuçları, yani sınıfın *yeni siyasal bileşimi* ile de yüzleşmek zorunda kalacaktı. Ekim Devrimi, işçi sınıfının maddi ihtiyaç ve mücadelelerinin kalbine, ilk ve son defa, siyasal bir yıkıcılık vasfı, baştan defedilmesi mümkün olmayan bir hayalet zerk etmişti. Böyle bir durumda teknolojik çözüm ergeç geri tepecek, sınıfın daha üst bir düzeyde yeni bir siyasal bileşime kavuşmasına hizmet edecekti, o kadar. Dahası bu cevap/karşı-saldırı, sermayenin yüzyüze geldiği gerçek bir sorunu halletmek için de yeterli değildi: bir yandan bu yeni sınıfı sistemin mekanizmaları içinde siyasal olarak denetim altına alacak yeni araçlar (toplumsal mekanizmaların göreli artı değere el konulmasını sağlayacak bir şekilde tepeden tırnağa yeniden yapılandırılması üzerinden) keşfederken, bu işçi sınıfının siyasal doğuşunu nereye oturtmak, hangi çerçevede anlamak gerekiyordu? Emekçi sınıfın özerkliğini kabullenişin beraberinde, onu siyasal olarak denetim altına alma maharetinin bulunması şarttı. 1917'nin özgünlüğünü farketmek, Ekim Devrimi'nin sermayenin mevcut maddi yapısını baştan sona işlemez hale soktuğunu ve artık geriye dönülemeyeceğini anlamak, sermaye açısından er ya da geç siyasal bir zorunluluk haline gelecekti.

Doğrusu hesaplaşma günü çok da uzak değildi. Sermaye, her zaman olduğu gibi, siyasal inisiyatifi kaybetme noktasına doğru sürükleniyordu. 1926 İngiltere Genel Grevi'nin -savaş sonrası dönemde yaygınlaşan devrimci sürecin sınırlarını gösteren bir olay gibi gözüküyordu- bozgunundan hemen sonra, 1917'nin hayaleti yeni ve daha tehditkâr bir kılıkta geri döndü. 1929'u takip eden çöküş, bu potansiyel tehdidin yol açtığı olaylar arasında en kritik olanıydı. Kapitalizm şimdi, kendi eseri olan bir baskı sonucunda toplumsal düzeyde vücut bul-

muş, özerklik beyannamesini zorla imzalatacak kadar kitleselleşmiş ve hem yıkıcı bir potansiyel hem de muhtemel her türlü kalkınma modelinin gerisindeki tayin edici öge ve itici güç olarak anlaşılması, kavranması gereken bir işçi sınıfıyla karşı karşıyaydı. 1929-sonrası büyük bunalım, akla karanın belli olduğu, işçi sınıfına yönelik önceki teknolojik saldırının sermayenin kendi yapısına çarparak geri döndüğü ve onun sınırlarının sınandığı bir uğraktı. 1917'nin dersleri, kendini, bu "gecikmiş reaksiyon"la bir bütün olarak sisteme belletiyordu. 1917'deki işçi sınıfının siyasal inisiyatifi, sadece kısa vadede denetim altına alınması mümkün tüm çıplak ve vahşi yıkıcılığıyla, şimdi tüm bir sistemin bunalımında kendini dışa vuruyor, ben buradayım ya da benden kurtulamazsınız diyordu. Sorundan kaçınma, işçi sınıfının sistem üzerindeki somut siyasal etkilerinin fiilî gerçekliğini görmezlikten gelme konusundaki ilk girişimler, şimdi geri dönerek sisteme zarar veriyordu. Bunalım, kapitalizmi tam da en güçlü olduğu yerden vuruyordu - hem de en derin darbeleriyle.

Bu anlamda 1929-sonrası bunalımı, çağdaş Devletin doğuşunda hayati bir uğrağı temsil eder. Bunalım en büyük zayiatı liberal anayasal Devletin maddi temellerinde açmıştı. Bin dokuz yüz yirmi dokuz, 1917'nin parçaladığı değerlere dair son nostalji kırıntılarını da silip süpürmüştü. Wall Street'in iflas ettiği 1929 "Kara Perşembe", burjuvazinin egemenliğindeki bir yüzyılın siyasal ve Devlet mitolojilerini yerle bir etti. "Kara Perşembe", hukuk Devletinin tarihsel akıbetini, şu, burjuva "kanun ve hukuk kuralları uyarınca" kişisel hakları resmen güvence altına almayı hedefleyen bir iktidar, bir Devlet aygıtı olarak lanse edilen, burjuvazinin toplumsal hegemonyasını teminat altına almak üzere kurulmuş bir Devlet iktidarının sonunu noktalıyordu. Bu, Devletle pazarın ayrılması yönündeki klasik liberal mitin son cenaze töreniydi, "bırakınız geçsinler bırakınız yapsınlar"ın sonu.

Ancak burada söz konusu olan, Devletle sivil toplum arasındaki klasik ilişkinin yıkılması ve "müdahaleci Devletin" sahneye çıkması gibi basit bir durum değildi. Bir kere, 1871

sonrası dönem zaten giderek büyüyen bir Devlet müdahalesine ve üretim tarzının toplumsallaşmasına tanık olmuştu. Bu uğrakta yeni ve belirleyici olan, işçi sınıfının ufukta beliren varlığının ve onun Devlet iktidarının uzlaşımı sağladığı sistemin zorunlu bir ögesi olarak, sistem içinde temsil ettiği kaçınılmaz antagonizmanın tanınmasıydı. Sık sık (sadece Faşizmin sınırlayıcı etkilerin taşıyan İtalya'da değil, daha pek çok yerde de), büyük bunalım sonrasında ortaya çıkan yeni Devletteki yeniliğin, "liberal" Devlet biçiminden "totaliter" Devlet biçimine geçiş çerçevesinde tanımlanabileceği söylenir.[2] Bu çarpık bir yaklaşımdır. Acil ve yerel ölçekte ortaya çıkan faşist ve korporatist çözümler ile, yani rejimin biçimi ile, kapitalist Devletin yeni tarihsel biçimine ayırt edici vasfını kazandıran merkezî, baskın bir özelliği birbirine karıştırır: burada ayırt edici öge, işçi sınıfının tabiatındaki antagonizmanın keşfi üzerinde Devletin yeniden inşasıdır. Kuşkusuz bu yeniden inşada sürece dahil olan birtakım totaliter ögeler vardır, ama bunlar sadece, söz konusu içkin antagonizma ve mücadeleye dair Devletin tüm düzeylerinde açığa vuran bir bilinci yansıtır ve bu anlamda değerlendirilmelidir.

Paradoksal bir şekilde sermaye Marx'a dönmüş ya da en azından *Kapital*'i okumasını öğrenmişti (doğal olarak kendi bakış açısından; ne kadar gizemlileştirilmiş olursa olsun, istediği sonucu alabilme niyetiyle). Antagonizma bir kere kabul edildikten sonra, artık sorun, bu antagonizmanın, onu oluşturan kutuplardan birinin serbest kalmasını, bağımsız yıkıcı eyleme girişmesini engelleyecek şekilde işlemesini sağlamaktı. İşçi sınıfının siyasal devriminden kaçınmanın tek yolu, sınıflar arası yeni güç ilişkilerini tanımak ve kabullenmekten ve bu arada, emekçi sınıfı, onun kesintisiz iktidar mücadelesini "yücelterek" sistem bünyesinde dinamik bir ögeye dönüştürecek genel bir mekanizma çerçevesinde davranmaya itmekten geçiyordu. İşçi sınıfı, bir dizi denge mekanizması içinde, "gelir devrimi"nin güdümlü evreleri sayesinde zaman zaman dina-

2 Örneğin bkz. ABD'de bazı büyük sermaye çevrelerinin New Deal'e yönelttiği "totaliter faşizm" suçlamaları.

mik bir ayar çekilebilecek çeşitli mekanizmalar içerisinde işlevsel olarak denetim altına alınmalıydı. Devlet, sanki, sivil toplumun ayağına gitmeye, denge şartlarının sürekli yeniden ayarlandığı bir süreçte kendi meşruiyet kaynaklarını yeniden ve yeniden yaratmaya hazırdı. Ulusal gelirin sahnedeki güçler arasında yeniden ve dengeli dağıtımına adanmış bu mekanizma kısa sürede planlama biçimine dönüştürüldü. Kuruluş yapısının yeni maddi temeli şimdi planlamacı olarak ya da, belki daha da yerinde bir ifadeyle, plan olarak Devletti. Belirli bir döneme ait bir plan çerçevesinde kabul edilen denge modeli, her türlü inisiyatifin, yeni bir düzeyde dengeyi yeniden kurmayı amaçlayan her türlü (yeni) ayarlama girişiminin, anayasal Devletin kendisinde bir değişim sürecini başlatması anlamına geliyordu. Diğer bir deyişle istikrara giden yol şimdi, Devlet iktidarının bu yeni, istikrarsız temelinin tanınmasından geçiyor gibiydi: dinamik Devlet planlaması, kendi nesnesi olarak bir tür "sürekli devrim"i kabul ettiğini ima ediyordu - sermaye adma ünlü sloganın paradoksal bir *aufhebung*'u.*

Ancak sermaye bilimi, zorunlu olarak, ifşa ettiği kadar gizemlileştirir de. Sınıfsal güçler arasındaki yeni ilişkiyi ifşa etmiş, emekçi sınıfı Devletin hayatına içsel bir unsur haline getiren sancılı bir süreci ve onun kapitalist gelişmenin asli sebebi sıfatıyla üstlendiği merkezî, dinamik rolü kayıtları arasına almıştı. Ama aynı zamanda, ufukta beliren işçi sınıfının antagonistik doğasını ve o kadar olmasa da, onun sistem üzerindeki etkilerinin genellik düzeyini gizemlileştirmiş ve gizlemişti. Bu kararsız kontrollü dengenin yeni Devlet biçimi halinde sürdürülebilmesi için gereken şiddeti gözlerden uzaklaştırmıştı. Nitekim, yeni toplumu ve onun acımasız eylem alanını, Kamu Yararı'nın, Genel İrade'nin eylemde gerçekleşmesi olarak selamlıyor, hatta kendinden geçmiş vaziyette methiyeler diziyordu. Sınıfsal güç ilişkilerine dair bu iki tavır (gizemlileştirme ve eleştirel bilinç) arasındaki etkileşimde, sermaye bilimi bir kere daha, çelişik ögelerin zorunlu ortak mevcudiyetini keşfetti.

(*) Alm.: Koruyarak aşma - ç.n.

Her zaman olduğu gibi, yine meşakkatli bir analize girişmek, güçlü bir savunma hazırlamak, mevcut çatının kararsızlığının eleştirel bilinci ile istikrarı sağlama kararlılığı arasındaki dar patikada maharetle ilerlemek zorundaydı. Sonunda bu çelişkinin yegâne mümkün çözümü, bağımsız bir siyasal iradeye iman etmek şeklinde tecelli eder: kapitalist sistemin zorunlu ama hasım çeşitli ögelerini yeniden birleştirmeye muktedir bir tür "politik mucize" - üretim tarzının toplumsallaştırılması ve sömürünün toplumsallaştırılması; örgütlenme ve şiddet; toplumun emekçi sınıfın sömürülmesine uygun bir şekilde örgütlenmesi.

Değişen kapitalist sürecin temel doğası değil, daha çok, sömürünün çerçeve ve boyutlarıydı, sermayenin üzerinde hak iddia etmek zorunda olduğu başroldeki sınıftı. Politik bir mucize her zamankinden daha da gerekli görünüyordu, çünkü işçi sınıfının antagonist varlığı, her sürtüşme işaretinin bir alarm nedeni sayılması, her hatanın muhtemel bir altüst oluşa, her hareketin mücadeleye tutuşmuş iki sınıf arasındaki güç dengesinde keskin bir değişime gebe olabileceği anlamına geliyordu. Sürekli müdahale gerektiren her türlü dengesizliği yaratan ve onları sistemin tüm düzeylerinde yeniden açığa vuran, yaşadığı devrimci deneyimi de arkasına almış emekçi sınıfın olağanüstü mukavemetiydi.

Kapitalist bilim bu olguyu da kayıtları arasına aldı. Bu yönde yaptıkları bize, deyim yerindeyse, onun yeni durumu kavrama ve anlama ölçüsünü verir. Bu karmaşık süreci açığa çıkarmak, üzerindeki örtüyü kaldırmak ve bilimsel ve ideolojik ögeleri ayıklamak, işçi-sınıfı eleştirisinin görevidir. Bu denemede Ekim Devrimi'nden Büyük Bunalım yıllarına, kapitalist sistemin genel krizi hakkında Keynes'in tespit ve düşüncelerinin gelişimini açığa çıkarmaya çalışıyoruz. Keynes, bu dönüm noktasında sermayenin yüz yüze geldiği bu yeni durumla hesaplaşma konusunda bu alanda hiç kimsede karşılaşmadığımız birinci sınıf bir bilinç ve birinci sınıf rafine bir siyasal sezgi sergiler. Uluslararası kapitalist sınıfın gözünü açan, uygulaması gereken terapiyi gösteren, hep onun uyanık teşhisleriydi.

Keynes, devrimci işçi sınıfının 1917 hamlesine bir tepki olarak belirmeye başlayan kapitalizmin yeniden-inşa ve kapitalist Devleti yeniden şekillendirilme projelerinde belki de en öngörülü teorisyendi.

Keynes ve 1917-1929 Dönemi: Ekim Devrimi'nin Kapitalizm Üzerindeki Etkilerini Anlamak

Peki, bu dönemde kapitalist bilincin gelişimini nasıl, ne şekilde izlemek gerekir? Sermaye, 1929'un radikal içermelerini ne kadar ve hangi biçimler altında kavramıştı? Ve hepsinden önemlisi, sermaye, 1917 ve 1929 arasındaki bağlantı hatlarının ne ölçüde farkındaydı?

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Ekim Devrimi iki şekilde görülüyordu: uluslararası düzeyde bir karşı-devrim (ya da en azından, Sovyet Rusya'nın tecrit edilmesi) sorunu olarak, ulusal düzeyde, bu devrimci deneyimi tüm kapitalist dünyaya yaygınlaştıran güçlü sendikal ve siyasal işçi sınıfını hareketini bastırma sorunu olarak. Deneyim homojen bir yapı gösteriyordu. Hareketin gerek işçi konseyleri (1918-1926) biçimine büründüğü yerlerde, gerekse daha doğrudan bir sendikal biçim sergilediği yerlerde ortak çerçeve, belli türde bir öncü ile üretimde öz-yönetim talebiydi.[3] Sorunun bu iki veçhesinin, dönemin uluslararası kapitalist liderliği tarafından nasıl katı bir şekilde ayrıldığını (ve ayrı tutulduğunu) görmek dikkate değer. Bu iki devrimci meydan okumaya karşı geliştirilen cevaplarda farklı teknikler kullanıldı. Kapitalist zihniyet, işçi sınıfının ulus çapında birleşmiş mevcudiyetine henüz ikna olmamıştı. Bu iki

3 Bu, ABD'deki işçi sınıfı mücadeleleri açısından doğrudur. Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen ilk yıllardaki mücadeleler sırasında Amerikan ve Avrupa işçi sınıflarının davranış biçimlerinin benzerliği konusunda, Sergio Bologna ve George Rawick'in *Operai e Stato*'daki denemelerine bakılabilir. Özellikle, 1914 ve 1920 arasında AFL'nin üye sayısının iki milyondan dört milyona (1930'lu yıllara kadar kırılmayacak rekor üye sayısı) çıktığını hatırlatalım. Yararlı bilgi ve istatistikler için ayrıca bkz. Irving Bernstein, *The Lean Years: A History of the American Workers, 1920-1933*, ve W. Galenson'un *Mouvements ouvriers et dépression economique*'deki (der. Domenico Demarco ve diğerleri, s.124-143) makalesi.

veçheyi en azından kısmen birbirinden ayrı tutması, onun gerçek durumu anlamaktaki idraksizliğini açıklar.

Bu, en azından John Maynard Keynes'in görüşüydü. Uluslararası düzenin kapitalist yeniden inşası açısından kilit nokta Versailles Barış Anlaşması idi ise de, artık bu fırsat kaçırılmıştı. Ulus-devletler arasındaki yüzyıllara dayalı güç ilişkileri geleneğinin bu son anlaşmasında, diyordu Keynes, sınıf mücadelesinin aldığı yeni boyutlar konusunda -sorunun iki veçhesinin ayrılmasında aşikâr hale gelen- tam bir anlayış kıtlığı sergilenir. Yoksa Versailles ahmaklığı nasıl açıklanabilir? Anlaşma, Avrupa'yı yıkıntılardan kurtaracak bir plan oluşturmak yerine, güç siyasetiyle geçen yüzyılların hayal kırıklıklarını ve kan davalarını ifade etmekle yetinmişti. Devrim kapıları dövmeye başladığında, muzaffer güçlerin liderleri, Avrupa'nın düzenini yeniden inşa etme yeteneği olmayan bir cezalandırma sistemi getirdiler, o kadar. Diplomatik ikiyüzlülük, ateşkes anlaşmalarında verilen taahhütler karşısında bile galip gelmişti.

Bunun sistemi savunmak ve ona yeni bir yapı kazandırmak bakımından hiçbir yararı yoktu. Aksine, bunalımın daha da derinleşmesine hizmet edebilirdi ancak. Özellikle Almanya'ya yüklenen tazminatların iktisadi ahmaklığı, barış anlaşmasının etkilerinin, sadece Almanya'da değil, aynı zamanda kümülatif olarak, tüm bir bütünleşmiş dünya pazarı ağında da tam bir felaket halinde uzayıp gitmesini sağlıyordu:

> Eğer bilerek ve isteyerek Orta Avrupa'yı güçten düşürmek, yoksullaştırmak istiyorsak, iddia ediyorum ki, bunun intikamı fazla gecikmeyecektir. O zaman, reaksiyoner güçlerle ümitsiz devrim nöbetleri arasında patlak verecek son iç savaşı, ki son Alman savaşının dehşeti onun yanında hiç kalacaktır, kazanan kim olursa olsun uygarlığı ve kuşağımızın ilerlemesini yerle bir edecek bir iç savaşı hiçbir güç fazla geciktiremeyecektir (Keynes, *The Economic Consequences of the Peace*, s.170).

Peki doğru olan neydi, nasıl bir yol tutmak gerekiyordu? Sadece tek bir yol vardı: Doğudan gelen Sovyet tehdidine karşı bir siper ve ulusal devrimci hareketlere karşı bir fren olarak,

Orta Avrupa ekonomisini sağlamlaştırmak - kısaca, kapitalist savunma sistemindeki iki cepheyi tekrar birleştirmek.

> Lenin'in, kapitalist sistemi yıkmanın en garanti yolunun, tedavüldeki parayı ayağa düşürmek olduğunu söylediği anlatılır. Lenin kesinlikle haklı. Toplumun mevcut temelini yıkmanın daha sinsi, daha emin bir yolu yoktur... Yaygın bir girişimci sınıf düşmanlığının yanına, enflasyonun kaçınılmaz bir sonucu olarak yerleşik servet dengesinin ve (toplumsal) sözleşmenin vahim ve keyfî tahribiyle sosyal güvenliğe vurulan darbeyi de katarak, bu hükümetler 19. yüzyıl sosyal ve iktisadi düzeninin bekasını hızla imkânsız hale getiriyorlar (s.148-50).[4]

1919'da Keynes olaylara böyle bakıyordu. Onun düşünsel macerasını bu polemikten *General Theory*'ye doğru izleyerek, belki de, iki savaş arası dönemde yaşanan bunalımda genel kapitalist stratejinin zorlu dönüşümünü kavrama imkânı bulabiliriz. Bu ilk evrede Keynes, anlaşmanın ağır, tehlikeli sonuçlarına ve, işçi sınıfının savaş-öncesi sistemden kopmasıyla sınıf ilişkilerinde herhangi bir değişiklik olmadığı yolundaki -açıkça telaffuz edilmeyen- yanılsamaya karşı uyarılarda bulunuyordu. Burada, çağdaş Devletin içine girdiği yeni politik döneme dair henüz açık bir kavrayış bulamıyoruz. İleride işçi sınıfının sistemden kopuşuyla ilgili tespitini ustalıklı bir şekilde

4 Bu evrede Keynes'in siyasal amacı, kapitalist sistemin iki savunma hattını tekrar birleştirmekti -doğal olarak bu savunma ancak Almanya kaldıraç noktası alınmak şartıyla düzenlenebilirdi. Bu bakış açısı, Keynes'in siyasi düşüncesinde hep temel ögelerden biri olarak kaldı. 1922'de, *A Revision of the Treaty*'de, insanı yeter dedirtecek kadar, "Almanya'nın geleceği şimdi Doğu'dadır, yeniden yeşeren tüm umut ve tutkular hiç tereddütsüz bu yöne akacaktır" diye tekrarlar durur. Keynes'in, *The Carthaginian Peace, or the Economic Consequences of Mr. Keynes*'de (Étienne Mantoux) olduğu gibi çok sonraları bile ağır eleştiriler almasına neden olan meşhur "Alman-perverliği", eleştirmenlerin bir kalemde geçtiklerinden çok daha derin bir sınıfsal anlam taşır. Weimar Almanyası'ndaki burjuva siyasal düşüncesinin birinci sınıf temsilcileriyle kusursuz bir paralellik sergiler. Örneğin aynı yıllarda Max Weber'de benzer sezgi ve görüşler bulunduğu kolayca gösterilebilir (bkz. Wolfgang J. Mommsen, *Max Weber und die Deutsche Politik, 1890-1920*, s.280 ve dev.). Ayrıca Keynes, Weimar entelektüellerine ve oluşturdukları çeşitli siyasal gruplara derin bir sempati beslediğini hiç gizlememiştir. "Dr. Melchior: A Defeated Enemy" isimli makalesinde, ilahiyatçı bir çizgiye yaklaşan bu çevrenin genel bir resmini verir.

kapitalist iktisadi büyümenin varlık nedeni haline dönüştürecek Keynes'i haber veren ciddi bir işaret yoktu. Ama yeni sınıfsal durumla ilgili bu ham ama köklü sezgi, yaklaşan yılların merkezî sorununu aydınlatmaya yetiyordu: Ekim Devrimi'nin kapitalist düzen üzerindeki etkileri nasıl kontrol altına alınacak, nasıl boşa çıkarılacaktı? Keynes'in düşünsel macerasının sürekliliği ve teorik tutarlılığı sorununu tartışabilmek için, onun yazılarının lafzi anlamının ötesine geçmemiz, gerisinde yatan sorunsalı açığa çıkarmamız gerekiyor.[5]

Bu aşamada söz konusu olan politik bir sezgidir. Henüz bilimsel bir sistem olmaktan çok uzaktır. Aslında, olgun bir bilimsel sistem açısından bakıldığında Bertil Ohlin, 1925'te, savaş tazminatlarının yaratacağı sonuçlar konusunda Keynes'in görüşlerine karşı çıkarak, bunların yeni uluslararası iktisadi dengeye dinamik bir katkıda bulunabileceğini savunurken, Keynes'ten belki de daha Keynesci bir tavır sergiliyordu.[6] Nereden bakılırsa bakılsın 1922 itibariyle Keynes'in fikirleri değişti. Onu Paris'teki anlaşma masasını terke zorlayan "dayanılmaz öfke ve kızgınlık"[7] şimdi yatışmıştı. Bakışı artık suni bir şekilde çok daha iyimserdi:

> Geriye dönüp iki yıl öncesi yazdıklarıma baktığımda, o zaman gündemde olan tehlikeleri sağ salim atlattığımızı görüyorum. Sıradan Avrupa insanının sabrı ve istikrarlı Avrupa kurumları alabilecekleri en ağır darbelerin altından başarıyla kalktı. İki yıl önce adalet, merhamet ve faziletin yüzüne bir tokat gibi inen Anlaşma, muzaffer ülkelerin anlık bir isteğini temsil ediyordu. Peki kurbanlar buna sabır gösterecek miydi?

5 Sorunun sağlam bir değerlendirmesi için bkz. Robert Lekachman'ın kendisinin yayınladığı *Keynes's General Theory: Reports of Three Decades*'e yazdığı Önsöz (s.1-10). R.F. Harrod'un derin bir saygıyla kaleme alınmış ve mantıksal olarak yeterince sağlam *The Life of John Maynard Keynes* isimli çalışması da aynı görüştedir. Paul A. Samuelson'a göre *General Theory*'ye giden yol, "Şam'dan geçer", bkz. "The General Theory" isimli makalesi, s.330.

6 Özellikle bkz. Bertil Ohlin'in "Mr. Keynes'Views on the Transfer Problem" ve "The Reparation Problem" isimli makaleleri.

7 Keynes'in bu sözleri, E.A.G. Robinson'un "John Maynard Keynes 1883-1946" isimli makalesinde zikredilir.

> Yoksa umutsuzluk ve yoksunluk içinde toplumun temellerine mi saldıracaklardı? Şimdi cevabı biliyoruz. Sabrettiler (*A Revision of the Treaty*, s.115-116).

Ancak, Keynes'in temel politik sezgisi, kapitalist gelişmenin ana boyutlarının yeni ve radikal bir değerlendirmesini zaten içeriyordu. Dennis Holme Robertson bu noktayı olağanüstü bir açıklıkla farketmişti: "Şimdi Avrupa'nın iktisadi yapısıyla ilgili bu analizde insanı şaşkınlığa düşüren şey, onun, kimi yönleriyle, Savaş-öncesinin iyimser, serbest-ticaretçi, barışçı felsefesinden çok farklı ve hatta taban tabana zıt olması ve, bilerek ya da farkında olmadan, üzerine dev korumacılık, militarizm ve emperyalizm binalarının yükseleceği bir zemine çok daha yakın bir anlayışı temsil etmesidir" ("Review of *The Economic Consequences of the Peace*"). Robertson, devamında, bunun zımnen, "bırakımz-yapsınlar bırakınız-geçsinler" kavramına ters düştüğünü ve burada uluslararası siyasal sorunların, ulusal güç ilişkilerinin düzenlenmesi çerçevesinde ele alındığına işaret eder.

Keynes'in 1919'daki uyarılarının, ona genel bir ün kazandırmak dışında pek bir etkisi olmadı. Basın onu: "Aslında Keynes'in kitabının en çarpıcı özelliklerinden biri, açık yüreklilikle konuşmak değil açığa vurduğu, siyasal deneyimsizliğidir" (London *Times*, 4 Aralık 1919, aktaran E.A.G. Robinson, "John Maynard Keynes 1883-1946", s.35) diye anıyordu. Genç yaşlı tüm politikacılar alaylı bir dille ve genel olarak aynı manaya gelen ifadelerle cevap verdiler. Clemenceau rivayete göre şöyle söylüyordu: "Güçlü iktisadi argümanlar kuran Keynes... insafsızca Müttefiklerin ('Fransa'nın' diye okuyun) taleplerindeki kötü niyeti sorguluyor.... Bu serzenişler öylesine kaba ve acımasız bir tonda yapılıyor ki, yazar hiç utanmadan bunları kamuoyuna açıklayarak bir yerlere varacağını düşünmeseydi, bunlara cevap vermeye bile tenezzül etmezdim. Bu sadece birtakım dengesiz kafaların ne hallere düştüğünü gösteriyor" (aktaran Keynes, *A Revision of the Treaty*, s.69-70, Dipnot 1). Churchill ise şöyle yazıyordu:

> Keynes olağanüstü bir sağduyuyla, mali ve iktisadi hükümlerin korkunçluğunu ortaya koyuyor. Dediklerinin hepsi de ye-

rinde şeyler. Ancak, o dönemde resmen zorla kabul ettirilmesi gereken iktisadi şartlardan duyduğu doğal hoşnutsuzluğun etkisiyle, tüm barış anlaşmalarını toptan mahkûm etme yoluna gidiyor. Sorunun iktisadi veçhelerine söz söyleyebilecek donanıma sahip, buna kimsenin kuşkusu yok; ama diğer ve daha önemli veçhesi konusunda başkalarından farklı bir şey söyleyemiyor (*The World Crisis*, cilt 5, s.155).[8]

Sermayeye gelince... Sermayenin cevabı, şimdi daha sert şekilde uygulamaya konmuş olsa da, 1848 ya da 1870 kadar eski bir cevaptı. Emekçi sınıfın siyasal hareketlerini dağıtmak için baskı gücünü kullandı ve, ikinci bir düzeyde, teknolojik bir atılımla ve göreli artı değere el konmasına yönelik mekanizmaları daha da incelterek emek gücünü yeniden massedecek yeniliklere başvurdu. 1920'li yılların başlarında ortaya çıkan işçi konseyleri ve güçlü devrimci sendikalist akım püskürtüldü, ya da daha doğru bir deyişle, sınıfın öncüsü ile proletarya kitleleri arasında mümkün her türlü devrimci diyalektik -ki proletaryanın örgütsel temelini oluşturuyordu- kırıldı. Bu amaçla, doğrudan, önemli sektörlerdeki iş gücü bileşiminin yeniden düzenlenmesi, işin aklileştirilmesine yönelik yeni teknikler, vasıfsızlaştırma ve seri üretim bandının yaygınlaştırılması gibi yöntemlere başvurulmuştu. Her zaman olduğu gibi, işçi sınıfından yükselen mücadele dalgasının sermayeye kabul ettirdiği ilk şey, reform yolunun açılmasıydı. Şimdi bu, 1920'lerin başlarında, genelleştirilmiş bir teknolojik yenilik sürecine dönüşmüştü. Sermaye, işçi sınıfının hamlesini boşa çıkarmak için, yeni sektörlere doğru genişlemek ve üretim faktörlerinin örgütlenmesinde köklü bir değişikliğe gitmek zorunda kalmıştı.

---

8 Keynes bu cildi gözden geçirdikten sonra, Churchill'in barış konferansında izlediği siyasal cizginin doğru olduğunu itiraf eder; ama aynı zamanda, onun Sovyet Devrimi'nin merkezî önemini anlamakta yetersiz kaldığı yolunda hiç de hafife alınmayacak eleştirilerde bulunur: "[Churchill] gerçek ilişkileri içinde olaylara hakkını verecek bir açıdan bakmakta -ya da en azından bu tür bir bakış açısına oturtmakta-, ya da arızi durumları özsel olanlardan ayırmakta yetersiz kalıyor... Lenin'in büyüklüğünü teslim etmesine rağmen, Bolşevikler, ona göre, geri zekalı canavarlardan başka bir şey değil" (*Essays in Biography*, s.72-73).

Ama bu eski, kanıksanmış güzergâhta ne kadar yol alınabilirdi? Durum tepeden tırnağa değişmemiş miydi? Keynes'in yaklaşımı, siyaseti diğer düzeylerden ayıran klasik liberal görüşe karşı, siyasal ögenin iktisada içsel bir öge haline getirilmesi yönünde genel bir vurgudan oluşuyordu. Ancak kapitalist sınıf bu genel doğruyu bile unutmuş görünüyordu. Sovyet Rusya'nın şimdi işçi sınıfını, kaçışı yok bir referans noktası haline getirdiği gerçeğiyle karşı karşıya gelmeyi reddeden -sonuçları vahim- bir tavır vardı. Oysa kapitalist sınıfın denetim projesi başarıya ulaşacaksa, kapitalist sistem, *politik* bir bütünlük olarak işçi sınıfını kendi yanma kazanmaya muktedir olduğunu kanıtlamak zorundaydı. Göreli artık değere el koyma mekanizması yeterli değildi. Nitekim bu mekanizmanın yegâne etkisi, daha kitlesel bir sınıf yaratarak ve döngüsel bunalım eğilimini daha da güçlendirerek kapitalist gelişme sürecinin çelişkilerini daha da yaygınlaştırma yönünde oldu. Arzın büyümesi (üretkenlik kapasitesinde ve kitlesel üretim sektörlerinde büyüme) bilfiil ve etkin bir şekilde yeterli bir talep baskısı yaratmıyordu. "Talep" henüz etkin bir özne olarak görülmüyordu.

Keynes'in yaklaşımı, ki hâlâ politik bir sezgiden ibarettir, başka bir açıdan da yetersizdi: bilimsel olarak bir sonuca bağlanması gerekiyordu. Gücü, çözüm için gerekli yöntembilimsel koşulları ortaya koymuş olmasında yatıyordu; sorunu doğru bir şekilde teşhis etmişti. Keynes'in 1920'lerdeki bilimsel ve politik faaliyetlerini izlediğimizde, sahrada silahsız bir peygamberin keskin avazıyla yayılan bir çığlığı izleriz. Ancak aynı zamanda, politik bir sezginin tedrici olarak bilimsel bir söyleme dönüştüğüne de tanıklık ederiz. Bu, ardı arkası kesilmeyen siyasal olayların devamlı etkisi, işçi sınıfının baskısı ve sermaye tarafından dayatılan siyasal zorunluluklar altında ve arasında olup biter.[9] Robertson'a dayanarak, "bırakınız-yapsınlar bı-

9 Biyografi yazarları haklı olarak, İngiltere'deki siyasi olayların 1920'lerin Keynes'i üzerinde sürekli ve uyarıcı bir etkisi olduğuna dikkat çekmişlerdir. Bkz. R.F. Harrod, *The Life of John Maynard Keynes*, s.331 ve dev., ve E.A.G. Robinson, "John Maynard Keynes 1883-1946", s.41 ve devamı.

rakmız-geçsinler" anlayışının daha *The Economic Consequences of the Peace*'de terkedildiğine dikkat çekmiştik. Ancak, uluslararası düzende dünya savaşı ve onu takip eden devrimci ayaklanma döneminin yıkıcı etkileriyle oluşmuş istikrarsızlık konusunda Keynes'in kanaatlerinde sadece zımni bir değişiklik vardı. O andan itibaren eski düzenin bunalımı sorunu esas olarak İngiltere siyaset sahnesi üzerinde irdelenecektir.

Say Kanunu artık geçerliliğini kaybetmişti, çünkü kapitalist sistemin bizzat sürdürülmesinin bir sorun olabileceğini dikkate almamıştı. Kapitalizmi tümüyle kendi kendini düzenleyen ve doğal olarak işleyen bir sistem olarak varsaymıştı. Diğer bir deyişle, sistemin potansiyel bir yadsıması olarak işçi sınıfının varlığını reddediyordu. Şimdi, işçi sınıfı bir mesele olarak Keynes'in yazılarında tedrici bir şekilde bilimsel açıklamalara konu oldukça, iktisat biliminin gizemli mesleki geleneğinin boş durmadığı ve sorunu klasik iktisadın kaba nesnelci geleneği içinde bir istihdam sorunu olarak tanımlama eğilimi gösterdiği doğrudur.[10] Ancak sorunun siyasi olarak görüldüğü bu ilk yıllarda, sınıf mücadelesi galebe çalmış ve iktisadi kategorilerin tarihselleştirilmesine yol açmıştır. Bilim gerisin geri tarihsel gerçekliğe götürülür. İngiliz işçi sınıfı bu yazılarda tüm devrimci özerkliğiyle boy gösterir.[11] Feryat figan, 1926 Genel Grevi'nin yasadışı olduğu ve anayasal eylem sınırlarının dışına taştığım söyleyen üniversiteden meslektaşlarına ve liberal arkadaşlarına Keynes kısa bir cevap verir: Olabilir, ama ne fark eder? Sınıfsal bir hareket yasadışı gözükebilir, ama bunun nedeni, önceki sistemi şekillendiren ve önceki yasallığı belirleyen güçler dengesinin ortadan kalkmış olmasından başka bir şey değildir. Güç ilişkileri değişmişti ve yasallık sınırlarının yeni duruma göre yeniden ayarlanması gerekiyordu.[12] Say Kanunu

10 Keynes'in sorunu nasıl gördüğü konusunda bkz. E.A.G. Robinson, "John Maynard Keynes 1883-1946", s.41 ve dev. ve Claudio Napoleoni, *Economic Thought of the Twentieth Century*.

11 Bkz. Branko Pribicevic, *The Shop Steward Movement in England* ve ayrıca, Mauro Gobbini'nin 1926 İngiliz Genel Grevi konusunda, *Operai e Stato* içindeki makalesi.

12 Bkz. R.F. Harrod, *The Life of John Maynard Keynes*, s.375 ve devamı.

artık geçerli değildi, çünkü siyasi ve iktisadi denge bünyesindeki değişkenler değişmişti. Ortamdaki yeni faktör, işçi sınıfının özerkliğiydi. "Sendikalar, arz ve talep güçlerinin serbest oyununu bozabilecek derecede güçlüdür ve kamuoyu, biraz homurdanarak ve 'bunlar tehlikeli olmaya başlıyor' kuşkusu, hatta korkusu taşıyarak da olsa, 'kömür işçileri, harekete geçirilmelerinde *en küçük bir sorumluluk taşımadıkları* acımasız iktisadi güçlerin kurbanları olmak zorunda değil' diyen sendikaları, mücadelelerinde destekliyor" (Keynes, "Am I Liberal?", s.305). Yeni bir politik denge yaratmak, öyleyse, bu yeni durumu, bu yeni güç ilişkilerini hesaba dahil etmek anlamına geliyordu. Say'ın arz-talep denklemleri artık işlemiyorsa, sisteme yeni bilinmeyenlerin katılmış olmasındandı. O nedenle şimdi bu bilinmeyenleri iktisat bilimi bünyesine yedirmek şarttı:

> Örneğin paranın değerini değiştirip gerisini (her türlü ayarlama ve düzenlemeyi) arz ve talep güçlerine bırakabilirsiniz yolundaki eski-dünya partisi (old-world party) fikri, 50-100 yıl öncesine, sendikaların güçsüz olduğu ve ilahi iktisat arabasının ilerleme yolunda hiçbir engelle karşılaşmadan, hatta alkışlar arasında önüne geleni ezip geçtiği bir döneme aittir ("Am I Liberal?", s.305).

1920'lerde yapılan bu eleştirinin derinlik ve önemi, bilimsel bir bakış açısından dahi, asla küçümsenmemelidir. Say Kanunu'na yönelik bu saldırı aslında, katılaştığı oranda gerçeklikten uzaklaşmış köklü bir zihinsel yapının, yüzyıllık bir ideolojinin yıkılmasını; ondokuzuncu yüzyılda burjuva siyasal bilimlerine rehberlik etmiş temel değer ve normlar manzumesinin üzerindeki sır perdesinin kaldırılmasını ima ediyordu. Marx şöyle yazıyordu:

> Atölyede işbölümünü, işçinin ömür boyu işin basit bir uzantısı ve sermayenin kayıtsız şartsız kölesi haline dönüştürülmesini, onun üretkenlik gücünü arttıran bir iş örgütlenmesi olarak coşkuyla benimseyen aynı burjuva bilinci, üretim sürecinin toplumsal olarak denetim ve düzenlenmesine yönelik her türlü bi-

linçli girişimi, aynı hırs ve coşkuyla suçlar, mülkiyet hakları, özgürlük ve bireysel kapitalistin hür "dehası" gibi kutsal varlıklara saldırı olarak kabul eder. Fabrika sisteminin ateşli savunucularının emeğin toplumdaki genel örgütlenişine karşı, onun tüm toplumu bir fabrikaya dönüştüreceği şeklindeki eleştiriden daha sert bir yorumları yoktur. (*Capital*, cilt 1, s.477)

Say Kanunu'nun Keynesci eleştirisi, bu anlamda, siyasal iktisadın -yapısal olarak- iktisadi denge teorisi üzerine, servet dünyasına sonsuz, serbest girişe imkân veren ögelerin bütünsel ve işlevsel ortak yaşarlığı üzerine kurulması ölçüsünde, iktisat biliminin nesnesinin radikal bir yıkımıydı. İktisat bilimi bu önvarsayımların bir şekilde "doğal" olduğu nosyonu üzerine inşa edilmişti. Bunlar köklü bir eleştiriye tabi tutulduğunda, Marx'ın işaret ettiği tehlike, tüm toplumun dev bir fabrikaya dönüştürülme ihtimali zımnen kabul edilmiş oluyordu.

Ancak burası, Keynes'in eleştirisinin varıp varacağı yerdi. Söz konusu nesnenin yıkımı sadece onun yeniden inşasına yaradı. Hatta daha sonraları, tam istihdam koşulları yaratıldığında, neo-klasik iktisadi denge kanunlarının tekrar kendi gerçek güçlerini gösterebileceğini bile söyleyecektir.[13] Burjuva diyalektiği, yıkarak aşmadan (sublation) habersizdir, kendi nesnesini yıkamaz. Keynes eleştirisinin nihai sınırlarına dayandığında, ansızın onu olduğu yere çivileyen bir felsefenin etkisiyle adeta felç olmuştur. Görece daha bariz mistifikasyonları terkederken bile, metaların fetişizminin esrarengiz dünyasına sıkışıp kalır; biçimsel modellere sığınır ve dengeli bir ekonominin koşullarını yeniden inşa etmeye koyulur. Dengeden başka, yeniden gizemli genel eşdeğerlik biçimine sarılmaktan başka, varmak isteyebileceği hiçbir hedef yoktur. Geriye sadece "Felâket Partisi" (*Essays on Persuasion*, s.299 ve dev.) ve, tarihin -yani dengenin dışına düşen her şeyin- yalnızca ve yalnızca ahmakların işi olduğu yönünde umutsuz bir inanç kalmıştır:

13 "Ama merkezî denetim imkânlarıyla, mümkün olduğunca tam istihdama denk bir toplam mal ve hizmet hacmi yaratmayı başarabilirsek, klasik teori bu noktadan itibaren tekrar kendine gelecektir (Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, s.378).

Evet, "ne derin amaçlar, ne kaçınılmaz kader, ne muhteşem günahkarlık" (*Essays on Biography*, s.429). "İhtiyaç ve yoksulluk sorunu ve sınıflar ve uluslararasındaki iktisadi mücadele, ürkütücü bir sersemlikten, geçici ve *beyhude* bir sersemlikten başka bir şey değildir" (*Essays on Persuasion*, s.xviii). Dolayısıyla geriye kala kala, bilim adamının burjuva bilgisinin sınırlarını zorlayarak yeniden kurmaya çalıştığı biçimsel denge kalır. Hatta tam ve güvenli bir inanış havası bile yoktur: Keynes, esas itibariyle -ve zorunlu olarak- akıldışı bir zarureti, akılcı bir muhtevanın yerine koyduğu karanlık bir muhtevayı bilinçli olarak gizlemektedir.[14]

Öyleyse Keynes'in amacı, 19. yüzyıl "bırakınız-yapsınlar bırakınız-geçsinler" ideolojisine karşı düzenlediği bu ilk saldırıyı, ansızın patlak veren özerk işçi sınıfı hareketinin yarattığı yeni duruma ilişkin bu içgüdüsel değerlendirmeyi takiben, açıkça, yeni bir model inşa etmekti. Ancak bu, 1936'da yayınlanan *General Theory* ile belirli bir biçim kazanacaktır. 1920'lerde yazdıkları esas olarak eleştirel bir tutumu yansıtıyordu: altın standardının yeniden kurulmasına saldırıyor[15] ve kapitalist üretimin girdiği yeni toplumsallaşma evresini tanımlamaya çalışıyordu.[16] Hepsinden önemlisi, ısrarla, Devletin sınıflar arası mücadeleye müdahale ederek iktisadi dengeyi güvenceye alması gerektiğini belirtiyordu (Bkz. E.A.G. Robinson, "John Maynard Keynes 1883-1946"). Bu kitap özünde, sistematik bir çalışma olmaktan çok eleştirel bir denemedir.

14 "Newton the Man" isimli denemesinde Keynes, esrarengiz, büyülü bir uğrak aracılığıyla ve Cambridge fizikçi/matematikçilerinin kendi düşünüşlerinde başarıyla gerçekleştirdikleri türden bir Aydınlanmaya benzeyen bir bilimsel bilgi modeline -ki burada ikisi birlikte görüşlerden ikincisi çok daha güvenilirdir- varmayı tasarlar. Gerçekten de yaratıcı dehaları besleyip kuvvet veren akıldışı ilgi ve beklentilerdir. Burada, evreni hâlâ bir muamma olarak görecek kadar Newton'un büyüsüne kapılmış bir Keynes buluyoruz. Bu Newton imgesinin Keynes'in kendi bilimsel gelişmesine dair taşıdığı bilinç üzerinde ne ölçüde etkili olduğu ilginç bir konu olabilir.

15 Bu uzun tartışmayla ilgili iyi bir değerlendirme için bkz. R.F. Harrod, *The Life of John Maynard Keynes*, s.338 ve devamı.

16 Keynes'in bu sonuçlara ulaştığı siyasal ve kültürel iklimin sağlam bir değerlendirmesi için bkz. Paul Sweezy'nin "John Maynard Keynes" makalesi. Sweezy, *The Present as History*'de aynı konuyu çok daha kapsamlı bir şekilde ele alır.

Sınıflar arasında beliren yeni ilişkinin koşulları henüz sistematik bir tarzda Keynes'in analizine dahil olmamıştır; efektif talep, risk artışı gibi nosyonların ve kâr oranlarıyla ilgili yeni teorinin kurucu bir ögesi haline gelmemiştir: yani henüz bütünlüklü bir sistem oluşturmazlar.

Keynes'in çalışmalarındaki bu hazırlık evresinin en anlamlı ögesini, Devlet müdahalesini savunan argümanını masaya yatırdığımızda, bunun "bırakınız-yapsınlar bırakınız-geçsinler" ideolojisinin eleştirisinin basit bir sonucu olduğu hemen farkedilir. Keynes'in ortaya koyduğu bu eleştiri, işçi sınıfının kitleselleşmesinden ve onun iktisadi dengenin sağlanmasına çıkardığı güçlükten haberdar bir bilinci yansıtıyordu. Ancak işçi sınıfının kitleselleşmesinin bir bütün olarak kapitalist gelişme açısından doğurduğu niteliksel sonuçları anlamaya, tanımlamaya dönük bir çaba henüz ortada görünmüyordu. Önerdiği Devlet müdahalesi hâlâ yalnızca siyasal bir çerçevede formüle edilir: ilerici burjuvazi ile sosyalistler arasında bir ittifakla kapitalist gelişmeyi daha geniş bir zemine oturtma ihtiyacına binaen ortaya çıkar. Ancak sınıf ilişkilerindeki yeni dinamiğin ve işçi sınıfının bu dinamik altında üstlendiği rolün açık ve bilimsel tahlili zemininde tartışılmaz.[17]

Bu ayrımı yaparken bir teorik etmenden daha bahsetmek gerekiyor. Kapitalist üretimin toplumsal ve kitlesel bir yapı kazandığını ve bu bağlamda daha güçlü bir Devlet müdahalesine ihtiyaç olduğunu söylemek aslında ne yeni bir şeydi ne de yeterliydi. Bu tespit krizle birlikte beliren ve tarihsel olarak, işçi sınıfına karşı örgütlenmiş Devlet tipinin ilk somut örneklerine denk düşen yeni Devlet biçiminin doğasını ancak kısmen kavrayabiliyordu. Bonapartist rejim, İtalyan gericiliği bağlamında Faşist rejim ya da 1870'i izleyen mücadele evresinde tanık olduğumuz Prusya Devlet sosyalizminin çeşitli biçimleri bu türün diğer örnekleri arasındadır. 1929'da uç vermeye başlayan bu yeni Devlet biçiminin özgünlüğü, esas olarak, Devlet müdahalesi çerçe-

17 1926 tarihli denemelerde ("Liberalism and Labour" ve "The End of Laissez-Faire") bu bakış açısı, özellikle Genel Grev sonrası beliren siyasal zorunluluklar bağlamında, iyice öne çıkar.

vesinde işleyen sınıf dinamiği türünde yatıyordu (ki müdahaleciliğin temeli ve hareket noktası da buydu). Yalnızca 1929 krizi gibi büyük bir kriz deneyimi, bu türde kapitalist bilimi, Devletin yeniden tanımlanması yolunda yeni bir adım atma noktasına getirebilirdi. Diğer bir deyişle, böyle bir adımın atılabilmesi için, 1917 devriminin, tüm bu rejimlerin onu yalnızlığa mahkûm etmek üzere uygulamaya soktuğu tecrit stratejisi karşısında tarihsel olarak zafer kazanmış olması gerekiyordu.

Keynes'in Siyasetten Bilime Kayışı: 1929 ve Sermaye İçindeki İşçi Sınıfı

1917 olaylarının 1929'daki olup bitenlerle herhangi bir alakası olmadığı çok açıkmış gibi görünebilir. Ancak, bu apaçıklığın ötesinde, layıkıyla ortaya çıkarılması halinde, 1929 bunalımına (onu tümüyle açıklamasa bile) daha geniş ve genel bir anlam kazandıracak bir tarihsel ilişkiler dokusu yatmaktadır. Bir kere 1929 bunalımı, kendine has bir yapısı olan ABD iktisadi sisteminin dolaysız bir ürünüydü ve, öte yandan, yüzyıl başından başlayarak sistem bünyesinde birikmiş çelişkilerin, özellikle de bunların baskın bir konum kazanmasının, 1920'lerde kapitalist ülkelerde işçi sınıfının siyasal ve sendikal düzeyde gücünü hissetirmesiyle üretimdeki zorunlu kitleselleşmenin eseriydi. Bunalımın kısa sürede uluslararası bir boyut kazanmasının diğer bir nedeni de, savaş, barış, devrim ve karşı devrimin ticari ilişkilerde yarattığı ciddi istikrarsızlıklardı.[18] 1929 bunalımı konusundaki kapitalist yaklaşımlar dahi bu nedensellik zincirini kabul edecektir - en azından siyasal düzeyde, çünkü bu düzlemde 1917, temsil ettiği -ve ufukta aslından daha güçlü ve korkunç gözüken- potansiyel alternatif nedeniyle, krizin nedenlerinden biri olarak görülür.[19]

18 1930'ların iktisadi analizlerinin bu ve daha birçok veçhesi konusunda Heinz Wolfgang Arndt'nin araştırmalarını (*The Economic Lessons of the Nineteen-Thirtees*) esas alıyorum.

19 Tüm bunların iktisadi krizin tam ortasındaki Amerikan toplumu açısından önemi konusuna bkz. M. Schlesinger, Jr., *The Crisis of the Old Order, 1919-1933* ve Mario Einaudi, *La rivoluzione di Roosevelt*, s.51 ve 90. Peter G. File-

Bu açıklama, dışsal bir açıklama olarak, gidebildiği yere kadar gidecektir. Ama Keynes'in işi, bu açıklamayı, bir bunalım analizi çerçevesinde işlerliğe kavuşturmak, yani onu bilimsel hale getirmekti. Epeyden beri süregelen bir sorun, bunalımın da insafsız mahmuzuyla, sonunda mümkün bir çözüme kavuşacaktır:

> Keynes'in Büyük Bunalım'ı açıklamak için çok şey yaptığı doğru olmakla birlikte, Büyük Bunalım'ın da Keynes'e çok şey kattığı en az onun kadar doğrudur. Büyük Bunalım meydan okuma, sınama, sahneye koyma, deneysel doğrulama demekti. Keynes, eğer kendisine anlatılsa *General Theory*'yi benimsemesi beklenebilecek türde insanı analize katmıştır. Daha önceki çalışmalardan daha fazlası çıkarılamaz. Bunalım sona ermeden, bir ödülle, onunla anılacak düşünce sistemiyle ortaya çıktı (Samuelson, "The General Theory", s.329).

Aslında bunalım, Keynes'in analizinde tespit edilen münferit ögelerin diyalektik işleyişini ortaya çıkarmıştı. Peki Keynes, 1929 bunalımının gerisinde ne tür etmenler buluyordu? Bunalım, bir arz fazlasının, aşırı arzın eseriydi - arz fazlası, doğrudan net yatırım düzeyini etkileyerek onun düşmesine, ve sonuçta sermayenin marijinal verim programlarındaki değerlerin de aşağı çekilmesine yol açmıştı. Diğer bir deyişle, 1929 bunalımının özgüllüğünü anlamak, arzdaki büyümeye (savaş sanayiinin dönüşümü sürecinde teknolojik yenilikler, emeğin üretkenliğindeki olağanüstü artış ve sonuçta dayanıklı tüketim malları üretimindeki patlamaya bağlı bir büyümedir bu) cevap verecek yeni bir arz-talep dengesinin kurulamadığı 1920'lerin iktisadi büyüme koşullarını anlamaktan geçiyordu. Dönemin siyasal sınıfı öngörülü bir tavırla, hakiki bir muhafazakârlığın emanet bir maskesinden başka bir şey olmayan "mali sağduyu" gibi nosyonlara sarılmıştı. Kitlesel bir arzın aynı ölçüde kitlesel bir taleple dengelenmesi gerektiğini kabul edemezdi - nitekim daha da ileri giderek arza bağımsız bir yapı kazandıra-

ne'nin *Americans and the Soviet Experiment 1917-1933*'ü bu konuda anlamlı veriler sunuyor.

cak siyasal güvenceler aramaya başlamışlardı. Sermayenin toplumsallık dozundaki artış, sermaye tarafından dile getirilen anlamsız siyasal özerklik talepleriyle dengelenmişti. Ve şimdi, diye noktayı koyar Keynes, bu anlayış kıtlığımızın bedelini ödüyoruz.[20]

Keynes'in siyasal manifestosunun, *General Theory*'nin çıkış noktası buydu. Yaşanan bir buhranın yol açtığı kaygılar ve gelecekten duyulan endişenin, paradoksal bir şekilde, tüm bir kapitalist iktisadı sistematik bir devrime itecek bir kimyaya kavuşturan, muhafazakâr siyasal düşünceyi ayağa kaldıran bir manifestodur bu. Kimi yazarlarca, "kapitalizmin her zaman bir durgunluk tehdidiyle yaşayan bir sistem olduğu düşüncesinin, *General Theory*'de sürekli hissedilen, hatta, bazı açılardan baskın bir öge olduğu" (Sweezy, "The First Quarter Century", s.307) söylenir. Muhtemel bir bunalımı Keynes'in siyasal bir çerçevede ele aldığı ve tersine çevirmek için mücadele verdiği bir olgu olarak görüyorsak, bu doğrudur. Oysa *General Theory*'de Keynes'in durgunluk teorilerine yaptığı atıflar tümüyle polemik bir düzlemde yer alır ve eğer sistemin küçücük bir kendini kurtarma umudu varsa, dün kaçınılmaz addedilebilen sistemin kaderi fikrinin açıkça kabul edilemez olduğunu ima eder. "Talep"ten bahsetmek, işçi sınıfından, siyasal bir kimliğe kavuşmuş bir kitle hareketinden, sistemi altüst edebilecek bir ayaklanma ihtimalinden bahsetmek demektir. Keynes, yaklaştığım gördüğü bir şeye karşı savaşa hazırlanan, açık-görüşlü, zeki bir muhafazakârdı. İşte bu umutsuzluktan doğan gerilim sayesinde siyasal irade, sistematik ve eksiksiz bir ideolojik alternatif olarak ortaya çıkma gücünü kendinde bulacaktır. Keynesci ideolojinin bir zaruret haline geldiği yer burasıydı.

20 Bkz. Keynes, *The General Theory*, özellikle s.99-104, 218-220 ve 322-325. Keynes'in *Nation*'a yazdığı bir makalede, 10 Mayıs 1930 gibi epeyce erken bir tarihte durumun ciddiyetine dikkat çektiğini hatırlatalım. "Gerçek -kamuoyunun büyük bir kısmı tarafından henüz farkedilmemiş bir gerçek- şu ki, bugün, şimdiye kadar görülmüş en ağır kriz sıfatıyla tarihteki yerini alacak son derece vahim bir uluslararası iktisadi çöküşün tam ortasındayız. Uluslararası iktisadi düzeni buhrandan kurtarmak için, banka faiz oranı ayarlamaları gibi pasif tedbirler yetmez, ayrıca son derece aktif ve kararlı bir politika yürütmek de gerekir" (aktaran R.F. Harrod, *The Life of John Maynard Keynes*, s.398).

General Theory'nin daha ilk bölümlerinden itibaren, Keynes'in sermayenin iç işleyişine dair yaptığı çözümlemede, gelecekle ilişkinin nasıl özsel bir öge olarak yer aldığına tanık oluruz. Beklentiler nosyonu bugünü geleceğe bağlar: beklentiler, sermayenin marjinal verim düzeyini doğrudan etkilediği gibi, aynı ölçüde istihdam düzeyleri üzerinde de doğrudan etki taşır (bkz. *General Theory*, s.46-51 ve 135-46). Bu noktaya kadar Keynes klasik iktisaçılarla beraberdir. Ancak bugün durum farklıdır: pozitif bir değer üretebilmek için girişimci bir güven duygusunun ihtiyaç duyduğu bu beklentiler, tam tekmil ve ipini koparmış riskler nedeniyle yerle bir olmuştur - ve bu, sermayenin organik bileşeninin yükseldiği, o nedenle de büyük belirsizlik alanlarına tahammül gücünün azaldığı bir dönemde gündeme gelmektedir. Bunalım güven duygusunu ve geleceğe güveni paramparça etmiş, sermayenin sonuç ve semerelerin beklentilere denk düşmesi gerektiği yönündeki temel mukavelesini çöpe atmıştı. O nedenle Keynes'in ilk buyruğu, gelecek korkusundan kurtulmaktır. Mukavele teminat altına alınmalıdır (bkz. s.147-64).

Bu noktada ilk ve görece net bir müdahalecilik tanımı verebiliriz. Müdahalecilik bir siyasal basiret meselesi değil, teknik bir zarurettir; iktisadi gelişmenin toplumsallaşmasını tespit meselesi değil, bu gelişmenin tempo ve biçimleri için temel bir referans noktası tesis etme meselesidir.[21] Yatırım riskleri ortadan kaldırılmalı, ya da mukaveledeki düzeye düşürülmelidir, ve Devlet, iktisadın bu temel mukavelesini teminat altına alma görevini üstlenmelidir. Devlet, geleceğe bakarak bugünü savunmalıdır. Bunu başarmanın tek yolu, bugünden geleceği tasarlamak, geleceği bugünkü beklentilere göre planlamaksa, Devlet, müdahale alanını, planlama rolünü de üstlenecek şekilde genişletmelidir - sonuç, iktisadinin hukukiye dahil ol-

21 Bu bağlamda W.B. Reddaway, Devletin Keynes'in analiz sürecine dahil oluşuna dört dörtlük bir açıklama getirir -dört dörtlük çünkü, özellikle, Devlet fiilinin içsel ve "yapısal" doğasını öne çıkartır (bkz. "Keynesian Analysis and a Managed Economy"). Göreceğimiz gibi burası, Keynesci iktisadi analizin yeni Devlet modelinin tanımlanması açısından özel bir önem kazanmaya başladığı noktadır.

masıdır.[22] Müdahalelerinde Devlet bir dizi norma göre hareket edecek, olması gereken şeyi dayatacaktır. Gelecekte olup bitecekleri olmasa bile, mukavelenin kesinliğini, orda öngörülenleri teminat altına alacaktır. Geleceğe yansıtılmış bugünü belirsizlikten uzak tutmaya çalışacaktır. Bu bir ilk adımdır, sermayenin iktisadi ve siyasi yönetici sınıflarını bir araya toplamanın ilk (hâlâ dolaylı, ama son derece zorunlu) biçimlerinden biri. Pratikte sistemin yaşaması artık, girişimcilik ruhuna değil, gelecek korkusundan kurtuluşa bağlıdır. Devletin hukuki temeli, tanımı gereği, bunun üzerine oturur.

Gelecekten sakınma, geleceğe karşı kapitalizmin gücünü acilen tahkim etme arzusu: Keynes'in sınıfsal karakteri sırıtan referans çerçevesi işte budur. Bu, daha önce Say Kanunu eleştirisinde söylenen şeyi bir başka bir biçimde tekrar etmektir. Ancak şimdi durum -bilimin incelemek ve anlamakla yükümlü olduğu, yeni değişkenlerden kurulu bir ilişki-, kriz nedeniyle, korkunç bir aciliyet kazanmıştır. Peki, Keynes'in böylesi bir sabırsızlıkla bakındığı, cevap aradığı bu "gelecek" nedir? Tekrar ediyoruz, gelecek felakettir, onun ve benzerlerinin üzerine kabus gibi çökmüş bir yıkımdır, Keynes'in etiyle kemiğiyle işçi sınıfı suretinde karşısında gördüğü "Felâket Partisi"dir. Bu, Keynes'in, zoraki bir espriyle sık sık tekrarladığı "Uzun vadede hepimiz birer ölüyüz" sözünü de farklı bir açıdan görmemizi sağlar: daha çok, kendi sınıfının kaderine dair bir önseziyi andırır. Keynes'in, tüm analizini gerisin geri sabit parametrelere bağlama yönünde, çok sık eleştirilen, kararlı bir tavır sergilediğini, dahası bir dizi yıkım ihtimalini gündemden çıkarmak ve bugünü uzatarak geleceği iptal etmek için sürekli bir çaba içinde olduğunu unutmayalım.

Bu bağlamda, Keynes'in kapitalizmi yeniden yapılandırma projesi de işçi sınıfının mücadelesini hesaba katmak zorundadır. Bu olguyla karşı karşıya geldiğinde analizini daha da derin-

22 "Le plan comme mythe"de Georges Burdeau, iktisadi planlama perspektifinde geleceğin bugüne nasıl emdirildiği ve bütünleştirildiği konusunda belki de en mükemmel analizi verir. Ayrıca anayasal hak kavramı konusunda da önemli sonuçlara varır.

leştirir. Müdahelecilik tanımına ikinci bir unsur daha eklenir: şimdi Devlet, üretken sermayenin rakipsiz kolektif temsilcisi olarak görülmektedir.[23] Belirli siyasal zorunluluklar Keynes'i bu sonuca götürmüştü. Aslında daha beklenti analizinde, (spekülasyon gibi birtakım patolojik ögelerle birlikte) sistemi çöküşe götürebilecek rekabet modelleri, beklenti tahmini hataları, vb., gibi, bir dizi yapısal öge tespit etmişti. Hukuk düzeni tarafından sistemin patolojik ögelerden armdırılabileceğini bilmek yeterli değildir; hem patolojik hem de yapısal ögelerin bilfiil bertaraf edilmesi gerekir. Bunların hiçbir durumda, sistemin geleceğini, geleceğin güvenliğini tehlikeye atmasına izin verilemez. "Kendi adıma, bugün, faiz oranlarına yönelik para politikalarının tek başına bu işe yeterli olacağı konusunda kuşkularım var. Yatırımların doğrudan düzenlenmesi hususunda ... daha büyük bir sorumluluk alan bir Devlet görmek istiyorum" (*General Theory*, s.164). Geleceğe dair daha kapsayıcı, daha katı ve köklü güvencelere ihtiyaç vardır. Hukuki ya da dolaylı Devlet müdahaleleri yetmez. Bir Devlet için, bugünü geleceğe bağlayan ana iktisadi mukaveleyi güvence altına almak yeterli değildir. Daha fazlası gerekir. Bizzat Devletin kendisinin iktisadi bir yapı ve, iktisadi bir yapı olarak da, üretici bir özne haline gelmesi şarttır. Devlet, tüm iktisadi faaliyetin istinat merkezi olmak zorundadır. Devasa bir adımdır bu! Marx'ın söylediği gibi: "(Burjuvazi) Toplumsal üretimin kontrolünü eline geçirdiği ölçüde, emek sürecinin teknik yapısını ve toplumsal örgütlenişini devrimcileştirir, ve onlarla birlikte toplumun iktisadi-tarihsel biçimini de" (*Capital*, cilt 2, s.57). Devlet hiç hesapta yok! Bugünü geleceğe bağlayan mukavelenin teminat altına alınmasında Devlet, henüz, kapitalistlerin hizmetindeki bir yapıdır. Oysa, doğrudan üretken sermaye sıfatıyla meydana çıktığında, piyasa ekonomisinin ve onun bireysel kapitalistlerle dolaylı ilişkilerinin yol açabileceği yapısal sorun ve anlaşmazlıkların

23 W.B. Reddaway, doğru bir şekilde, Devletin iktisadi hayata içselleşmesinin esas olarak yatırım itibariyle gerçekleştiğine dikkat çekiyor. Son tahlilde doğrudan üretken bir işlev taşır. Bkz. "Keynesian Analysis and a Managed Economy".

üstesinden gelmeye de çalışacaktır. Yani artık yeni bir Devlet biçimini temsil etmektedir: sosyal sermaye Devleti.[24]

Şimdilik, bu yeni müdahalecilik tanımının, ya da daha doğrusu bu yeni Devlet biçiminin görece açık örneklerini bir yana bırakalım. Bu konuya daha sonra döneceğiz. Burada özellikle Keynes'in düşünsel gelişimindeki bu yeni hamleyi hem gösteren hem de somut bir şekilde ortaya koyan belirleyici bir teorik uğrağı mercek altına alalım: Keynes'in şu, tasarruf ve yatırımların eşdeğerliği faraziyesi. Bu eşdeğerliğin *A Treatise on Money*'de (1930) önerme olarak yer almadığım biliyoruz; bu metinde, tasarruf ve yatırımların eşdeğerliği, ücretleri sabit bir düzeyde tutmayı amaçlayan iktisat politikasının bir amacı olarak görülür. Ancak *A Treatise on Money* (1930) ile *General Theory* (1936) arasında Keynes fikir değiştirerek, sistem bünyesinde, tasarruf ve yatırımlar arasında ölçülebilir bir eşdeğerlik kavramı önerdi (bkz. *General Theory*, s.52-65 ve 74-85). Bu değişikliğin nedenleri, ortaya çıktığı 1930-36 arası dönemde, yani krizin doruk noktasında saklıdır. Bu dönemde siyasal zaruretler gitgide dayanılmaz bir hal alıyor ve Keynes'i daha radikal bir tavır takınmaya zorluyordu. Kısaca belirtmek gerekirse, bu şartlarda yeni iktisadi model, en küçük bir tüketime-aktarılmamış, yatırıma-aktarılmamış gelir kırıntısına (ve ihtimaline), en küçük bir aşırı üretime, yani herhangi bir dolaşım tıkanıklığına yer vermemeli, bunları sistemden çıkarıp atmalıydı. Bu modelin artık davranış biçimlerini açıklamakla uğraşmadığına dikkat edin - amirane bir tavır içinde zorunlu önkoşulları sıralar. Amiranedir çünkü, sadece bu önkoşulların Devletin şahsında ve Devlet tarafından teminat altına alınabilmesi halinde, evet sadece bu şartla depresyon dönemlerine göğüs germe (ya da daha doğrusu iktisadi döngünün depresyona girmesini önleme ya da kontrol etme) ve, genelde, bir bütün olarak iktisadi düzene siyasal manevra kabiliyeti kazandırma

24 Bu durumun çözümlenmesi konusunda Keynes ve okulunun tüm çabalarına rağmen, kuşkusuz Marx'ın "toplumsal sermaye"nin oluşumuyla ilgili olarak verdiği açıklama, en sağlam açıklama olmayı sürdürür. Örneğin bkz. *Capital*, cilt 2, s.103 ve devamı.

umudu vardır. Aksi takdirde durum ümitsizdir. Bu bağlamda Devlet bünyesinde bir bütçe yapma vasıtası olarak muhasebe biriminin açıldığı ve Devlet faaliyetlerinin asli bir ögesi haline geldiği görülür; böylece, Devletin toplumsal üretimin isnat merkezi olarak davranma rolü de teyit edilmiştir.[25]

Devletin toplumsal üretken sermayenin isnat merkezi olarak tanımlanması, açıktır ki, çözümlediğinden daha çok sorun yaratır. İlk olarak, Keynes'in bu öncülün zorunlu olarak Devlet sosyalizmine çıktığını göremediğini kabul etsek bile, sermayenin hakim iktisadi katmanları ile Devlet/siyasal katmanlar arasındaki ilişki, iletişim, eklemlenme, ve bu ilişkiyi güvence altına alacak ve geliştirecek kurumlar gibi bir sorun ortaya çıkacaktır. Bu düzlemde Keynes, spekülatörler ve özel girişimcilere karşı sert tutumunu özel sermayeye sadakat yeminleriyle dengeler - ve sorun çözülmeden olduğu gibi kalır. İkincisi, Keynes'in bu eşitlikten muradı, yatırımları bankaların yönlendirmeye başladığı bir evreden, doğrudan üretken alanın kendisinin belirlediği bir evreye geçilmesini sağlamaktır; daha genelde, "para teorisini, bir bütün olarak, tekrar bir üretim teorisine dönüştürme" peşindedir (*The General Theory*, s.vi). Ama tüm bunlar sadece ima düzeyinde kalır.[26] Bu türde Keynes tarafından yaratılmış ama çözülmeden bırakılmış daha pek çok sorun gösterilebilir. Neyse. Bununla birlikte, Keynes'in tasarruf ve yatırımlar arasında kurduğu eşitlik, biraz derme çatma ve ima yollu ifade edilmiş olsa da, Devlete hiç tereddütsüz yeni bir yapı, yeni bir tertiplenme biçimi getirecektir. Artık o, sadece bir iktisadi destek ve teşvik kaynağı, bir istikrar ve yenilik kaynağı değildir. İktisadi faaliyetin asli motorlarından biri haline gelmiştir. "Bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler" eleştirisi burada son sınırına varır: bizzat toplum, fabrikanın kalıplarına dökülür - ve girişimci bireye dayalı kapitalizmin son kalıntıları giderek daha büyük bir baskıya maruz kalır.

---

25 "Toplumsal isnat" odağı olarak sermaye konusunda bir kere daha bkz. Marx, "The three formulas of the circuit" bölümleri, *Capital*, cilt 2, Bölüm 1-4.

26 Paul Sweezy'nin "John Maynard Keynes" ve "The First Quarter Century" makaleleri bu noktayı yeterince vurgular.

İşte bu zeminde gelecekle ilişki -işçi sınıfıyla mücadele ilişkisini temsil ettiği ölçüde- sermayenin yapısına içkin bir çerçevede tesis edildi, sıkı sıkıya tanımlandı. İşte bu zeminde Keynes, Devlette, gelecek üzerine çökmüş korkuları yatıştırma (ve mümkünse hepten ortadan kaldırma) kaygısı güden bir gözle yeni -ve kapitalist- bir reforma gitme zaruretini anlatmaya koyuldu. İşte bu zeminde işçi sınıfı mücadelesi, *sermayeyi* bir reform hareketine zorladı. Fakat bir işçi sınıfı (ve mücadelesi) sermayenin *bünyesine* nasıl yerleşir? Bu ileri yeniden yapılanma düzeyinde kendini hissettiren bir işçi sınıfının çelişkiyüklü varlığını nasıl anlamak gerekiyor? Müdahaleciliği geliştirmek, dönemin siyasal ve sendikal hareketine bir cevap olarak, 1920'li yılların başlarından itibaren, kapitalist Devlet için kaçınılmaz bir görev haline gelmişti; oysa şimdi, kriz ve yeniden yapılanma bağlamında, hayati bir görevdir. Peki, kendini sermaye *bünyesinde* ortaya koyan bir işçi sınıfıyla ilişkinin doğası ve niteliği hakkında neler söylenebilir?

Keynes'le birlikte kapitalist bilim parlak bir hamle yapar. İşçi sınıfını sermaye bünyesinde özerk bir uğrak olarak kabul eder. Keynes, geliştirdiği efektif talep teorisiyle, siyasal bir nosyonu, hasım sınıflar arasındaki güç dengesi nosyonunu siyasal iktisada dahil etti.[27] Keynes'in argümanının ideolojik (ama aynı zamanda mecburi) amacı, açıkça, sisteme destek sağlamaktır. Keynes'in derdi, efektif talebi üreten çeşitli güç dengelerinin sabit kabul edilmesi halinde, efektif talep dengesinin nasıl kurulacağıydı. Ama, işçi-sınıfı-özerkliğinin ebediyen verili iktidar yapısına mahkûm bir figür olmasını gerektiren bu siyasal hedef, Keynesci düşüncenin su götürmez paradoksundan başka bir şey değildir. Keynesci düşünce, bu paradoks altında, işçi sınıfının büyümenin motoru olduğunu kabule zorlanır ve, o nedenle, statik bir çerçevede, Keynes'in -statik olarak tanımladığı- denge kavramlarına ulaşmak hiçbir zaman mümkün değildir. Statik bir denge denklemi peşinde koşan her türlü girişim, her zaman, tabiatı gereği değişen, geli-

27 Efektif talep kavramının tanım ve geliştirilmesi konusunda bkz. *The General Theory*, s.23-32, 55, 89, 97-98, 245-254 ve 280-291.

şen bir ortamda denge aramak gibi bir işgüzarlıktan ibarettir. Aslında sistem, Keynes'in de farketmiş göründüğü gibi, işçi sınıfının her zaman sermayenin içinde olması nedeniyle değil, onun dışına çıkmaya muktedir olması nedeniyle, işçi sınıfının bunu gerçekten yapacağına dair sürekli bir tehdit bulunması nedeniyle işler. Bilimin işi, ve siyasetin amacı, bu tehdidi, bu reddi kontrol altına almak ve her zaman yeni bir düzeyde zararsız hale getirmek, soğurmak olmalıdır. Sermaye, büyümenin dinamik faktörlerini, güç dengesi aynı kalacak şekilde kontrol altında tutabilmelidir. Diğer bir deyişle sorun hiçbir zaman çözülmez, hep ötelenir. Daha yakından bakıldığında, bu hususta kapitalizmin dinamizminin, aslında, işçi sınıfının düello davetinin kabul edildiği ve, bu sınıfın sermayenin dışına çıkmasını önlemek ve sınırları sürekli yeniden belirlenen bir alan dahilinde hareket etmesini sağlamak üzere tezgahta yeni silahların dövüldüğü kesintisiz bir mücadelede yattığı kolayca görülebilir.

Peki bu ne ölçüde mümkündür? Efektif talep kavramı, içinde, işçi sınıfının sermaye üzerinde nasıl etkide bulunduğuna ve bu etkinin hiç de azalmak gibi bir niyeti olmadığına dair on yıllara dayalı bir deneyim barındırır. Bununla birlikte Keynes'de, sadece siyasal durumun vehametine dair, daha sonra krizi, mücadeleyi, büyümenin itici motoruna çevirme girişimine tahvil edeceği bir sezgi vardır. Peki bu ne kadar mümkündü? Üstelik "Uzun vadede hepimiz birer ölüyken".

Duruma daha yakından bakmaya çalışalım. Büyük bunalımın gerisinde yatan neden, talebin, tüketim iştahının baskı altında tutulduğu siyasal bir ortamda bir aşırı arzın ortaya çıkmış olmasıydı. Bu durum, genel iktisadi cephede ciddi dengesizliklere yol açmış ve sonuçta net yatırım düzeyini olumsuz yönde etkilemişti. Burada teşhisin kendisi çaresini de söylemektedir - talep hacmini artır, tüketme iştahını kamçıla. Ancak, tüketim eğilimindeki iniş çıkışlar esas olarak gelir düzeyindeki (birim-ücretler [wage-units] cinsinden ölçülür) iniş çıkışlara bağlı olduğuna göre (*The General Theory*, s.91-92 ve 110), efektif olarak gerçekleşmiş belli bir talep evresinde den-

ge, piyasaya arzedilen toplam mal ve hizmet bedeli ile girişimcilerin kâr beklentilerinin işçi-sınıfı istihdam düzeyine göre belirlendiği bir değer üzerinde sağlanacaktır. Hemen belirtelim ki, Keynes'i bu şekilde okuduğumuzda (onun tüm teferruatıyla nihai bir şekle sokmaya çalıştığı sistemin çeşitli içsel ögeleri arasında neredeyse döngüsel bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi bulunduğunu ortaya koyar), düşünce yapısındaki siyasal boyutu tespit etmek hiç de kolay değildir.[28] Ama daha yakından bakıldığında, tüm bu karşılıklı bağımlılık sisteminin tek bir faraziye üzerine kurulduğu görülür: ücretlerin düşme eğilimi (downward rigidity of wages).[29] Düşünüş tarzının gerisindeki "tam bağımsız değişken", "işveren ile istihdam edilen arasındaki pazarlıklarla tespit edilen birim-ücrettir" (*The General Theory*, s.375-76). Keynes'in teorisi işte bu motif çevresinde kendini ele verir; tüm özerkliğiyle işçi sınıfının gücünü anlayan ve ondan yararlanmaya bakan bir sistemdir bu. İşçi sınıfı ne susturulabilir ne de ortadan kaldırılabilir. Tek çare onun hareket tarzını anlamaya ve proleter devrimi kontrol altına almaya çalışmaktır.

Bu noktada Keynes'in -efektif talep ilkesiyle diyalektik hale getirilmiş- müdahaleciliği, işçi sınıfı hareketlerini, sürecin verili, zorunlu ve meşru ögeleri olarak görmek zorunda kaldığı hareketleri bilinçli bir kontrol girişimine dönüşür ve o oranda da tepeden tırnağa siyasal bir yapı kazanır. Keynes'in düşünce tarzının tüm kavramsal içeriği, kuvvet dengesi nosyonuna boyanmıştır.[30] Bu bağlamda iktisat politikasının görevi, gelir dü-

---

28 Ne hikmetse, tüm sistemin karşılıklı bağlantılı ögelerden kurulduğu özellikle "ortodoks" Keynes yorumcuları tarafından gösterilir. Genel bir değerlendirme için bkz. R F. Harrod, "Mr. Keynes and Traditional Theory".

29 "Keynes'in analitik katkısı büyük ölçüde, bu varsayımın (ücretlerin sabitliği) (wage rigidity) sonuçları üzerinde yaptığı çalışmalardan oluşur. Bugün hemen hemen herkes Keynesci teorik sistemin özgünlüğünün ... ücretlerin sabitliği varsayımında yattığını kabul ediyor. Bu varsayım yoksa, Keynesci sistem yola devam edemez ya da, daha farklı bir deyişle, onu genel olarak "klasik sistem" diye adlandırılan sistemden farklı kılan en önemli özelliğini yitirir" (Gottfried Haberler, "Sixteen Years Later", s.29).

30 Bir örnek olarak şu tanım yeterli olacaktır: "Toplam talep eğrisi, istihdamla ilgili çeşitli varsayımsal büyüklükleri, bu büyüklüklerle hasıl edilecek mal ve

zeylerinde ve tüketim iştahında sürekli bir devrim estirmektir; bu, genel üretim ve yatırım sürecinin işlemesini ve böylece mümkün yegâne siyasal denge biçiminin ortaya çıkmasını sağlayacaktır - daima açık-uçlu bir güç dengesinin tüm risk ve tehlikelerini göze alarak hazırlanması halinde işlerlik kazanabilecek bir dengedir bu. Öyleyse bir cümleyle efektif talep teorisinin özü, sınıf mücadelesini kabul etmek ve onu günbegün, kapitalist büyümenin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde çözümlemeye çalışmaktır.

Kapitalist Yeniden İnşa ve Sosyal Devlet

İncelemekte olduğumuz meseleye, yani 1929 deneyiminin Devletin yapısında nasıl ve ne tür değişikliklere yol açtığı sorununa daha yakından baktığımızda, Keynes'in sahiden nasıl köklü bir katkıda bulunduğunu görebiliyoruz. Kapitalist Devlet, sadece müdahale gücünün boydan boya tüm bir topluma yayılması anlamında değil, işçi sınıfının etkisini yansıtan zorunlu bir yapı değişikliğine gitmesi anlamında da dönüşüm geçirmiştir. 1929 sonrasında Devletin genel kuruluş yapısına damgasını vuran şey, müdahalecilikten çok, bizzat temsil ettiği ve şekillendirdiği özel bir sınıf dinamiğidir. O nedenle günümüz Devlet formunun ayırdedici niteliğini anlamanın tek yolu, işçi sınıfının kapitalizmin yapıları üzerindeki derin etkisini ortaya çıkarmaktır.

Devlet-formunun toplumdaki işçi sınıfının etkisini yansıtmak zorunda olduğunu biliyoruz; şimdi ise Devlet, toplumsal düzeyde, açıkça, işçi sınıfı hareketlerine yönelik özel bir kontrol biçimi -bizzat Devlet dokusu içinde- inşa etmektedir. Eski 'fabrikada despotizm toplumda anarşi' antitezini (ve çelişkiyüklü ilişkiyi hukuk Devleti formunda düzene sokma girişi-

---

hizmetlerin satışından beklenen kazanç değerleriyle ilişkilendirir; ve efektif talep, toplam talep eğrisi üzerinde, -arz koşullarıyla birlikte ele alındığında- girişimcinin kar beklentisini azami hadde çıkaran istihdam düzeyine karşılık gelmesi nedeniyle efektif hale gelen noktadır" (Keynes, *The General Theory*, s.55).

mini) geride bırakan sermaye, şimdi, fabrika figürünü dolaysız bir şekilde -düzenleme ve baskıyı tüm toplum sathında kendine has bir tarzda, çeşitli şekillerde eklemlendirerek- yeniden üreten, planlamaya-dayalı yeni bir Devlet formu altında söz konusu despotizmin *toplumsal* organizasyonuna, sömürü örgütlenmesinin tüm toplum sathına yayılmasına geçmiştir.

Böylece Keynes yeni Devlet tanımına hayati bir katkıda bulunur. Şu ana kadar onun düşünüş tarzındaki çeşitli damarları görece birbirinden ayrı bir biçimde incelemeye çalıştık. Ama bu, Keynes'de, söz konusu damarların aritmetik toplamından öte, genel bir bakış açısı bulunmadığı anlamına gelmez. Bu genel bakış açısını az çok toplu vaziyette onun faiz oranları teorisinde buluyoruz.

Keynesci teorinin bu veçhesi, neoklasik iktisat bağlamında tartışmalı bir konudur. Neoklasik okul, faiz haddinin (tasarruf etmenin karşılığı, ya da sermaye malları arz ve talebini doğal bir dengeye kavuşturan bir faktör olarak değil) üretim alanının dışında, kapitalizmin henüz toplumsallaşmadığı bir evreye ait anarşik faktörlerce belirlendiğini kabul eder. Oysa Keynes için faiz haddi, likidite tercihinden ve piyasadaki para miktarından ileri gelir. Ama bu doğruysa, köşe başında kapitalizmi bekleyen yeni riskler var demektir. Bireysel kapitalist ve rantiyeye, aslında onlara emanet edilmemesi gereken görevler yüklenmiştir. Bu bizi yalnızca bir felakete sürükleyebilir. Böyle bir felaketi niçin kabul edelim ki? Şu anarşik düzenin mutlak çaresizliğini gerçekten üretim sürecinin nesnel güçlerine bırakmak zorunda mıyız? Bu yol, rantiye sınıfını da yerle bir ettiği gibi, tüm sistemi çökme tehlikesiyle karşı karşıya getirmişti - ve kıyamet günü çok yakındı. Keynes, sistemi kurtarmak adına birşeyler yapmak istiyorsak, diye noktayı koyuyordu, "rantiye sınıfını ötenaziyle ortadan kaldırmak" zorundayız; bu, kolektif sermayeye, faiz hadlerini aşağı çekme, "sermayenin marjinal verim cetvellerine uygun ve tam istihdamın söz konusu olduğu bir düzeye" indirme imkânı verecektir (*The General Theory*, s.375-76). Keynes'in katı çözümü işte bu son cümlede özetlenmektedir. Tüm amacı, para sirkülasyonu gibi hayati bir

alanda dengesizliklerin kontrol altına alınmasını sağlayacak nihai bir garanti bulmaktır.[31]

İlk bakışta tüm bunlarda, Keynes'in argümanlarının biraz daha incelmiş bir hali, sermayenin toplumsal sermaye haline geldiği bir evrede para ve üretim teorilerini bütünleştirmeye dönük bir çaba dışında bir şey görmeyebiliriz. Ancak yakından baktığımızda, faiz hadlerinin sermayenin tam istihdam zemininde belirlenen marjinal verim cetvellerine tabi kılınması, daha derin bir anlam taşır: özellikle, Keynesci teoriyi tekrar klasik emek-değer doktrinine bağlamak gibi paradoksal bir sonucu vardır.[32] Bunun gerisinde, yeniden aktif duruma geçirilen değer yasasının Keynesci bakış açısının esası ve kudret kaynağı haline gelmesi yatar. Burada değer yasasının pervasız işleyiş ve dolaysız hakimiyetine sorun çıkartabilecek hiçbir etmene yer yoktur. En önemlisi de sistemin -yani yeni sistemin, yeni Devletin- böylece daha da güçlendirilmiş olması ve emek değer yasasının daha tam bir ürünü haline gelmesidir. Hatta bu noktada "sosyal Devlet = emeğe dayalı Devlet" eşitliğinin geçerlilik kazanmaya başladığını bile rahatça söyleyebiliriz. Keynesci burjuva ütopyası ve sermaye savunusunun varıp varabileceği kaçınılmaz yerdir bu![33]

---

31 "Paranın önemi esas olarak onun bugünle gelecek arasında bir bağ olmasından ileri gelir" (Keynes, *The General Theory*, s.293).

32 "Önceki bölümlerin amaçlarından biri ... fiyat teorisini bir bütün olarak tekrar değer teorisiyle yakın ilişkiye sokmaktı. İktisat biliminin, Değer ve Bölüşüm Teorisi ve Para Teorisi şeklinde ikiye ayrılması bence yanlıştır" (Keynes, *The General Theory*, s.293). "O nedenle kendimi her şeyin *emekten* üretildiği klasik-öncesi iktisat doktrinine daha yakın hissediyorum" (Keynes, *The General Theory*, s.213). Öte yandan Sweezy'nin, bu türden her türlü iddiaya karşı çıktığı anlaşılıyor: "Keynes, iktisadi hayatı tarihsel ortamdan soyutlayarak kavramaya çalışan, o nedenle de doğası gereği bilimsel bir düzlemde toplumsal harekete rehberlik kabiliyeti taşımayan neo-klasik çerçevenin dışına hiçbir zaman çıkamadı" ("John Maynard Keynes", s.299).

33 Bu bağlamda *The General Theory*'nin ulaştığı sonuçlar ibret vericidir. Sisteme düzülmüş dört dörtlük bir methiye oluştururlar. "Mevcut sistemin el altındaki iktisadi faktörleri ciddi bir şekilde yanlış kullanmakta olduğunu söylemek için herhangi bir gerekçe göremiyorum." (s.379). Pürî pak kapitalizm ve bireycilik, aynı kapta saklanan özgürlük, verimlilik ve rantiye sınıfına ötenazi uygulaması, emek ve özgürlüğün güçlendirilmesi... günbegün ve her vesileyle tekrar edilen sloganlar. Genel bir imajı azami -yöntemlerinin değerden ari ol-

Eleştirel bir gözle bakıldığında bu teorik eğilimin nasıl ifade edildiği görülecektir. Keynes'in bir dizi klasik (ya da onun söyleyebileceği gibi, klasik-öncesi) sezgiyi toplumsal sermaye bağlamında test ettiği söylenebilir. Keynes aslında, toplumsal sermayenin parasal ve üretken veçheleri arasındaki ilişkiye geri dönerek, iki eğilimsel yasa ortaya koyar: nominal ücretlerle gerçek ücretlerin birbirine yakınlaşma eğilimi gösterdiğini ifade eden yasa ile ortalama kâr yasası.[34] Bu noktada, klasik iktisatçıların verdiği değer yasası açıklamalarındaki saflığa iyice yaklaşır. Hatta, biri kalkıp sermayenin, böyle toplumsal sermaye raddesine kadar geliştirildiğinde, Marksist bir sermayeye dönüştüğünü bile söyleyebilir. Kuşkusuz bir yanılsamadır bu, ama arada belli tarihsel benzerlikler olmadığı da söylenemez. Tek firma teorisi değer yasasını bilfiil görmezlikten gelirken, burada, sermayenin kollektif kimliğini dikkate alma zorunluluğu onu eski yerine iade eder. Ama Marksist bir çerçevede değil, Marksizmin reformcu ve sosyal-demokrat bir versiyonu altında dile getirilir. Sadece sürecin açıklanmasında (onun işleyiş tarzını ele veren örtük ve eğilimsel bir yasa) kullanılacak bir araç olarak değil, daha da önemlisi, siyasal bir norm olarak, iktisadi stratejinin merkezî amaçlarından biri olarak işlev görür.

Değer yasasının bu yeni kullanım biçimine bağlı olarak Keynes'in düşünce yapısına toplumsal çıkar, kamu yararı gibi gizemli bir kavram sokmasının nedeni budur. Para teorisini üretim teorisine tahviliyle ve bu tahvilin siyasal zorunluluğu ve içinde vücut bulacağı güdümlü siyasal biçimler konusunda verdiği analizle Keynes, aslında, "devrimsiz" ulaşılabilecek en son sınırı göstermeye soyunmuştu: kâr ve faizin sıfıra indirgendiği, (kapitalist iktidar bünyesinde bir özerklik alanı oluşturan) para ilişkisinin ortadan kalktığı (çünkü o durumda para alelade bir muhasebe aracı, metalar arasındaki genel eşdeğerliği ifade eden

duğunu iddia eden ortodoks Keynesci iktisatçıları mide fesadına uğratmaya yeterli- bir ideolojik içerikle donatmak hiç de zor olmasa gerek.

34 Keynes'in analizinin (özellikle gerçek ve nominal ücretler arasındaki ilişki sorunu bakımından) tam bir yorumu için mutlaka bkz. D.G. Champernowne, "Unemployment, Basic and Monetary" ve "Expectations and the Links between the Economic Future and Present".

alelade bir simge derekesine inecek ve sonuçta parayı tercih etmek için ortada hiçbir neden kalmayacaktır) bir durumdur bu.[35] Burada tüm gelişmeye, her türlü aracı ve yardımcı ögelerden sıyrılmış toplumsal çıkar ve değer yasası hükmeder. Sermaye komünist olur: tamı tamına Marx'ın sermayenin komünizmi diye adlandırdığı şeydir bu (bkz. *Capital*, cilt 3, s.436 ve dev.).

Ancak bu, Keynes'in düştüğü tuhaf bir bir yoldur - argümanın gidişatı içinde, analizin yola çıktığı öncülleri unutmuştur. Değer yasasının mükemmelen gerçekleşeceğine inanmak, gerçekte, kapitalist artı-değer sömürüsü yasasının mükemmelen gerçekleşeceğine inanmak demektir. (Birleştirilmiş ve sıfıra indirgenmiş), kâr ve faizin (birleştirilmiş ve sıfıra indirgenmiş), gerçeklikte, sermayenin toplumsal üretiminde ortalama artı-değer oranından hiçbir farkı yoktur (bkz. *Capital*, cilt 3, s.154 ve dev., ve s.358 ve dev.). Burada sömürü değil, sadece onun anarşik ve rekabetçi veçheleri ortadan kalkar. Kâr ve faiz de olduğu gibi kalır; sadece ortalamanın üstüne çıkması önlenir, o kadar. Keynes'i pek ilgilendirmese de, Marx'ın antitezi aynen geçerliliğini korur.[36] Daha da ilginç olanı, Keynes'in bu konuda ulaştığı

35 Kehanet sahibi/mürşit Silvio Gesell'e duyduğu (en hafif tabiriyle) az görülür bir sempatiyle (bkz. *The General Theory*'de Gesell'e ayrılmış bölümler, s.353-58) Keynes, Gesell'in parasal faiz oranının (money rate of interest) ortadan kaldırılması yolundaki teklifini desteklediğini ifade etmekle kalmaz, ayrıca onun paranın yerini alacak "mühürlü" kağıt projesine (ya da itikatla şifa bulunacağına inanan çözüm teklifine) sıcak baktığını belirtecek kadar da ileri gider. Bu tür fantezileri bir yana bırakırsak, Keynes'in sermayenin marjinal veriminin sıfıra indirgenmesi bağlamında ortaya koyduğu teori, en tok bilimsel ve ideolojik biçimine *The General Theory*'de kavuşur (bkz. s.220-221).

36 *The General Theory*'de Marx sadece iki kere (s.32 ve 355 ve devamı) geçer, o da muhtemelen yazarın Marx hakkında yeterli bilgisi bulunmadığını gösteren genel terimlerle. (Her neyse. Ama Keynes, *Essays in Biography*'de "Marksizm'le çok yakın bir tanışıklığı olmadığını" itiraf eder.) Keynes'in Ekim Devrimi ve proleter Sovyet Devleti hakkındaki görüşleri de son derece kaba ve yüzeyseldir (bkz. *Essays in Biogrpahy*, s.63-67 ve *Essays in Persuasion*, s.253-271 ve 312-317). Ben kendi adıma buralarda konuşanın bilim adamı Keynes değil, borsa spekülatörü Keynes olduğunu düşünüyorum. Bu yönüyle düşünüldüğünde, ki insan Keynes'in en az diğerleri kadar özsel bir yönüdür bu (Harrod'un yazdığı biyografide Keynes'in bir spekülatör olarak ne kadar yetenekli olduğu anlatılır), şu ifadede anlaşılmayacak hiçbir şey yok: "Çamuru balığa tercih eden, kaba ve görgüsüz proletaryayı -tüm hatalarına rağmen hayata nitelik kazandıran ve tüm insani ilerlemenin özünü içinde taşıyan- burjuvazi ve

sonucun, sisteminin diğer parçalarıyla -özellikle efektif talep teorisiyle- açık bir şekilde çelişmesidir. Sınıfsal çelişkilerden, mücadeleden, hasım sınıflar arasındaki güç ilişkilerinden arınmış bir toplumsal çıkar, Keynesci teoriyi olumsuzlar. Daha önce tasvir ettiği toplumsal gerçeklik şimdi gizemli bir hal almakla kalmaz, biliminde de bir çelişki belirir, çünkü gelişme yasasını şimdi varlığını inkâr ettiği bu gerçeklik üzerine inşa etmiştir. Dahası Keynes (kendisinden beklenmedik bir tutumla, belki de Cambridge ahlak felsefesi okulundan esinlenerek)[37] ütopyacı bir maceraya da soyunmuştur.

Bu sermaye nosyonu gerçekten de ütopiktir - öylesine tepeden tırnağa toplumsal bir sermayedir ki bu, kendisini bir toplumsal sömürü gücü olarak vazetmek, böylece özerk bir yapıya kavuşmak, ayrı bir varlık ve hegemonik bir güç olarak ortaya koymaktansa, para mekanizmasına[38] eklemlenmekte bir sakınca görmez. Kısa-vadeli bir ütopyadır bu, kapitalizmin, kârın piyasa aracılığıyla gerçekleşme sürecindeki bariz bozuklukları ortadan kaldırma konusunda krizin ve mücadelelerin kendisine dayattığı niteliksel bir hamle avantajını eline geçirdiği bir noktada son bulur. Bu hamle yapılır yapılmaz, soluk soluğa, toplumsal düzeyde varolan tahakküm ve sömürü ilişkilerinin gizemlileştirilmesine geçilir.[39] Kapitalizmin 1917'den beri işçi sınıfı lehine de-

entelijansiyanın üstünde tutan bir [komünist ve Marksist] amentüye nasıl evet diyebilirim? (*Essays in Persuasion*, s.258).

37 Özellikle, Cambridge'de en önemli temsilcisini Thomas Green'de bulan liberal ve insancıl radikalizm de Keynes üzerinde güçlü bir iz bırakmış görünüyor. Green'in çoğu kez ütopyacı içermeler taşıyan siyasal düşüncesi ve geliştirdiği siyasi teorilerin genel havası konusunda bkz. John R. Redman (der.), *The Political Theory of T.H. Green* ve Jean Pucelle, *La nature et l'esprit dans la philosophie de T.H. Green*, özellikle cilt 2, *La politique, la religion. Green et la tradition.*

38 Sermayenin bu tarzda toplumsallaştırılmasının (ki paranın reddedilerek "yerine çeşitli döner kredi biçimlerinin konması"nda ifade bulur) mümkün olduğu Marx'ta açıkça gösterilir, *Capital*, cilt 3, s.606-7.

39 "Giderek büyüyen bir sermaye birikiminin giderek büyüyen bir yoğunlaşma anlamına geldiğini gördük. Aynı zeminde, gerçek üreticilerin kapitalistin şahsında tecessüm eden toplumsal üretim koşullarına yabancılaşması ve sermayenin gücü de büyür. Sermaye, faili kapitalist olan toplumsal bir güç olarak sürekli daha fazla öne çıkar. Bu toplumsal güç, artık, tek bir bireyin emeğinin yaratabileceği şeylerle bütün ilişkisini kesmiştir. Yabancılaşmış, bağımsız bir toplumsal güç haline gelmiştir: bir nesne, kapitalistin gücüne kaynak-

gişen bir güç dengesi içinde yeniden inşa edilecek olması nedeniyle, bu gizemlileştirme bir zorunluluk olarak tecelli eder.

Ancak bu tür bir projenin kaderi tümüyle sermayenin tarihi içerisinde belirlenir. Bu tarih doğrudan doğruya, aynı zamanda teorik de olan siyasal zorunlulukları yansıtır: siyasal olarak taşıdıkları aciliyet ve gerçeklik kadar da teorik olan zaruretler. Olgun kapitalizm bünyesinde yürütülen herhangi bir yeniden inşa deneyimi olarak New Deal'in gerisinde de -kriz üzerine benzeri düşüncelerin harekete geçirdiği- aynı zaruretler vardır. New Deal'in ne ölçüde sadık Keynesci bir girişim olduğunu araştıracak olsaydık, herhalde daha iki adım atmadan tövbe getirirdik - çünkü Schacht'ın faaliyetleri Cambridge düşünce tarzının çok uzağındadır. Keynes'in kendisi de bu anlamda birşeyler söyler: "Giderlerinde beni doğrulayacak büyük bir deneyin gerektirdiği ölçekte bir düzenlemeye gitmek, öyle görünüyor ki kapitalist bir demokrasi için - savaş koşulları hariç- siyasal bir imkânsızlıktır" (Keynes, "The United States and Keynes Plan", zikreden R. Hofstadter, *The Age of Reform*, s.307). Keynes'in ABD siyasal çevreleriyle, özellikle de Roousvelt'le kişisel ilişkileri konusunda yapılacak bir inceleme de buna denk bir hayal kırıklığıyla sonuçlanırdı.[40]

Yine de Keynes'in sisteminde tespit ettiğimiz tüm teorik ögeler, New Deal deneyinde yerlerini almıştır - ve aynı, hatta belki de özdeş şekillerde yürürlüğe sokulmuştur: evet, işçi sınıfının kapitalizmin yapısı üzerindeki etkilerinin tanınmasından, kamunun finanse ettiği yeni yatırımlarla efektif talebin canlandırılmasına, toplumun radikal kapitalist yeniden inşasının aciliyetinden, özel tip bir Devletin kuruluşuna, Keynesci ögeler tam tekmil oradaydı.[41] Hatta, Devlet-biçimlerinin değ-

lık eden bir nesne olarak toplumun karşısına dikilen bir güç" (*Capital*, cilt 3, s.264).

40 Bkz. R.F. Harrod, *The Life of John Maynard Keynes*, s.445-50 ve Mario Einaudi, *La rivoluzione di Roosevelt*, s.83.

41 Schlesinger, Hofstadter ve Einaudi (yukarıda zikrettiğimiz eserlerinde), New Deal'in Keynesciliğe sadık bir hareket olmadığının bilincindedirler, ancak aynı zamanda, iki deneyin siyasal tertiplenme biçimi olarak nesnel bir yakınlaşma gösterdiğini gözlerler. Burada vurgulanması gereken nokta buymuş gibi görünüyor.

şimi bağlamında Keynesciliğin asli bir özelliği olarak gördüğümüz bir ögenin sadece New Deal deneyinde yüze vurduğunu söyleyebiliriz: iktisadi güçler arasındaki ilişkinin değiştiği tespiti ve sermayenin hegemonyasında bu yeni durumu dengeleyecek bir yeniden yapılanmaya gitme zorunluluğu. New Deal'in radikal bir şekilde değiştirdiği "oyunun kurallarında", sermayenin yönetici kastındaki yeniden inşa coşkusu ile "kanuni esaslara uygun" uzun-ömürlü yapısal uygulamalar (uygun güncelleştirmelerle) arasında oluşturduğu çarpıcı sentezde bu öge aleniyet kazanır. Burada, son olarak, kendi selameti açısından, "sürekli devrim" nosyonunu kendi nüfusuna geçirerek eski zararlı alışkanlıklardan arındıran cüretkar bir kapitalist Devlet buluyoruz. Hiçbir ihtiyat kaydı olmadan, kapitalist bir Devlet sıfatıyla kendi sınıfsal özünü masaya koyarak, popülist ya da geleneksel ilerleme ideolojilerinin düştüğü hataya düşmemeye çalışarak yapar bunu. Dayatılan şey, sistemdeki dengesizliklere ağlaşan sosyal-demokratların çok uzağında, ve kendini yeniden üreterek tüm sorunlarını çözeceğinden son derece emin bir kapitalist reformculuktur.[42]

Keynes bu radikal tarihsel deneyin kendi teorik ve politik görüşlerine ne kadar yakın düştüğünü nasıl görmemezlik edebilirdi? Ütopyasının gerçekleşme ihtimalini ve onun zorunlu refakatçisi olan gizemlileştirmeyi nasıl görmemezlik edebilirdi? Gerçekte her iki konuda da yaya kalacaktır. Söz konusu gizemlileştirme, gelişmiş kapitalist Devlete has son bir özellik marifetiyle adına layık bir şekilde ifşa edilir: şiddet kullanımının artması. Bu şiddet dolaylı veya dolaysız olabilir, ama, modern Devletin üstlendiği teşvik ve yönlendirme faaliyetinin gelişim sürecinde her zaman hazır ve nazırdır. Tekrar belirtmek gerekirse, Keynes'de bu temel olgu yalnızca şöyle bir görünür ve kaybolur. Sadece bilimsel faaliyetine eşlik eden umutsuz ta-

42 Hofstadter'in Amerikan reformculuğunun bu yeni evresine özgü bir şey olarak gördüğü yeni sendikal öge, kapitalizmin New Deal deneyinin radikalliğini hiçbir şekilde azaltmaz -daha çok onun somut biçimini daha iyi görmemizi sağlar (bkz. *The Age of Reform*, s.305-8). Hofstadter'in deneyde gözlediği "hafif sosyal-demokrat ton"un o nedenle işçi sınıfının bakış açısıyla alakası yoktur.

rih felsefesi değil,[43] tüm sistemi de dahildir buna. Tam da ütopyaya kanat açmış bir kapitalist yeniden inşanın anahatlarını verdiği bir sırada Keynes'i, kendi söylediklerinden vazgeçerek, temel sorunu sermayenin zafiyeti -onu tanımlayan sınıfsal ilişkide zayıf kalması- olarak koyarken (ve hareket noktasını oluşturan gerçeklikleri unutmadığını, önerdiği kapitalist yeniden inşa modellerine sonuna kadar güvenmediğini) görüyoruz. Bu, *General Theory*'de kritik bir noktaya ulaşır - faiz hadlerinde düşme eğilimi yasasının yeniden keşfi.

Burada bu Keynesci önermenin bilimsel olarak geçerli olup olmadığı konusunda hüküm verecek değiliz. Ancak şu kadarını söyleyelim ki, bu haliyle klasik Marksist formülasyondan daha inandırıcı geliyor, çünkü sermayenin aşırı üretim krizlerinin tahmini üzerine değil, "ek sermayeye dönüşecek iskontolu kârın düşmesi ve yeni sermaye mallarının tedarik fiyatlarının yükselmesi" üzerine temellendirilmiştir.[44] Keynes bu formülasyondan yararlanarak, ütopyacı modellerinden bin kat daha gerçekçi ve çıkış noktasındaki temel durumdan doğan çeşitli sonuçlara varır. Efektif talep teorisinden elde ettiği modeli, artık, bir istikrar politikaları indeksi olarak değil, bir tahmin ve öngörü aracı olarak kullanmaya başlar. Efektif talep politikası uygulamalarına göre yapılan bu öngörü, talebin arzı geçeceği ve belli bir dönemde gözlenen deflasyon eğilimlerinin sürekli bir enflasyon tehlikesinin de önünü acacağı yolundadır. Kısaca, -sınıflar arası ilişkinin değiştiği böyle bir ortamda- işçi sınıfının yoğun baskısının sermayenin yeni işleyiş tarzı üzerinde nesnel olarak doğuracağı tüm sonuçların, kesin ve dönüşsüz varlığına dayanır. 1929 olaylarının kaynaklık ettiği kapitalist reformlardan sonra,

43 Keynes'in daha önce alıntı yaptığımız tali çalışmalarındaki bölümler dışında, bizzat *The General Theory*'nin de, özellikle vardığı sonuçlar itibariyle baştan ayağa akıldışı ve kötümser bir bakış açısından kaynaklandığı anlaşılan bir tarih felsefesi hakkında düşülmüş çeşitli açıklamalarla tıka basa dolu olduğuna dikkat edilmelidir. Keynes'te, özellikle ve paradoksal bir şekilde, marjinal iktisatçıların kendine has "akılcılık" biçimlerine saldırı, genel olarak akılcılıktan vazgeçiş şekline bürünür. Robertson'un 1920 gibi çok erken bir tarihte ifade ettiği gibi bu, çağdaş "izmler"in akıldışı sonuçlarını kabule hazır bir ruh hali demektir.

44 Genel olarak sorun hakkında bkz. Arghiri Emmanuel, "Le taux de profit et les incompatibilites Marx-Keynes".

doğrudan üretken faaliyetlerdeki sınıfsal ilişkilerin gelişim sürecinde olan da aslında buydu. Aynı şeye, New Deal döneminde bile, 1937 durgunluğu şeklinde rastlayabiliyoruz.[45]

Korkudan kurtulma projesi altında yürütülen tüm bu bilimsel çabaların sonunda, gelecek korkusu olduğu gibi yerinde durmaktadır, felâket ve Felaket Partisi korkusu. Keynes'in gözünde bu korkular, sermayenin yeniden inşa edilmesi zorunluluğu ile güç dengesinin kalıcı bir şekilde işçi sınıfı lehine bozulma eğiliminden kaynaklanır. Sınıflar arası ilişkinin dinamik bir yapı kazandığı bir ortamda, yeni bir denge yaratmayı amaçlayan hiçbir girişim kendini emniyette hissedemez, ve bu dinamik hareketi belli bir nokta etrafında sabitlemek imkânsızdır. Böyle bir durumda tek yol, ayrı ve bağımsız bir gerçeklik olarak gücüne güvenmektir. Keynes'in genel çıkarı bir mutlaklık mertebesine çıkarmasını belki de böyle okumamız gerekiyor. Ve de teorik efektif talep modelini terkedişini. Keynes'in düşünüş tarzındaki çift katlı harekette (biri Devletin yapısını sosyo-ekonomik süreçle özdeşleştirmeye açılırken diğeri, toplumsal hareketin hususiyetlerinden ayrı ve bağımsız bir Devlette genel çıkarı bulmaya yönelir), sistemin yeni hayatı için zorunlu bir çelişkiyi görmek mümkün mü? Ama kesin olan bir şey var ki, bu güvensizlik duygusu azalmıyor. Belki de bu korkunun kurumsal dile mümkün yegâne çevirisi, modern Devlete özgü aşırı şiddettir - bir kere daha baskı, şiddet ihtiyacı, korku anlamına gelen *Devlet*. Keynesci ütopyacılık ve gizemlileştirmenin çözüm yoludur bu. "Felaket Partisi"yle hesabı kapatmak gündelik işler arasına girdi. Sermayenin komünizmi tüm değerleri kendi bünyesine emerek kapitalist gelişmenin en kusursuz genel toplumsal hedefini temsil edebilir, etsin, ama işçi sınıfını işçi smıfı yapan şeyi, yani onun sömürüye duyduğu nefreti, onun hiçbir denge hesabına sığmazlığını gaspedemez - çünkü işçi sınıfı aynı zamanda kapitalist üretim tarzının yıkım projesidir.

---

45 Heinz Wolfgang Arndt, Amerika'daki 1937 bunalımını böyle yorumluyor, bkz. *Economic Lessons of the Nineteen-Thirties*, s.68-70.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Anayasada Emek

Bu denemenin tuhaf bir tarihi var. Antonio Negri tarafından 1964 yılında kaleme alındı ama otuz yıldan fazla bir süre boyunca basılmadan kaldı. Yazar tabii ki basılması için gayret gösterdi ama 1960'ların İtalya'sında, soldan, işçi sınıfı yakasından devrimci bir bakış açısıyla yapılmış bir sosyalizm eleştirisini yayınlamaya cesaret edecek ne bir yayıncı ne de bir dergi editörü vardı. Buna rağmen çoğaltılarak elden ele dolaştı. Deneme Avrupa kamu hukuku geleneğinden hareketle içeriden bir Marksist argüman geliştirir, ama sahici bir ideolojik hesaplaşma yerine hukuki metin ve kurumları hassas bir yoruma tabi tutarak. Ve bir Marksist paradoks ortaya atar: emeğin disiplin altına alınmasını ve sömürülmesini eleştirirken, aynı anda, emeği hem toplumsal değerlenme süreçlerinin temeli, hem de kurumsal ve anayasal yapıların somut kaynağı kabul eder. Bu paradoksun farkedilmesi ve derinleştirilmesi 1960'lı yıllarda özellikle İtalya ve Almanya'da, sermayenin sözümona "insancıllığının", aynı dönemde Fransa ve İngiltere'de başarı kazanmış yapısalcı Marksist okullardan daha etkin, ve en azından daha farklı bir şekilde deşifre edilmesine hizmet etmiştir. Deneme bir yandan Berlin Freie Universität profesörlerinden Johannes Agnoli'nin çalışmaları ve demokrasinin dönüşümü dediği şeyle, bir yandan da Gilles Deleuze ve Félix

Guattari'nin işçi sınıfının mücadelesini sermayenin devreye soktuğu kurumsal zapturapt aygıtlarına meydan okuyan, onları parçalayan savaş makinelerine benzettiği *A Thousand Plateaus* adlı çalışmalarıyla büyük benzerlikler taşır.

I. Sorunsalın Genel Hatları

> Tüm devrimler bu makineyi sadece mükemmelleştirdiler, oysa aslolan onu parçalamaktır.
>
> Kari Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, s.122

> İşçilerin istikbalinden. - İşçiler askerler gibi anlayışlı olmayı öğrenmeliler. Bir ücret, bir gelir, ama *maaş* [Bezahlung; payment] asla!
>
> Frederick Nietzsche, *The Will to Power*, # 763

Bu deneme, genel hukuk teorisi ve anayasa hukukunda çağdaş Devletin "sosyal Devlet", "planlamacı Devlet" ve "emek Devleti" şeklinde yeniden tanımlanmasıyla bağlantılı çeşitli sorunları ele alıyor. Hukuki kaynaklar sisteminde, Devletin yapısında ve bağlantılı hukuki norm ve otorite anlayışlarında ortaya çıkan çeşitli dönüşümlerin muhasebesini yapmaya çalışıyor. Temel tezi, dipteki siyasal dönüşümlerin hasıl ettiği bu kurumsal dönüşümlerin burjuva Devletinin sınıfsal yapısını değiştirmediği, sermayenin yeni ihtiyaçlarına uygun hale getirerek onu daha da mükemmelleştirdiğidir. Tüm denemede bir nabız gibi atan ve analizi besleyen kanaat, Marx'ın sermayenin gelişimiyle ilgili öngörülerinin büyük ölçüde doğrulandığıdır: bu olgu onun yönteminin teorik uygunluğunu teyit ederken bu çalışmada kullanılması için de sağlam bir gerekçe oluşturmuş oluyor.

Emeğin Anayasaya Uygunluğu

"Sosyalist" mücadeleden "sosyal" Devlete: ya da daha doğrusu, sosyalizmin Aufhebung'u*

Genel sorunsalımızı sunmamıza yardımcı olacak somut bir örneği kısaca çözümleyerek işe başlayalım ve 1948 İtalyan Anayasası'nın kurucu ilkelerinin tarihsel planda nasıl yorumlandığına, yapısal olarak nasıl konumlandırıldığına bakalım. "İtalya", diye başlar Anayasanın ilk maddesi, "emeğe dayalı demokratik bir cumhuriyettir". Yeni düzenin resmen temelini oluşturan bir metinde böyle ciddi bir beyanla karşılaştığında, yıkıcı bir faaliyetin bir yolunu bulup burjuvazinin zaten sürekli tehdit altındaki iktisadi ve siyasi iktidar kalesinin o en müstahkem burcuna sızmayı başardığı geliyor insanın aklına. Oysa fiiliyatta bu son derece genel ifadenin pratik olarak kimseye bir zararı yoktur. Aslında Anayasanın amansız retorikçileri, zamanın Victor Hugoları tarafından sürekli yerden yere vurulmuş ve taşıdığı yıkıcı siyasal potansiyel böylelikle çarçabuk yalıtılabildiği, Anayasanın diğer ögeleriyle bağlantısızlaştırılmış olduğu için böyledir. Ama Madde 3 ve 4'te ve daha birçok maddede onu tamamlayıcı mahiyette birçok ifade buluyoruz.[1] Bu, takıntı ve korkuların yeniden alevlenmesi için yeter sebepti. Anayasa taslak çalışmaları sırasında bu konuda hakim olan yorum şuydu: bu tür genel ifadeler, doğrudan Anayasanın başına konmuş olsa bile, normatif bir değer taşımaz. Emeğin modern toplumdaki önemi kabul edilmiş oluyordu, o kadar - bir değerlendirmeden çok bir olgunun kabulü, bir programdan çok sosyolojik bir tespit. Demek ki, bir programdan bah-

(*) Alm.: Koruyarak aşma - ç.n.

1 Madde 3, Fıkra 2: "Vatandaşların özgürlük ve eşitlik içinde yaşamalarını, insan kişiliğinin tüm yönleriyle gelişmesini sağlamak ve tüm işçilerin Ülkenin siyasi, iktisadi ve sosyal kurumlarına etkin bir şekilde katılmalarını engelleyen iktisadi ve sosyal engelleri ortadan kaldırmak, Cumhuriyetin görevidir".

Madde 4: "Cumhuriyet, tüm vatandaşların çalışma hakkına sahip olduğunu kabul eder ve bu hakkın bilfiil kullanılabilmesi için gerekli koşulları hazırlar". İtalyan Anayasası'nın tam İngilizce çevirisi için bkz. *Constitutions of the Countries of the World*, ed. Albert Blaustein ve Gisbert Flanz, cilt 8.

setmek istesek bile, tam olarak söylemek gerekirse, Anayasanın genel toplumsal tonalitesinin ötesine geçemeyiz. O dönemde, bu tür anayasal ifadelere somut bir çehre kazandırabilecek herhangi bir uygulama normu yoktu - o nedenle burası karara bağlanmamış, siyasi güçlere açık bir *de jure condendo*'ydu,* bir tartışma alanıydı.[2]

Şimdi, onbeş yıllık bir zaman diliminden sonra, yorumlama "iklimi" önemli ölçüde değişti. Bugün Anayasanın girişinde hâlâ pis bir koku, "Kuzeyden gelen bir koku" alan birini, aşırı hassasiyetle; mutat retorikçilerin demode beyanatlarını duydukça hâlâ dişlerini sıkan, köpüren birisini aşırı asabiyetle suçluyoruz. Anayasal (ya da, kaçınılmaz bir şekilde, siyasal) muharebeler farklı bir istikamet kazandı ve galipler tarafında, anayasal düzenlemenin katılığını ve içerdiği tüm hükümlerin normatif bir karakter taşıdığını vurgulayanlar oturuyor - ve bundan kuşku duyan çok az kişi var. Bu normların program-vazedici şeyler olarak görülmelerinin yegâne nedeni, bunların tam olarak hayata geçirilebilmek için belli şartları gerekli kılmalarıdır. O durumda normatiflik sulandırılmış filan olmayacaktır; aksine, normlar tarafından vazedilen buyruk ve düsturlar, yasama işlevinin ötesine geçip tüm hatlarıyla siyasal söylemi kuşatarak, esbabı mucibesindeki amacı gerçekleştirme kabiliyeti kazanacaktır (bkz. Vezio Crisafulli, *La Costituzione e le sue disposizioni di principio*, özellikle s.66-68). Öte yandan yorumlama iklimi, derin bir değişime uğrayan siyasal iklimin ve çok yavaş da olsa kendi hegemonyasını kurmayı başaran bir anayasal geleneğin ürünüdür. Bizzat amaçlar farklı araçları gerekli kılmadıkça (ki bu ihtimal dışı değildir), Anayasanın hayata geçirilmesinin ardında herkesin oyu vardır. Kısacası bu noktada bir tereddüdümüz varsa, bu sadece kullanılan araçların amaçlara uygun olup olmadığıyla ilgili olabilir. Son onbeş yılda Anayasa,

---

(*) Lat.: Tartışma konusu olan hak üzerine - ç.n.

2 Bu yorumu destekleyen birçok yazar arasında bkz. Giuseppe Azzariti, "La nuova costituzione e le leggi anteriori", s.82 ve dev.; Carlo Cereti, *Corsa di diritto costituzionale*, s.112; Emilio Crosa, *Corsa di diritto costituzionale*, s.82; ve Giorgio Balladore-Pallieri, *Diritto costituzionale*, s.353.

paradoksal bir şekilde, İtalyanların ve hakeza kanun adamlarının ve siyasetçilerin bilincine öyle kazındı ki, dün büyük bir şüpheyle karşıladığımız şeyleri yani anayasanın ideolojik ve siyasal temellerini bugün yıkılmaz temeller olarak görüyoruz: Anayasanın ötesine geçme ihtiyacı gibi bir şey duysalardı, eminim bunu da söz konusu temellere sadakatle yaparlardı![3]

Bu uzun anayasa muharebesinin merkezinde, örtük veya açık olarak Madde 1, 3 ve 4 yer aldı. Doğrudan doğruya ideolojik ve siyasal içerikleriyle bu maddeler, meselenin tam kalbine dokunuyordu. Bugün normatif bir karakter taşıdıkları genel kabul görmüş bulunuyor. En mürekkep yalamışından en safına tüm anayasa hukukçularının çıkardığı ders aynı: emek, Devletformunun kurucu ilkesi olmalıdır.[4] Madde 1, 3 ve 4, emeğe "anayasaya uygunluk sıfatı" yüklemekle kalmaz (Giannini, "Rilevanza costituzionale", s.3), aynı zamanda bir "kurum olarak Devlet rejimini ve dolayısıyla Devletin tüzel kişiliğinin izleyeceği kurumsal amaçlar ve görevler rejimini" de tarif eder (Crisafulli, "Appunti preliminari", s.163). Kısacası emek-değer, "tüm Devlet nizamına ait şekillendirici siyasi ideolojinin asli ögesini bünyesinde taşır, dolayısıyla rejimin kurucu ögesidir" (Mortati, "Il lavoro nella Costituzione", s.153). Aslında analiz bu konuyla ilgili tüm maddeleri kapsayacak ve onları sistematik bir şekilde ve gerekli anayasal katılıkta yeniden inşa edecek şekilde genişletildiğinde, Madde 1, 3 ve 4'ün bütünlüklü bir

3 Bunun her zaman doğrudan gericilik meşalesinin yeniden tutuşturulmasına bağlı bir istek olduğu düşünülmesin (çoğu kez öyle olsa da). Bu eğilimin yol açtığı çeşitli sorunlar konusunda bkz. Antonio Negri, "Lo Stato dei partiti". Ayrıca 1958 Fransız Anayasa reformu, Devlet organlarının yeniden yapılandırılmasını en azından biçimsel olarak söz konusu amaçların hizmetine veren 1946 Anayasası'nın ideolojik önsözünü aynen korumuştur. Fransız Direniş Hareketi'nin ideolojisi ile bu anayasa reformu arasındaki süreklilik konusunda bkz. Nicholas Wahl, "Aux origines de la nouvelle Constitution" (*Revue Française de Science Politique*'nin tümüyle yeni Anayasaya ayrılmış sayısı içinde).

4 Bu tezler kronolojik sıra ile M.S. Giannini, "Rilevanza costituzionale del lavoro"; Vezio Crisafulli, "Appunti preliminari sul diritto del lavoro nella Costituzione"; M.S. Giannini, "Profili costituzionali della protezione sociale"; ve Costantino Mortati, "Il lavoro nella Costituzione" tarafından geliştirilmiştir. A. Navarra'nın "Le speranze (sinora) deluse" isimli denemesi, emek-yanlıları açısından ayrı bir önem taşır, özellikle s.145 ve devamı.

normatif kümenin esasını oluşturduğu görülebilir: somut bir toplumsal ilişkiler sistemi ve siyasal denge tasarımı.

Sosyalizmin kimi temel ideolojik ilkelerinin Anayasanın kalbine nüfuz ederek orda serpilip geliştiği anlamına mı geliyor bu? Bizce bu sorunun cevabı, "evet"ten başka bir şey olamaz. Mevcut ifadenin yerine daha ideolojik ve uzun süredir Anayasaya yakıştırılan, sözgelimi "İtalyan Devleti bir işçi cumhuriyetidir" gibi bir ifade ya da, hatta, "kafa ve kol işçileri cumhuriyetidir" gibi daha geleneksel bir slogan konsaydı bile, Anayasanın içeriği değişmezdi (belki biraz renklenirdi, o kadar). Tüm muğlaklıklarına rağmen (bunların nasıl çözülebileceğini aşağıda, "Emeğin Anayasallaşmasından, Anayasallaşma Modeline" başlığı altında göreceğiz), esas itibariyle kabul görmüş anayasa kavramının, toplum yapısının asli bileşeni ve o nedenle de toplumsal üretimin temeli sıfatına sahip üretken emek kavramıyla ilişkili olduğuna hiç kuşku yok. Öyleyse gerek ayrıcalıklı toplumsal mevkidekilerin, gerekse özel birikim amaçlı kapitalist sömürünün sorgulanmasında kullanılabilecek, tartışmaya açık bir kavramdır bu. Ayrıcalıklı toplumsal mevkiler ve özel birikim amaçlı kapitalist sömürü şeklinde ifade ettiğimiz şeylerin, haklı veya haksız, sosyalist ideolojiye ait kavramlar olduğu kabul edilir. Öyleyse evet, doğrudur, burada "emek güçlerinin sömürüden kurtuluş hareketini" görüyoruz.[5]

Ancak bu noktada bizi ilgilendiren bir sorun ortaya çıkıyor. Diyelim ki tipik ideolojik ve her yönüyle sosyalist bir emek kavramı Anayasada genel kabul görüyor ve yerinde bulunuyor, diyelim ki tüm anayasa düzenlemesinde bu kavramın merkezî yeri ve etkisi duyuluyor, bu durumda İtalyan Anayasası sosyalist bir Anayasa sayılabilir mi? Bu soruya, anayasa düzenlemesine ikici bir yapı taşıyan kurucu siyasal güçlerin çoğulluğuna atıfta bulunarak cevap vermek yeterli değildir. Böyle bir iddia sadece tarih yazımı alanında, o da, parti ya da ideolojiler arasındaki kararlı bir çatışmaya, yani, hukuki kuruluşun doğum anında etkili olmuş bir duruma işaret ediyorsa

5 Bkz. Giannini, "Rilevanza costituzionale del lavoro" ve Mortati, "Il lavoro nella Costituzione", s.188-89.

yararlıdır. Bu iddia formülasyonuna yedirilmiş, düşmanlıkların ötesinde işleyen tek bir hukuki normun doğuşuna imkân veren çatışmayı inkâr etmeye niyetliyse, resmen yanlıştır. Bilgi ve yorumlama eylemi o halde bu birliği kavramalı ve sistematik bir şekilde ifade etmelidir. Şöyle cevap verilebilir: Anayasa ikici bir yapı gösterdiğine göre, demek ki siyasal güçlerin esiri olmuş ve pratik uygulanışında da bu ideolojik ilkeler esas alınmış. Bu durumda çelişki çözülmüştür, çünkü sosyalistler kendi yorumlarını dayatacak kadar güçlü değillerdir. Bu inatçı şüphecilik geçmişi layıkıyla açıklasa bile, bugünü hiçbir şekilde açıklayamaz. Daha doğrusu, bizi başka bir olguya havale eder, o kadar: bu ikicilik bugün bilfiil kapanmıştır ve Anayasa yeterince bütünsel ve tutarlı bir düzenleme olarak ortaya konmuştur, ve zaten konması da gerekir. Bizi ilgilendiren sorunun göründüğü bağlam da budur.

Açık ki burada derdimiz sadece terminoloji değil. Eğer sorun bu olsaydı, sosyalist ideolojiyi bir *aufgehoben** olarak gören, yani devasa ve kapsamlı bir çabada değil, "yeni" bir kategoride, yeni (ve şurası açık ki "sosyal") bir ideolojide sağlığına kavuşmuş (ve aynı zamanda arınmış) bir sistem olarak gören ve bu bağlamda İkinci Dünya Savaşı sonrası Devlet ve Anayasasını "sosyal" sıfatı altında tanımlayan bir teorinin tekliflerini kabul etmek yeterli olacaktı.[6] Bu yeni ideolojide Anayasa, biçimsel özgürlük güvencesi ve üretici çıkarların hegemonyası gibi bir zamanlar ona karşı durmuş çeşitli ilkelerle iç içe yaşar giderdi. Dahası bu teklif ve açıklamalar, kavramsal düzeyde verilen yeni çelişki tanımının araştırmayı tekrar gerçeklik düzeyine götürmeye hizmet etmesi, ve orada doğrulanması halinde kabul edilebilir ancak.

Öyleyse izin verin, genel hatlarıyla bu durumu açıklayabilecek alternatif bir teori sunalım. Üretken emeği ve dolayısıyla proletaryanın çıkarlarını taçlandıran, sonra, biçimsel özgürlük ve eşitliğe ve sermayenin üretici çıkarlarının hegemonyasına

(*) Alm.: Koruyarak aşılmış - ç.n.

6 Burada, ilerleyen bölümlerde titiz bir şekilde ele alacağım Ernst Forsthoff'un çalışmaları etrafında kümelenmiş akımdan söz ediyorum.

verdiği onayla açıkça burjuva bir düzen çizen bir anayasa ile karşı karşıyayız: önce birkaç temel sosyalist ilke, sonra sosyal bir Anayasa. Bu iki grup öge arasındaki ne tür bir ilişki var? Birinci grubun ikinci içinde bir *aufgehoben* olduğunu söylemek, felsefi bir el çabukluğundan başka bir şey değildir. Gerçekte, iki ihtimal vardır. Ya birinci gruptakiler ikincidekiler tarafından emilmiştir - ama o zaman, onların etkilerinin radikalliğini ve bütüncülleştirici potansiyelini düşünürsek, Anayasa hiç tereddütsüz sosyalist bir anayasadır. Bu yorum ilke olarak reddedilmelidir. Ya da sosyalist geleneğe özgü bu ilkeler, içine yerleştirildikleri yeni gerçeklik tarafından değişikliğe uğratılmıştır ve orada, bırakın yıkıcı bir güç olarak iş görmeyi, burjuvazinin iktisadi ve toplumsal gelişiminde elzem kimi ihtiyaçları temellendirmeye, teminat altına almaya hizmet etmektedir. Bu durumda gerçek *Aufhebung*, terminolojik *Aufhebung*'un üzerine bindirilmiştir.

Toplumsal Sermaye ve Toplumsal Emek

Kapitalist reformizm ve onun haldeki biçimi

Yukarıda tasvir edilen sorunun yapısı, onun önvarsaydığı ve onu koşullayan gerçek ilişkiler analiz edilmek suretiyle açıklanmalıdır. Bu amaçla izin verirseniz, kısa bir tarihsel parantez açalım. Müstakil tanımı itibariyle o uzun burjuva devrimine arka çıkan emek kavramı, 19. yüzyıl ortalarından itibaren ortasından yarılmaya başladı. Aslına sadık kapitalist düzenin doğallığı ciddi eleştiriler alıyor ve ucu bucağı belirsiz birikim projesinin akliliği sorgulanmaya başlıyordu. Klasik iktisat tarafından özgürlüğün yaratılması ve en genel insani ihtiyaçların dolaysız tatmini olarak tarif edilen evrensel ihtiyaçlar sistemi yavaş yavaş kendini faş ediyor ve Hegel'in söyleyebileceği gibi, aslında en korkunçlarından bir yoksulluk sistemi olduğu ortaya çıkıyordu.

Emek, toplumsal üretim kompleksinde ne kadar zenginlik üretirse, sistem bu zenginliği paylaştırmada, emeğin zahmetinin karşılığını vermede, o kadar beceriksizleşiyordu. "Emek günbegün daha mutlak bir ölü haline gelir", diyordu Hegel.

> Bireysel kabiliyetler günbegün daha sonsuz bir cendereye sıkışır ve işçilerin bilinci nihai duygusuzluk derecesinde yoksullaşır. Çeşitli emek tipleri ve sonsuz ihtiyaçlar kütlesi arasındaki bağlantı hiçbir şekilde kavranamaz hale gelirken kör bir bağımlılık baş gösterir, ruhsuz bir müdahaleyle ansızın bütün insan soyunun emeği kasılıp kalmıştır, onun ihtiyaçlarına cevap veremez ve yararsız ve beyhude hale gelir. Aracı katmanlar (intermediate rings) sayesinde doğaya müdahale, doğanın egemenlik altına alınması çok daha kolaylaşmıştır kolaylaşmasına ama hem bu egemenliğin sonu yoktur hem de müdahaleyi kolaylaştıran faktörlerin çoğu aynı derecede mutlak bir güçlüğü de beraberinde getirir. (*Jenenser Realphilosophie*, cilt 1, s.239).

Hegel tüm bir çağın bilincini ele veriyor. Bu noktadan sonra burjuvazinin kendi toplumu, kendi sermayesi bünyesinde organik gelişimi kesintiye uğrar. Öyle ki kapitalist birikim dürtüsü toplumun yeni alanlarını kuşatma altına alırken, emek harcama zevki ve onun ürünlerini kullanma zevki birbirinden ayrılır ve büyük ölçüde soyutlaşır. Üretim ilişkilerince belirlenen üretim tarzı bu ilişkileri toplumsal ölçekte yaygınlaştırır ve pekiştirir. Emeğin genel toplumsallaşması, beraberinde değerin soyutlaşmasını ve sonuçta en genel, en kapsamlı yabancılaşmayı getirir.

Ancak burjuva bilincinin felsefi bir biçim altında faş ettiği şeyin gerisinde yeni ve gerçek bir ilişkinin, yeni bir siyasal ilişkinin bilgisi yatmaktadır. Nitekim Hegel şöyle devam eder: "Bu evrensellik mertebesine erişmiş ihtiyaç ve emek kendi namlarına muazzam bir ortaklık ve karşılıklı bağımlılık sistemi yaratır, sendeleyerek ve bir kör gibi bir o yana bir bu yana devrilerek, sürekli boyunduruğa vurulması, evcilleştirilmesi gereken [Beherrschung und Bezähmung], bir an bile boş bırakmaya gelmez vahşi bir hayvan ortalıkta gezinen bir ölü, bir ölü hayat yaratır" (*Jenenser Realphilosophie*, cilt 1, s.239-240).[7] Sermayenin

7 "19. yüzyıl düşüncesindeki devrimci kopuş" üzerine bkz. Karl Löwith'in, yoğun bir şekilde "emek" kavramıyla çalışan klasik eseri *From Hegel to Nietzsche*. Aynı konu ve aynı tarz bir araştırma için bkz. Herbert Marcuse, "Über die philosophischen Grundlagen des wirtschafts-wissenschaftlichen Arbeitsbegriffs".

özsel antitezi bizzat kapitalist sürecin kendisinden ortaya çıkmakla birlikte, sermaye bu negatif gücü imha edemez, evcilleştirme yoluna gider. Bir zorunluluk derecesinde sermayenin kendi bünyesinin ürettiği bu antitez, bu olumsuzlama, sermaye tüm toplum sathına yayıldıkça, toplumsal sermaye birikimi emeğin değerini soyutlaştırdıkça, onu kendi gücünün ölü maddesi halinde tahkim ettikçe, sürekli daha da büyür, daha antagonistik bir yapı kazanır. Artık kesintisiz bir mücadele süreci başlamıştır. Bir yanda soyut emeğin yöneticileri, kapitalistler sınıfı, hayatta kalabilmek için, kendi birliğini ve proletarya üzerindeki tahakkümünü daha da güçlendirecek ve böylece kendi yoğunlaşma sürecini daha üst bir düzeyde yeniden üretecek yönetim biçimlerini aklileştirmeye çalışmaktadır. Öte yanda, toplumsal sömürüyü tüm ağırlığıyla üzerinde hisseden işçi sınıfı vardır: bir kere bizzat varlığıyla örtük bir ayrış(tır)mayı temsil etmektedir; tüm hareketleri potansiyel bir yıkıcılık taşır; ve içsel birliği aynı anda hem kapitalist gelişme süreci bakımından negatif bir işleve hem de mücadele deneyimi bakımından pozitif bir işleve karşılık gelir. Burada önemle belirtilmesi gereken husus, kapitalist reformizm ve işçi mücadeleleri arasındaki ilişkinin bu noktadan itibaren sürekli geliştiğidir. Çift yönlü bir harekettir bu: bir tarafta sermaye, işçi sınıfına karşı siyasal mücadele yürütmek gibi birincil bir amaçla, işçi sınıfının (emekgücü olarak) düzenlenmesinde işe yarayabilecek, toplumsal üretim sürecinin yapısına uygun çeşitli taviz ve uygulamalara açık olmalıdır; diğer tarafta işçi sınıfı, kısmi ve geçici de olsa iktisadi açıdan olumlu bir uğrağı temsil ettiğinden bahisle sermayenin hakkını teslim ederken, kendi siyasal birliğini sağlama ve bir sonraki bahiste devrimci gücünü örgütleme mücadelesinde bu uğrağı farklı bileşimler halinde yeniden ve yeniden tertipler, bu gelişme süreci bünyesinde, her tikel belirlemesinde, ama her zaman bu belirlemelerin ötesinde yeni bir kimyaya kavuşturur. Kapitalist reformizm ve işçi sınıfı mücadeleleri arasındaki bu çifte ilişki o nedenle sermayenin bağrından doğar ve sermayeyi sürekli, antitezini kendi koynunda beslemeye mahkûm bir yeniden yapılan(dır)ma sürecine iter.

Bu dinamiğin kendine özgü yapısı üzerinde biraz daha durmakta yarar var. Sermaye, işçi sınıfının yabancılaşmaya karşı durduğu çeşitli mücadele düzeylerini zorunlu olarak sürekli soğurmak ve yeniden soğurmak durumundadır. Sermayenin iç (yeniden-)yapılanması bir gelişme talebini ve aynı anda, işçi sınıfının geliştirdiği cevabı gizemlileştirmeye dönük bir hamleyi yansıtır. Bir örnekle açıklayalım. 1848'de Fransa'da, burjuva cumhuriyeti, onu çevreleyen çeşitli toplumsal kurumlarla birlikte, burjuvazi içindeki bir sorunun çözümü olarak, kalıntı haldeki çeşitli aristokrat ayrıcalıklar tarafından tıkanmış bir gelişmenin önünü açma zaruretiyle ortaya çıkmıştı. Ancak, aynı zamanda, proletaryanın öz-yönetim deneylerini burjuvazi tarafından massedecek bir yönetim biçimi, sahnede boy gösteren devrim canavarına gem vuracak bir kuvvet olarak da yeryüzüne inmişti (bkz. Karl Marx, *Civil War in France*). O günden beri her burjuva devriminin proleter bir yüzü vardır ve burjuva güçlerinin her siyasal uzlaşma girişiminin -şu, kapitalistlerin kolektif gücünü aklileştirme ve tek merkezde toplama bahsinde bir adım daha atılabilmesi için elzem çözümler arayan girişimlerin- gerisindeki belirleyici bir etmen, hatta bir dayatma olarak dönemin işçi sınıfının red ve mücadele düzeyi yatar. Her kriz, her kapitalist yeniden yapılan(dır)ma hamlesi, demek oluyor ki, mutlak kontrol altına alınması gereken, ama aynı zamanda, bir kader gibi ilerleyen yıkıcı bir potansiyeli dışa vurur. İşçi sınıfının örgütlü hareketi -çeşitli tarihsel biçimler, sendikalar, partiler altında- dahi, sermayenin bağrında, onun gelişim sürecinde, siyasi ve iktisadi kurumları içinde doğmuş ve şekillenmiştir. Zaten ancak orada doğabilirdi.

Örgütlü bir hareket olarak işçi sınıfı, bizzat sermayenin örgütlenme süreci içinde -ki o da toplumun örgütlenmesinden başka bir şey değildir- yer alır. Simgeleri, sloganları, ideolojik ve bürokratik aygıtları, hepsi de burjuvazinin gelişim diyalektiği içerisinde konuşlandırılmış unsurlardır. O nedenle işçi sınıfı ile onun örgütlü hareketi arasındaki ilişki, tıpkı işçi sınıfı ile sermaye arasındaki ilişki gibi çifte ve ikircikli bir ilişkidir. Mutlak bir çakışma gösterebileceği gibi, örgütlenme biçimi,

ideolojisi ve sloganları itibariyle tümüyle sermayenin belli bir reformcu gelişme çizgisine teslim olmuş bir durumdan da geçebilir - bunlar bizzat işçi sınıfı tarafından gündeme sokulmuş şeyler olsa dahi. Sınıf, sürekli olarak devrimci mücadeleyi öne çıkarmakla, tek tek kapitalist gelişme evrelerinin ötesine geçer ve böylece, aynı zamanda, bu evrelere tekabül eden, tarihsel olarak belirlenmiş örgütlenme biçimlerinin de ötesine geçmiş olur - yeni, daha gelişmiş, daha kapsamlı biçimler yaratmak ve işçi sınıfı mücadelesinin önüne yeni hedefler koymak peşindedir. Kapitalist *Aufhebung*, proletaryanın simge ve sloganlarını, tarihsel örgütlenme biçimlerini, onları kendi gelişmesinin tekil evreleri içinde dondurmak suretiyle felç eder (burn), proleter *Aufhebung*, kapitalist gelişme evreleri silsilesini, onun kırılmasını ve aşılmasını gündemine almak suretiyle felç eder.

İşçi sınıfının kapitalist sömürüye karşı mücadelesi bugün boydan boya tüm toplumsal üretimi kuşatma noktasına geldi. Bu red hareketi, modern fabrikayı en tipik birikim aracı haline çeviren ve maddi boyutları itibariyle tüm toplumu kaplayan sermayeye paralel olarak, tamı tamına ona eş bir ölçekte, tüm toplumsal alana yayıldı. Bu durumun ne tür sonuçlara yol açtığı kolayca görülebilir. Biz burada araştırmamızın hedefleri açısından sadece en önemlileri üzerinde duracağız. Fabrika-toplumda, iktisadi kuruluş ve siyasi kuruluş ayrımı ortadan kalkar; kolektif kapitalistte, ya da toplumsal sermayede, sağlanan toplumsal birliğin artık, hangi türde olursa olsun herhangi bir aracılık, uzlaşma talebi yoktur; birikim mantığı -onun iç hiyerarşisi (bu nesnel anlamıyla), disiplini, kısaca emek süreci olarak emek ve sermayenin değerlenme süreci olarak emek-, böylece, tüm toplumsal iktidar örgütlenişini ayakta tutan iskelenin bir parçası haline gelir. Tek tek kapitalistlerin dile getirebileceği kişiye özel hiçbir alternatif kaale alınmaz, - buyruk kapitalist gelişme yasalarından değil, kolektif sermayenin doğrudan ifade edilmiş ve direkt olarak yürürlükteki siyasal yasalarından gelir. Devlet, kolektif sermayenin icra organı, toplumsal üretimin dolaysız yöneticisi olarak tertiplenmiştir.

Ancak ayrıntıya girildiğinde, kolektif kapitalist ve kolektif

işçi arasındaki antagonizma eğer dolaysız bir antagonizma olarak beliriyor ve burjuvazinin siyasal dolayımında soğurulamıyorsa, demek ki, işçi sınıfını toplumsal bir ölçekte kuşatmak, doğrudan kontrol altına almak ve salt bir toplumsal emek-gücü derekesinde tutmak için sermaye, işçi sınıfını o sıfatla, yani iş-gücü olarak örgütlemek, ve paradoksal bir şekilde kendisi de işçi sınıfı içinde örgütlenmek zorundadır. "Emek demokrasisi" ve "sosyal demokrasi"nin ikamet ettiği alandır burası: bu ikili, işçi sınıflığını inkâr ederek kendisini bir iş-gücü olarak gören ve kapitalist üretim yapıları dahilinde bu sıfatla, emekgücü sıfatıyla özerk bir şekilde kendini idare eden bir sınıf hipotezine dayanır Bu noktada -tek tek kapitalistlerin kişisel ve bencil taleplerinden zaten arınmış bulunan- kapitalist toplumsal çıkar, kendisini, herkese şamil, nesnel toplumsal çıkar olarak sunmaya, tertiplemeye soyunur. Sosyallik ve kamu yararı törenleri, doğal eşitlik ve toplumsallaşma hakkı rönesansı, sınıfsal antagonizmanın kapitalist bir yoldan bastırılması uğruna telaffuz edilen ideolojik hipotezlerden ibarettir. İnsancıl sosyalizm modelleri, toplumsal birliği yeniden sağlayacak semboller olarak piyasaya sürülür. Toplumsal üretimde kamu refahının her şeyden üstün tutulması, kapitalist birlik ve dayanışmanın nihai sloganıdır. Birikim savaşını kazanmak için tüm üreticiler, tıpkı askerler gibi, aynı şekilde üretime koşulmalı, topyekün bu yola feda edilmelidir.[8]

Artık, açtığımız parantezi bir sonuca bağlayarak başlangıçta dile getirdiğimiz soruna dönebilecek durumdayız: toplumsal düzenlemede sosyalizmin paradoksal *Aufhebung*'u. Sermayenin gelişme dinamiğini onun işçi sınıfı mücadelesiyle ilişkisi içinde tanımlamak (aşağıda "Kapitalist Gelişme ve Emek-Gücünün Tarihsel Anayasallaşma Süreci" başlığı altında devam edeceğimiz bir analiz), bize, kimi sosyalist ilkelerin İtalyan Anayasası'na nasıl girebildiğini, orda nasıl tartışmasız etkiler doğurabildiğini kavrama imkânı veriyor. Dahası, kapitalist re-

8 Marx'ın "toplumsal sermaye"nin oluşumuyla ilgili analizi esas olarak *Capital*'in üçüncü cildinde geliştirilir. Bu konuları aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

formizmin mevcut evresini, onun toplumsal sermaye düzeyi ile karşı karşıya geldiği ve dolayısıyla, demokratik bir toplumsal emek-gücü yönetimi önermeye yöneldiği bir noktadan hareketle tanımlamak, bu sosyalist ilkelerin Anayasaya devrimci ithali ihtimalinin nasıl boş bir hayal olduğunu anlamamızı sağlıyor. Öyle görünüyor ki son onbeş yılda İtalya'da sınıf mücadelesinin doğurduğu siyasal ilişkilerin gerçekliğidir bu; bunun sonucunda mücadelenin seyri içinde kurumlar yeniden yapılan(dırıl)mış, ideolojiler dönüşüme uğramıştır. Bu süreçte işçi sınıfı ile onun tarihsel örgütlenme biçimleri arasındaki ilişki de değişim geçirmiştir.

Aşağıdaki bölümlerde, genel Devlet teorisi çerçevesinden hiç ayrılmadan, bu olgunun çeşitli belirlemelerini ayrı ayrı inceleyeceğiz. Şimdilik bir emek demokrasisine özgü sosyalist ilkelerin, nasıl toplumsal sermaye birikiminin hedeflerine uygun hale getirilebileceğini -ve hatta kimi zaman modası geçmiş gibi gösterilebileceğini- görmek yeterli.

Birinci Sonuç: Bir Burjuva Kategorisi Olarak Emek

Ya da, biçimsel maddi kuruluş anlayışından gerçek, "emek-yanlısı" maddi kuruluş anlayışına

Sorunsalımızı tam olarak ortaya koyabilmek için, şu ana kadar ancak özetle zikredebildiğimiz diğer öncülleri -açıklama ve sonuçlarıyla birlikte- ele almamız gerekiyor. Bu yeni toplumsal ve siyasal gerçeklikte genelde bilimin ve, özelde hukuk biliminin somut rolünü açığa çıkarmak istiyoruz. İddiamız şöyle ifade edilebilir: toplum ve Devleti bu fabrika-toplum çatısı altında yeniden birleştirme ihtiyacı, biçimsel düzen(leme) modellerini doğrudan Devlet seviyesinde yürürlükte olan gerçek üretim ilişkilerine uygun hale getirmeye yönelik -anlaşılır ve kimi zaman nihai- bir süreci gündeme getirir ve hukuk bilimi, bu çerçevede, kapitalist gelişmeyi doğru bir şekilde yansıtır.

Bu noktada tekrar "emeğin" rolüne ve anayasa çerçevesinde yeniden yapılandırılması örneğine dönersek, şimdiye kadar söylediklerimize açıklık getirecek bir hususa dikkat çekebiliriz.

Anayasa değişiklikleri, gelişmenin maddî şartlarının olgunlaşmasıyla birlikte gündeme gelir. Anayasadaki emek-yanlısı ögeler ancak bu maddî ilişki bağlamında yerleştirilir ve ilân edilir. Bunlar, önceki genel (generic) tanımları bakımından *aufgehoben* olsalar bile, Devlet rejiminin mevcut yapısının göstergeleridir. Sorunsala bu şekilde yeni bir çehre kazandırdığımızda, biçimsel ögelerin ilgili maddi koşullara göre olağan yeniden düzenlenmesi olgusuyla değil, anayasa hukukunda merkezî önem taşıyan bir sorunla karşı karşıya geliriz: düzenin maddi kuruluş yapısı ile biçimsel kuruluş yapısı arasındaki ilişki sorunu. Anayasa hukuku uzun süredir bu sorunun merkezî öneminin bilincindedir. O nedenle, toplumsal ve siyasal düzen(leme) bağlamındaki değişiklikleri yakın takibe almıştır. Ve bu keşfini hiç gizlemedi: sağlam bir anlayışla, hukuk ve gerçeklik arasında, iktidarın hukuki örgütlenişi ve toplumsal yapılanışı arasında tarih içinde ortaya çıkmış ve tarihsel olarak belirlenmiş temas noktası şeklinde tanımlanabilecek maddi kuruluş telakkisine vardığında, ya da daha doğrusu, Devletin kuruluş biçimini emekte bulduğunda, düzen(leme)nin ve emeği düzenleyen iktidarın yapısının açıkça emeğin toplumsal planda dışavurum biçiminde yattığını kavradığında tanık olduğumuz gibi.

İtalyan anayasa teorisyenlerinin bu projeyi geliştirme açısından son derece avantajlı konumda olduğu söylenebilir. İtalyan anayasa hukuku, belki de geleneksel olarak kavgalı olduğu özel bir organik devletçilik nedeniyle, form ve madde ilişkisine dair tanımlarda ikici yaklaşımları hep şüpheyle karşılamış, dahası bu tür yaklaşımların, ister idealist-eleştirel isterse gerçekçilik kökenli olsun, temel bakış açısının mutlaklığı nedeniyle, paradoksal bir şekilde, kendi kendilerini çürütmek durumunda kalacağına dikkat çekmiştir.[9] Bu teorisyenler, maddi kuruluş yapısını emek-yanlısı bir çerçevede yeniden tanımla-

9 Burada bilerek Mortati'nin Hans Kelsen'in eserlerini eleştirel pozitivizm ve Romano ve Schmitt'in eserlerini gerçekçilik akımı içine yerleştiren *La Costituzione in senso materiale* isimli eserinin birinci bölümünde koyduğu çerçeveyi esas alıyorum. Bu çerçevenin başka bir formülasyonu için bkz. Crisafulli, *Lezioni di diritto costituzionale*, cilt 1, s.104-120.

yacak bir proje üzerinde çalışmaya başladıklarında, ellerinde, son derece biçimselleştirilmiş olsa da yararlı bir çıkış noktası sağlayan tekci, sağlam bir bakış açısı zaten vardı. Gelişme aşağıdaki öncüllerden hareket etmekteydi. Teori, norm ve olgu arasındaki düalizme şiddetle karşı çıkışına uygun olarak, temel siyasi amaç içinden "maddî inşayı," ayırd edebilmek için bir dışlama yöntemi geliştirdi, bu siyasi amaç ise, "hakim siyasi güç tarafından doğru kabul edilerek yürürlüğe sokulmuş verili normatif değerdi".[10] Maddî inşa, o nedenle, salt varoluşsal bir düzlemde değil, zaten belli bir amaca göre düzenlenmiş bir gerçeklikte kök salmıştı. Bu, ta başından itibaren, ikici olmayan bir anayasa telakkisi imkânı demekti. Teorisyenler, o zaman, düzen(lemey)i varoluşsal olarak koşullandıran uğraklar ile bu koşullandırma sonucunda ortaya çıkan, normatif anlama sahip unsurları özgün bir birlik halinde bir araya getirmeyi düşündüler. "Hakim siyasi güç" kavramı bu koşullar bağlamına cevap teşkil eder görünüyordu; öyle ya, belli bir düzen vazeden ve iktidarın daimi ve verimli bir şekilde işletilmesini güvenceye alan bu siyasi güç, varoluşsal düzeyden hareketle normatif bir belirlemeye varıyor ve onu toplum nezdinde kabul edilebilir bir şekle sokuyordu; "diğer bir deyişle, toplumun üyelerinin gözünde, bazılarının diğerleri üzerinde itaat amaçlı güç kullanmasına cevaz veren bir belirlemeydi bu" (Mortati, *Costituzione in senso materiale*, s.75).[11] Ancak bu nosyon bahis konusu koşulları yeterince karşılıyor mu? Kullanılan yöntemin doğru olduğuna hiç kuşku yok: şu tuhaf dolayımlardan birini çıkarmıyor karşımıza ve nosyonu ideolojik bir form altında sunmak yerine, uygun bir ölçüt refakatinde, gerçeklikte onun izini sürüyor. Buna rağmen nosyon yine de yeterli görünmüyor. Çünkü bir kategori olarak siyasal kategori, kendi

10 Bkz. Mortati, *La Costituzione in senso materiale*, Bölüm 2. Ayrıca bkz. Georg Jellinek, *Gesetz und Verordung, staatsrechtliche Untersuchungene auf rechtsgeschichtlicher und rechtsvergleichender Grundlage*, s.262 ve dev.

11 Franco Pierandrei, olgu ve normatifliğin düzen(lemen)in maddi kuruluşuna içkin karakteri konusunda analizi daha da geliştirir. Bu argüman ve zengin bir kaynakça için bkz. "La corte costituzionale e le 'modificazioni tacite' della Costituzione", özellikle s.334 ve devamı.

başına bir ölçüt ihdas etmek bir yana, varlığını dipteki, iktidarın kökeni ve meşruiyetine dair bir teoriye borçludur. Dahası biçimsel düzenlemenin meşruiyeti sorunu, normatif olarak tanımlanmış bir gerçekliğe atıfla geçiştirilemez. Sadece sorunu erteler, ta ki temel normatif olgu tarihsel olarak belirleninceye kadar; sorunu hâlâ bu şekilde süresiz ertelemekle meşgul biçimci yönteme özgü bir çözümdür bu. Hukuki normun onun ortaya çıkmasına imkân veren düzen(lemey)i kurmaya yeterli olmadığı tespitinden yola çıkmamıza rağmen, sonuçta bu normu, yeterli temel olarak argümana dahil edilen siyasal olguyu ya da yukarıdaki tabiriyle hakim siyasal gücü tanımlamakta kullanma noktasına geldik.[12] Bu yaklaşımda belli ki kalıntı halde de olsa güçlü bir biçimcilik hâlâ hükmünü yürütüyor.

Öte yandan, hakim siyasi güç kavramının bu bakış açısından hareketle derinleştirilmesinin, muhtemel göreci yorumların dışlanması olarak görülen bir derinleştirme girişiminin, onun düzen(leme) bünyesindeki faal siyasi güçlerin bütünselliğini (integrity) ifade eden bir kavram haline sokulmasıyla sonuçlanması hiç de tesadüf değildir. Bu, varoluşsal ilişkinin tüm diğer belirlemelerini -tabii, varoluşsal ilişkiden faal siyasi güçlerin belirsiz, belirlenmemiş bütünlüğünü anlıyorsak- bilinçli bir şekilde ıskartaya çıkarmak ve dolayısıyla, maddi kuruluş yapısını basit bir temel(lendirme) olarak, iktidarın biçimsel meşruiyetine düşülmüş bir sınır olarak görmek demektir. Dahası, hakim siyasi güç şimdi kaplamdan çok içerik itibariyle tanımlandığı (bu durumda vurgu siyasi gücün hakimiyet yapısının özgül yanına kaymıştır) için hâlâ tekrar, ya da iki defa aynı şeyi söyleme riski vardır. Kuruluş yapısının temeliyle ilgili sosyolojik model, o nedenle, hakim siyasi güç kavramını çoğaltır ve bu haliyle de aşırı göreciliğe düşme tehlikesi vardır.

---

12 İtalya'da bu biçimsel iktidar telakkisinin uzun bir geçmişi olduğunu ve ünlü sosyolojik okulda, Pareto, Mosca ve Michels gibi yazarların eserlerinde doruğa vardığını hatırlamak yararlı olabilir. Aslında bu okul da aynı çelişkiden malüldü. Ancak bu okulun Mortati üzerinde dolaysız bir etkisi olduğunu söylemek için ortada hiçbir neden yoktur demek için biraz ihtiyatlı olunmalıdır; Mortati bu dönemlerde, aslında, "hakim siyasi güç" tanımını uç bir göreciliğe doğru kaydırıyordu.

Dolayısıyla bu yaklaşımın ötesine geçmek ve sosyo-politik göndermeyi somut bir şekilde, özellikle içeriğini ortaya koyacak tarzda tanımlamak şarttır. Bu yeni yaklaşım doğal olarak bilimin kendi sorunlarını çözme istidadından kaynaklanacaktır; buradaki sorun, gerek biçimci gerekse göreci bir sapmaya düşmeden, iktidarın hukuki düzenlenişi ile toplumsal yapılanışı arasındaki maddi bağlantıyı ortaya koymak suretiyle, norm ve olgu arasındaki temas noktasını doğru bir şekilde tanımlamaktır. Bu arada, söz konusu yaklaşımın yetersizliklerini ne kadar eleştirirsek eleştirelim, onun bir maddî inşa teorisi için ortaya koyduğu doğru ve olmazsa olmaz öncülleri de hep akılda tutmalıyız.

İtalyan Anayasası emek kavramını gündeme getirir ve onun toplumsal gerçeklikteki merkezî önemini ortaya koyarken, aynı zamanda, anayasa hukukuna, yaşadığı açmazdan kurtulma ihtimalini de göstermektedir. Analiz, emek kavramının, gerek varoluşsal gerekse normatif ifadeleriyle, tepeden tırnağa tüm toplumsal gerçekliğe sıvandığını ortaya koyuyor. Şimdi artık, yukarıda formüle ettiğimiz soruya doyurucu bir cevap verebiliriz, çünkü emek, iktidar düzenine varoluşsal bir temel sağlar - hukuki olarak resmî anayasada düzenlenebilecek, ve bu anayasanın yapılması sırasında bir motor işlevi, değiştirilmesi sırasında bir sınır işlevi üstlenerek onu canlandırabilecek ve bu düzenlemeye anlam ve birlik kazandırabilecek bir temeldir bu. Emek toplumsal düzeyde bir üretici güç olarak görülmeye ve emek örgütlenmesi tüm toplumsal-fabrikayı kucaklamaya başladığında, zorunlu önkoşulların sağlanma imkânı da var demektir. Bunlar hiçbir durumda ikici bir görünüm arzetmezler, çünkü emek süreçleri tüm toplumu kuşatıyorsa, hukuk da baştan ayağa emeğin içerisinde oturuyor olacaktır. Bu sayede, kavramlaştırmada genellik ve göreciliğin yol açtığı kısıtlar artık net bir şekilde giderilebilir, çünkü emek süreçleri -bunlar emeğin kapitalist değerlenme sürecine bağlandığı sürece- önümüze, toplumdaki maddi eşitsizliği göz önüne seren göreci bir teoriyle birlikte, hem -iktidarın yapısı açısından- bir eklemlenme modeli, hem de -iktidarın kullanımına dair- içkin bir meş-

ruiyet modeli koymaktadır. Bu temel olmadığında, bu olgular çaresiz bir şekilde ya gizemlileştirilecek ya da hiç eleştirilmeden olduğu gibi kabul edilecektir.

Bu tür bir yol tutarak sermayenin gelişmesini takibe alan ve ona nüfuz etmeyi başaran anayasa hukuku, sonunda, sosyalist emek kavramının bu denemenin başında dile getirdiğimiz paradoksal *Aufhebung*'unu gerçekleştirdi. Bu tür bir nosyonun benimsenmesi, dönüştürülmesi ve kapitalizmin toplumsal birikime kilitlenmiş hukuki sistemi içinde araçsallaştırılması kimseyi şaşırtmamalı. Ana devam yolu buydu, çünkü emek, kapitalist toplumsal üretimin kaynağı sıfatıyla, toplumsal düzeyde soyut emek olarak yüze vuruyor ve, dolayısıyla, yapısında örtük olarak mevcut tüm tabiyet ilişkilerinin tanımlanmasına yataklık ediyordu. Esas itibariyle kapitalist iktidar yapısının istikrar ve sürekliliği demokratik ve eşitlikçi sıfatı altında yeniden tanımlanırken, emeğin toplumsal değer olarak rakipsizliği (ki burada şu kadim sosyalist "Çalışmayan yemez" vecizesinin ifadesini ve gerçekleşmesini buluruz) aksine emeğin soyut karakterini öne çıkarır ve söz konusu demokrasi ve eşitlik telakkilerini bu soyut emek üzerine oturtur.

Sermayenin toplumsal düzeyde emeği kendi kurucu kategorisi ve dolayısıyla (daha önce gördüğümüz gibi) bilimsel bir kategori makamına oturtarak gerçekleştirdiği derin iç dönüşümü, yeniden yapılanma ve ilerlemeyi inkâr etmek gibi bir niyetimiz yok. Hatta bunu bir siyasal rejim değişikliği olarak nitelendirmenin daha doğru olup olmayacağı bile sorulabilir, ama burası bunun yeri değil. Bizim esas dikkat çekmek istediğimiz konu, bu reformun daima ve hep sermayenin içerisinde olup bittiğidir - kendisinden fabrika-toplumu onaylayan işaretler gelmeye başladığında sosyalist reformizmin çeşitli unsurlarını da kendi bünyesine katan bir sermayedir bu. Tüm bunlar burjuvazinin emeği serbestleştirme projesi açısından çok önemli olabilir, ama tam da bu nedenle, işçi sınıfının özgürleşme projesi açısından hiçbir önem taşımaz.

İkinci Sonuç: Sermaye Bilimi

Ya da, aslına bakılırsa, Marksist yaklaşımın meşruiyeti

Bilimden bahsediyorduk. Anayasa hukuku pratiğinde bilimin sermayenin iktidarının -toplumsal düzeyde- emek bünyesinde eklemlendirilmesine hizmet edecek dayanakları ifşa ve vazedecek ölçüde reformcu sermayeyi izlediğini ve desteklediğini gördük. Şimdi, hiç de istisnai olmayan bu somut anayasa hukuku pratiğinin, hukuk bilimini çağdaş toplumsal ve siyasal dünyada yeniden yapılandırmaya niyetli ve bu bilimin yöntem ve özelliklerini değiştirmeye muktedir daha genel bir hareketin bir semptomu ya da dışavurumu olup olmadığını sormak gerekir. Yine sormak gerekir ki, acaba, biçimsel-siyasal maddî inşa telakkisinden özsel-emek yanlısı bir anayasa telakkisine geçiş, hukuk biliminde, anlamlı bir zaman dilimi zarfında ve farklı bağlamlarda kaydedilmiş ortak bir gelişme olarak tanımlanabilir mi?[13]

Daha önce de gördüğümüz gibi, kapitalist üretim tüm toplumu kuşattığında, sermaye, bunu birikim sürecinin zorunlu bir uğrağı kabul ederek, genel toplumsal çıkar halesiyle sunmaya çalışır. Kapitalistin şahsi birikim çıkarları ile toplumun genel çıkarları arasındaki eski antitezi yok sayan bu genellik, tüm düzeylerde dışa vurur; toplum ve kapitalist üretim kusursuz bir uzlaşma halinde resmedilir. Genellik görüntüsü, toplumsal düzeyde kendiliğinden ve dolaysız bir şekilde ifade bulurken, tüm iktisadi ve siyasi taleplerde tekrar tekrar gündeme getirilir. Toplumsal yeniden yapılanmanın koşulları bizzat sermaye tarafından çizilir, eşitlik ve demokrasi sermayenin genel çıkar tahtına oturuşunu taçlandıran biçimlerdir. Emeğe gelince, o, sadece üretim ve toplum arasındaki bağlantının yorumlanmasında nirengi noktası değil, aynı zamanda, genelliğin kapitalist görünümü tarafından tersyüz edilmiş formuyla, bu bağlantıyı tanımlama ve düzenlemeye hizmet eden değerdir. Üretken değer

13 Sözünü ettiğimiz anayasa telakkisi esas olarak, iki savaş arasındaki dönemde Orta Avrupa ülkeleri anayasalarına özgü bir telakkiydi. Bkz. Rudolf Schlesinger, *Central European Democracy and Its Background.*

olarak emeğin istisnailiği bir toplumsal değerlendirme ölçütü olarak emeğin bütünselliği görünümünde tanımlanır.

Bu verili durumda bilim, sermaye tarafından tesis edilmiş, ayrım çizgileri kaybolmuş tektip bir toplumsal görünüş aleminde ilerleyebilir. Evrenselleştirme mesleğini icra ederken artık, kendini doğrulamak adına, birtakım "belalı" karşıtlıklara başvurmasına hiç ihtiyacı yoktur. Bu bilim, kapitalist toplumun dolaysız görünüşünün farkındadır, onu toplumsal yapılanma sürecinin bütünlüğü olarak görür, o nedenle de, sadece görünüşleri dikkate alarak, sadece toplumdaki verili olgulara başvurarak, tikel kapitalist çıkarların hizmetindeki katı gizemleştirme ile genel toplumsal çıkarların hizmetindeki tatlı ütopya arasındaki seçenekten kaçınarak, sağlıklı bir analitik görev icra edebilir. Bilim, toplumun içinde olduğuna göre, sermayenin de içinde olacaktır. Sermaye toplumun bilimiyle kendi birikiminin bilimini birleştirir - ve bilim kendi bilimsellik vasfından da vazgeçmeksizin sermaye içerisinde iş görmeye isteklidir.

Ancak bu birleşme, kapitalist reform süreci içerisinde, sınıf mücadelesinin genel akışı içerisinde, kimi bariz doğum işaretlerine rağmen, hâlâ bir eğilim olarak görülmesi gereken bir süreçtir. Analiz, o nedenle, gözünü geleceğe dikerek yürütülmelidir. Lenin'in söylediği gibi, gelişme süreci içinde canlı, yaşayan bir olguyu anlatmak isteyen herkesi çaresiz bir ikilem bekler: ya olguyu zaman içinde izlemek ya da onun gerisinde kalmak. Öyleyse, mevcut gerçeklik üzerinde düşünürken anayasa hukukunun, zaman zaman açıkça eski yöntembilimsel alternatiflere de başvuran muğlak bir tavır sergilemesinde şaşılacak bir yan yok.[14] Ancak genelde süreç, söz konusu eğilim ka-

14 Örneğin Giuseppe Grosso şöyle yazıyor: "Hukuki normlarla iktisadi olguların bağdaştırılması meselesi iki farklı açıdan ele alınabilir: biri iktisadi ihtiyaçlara göre ve iktisadi çözümün işaret ettiği yönde, diğeri, iktisadi olguların kanun yapıcının istediği doğrultuda düzenlenmesi yönünde (bir araç olarak)" ("Distinti complessi giuridici e varietà di rapporti fra norma giuridica e fatto economico", s.811). Bu yöntembilimsel alternatiflerin şu muğlak iktisat hukuku (right of economics) tanımlamasında da kendini gösterdiğini görüyoruz. Özellikle bkz. Enrico Allorio, "Intervento al convegno degli amici del diritto

çınılmaz bir şekilde gerçeklik kazanıyor. Buna çeşitli şekillerde tanık oluyoruz: sadece emek, anayasa düzenlemesinin maddi düzenleyici temelini teşkil eden bir unsur olarak tespit edildiğinde değil, (emek-yanlısı hipotezin bir öngörüsü, sonucu ya da genelleştirilmesi olarak) şu sözümona ontolojik anayasal hak fikri öne sürüldüğünde de değil sadece (bkz. Loewenstein, *Beiträge zur Staatssoziologie*, s.331 ve dev.), asıl olarak, devasa bir teorik ve yöntembilimsel alan üzerinde, iktisat ve hukuku yeniden birleştirme niyetiyle çıkılan uzun yolculukta, iktisadi ilişkinin hukuki norm içinde formalize edilmesi evresine gelindiğinde iktisadi ve hukuki faaliyetin nasıl birbirlerinin tabiatında içkin iki faaliyet olduğu farkedildiğinde. Kısaca, emeğin anayasa hukuku tarafından maddi anayasanın ve dolayısıyla da Devlet rejiminin kurucu unsuru olarak kabul edilmesi, hukuk biliminde genel bir durumu temsil eder. Kendisini kolektif sermaye birikiminin bütüncülleştirici işlevi tarafından yeniden yapılandırılmış bir toplum içine yerleştiren hukuk bilimi (toplumsal bir bilim olarak), iktidarın kurucu hareketindeki çeşitli gelişmelere teşhisler getirerek ve, toplumu yorumlama ve bir sistem yaratma gibi çifte bir disiplin altında onlara eşlik ederek bu kurucu hareketi aynı tempoda ve ondan beklendiği gibi takip eder.

Tartışmamız ilerledikçe, bize göre, Marksist yaklaşımın anayasa hukuku teorileri nezdinde meşruluğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Kendimize yonttuğumuzu akla getirebilecek bir yorumu bir yana bıraksak bile, bizzat anayasa hukuku, kendi gelişme seyri içinde, Marksist analize elverişli bir alan açıyor. Marksist teori için, kendi sorunlarını daima hafife alan, ihmal eden, ve o sayede her yere uygulanabilen genel bir teori olarak gözükme tehlikesi bu kez yok. Burada, iktisat ve hukukun birleşme eğilimi gösterdiği tespitinden, emeğin (kapitalist) değer(lenme) sürecinin iktidarın toplumsal eklemlenme süreci-

---

dell'economia" (burada konuyla ilgili geniş bir kaynakça da bulunmaktadır). Allorio, örneğin, iktisadi hukukun "sürekli bir gelişme içinde bu malzemede hüküm süren normların yorumlanmasını ... ya da uygun reformcu politikaların saptanmasını konu alan" bir disiplin olduğunu öne sürer (s.1211).

nin temeli ve modeli olarak görülmesine kadar, Marksist yaklaşımın aslî öncülleri bizzat hukuki analiz eliyle zaten doğrulanmış durumdadır. Marksist yaklaşım, o nedenle, toplumsal birikimin haldeki aşamasında, hukukun gelişme sürecinde sorgulanmadan bırakılmış bir dizi öncüle uygulanabilir.

Ama yine de dikkate alınması gereken birtakım itirazlar var - bir zamanlar iktisat ve hukuk arasındaki ilişkiyi tanımlamaya çalışırken Marksizme yöneltilmiş ve, bu açıdan yaklaşımlar arasında yukarıda kaydettiğimiz ortak yönler göz önüne alındığında, hukukun sermayenin toplumsal üretim ortamına ya da daha genel bir ifadeyle iktisadi alana uygun bir gelişme gösterdiğini söylemeye çalışan herhangi bir bilime de yöneltilebilecek itirazlardır bunlar. Görece daha genel olan bir tanesi, iktisadi gelişme ve hukuki yapıların gelişmesi arasında yalın, tek katlı bir ilişki değil çeşitli şekillerde yorumlanabilecek müphem bir ilişki olduğu, dolayısıyla da bilim yardımıyla kavranamayacağı yönündedir. Bu bağlamda bazıları kapitalizmin, bir yanda esas olarak homojen olduğu anlaşılan toplumsal yönetim biçimlerine doğru gelişirken, diğer yanda birbirinden farklı kurumsal gelişmeleri gündeme getirdiğini öne sürüyor: örneğin bir yanda hukukun biçimci aklileştirme biçimleri söz konusuyken, bir yanda hukuki geleneği ve onun hukuki üretim biçimlerini öne çıkartan girişimler söz konusudur. Gelişmiş bir kapitalizmde akılcılık ile gelenek arasındaki çatışmada kazanan taraf, Marx'ın dediklerinin aksine, gelenek olmuştur, deniyor (bkz. Max Weber, *Economy and Society*, cilt 1, s.500-517).

Bu eleştirinin hasım diye karşısına aldığı, öyle görünüyor ki, Marksist argümanın bir karikatürüdür.[15] Kapitalist gelişmenin akılcı ve biçimci manada tek yanlı yeniden tertiplenmesi - aksine, hep daha büyük bir manevra kabiliyeti ile işçi sınıfının taleplerine cevap vermeye çalışan bir gelişmedir bu-, berabe-

15 Weber'in eleştirisinin doğrudan R. Stammler'in biçimci açıklamasını hedef alması tesadüf değildir. Ancak bu Weberci eleştirinin sadece Engelsci "üstyapı" anlayışına bağlı olarak ortaya çıkan sorunları muhatap aldığını ileride göreceğiz. Marx'ın düşüncesinde hiçbir yeri olmayan bu anlayış, İkinci Enternasyonal ve Stalinci akımlar başta olmak üzere belli Marksist akımların umutsuz skolastisizmi sayesinde "beylik bir klişe" olarak varlığını sürdürmüştür.

rinde, yine sınıf mücadelesinin taleplerinden ve somut belirlemelerinden uzak hukuki aklileştirme sürecinde eşit ölçüde tek yanlı bir yeniden tertiplenmeyi getirir. Marksist araştırmanın takip ettiği ve hukuki pratiğin silemeyeceği gerçek gelişmenin yerine, bir biçimsel bağlantılar dünyası koymak ister ve bağlantıları eklemlendirirken yaşadığı çelişki ve belirsizlikleri Marx'a atfeder. Gerçekte, kapitalist büyüme ve hukuki süreç kapsamında olup biten iki farklı olaylar kümesi arasındaki çeşitli bağıntıları üretim ilişkileri bağlamı içine oturttuğumuzda, kapitalist gelişmenin nasıl sınıf mücadelesinin taleplerine cevap niteliğinde hamleler gösterdiğini farkettiğimizde, yani sınıf mücadelesinin kapitalist gelişmenin kökeni ve motoru olduğunu teslim ettiğimizde, sadece ve sadece bu şartlarda yalın, tek katlı bir ilişkiden söz edilebilir. Bu açıdan bakıldığında ilişkinin yalınlığı ve belirlenmesi genel değil özel, somut bir yapı arzeder. Örneğin, İtalyan Anayasası'mn emek-yanlısı bir kavramsallaştırmaya doğru gelişmesinin ardında, açıkça, bir düzeltme, denkleştirme yoluna gidilmezse, biçimsel kuruluş yapısının bu haliyle muhtelif siyasal güçlerin baskılarını göğüsleyemediği ve göğüsleyemeyeceğinin, onlar arasındaki çeşitli dengeleri yansıtamayacağının farkedilmesi sonucunda, anayasadaki boşluk ve çelişkileri giderme çabası yatar.[16]

Az önce ele aldığımız itiraz (ve gerisindeki yaklaşım) paradoksal bir şekilde, sonuçta, sorunun Marksist çerçevede, yani doğru olan ortaya konuş biçimini yanlışlamak bir yana, teyit eder - bugünlerde çok sık karşılaştığımız, şu, hukuk-iktisat ilişkisini toplumsal mücadeleler tarafından dayatılmış değişikliklerin dışında, onlardan bağımsız şekilde istatistiksel olarak belirlemeye çalışan yaklaşımlara karşı çıkarken yaptığı budur. Bu bakış açısıyla, kapitalist aklileştirme ve homojenleştirmenin teknokratik bir aracı olarak hukukun biçimselleştirilmesi-

16 Bu farkediş, tüm önemli anayasa hukuku teorilerinde ortak bir özelliktir. Örneğin *Verfassungsänderung und Verfassungswandlung*'da Georg Jellinek'in, 1906'dan önce, bu ihtiyacın gayet farkında olduğu açıkça görülür. Pierandrei, Jellinek'in analizini İtalyan Anayasası'na uygular, bkz. "La corte costituzionale e le 'modificazaioni tacite' della Costituzione", s.338. Neyse, bu soruna aşağıda "Burjuva Otorite Teorisi Modelinin Eleştirisi" bölümünde tekrar döneceğiz.

nin kaçınılmazlığını ya iyimser ya da kötümser bir tavırla, doğru bulabiliriz. Bu tür eğilimler, iyimser akımda -özellikle hukukun bir iktidar aracı ve bilimsel bir etkinlik olarak sahip olduğu geniş uyarlanma kapasitesi farkedildiğinde- bizzat hukukun fiilî gelişme süreci tarafından yalanlanan birtakım sonuçlara götürür; kötümser akımda ise ilişkiyi saf, yalın ve evrensel bir yabancılaşma süreci olarak tanımlama noktasına varır. Her iki durumda da ilişkinin özgüllüğü ve sınıf mücadelesi bağlamında sürgit maruz kaldığı değişiklikler gözden kaçırılmış, hipotezleri itibariyle daima gizemlileştirici ve pratik tarafından daima yalanlanan bir mekanik ve yalınkat ilişkiler tablosuna kurban edilmiştir - çizilenin bir cennet ya da kıyamet tablosu olması hiç farketmez. Bu yaklaşım belki de basitçe, sual olmaz kapitalist bir ihtiyacı, tüm toplumu sermaye tarafından sömürülen, alelade bir üretim nesnesi olarak tertipleme ihtiyacını yansıtıyor. Oysa fabrika-toplumda hukuk (right) bilfiil ve doğrudan doğruya iktisadın içinde ikamet eder, tabii, iktisattan üretim ilişkilerini ve onlara şekil veren mücadeleler dünyasını anlıyorsak.

İktisat ve hukuk arasındaki Marksist yöntem sayesinde açığa kavuşturduğumuz bu özgün ilişki, bize, genel olarak bu ilişkinin ve İtalyan Anayasası'ndaki emek-yanlısı yüceltmelerin yol açtığı sorunları düzenli bir şekilde analiz imkânı veriyor. Şimdi buna girişeceğiz.

Hukuk Devleti ve Sosyal Devlet

Emek-yanlısı maddi anayasa telakkisinin gündeme getirdiği biçimsel sorunlar: bir inceleme taslağı

Bu noktaya kadar ele aldığımız çeşitli konuları araştırmamızın ana teması çevresinde kümelendirerek, anayasal düşünüşteki biçimsel değişiklikleri, bunların teorik yansımalarını ve daha genel planda emek-yanlısı maddî inşa telakkisinin yol açtığı biçimsel sorunları konusunda yeni bir çalışma planı önerebilecek duruma gelmiş bulunuyoruz. O nedenle sosyalist emek telakkisinin paradoksal *Aufhebung*'unun sonuçlarına da-

ir belli bir resme, hatta sembolik ve genel bir resme varmaya çalışacağız, öyle ki bu resimden yaklaşık bir sosyal Devlet sureti çıkarabileceğiz: sosyal Devlet, yani şahsında *Aufhebung*'un vücut bulduğu Devlet. Sonra bu sureti bir araştırma hipotezi olarak el altında tutarak, devamındaki araştırmaların profillerini ya da diğer bir deyişle, önerdiğimiz hipotezi sınayabileceğimiz düzlemleri ortaya koymayı deneyeceğiz.

Bu çerçeve dahilinde yürürken, maddi kuruluş tanımındaki emek-yanlısı vurgunun önemini yeterince güçlü bir şekilde ifade etme imkânı bulamadık. Bu vurgu sadece ideolojik bakımdan yerli yerinde bir vurgu olmakla kalmaz, aynı zamanda, -sermaye biliminin yaklaşımı hakkında söylediklerimiz ışığında düşünülürse- bir dizi temel, içeriğe değgin, teknik bakımdan yararlı sonucu da beraberinde getirir. Anayasa düzenlemesinin maddi boyuta yaptığı bu açık gönderme, aslında, biçimsel kuruluş ve hukuki düzenleme telakkileri bakımından düpedüz, hatta onların öncüllerini tersyüz edecek kadar tartışmalı bir meseledir. Hukuki düzenleme, bu tür bir gönderme yardımıyla fiili toplumsal ilişkilere müdahale, bu ilişkileri doğrudan doğruya kontrol altına alma ve yeniden tertipleme arayışındadır. Yoksa tek derdi, bu ilişkileri hukuki mülahazanın kaçınılmaz temeli olarak benimsemek ya da onları, özerk gelişimlerinin etkinlik ve kesinliğinin "güvence"sinde izlemek değildir.

Hukuk Devletinin (*Rechtsstaat*) ruhu ve tarihi "güvence" kelimesi etrafında döner. Kaderi bireysel kapitalist enerjilerin serbestçe ifade edilmesine ve koordinasyonuna bağlı iktisadi ve sosyal düzen, hukuk Devleti tarafından, bireysel hakların ve bunların ifade vasıtalarının gardiyanı tarafından teminat altına alınmalıdır. Tüm araçları bu amaca yönelmiştir: Temel haklar, teminat altına alınması gereken bireysel çıkarların yüceltilmesinden, ve aynı zamanda özünden başka bir şey değildir; kuvvetler ayrılığı, bu çıkarlar arasındaki eşgüdümü, özerk bir şekilde geliştirmenin aracıdır; toplumsal planda Devlet müdahalesine karşı olmak ve genel ve soyut bir norm olarak yasa kavramı -ve buna bağlı olarak yürütmenin ve yargı yetki-

sinin yasaya tabi kılınması-, Devlete, toplumsal hayatı sanki kendi kendini düzenleme macerasında nihai menzile varmış bir hayat gibi soyutlayarak, onun dokunulmazlığını ve sürekliliğini emniyete alarak, iktisadi bireylerin toplumsal hayatlarını teminat altına alma imkânı veren vasıtadır. Bu düzenleme biçimseldir çünkü, toplumsal çıkarların Devletin garantörlüğü altında pasif yönetimi olarak zuhur eder, çünkü bireylerin eylemlerini ve bunların özgür koordinasyonunu kendi eyleminin bağımsız ve "doğal" içeriği olarak görür. Hukuk Devletinin büyük bir memnuniyetle üstlendiği işçi sınıfı mücadelesini bastırma işi -gerçekte pek de biçimsel bir şey olmasa da- bazılarının sandığı gibi, çelişkili bir görev değildir, iktisadi faaliyete ayırt edici karakterini kazandıran teminatçı ruhun ve sürecin kendi kendini düzenleme koşullarının mantıksal bir sonucudur.[17]

Ancak, kurucu öncüllerin maddiliği su yüzüne çıktığında önümüzde yeni bir toplum-Devlet ilişkisi sureti belirir. Sosyal Devlet bir garantör değildir ve herhangi bir şey önermekten uzak, kendi içine kapanmış biçimsel bir düzenlemeyle iştigal etmez. Negatif bir tutumla toplumsal gerçekliği kayda geçirmez, onu sorgu masasına yatırır, onun kendi kendini düzenleme potansiyellerini bilfiil inkâr eder, budar. O nedenle temel hakları koruması altındaki tikel çıkarlar olarak değil, ele geçirmesi, temin etmesi gereken toplumsal çıkarlar olarak görür; aktif bir şekilde hüküm sürer, doğrudan doğruya kendi düzenini kurmak niyetiyle aktif bir şekilde toplumsal gerçekliğe müdahale eder. Bir müdahale aracı olarak yasa, Devletin ihtiyaçlarına göre yeniden yapılandırılmış ve toplumsal düzenin inşası ve orda üretilenlerin paylaşımı konusunda bir eylem "planı" şeklinde düzenlenmiştir. Yasa, karşıt çıkarların bir araya getirilmesine matuf bir araç olarak modellenmiştir. Yürütmenin zaruretlerine tabi kılınmış olan yasa, belirli bir geçerli-

17 Hukuk Devleti ve sosyal Devlet ilişkisine dair zengin bir yazın vardır, biz bunlardan sadece ikisini belirtmekle yetiniyoruz: Ernst Forsthoff, "La Republicca federale tedesca come Stato di diritto", s.551 ve dev., ve Tullio Ascarelli, "Ordinamento giuridico e processo economico", s.59-60.

lik ve yürürlük kazanmış, somut içerikler ve özel işlevler üslenmiştir. Kuvvetler ayrılığı, eğer yürürlükteyse, dönüşüme uğratılmış, yetki ve salahiyetlerin sosyal gruplar arasında dağıtılması ya da eklemlendirilmesine matuf bir araç gibi görülmeye başlanmıştır - ki söz konusu gruplar da, nihayetinde, kesintisiz bir birleştirme ve yeni bir bileşim yaratma süreci içinde Devletin birliği altında yekvücut olacaktır. Dolayısıyla, yargı, zıtlaşan ve kesişen muhtelif çıkarları yeni bir bileşime kavuşturmaya matuf sürecin somut hakikati ve hukuki geçerliliği arasındaki sınırda, hep daha büyük bir yaratıcı görev üslenirken, yasama ve yürütme arasındaki ilişki tersyüz edilir.[18]

Demek ki Devlet, kendisini emek-yanlısı terimlerle tanımlayarak, doğasını daha fazla faş ederken, temel özellikleri de radikal bir değişim geçirmektedir: yasama sürecinin maddi karakteri iyice öne çıkar, kuvvetler ayrılığından, kuvvetin, iktidarın toplum sathında bölünmesine geçiş zorunlu hale gelir, kamu ve özel ayrımı, ayrımın tesis edildiği ilk zamanlarda belli bir direnç gösterdiyse, şimdi biraz daha zayıflamıştır. Hepsinden önemlisi, tüm emek-yanlısı çağrışımlarına rağmen sosyal Devletle birlikte, toplumsal kuruluşta iktisadi unsurlar daha büyük bir önem kazanmıştır. Siyasi ve hukuki kuruluş, toplumun iktisadi kuruluşunu birebir yineleme eğilimindedir, öyle ki Devlet ve toplumu tanımlayan, onlara kimliğini veren, maddi toplumsal üretimdir. Demek ki sosyal Devlet, hukuk Devletinin aksine, sınıf ilişkisini tam orta yerine oturtmuştur. Sermayenin iktisadi planda kendi kendini düzenleme koşullarını güvenceye almak yerine, sınıfları bütünleştirmeye ve sermayeyi genel olarak düzenlemeye matuf bir proje peşindedir. Bu çerçevede bakıldığında, emek-yanlısı anayasa tanımı, o halde, toplumsal sermayenin yönetim tarzını gündeme getirir ve bu toplumsal sermaye üzerindeki siyasi kontrolün, işlevsel ve verimli bir demokratik sistem sayesinde toplumsal emek-gücünün ellerine devredilmesi zaruretini öne çıkartır. Bu bakış

18 Bkz. Forsthoff, "La Republicca federale tedesca come Stato di diritto", s.553-54 ve s.560, ve Ascarelli, "Ordinamento giuridico e processo economico", s.59-60 ve 65.

açısından, sosyal Devlet bir garantör Devlet değildir - ya da, isterseniz, bu yeni bakış açısından, toplumsal sermayenin yönetimi adına yükseltilen yeni talepler bakımından garantör bir Devlettir. Devlet eğer baskı gücünü kullanıyorsa, bunu, bütünleşmeyi kabul etmeyenlere karşı, toplumsal ürünün bölüşümünde ipleri eline almış bir yönetimin kapitalist nesnelliğine muhalefet edenlere ve planı sorgulayan, onun içinde yer almak istemeyenlere karşı kullanmaktadır.

Hukuk Devleti ile sosyal Devlet arasındaki somut fark budur, ama onun bu yakın akrabasına da bir göz atmak gerekiyor. İlk olarak, tekrarlamak gerekirse, hukuk Devleti kendi iktisadi maddi anayasasını ta başından kabul etmişti: bireysel kapitalist çıkarların kendi kendini düzenlemesi. Ancak, Devlet ve hukuku biçimselleştirdiği ölçüde de bu maddî kuruluş yapısını maskeliyordu. Liberal çağın biçimsel hukuku bu durumu yansıtıyor ve böylece kendini, gelişim macerasının akliliği ile öncüllerinin akıldışılığı arasında beliren anlamsız, çözümsüz bir ikilem içinde buluyordu. Olgular, olgu kümeleri ve olguların gelişmesi hepsi de önceden kurulmuştu ama yine de -yasanın akılcılığı ve kapitalist birikimin akıldışılığını, toplumsal evrenselliği ve özel tikelliği ele alan- hukukun biçimsel aracılığının akılcı hareketi içinde kabullenilmesi ve bir kere daha kurulması gerekiyordu. Hukuk Devletinin bu kaçınılmaz çelişkisi, şimdi sosyal Devlette gerçekten bertaraf edilebilmiş midir? Kapitalist gelişme bu soruya evet diyerek, yani, yukarıda gördüğümüz gibi, tüm toplumu bir mülk edinme sahası haline getirerek, sömürünün nesnesini toplumsal birikimin yönetsel öznesine dahil ederek cevap veriyor. Ancak bu, yalnızca zahiri bir çözümdür. Bu tür bir yeniden yapılanmanın nasıl sermayenin gelişme sürecinin tam ortasına oturtulduğunu ve bu süreçte kapitalist büyümenin akıldışı doğasının nasıl biteviye yinelendiğini ve maskelendiğini görmüştük. Tüm bunlar sermayenin reformcu bir uğrağından başka bir şeyi göstermiyor. Bu kapitalist reformculuk, her iki tip Devletin de en yakın akrabalarından birisidir. Öyleyse sosyal Devlette, hukuk Devletinin biçimsel özgürlük ve eşitlik gibi kimi ilkelerini muha-

faza etme ve sosyallik ilkeleriyle aynı mekânda yaşatma yönündeki çaba, kimseyi şaşırtmamalı. Son olarak, tüm reformcu hedeflerin ideolojik eksenini oluşturan sosyallik ilkesinin, paradoksal bir şekilde, doğal hukuk diliyle tanımlanması da yine kimseyi şaşırtmamalı. Bu açıdan bakıldığında, İtalyan Anayasası son derece anlamlı bir belgedir.

Ancak sürekli ve binbir baskı ve mücadeleyle tüm bir Devlet gerçeğini hizaya sokan dönüştürme çabaları açısından da anlamlı bir belgedir bu. Burada mercek altına tuttuğumuz şeyin sadece bir eğilim olduğu söylenebilir, ama bu onu hiç de daha az gerçek yapmaz. Neyse, bu tür düşünceler bizi, sonuçta, sosyal Devletin özerk bir portresini çıkarma ve kendine has özelliklerini ortaya koymaktan alıkoymamalı. Sosyal Devletin ortaya çıkışı aslında, bize uygun ve kesin sonuç verici bir araştırma konusu sunmaya yetecek özselliktedir.

Araştırmamız çeşitli evrelerden geçecek. Toplumsal dinamiğin, maddi kuruluş sahasının, hukuki düzen(lemen)in biçimsel yapısını nasıl etkilediğini keşfetme niyetiyle önce, kuruluş sürecinin fiziksel olarak yeni bir sistem (hukukun üretici kaynaklarını konu alan bir sistemdir bu) altında nasıl birleştirildiğini görmeye çalışacağız. İkinci evrede, emeğin kuruluş yapısına duhulünün analizine girişerek, onun modelini tanımlamaya ve iktisadi kuruluş ve hukuki kuruluş ilişkisi, bu ilişkinin bir eklemlendirme şekli olarak planlama pratiği ve teorisi ve Devlet biçimi bakımından gündeme gelen çeşitli sorunları ortaya koymaya gayret edeceğiz. Son olarak, bu modelde önerilen sosyallik biçiminin kapitalist yapısını göz önüne serecek ve, bunu delillendirici bir girişimle, her türlü kapitalist düzen(lemen)in ve her türlü genel normatif teorinin temellerini ve içkin sınırlarını gösteren yeni bir otorite teorisi geliştireceğiz.

Şimdiye kadar hipotez mahiyetinde bu sorunlara getirdiğimiz mümkün çözümler böylece açıklık kazanmış ve eleştirel bir şekilde değerlendirilmiş olacak. Ancak o durumda, araştırmamızın temel tezini (yani emek, fabrika-toplumun kuruluşu bağlamında, bir burjuva kategorisidir ve biçimsel kuruluş yapısında yeni emek-yanlısı maddi kuruluş yapısı tanımına bağlı

olarak ortaya çıkan dönüşümler, sistemin müesses sınıfsal yapısının aşılması gibi bir sonuç doğurmadığı gibi, aksine bilfiil bu sınıfsal yapıyı ifşa eder) desteklemek üzere, araştırmamızı yeni bir düzeye -Marksist gelenekteki "işçi sınıfı eleştirisi"ni- taşımak da bir zaruret olarak karşımıza çıkacak.

II. Emeğin Kuruluş Yapısına Duhul Süreci

> Belli bir toplumsal üretim tarzına dayanan ve üretim araçları ve emek gücünün toplumsal yoğunlaşmasını önvarsayan sermaye, bu noktada doğrudan doğruya, özel sermayeden ayrı.... bir toplumsal sermaye biçimine bürünür, girişimleri özel girişimlerden ayrı ve farklı bir hal, toplumsal girişim halini almaya başlar. Bu, bizzat kapitalist üretim çatısı altında özel mülkiyet olarak sermayenin lağvıdır.
>
> Karl Marx, *Capital*, cilt 3, s.436

> Böylece kendi başına kendisini yeniden keşfeden köle, tam da kendi emeğinde, ona yabancılaşmış bir bilinçten *(fremder Sinn)* başka bir hayrı dokunmamış gözüken bir meşakkatte aklını başına devşirdiğini, kendine özgü bir akıl *[eigener Sinn]* kazandığını farkeder.
>
> G.W.F. Hegel, *Phenomenology of Spirit*, s.118-19
>
> (yazarların notu: çeviri değiştirildi)

Kapitalist Gelişme ve Emek-Gücünün Tarihsel Kuruluş Yapısma Duhul Süreci

Bir toplumsal değerlenme ölçütü olarak emeğin rakipsizliği

Bu denemenin birinci kısmının ikinci başlığında ("Toplumsal Sermaye ve Toplumsal Emek"), işçi mücadelesinin farklı rolüne ve kapitalist reformizmle ilişkisine dair kısa açıklamalarda bulunmuştuk. Ayrıca birikim sürecinde örtük olarak mevcut sınıflar arası antagonizmanın, nasıl işçi sınıfı mücadelesinin ulaştığı evreye, onun belirlemelerine uygun bir yapı gösterdiğini, işçi sınıfı mücadelesinin kapitalist reformizmi na-

sıl şekillendirdiğini (bir evreden diğerine geçmeye zorladığım) ve nasıl onun ötesine uzandığını da görmüştük. Ama bu bir öncül değil, sonuçtu. Sermayeyi emeği anayasallaştırmaya ve onu toplumsal örgütlenme planında rakipsiz değer-yaratma ölçütü olarak görmeye götüren -ve mecbur bırakan- maddi temelleri anlamak istiyorsak, artık bu sürece daha yakından bakmalı; emek-gücünün örgütlenmesi ve kapitalist tabiyet altına sokulması arasındaki ilişkinin, Devletin siyasi ve hukuki yapısını (ve bu yapının ideal bir biçime sokulmasını) fiziksel olarak koşullayan bir ilişki olması nedeniyle, nasıl aktif bir şekilde eklemlendirildiğini görmeliyiz.

Örgütlenme ve tabiyet altına alma arasındaki ilişki -yakından bakıldığında- aslında, hukuk teorisi ve Devlet teorisinin geleneksel bir sorunudur, çünkü bu teoriler hep, bu iki unsur arasındaki değişken ilişkiyi yola koymakla uğraşmış ve bir paradoks gibi görünen (ve aslında olan) bir durumu çözüme kavuşturma babından çeşitli açıklamalar getirmişlerdir. Paradoks şuydu: toplumsal örgütlenmenin yaygınlaşması ve mükemmelleşmesine paralel olarak, aynı ölçüde tabiyet ilişkileri de gelişir. Örneğin doğal hukuk geleneğinde, birlik sözleşmeleri ve tabiyet sözleşmeleri arasındaki münavebe ve eklemlenme, gerçek bir soruna biçimsel bir açıklama getirmeyi hedefleyen felsefi girişimlerdir: gerçek bir soruna, yani bir gücün kendiliğindenliğe karşı birlikten, örgütlülükten yana olmasını açıklama, *superpositum et abstractum*.* ve bu bağlantının sürekli derinleşmesi sorununa. Ancak sadece kapitalist emek örgütlenmesi bu paradoksu tarihsel olarak belirli bir biçim altında örnekler ve onun doğasını gündelik hayatta ifşa eder - tam da sermaye bu süreci kendi örgütlenmesinin teknik anahtarı haline getirdiğinde.

Birer toplumsal hayvan olmaları ölçüsünde, üreticilerin doğal arzuları, onların (daha birçok şey yanında) basit üretici birlikleri altında buluşmalarında önemli bir rol oynar. Bir araya gelme ve sosyal temas, "'hayvansal ruhları' uyararak", biz-

(*) Lat.: Başka bir şeyin yerine konulmuş ve soyutlanmış - ç.n.

zat emeğin üretkenliğini arttırır (*Capital*, cilt 1, s.443). "İşçi, planlı bir şekilde başkalarıyla işbirliğine girdiğinde, kendi bireyselliğinin zincirlerinden kurtularak türünün potansiyellerini geliştirmeye başlar" (s.447). O nedenle kapitalist kitlesel üretimin temelinde de sorunun iki cephesinden biri, bu doğal bir araya gelme eğilimi vardır. Sorunun diğer cephesinde ise, yangından mal kaçırır gibi, "işçinin kendi adına değil, sermaye adına ve sonuçta kapitaliste bağlı olarak çalışmasının basit, biçimsel bir sonucu" (s.448) olarak resmedilen, sermayenin emek üzerindeki kumandası vardır. Ve farkedilen (ve *Capital*'den yaptığımız alıntıdaki gibi görülen) bu olgu, daha işbirliği evresinde, kapitalistin mutlaka kullanıma sokmak istediği bir şey haline, birikimin vazgeçilmez şartı haline gelir. Hep söylenegeldiği gibi paradoks, sermayenin öz-değerlenme sürecinin teknik biçimi haline gelir. Bu bize kumandanın nasıl bir niteliksel dönüşüm geçirdiğini göstermektedir. İlk etapta, "sayısız ücretli-emekçinin birlikte çalışması nedeniyle sermayenin kumandası, bizzat emek sürecinin devamı için elzem bir ihtiyaç haline, üretimin gerçek bir şartı haline gelir. Kapitalistin üretim alanında komutayı ele alması, artık, savaş alanındaki generalin kumanda görevi kadar vazgeçilmezdir" (s.448). "Emek sermayenin kontrolü altında birlikte iş görmeye başladığı andan itibaren gözetim, yönlendirme ve düzenleme, sermayenin başlıca işlevlerinden biri haline gelir" (s.449). O nedenle görünen o ki, bu dönüşümde hayati öge, emek yakasında yeni bir örgütlenme tipidir. Ancak bu yalnızca zorunlu şarttır: işçilerin boyunduruk altına alınması emeğin örgütlenmesi sayesinde mümkün hale gelir ama, azami öz-değerlenme güdüsüyle hareket eden sermaye tarafından gerçekleştirilir. Bu sayede "kapitalistin denetim faaliyeti sadece toplumsal emek sürecinin tabiatından kaynaklanan ve bu sürece has bir faaliyet değildir, aynı zamanda belli bir toplumsal emek sürecini sömürme faaliyetidir ve sonuçta, sömüren ve onun ham sömürü maddesi arasındaki kaçınılmaz antagonizma tarafından koşullanır" (s.449). İşçilerin boyunduruk altına alınması, bu bağlamda, "bir başkasının mülkü olarak emeğin karşısına çı-

kan" (s.449) üretim araçlarının büyümesine paralel olarak büyür; ikinci olarak, "çeşitli emekler arasındaki karşılıklı bağımlılık, fikirler aleminde kapitalist tarafından tanzim edilmiş bir plan şeklinde karşılarına geldiği ve pratikte, onların faaliyetlerini kendi amacına tabi kılan bir irade, onların dışındaki bir varlığa ait güçlü bir irade şeklinde karşılarına dikildiği oranda, aynı anda çalıştırılan işçi sayısındaki artışa paralel olarak büyür" (s.448). Kısaca "kapitalist yönlendirme (şu yönlendirilmesi zorunlu üretim sürecinin -bir yanıyla ürünü yaratan toplumsal emek süreci, diğer yanıyla sermayenin değerlenme süreci- doğası nedeniyle) içerik itibariyle çift katlı bir yapı arzederken, biçim itibariyle tepeden tırnağa despotiktir. Birlikte çalışma ölçeği büyüdükçe, bu despotizm de kendine ona uygun yeni biçimler geliştirecektir" (s.450).

Emeğin toplumsal üretkenlik gücü, "sermayeye hiçbir maliyeti olmadığından, dahası, belli bir işçinin emeği şeklinde sermayenin emrine girmedikçe geliştirilmesi de mümkün olmadığından, sermayenin doğası itibariyle sahip olduğu bir güç gibi görünür - sermayenin fıtratındaki bir üretici güç" (s.451). Örgütleme ve tabiyet altına alma arasındaki zincirleme, biçimsel ilişki, burada tümüyle tersyüz olmuştur: tabiyet altına sokma, örgütlemenin şartıdır. Basit işbirliğinden manüfaktüre geçtiğimizde bu ilişki daha da berraklaşır. Bu bağlamda emek örgütlenmesi ile kapitalist değerlenme sürecinin birbirine nüfuzu çok daha derin ve kesif bir hal alır ve ilişki, tersyüz olmuş yapısını dışavurmaya başlar: "Toplu çalışma organizması sermayenin bir varoluş biçimidir ... muhtelif emek türlerinin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan üretici güç, sermayenin üretici gücü gibi gözükür. Gerçek manüfaktür, önceden bağımsız bir varoluş sergileyen işçiyi sermayenin disiplini ve kumandası altına sokmakla kalmaz, ayrıca işçilerin kendi arasında belli bir hiyerarşik düzen de yaratır" (s.481). Tek tek işçilerin kaybettiği şey sermayede toplanır ve karşılarına dikilir: sermayenin gücünü şekillendirir ve bu gücü üretken bir organizma biçiminde, değerlenmenin bir fonksiyonu haline getirir. Büyük-ölçekli sanayiye gelindiğinde süreç tamamlanmıştır (bkz. s.553 ve dev.).

Örgütleme ve boyunduruk altına alma ilişkisine dair genel proje böylece kapitalist sistemde somut bir yapıya kavuşmuş olur. Bu tam manasıyla sermayeye içkin, onun tabiatına ait bir ilişkidir; sermayenin sahneye çıkışından önce varolan asli ve doğal bir unsur, kapitalist üretim tarzı tarafından niteliksel bir dönüşüme uğratılmıştır. Ancak bu noktada bu ilişkinin diğer bir ögesine daha açıklık getirilmelidir. Şimdiye kadar, üretim alanında, örgütleme ve tabiyet altına almanın nasıl karşılıklı birbirinin tabiatına içkin şeyler olduğunu gördük. Şimdi hemen kaydetmemiz gereken husus, bu karşılıklı içerme durumunun, sermaye kendi üretken varlığının toplum sathında yaygınlaştırdıkça, toplumsal ölçekte ifade bulduğudur. Sermayenin toplumsallaşma süreci aslında, tekil üretici ilişkinin kapitalist tanımında örtük olarak mevcut ilişkileri, en başta da örgütleme ve tabiyet altma alma ilişkisini geliştirir.

Marx bu gelişmeyi uzun uzadıya ele alır. "Birikim, toplumsal servet dünyasının fethidir. Sömürülen insan malzemesi alanının ve aynı zamanda kapitalistin doğrudan veya dolaylı hükümranlık alanının genişlemesidir" (s.739-40). "İşçi biteviye, sermaye şeklinde, kendisini tahakküm altına alan ve sömüren yabancı bir güç şeklinde nesnel zenginliği üretirken ... kapitalist biteviye, öznel bir zenginlik kaynağı şeklinde, soyut, sadece işçinin fiziksel bedeninde varolan, onun nesnelleştirme ve gerçekleştirme araçlarından ayrılmış bir kaynak şeklinde, emek-gücünü üretir; kısaca kapitalist, işçiyi ücretli-işçi olarak üretir. İşçinin bu aralıksız yeniden üretimi, bu ebedileştirilmesi, kapitalist üretimin mutlak zorunlu şartıdır" (s.716). "O nedenle kapitalist üretim süreci, bütünsel, bağlantılı bir süreç, yani bir yeniden-üretim süreci olarak, sadece meta, sadece artı-değer üretmez, aynı zamanda sermaye ilişkisinin kendisini de üretir ve yeniden-üretir - bir yanda kapitalisti, bir yanda ücretli işçiyi" (s.724).

> Ancak bu süreç, sermayenin toplumsal örgütle(n)me süreci, sırf nicel bir şey olarak anlaşılmamalıdır; burada sadece sınıfsal antagonizmanın toplumsal ölçekte yeniden üretimi söz

konusu değildir - ayrıca tabiyet altına almanın sürekli derinleştirilmesi ve yeniden tanımlanması da söz konusudur. Bu süreçte, üretimin toplum ölçeğinde güçlenmesi ve kitleselleşmesi, eğer, sermayenin gitgide daha da yoğunlaşması anlamına geliyorsa, bu ancak, sermayenin gücünün daha da büyümesi [ve] gerçek üreticilerin kapitalistin şahsında tecessüm eden toplumsal üretim koşullarına daha da yabancılaşması pahasına tecelli eder. Sermaye, faili kapitalist olan toplumsal bir güç olarak sürekli daha fazla öne çıkar. Bu toplumsal güç, artık, tek bir bireyin emeğinin yaratabileceği şeylerle bütün ilişkisini kesmiştir. Yabancılaşmış, bağımsız bir toplumsal güç haline gelmiştir, bir nesne olarak, ve kapitalistin gücüne kaynaklık eden bir nesne olarak toplumun karşısında duran bir güç. Sermayenin ulaştığı genel toplumsal güç ile bireysel kapitalistin bu toplumsal üretim koşullarına müdahale edebilme gücü arasındaki çelişki her zamankinden daha da uzlaşmaz hale gelir, ama bir yandan da sorunun çözümünü içinde taşımaktan geri durmaz, çünkü mevcut üretim koşullarının genel, ortak, toplumsal bir yapıya doğru dönüştürülmesi gereğini de ima etmektedir (*Capital*, cilt 3, s.264; ayrıca bkz. cilt 1, s.781 ve dev., cilt 2, s.108-109).

Sermayenin toplumsal örgütle(n)me koşulları, demek ki, dolaysız bir şekilde, emek gücünün toplumsal ölçekte tabiyet altına alınma koşullarını belirler: nesnel olarak, emeğin sürekli daha büyük, daha genel bir soyutluk kazanmasıyla toplum sathında yayılmış ve (niteliksel anlamda) kökleşmiş sermayenin nesnel örgütle(n)mesine bağlı bir tabiyettir bu. Sermayenin toplumsal nesnelleşmesi tamamlanmıştır. Fabrika ve büyük-ölçekli sınai, tüm toplumdaki üretici süreci tanımlar. Fabrikanın despotizmi (ki toplumsal bağlamda liberter anarşiye karşılık gelir), şimdi, üretim tarzında tümüyle aşılmış bir evreyi temsil etmektedir. Fabrika nasıl toplum sathında yayıldıysa, değişken bir karşılıklı içerme ilişkisi içinde örgütleme ve tabiyet altına alma da aynı oranda tüm toplum sathına yayılmıştır.

Bu gelişmeyi göz önünde tutarak, fabrika-toplumda örgüt-

lenme ve tabiyet altına alma arasındaki ilişki biçimlerini artık layıkıyla tanımlayabiliriz. Diyalektik bir ilişkidir bu: bir yanda kapitalist örgütle(n)meyi, bir yandan da sermayeye tabiyeti ilân eder. Kapitalist örgütlenmeyi fabrika-toplumun toplumsal hayatın tüm koşullarını yeniden şekillendirecek kadar yaygın kılan bir ilândır bu. Bu örgütle(n)me somut bir *reductio ad unam*'dır*, tüm sömürü biçimlerinin sınai sömürüye indirgenmesi. Burada basitçe "artı-değere ya da artı-ürüne el koyma" söz konusu değildir, "eşzamanlı olarak bu indirgemenin kendisi de sermayenin bir işlevi haline gelmiştir". Önceki tüm sömürü biçimleri silinip süpürülür: "Sınai sermayeden önce, geçmiş, ya da halen can çekişen toplumsal üretim koşulları altında belirmiş tüm sermaye türleri sınai sermayeye tabi kılınmakla, ona uygun bir işleyişe sokulmakla kalmaz, artık sadece bu sermaye temelinde davranabilir, onunla, o temelde düşer ya da kalkar, ölür ya da kalır" (*Capital*, cilt 2, s.57). Bu açıdan, fabrika-toplum tüm diğer rakip ölçütleri, tüm diğer servet üretim kaynaklarını kütükten düştükçe, emek, bir servet yaratıcı kaynak olarak, yegâne toplumsal değerlenme ölçütü makamına kabul edilir.

Ancak bu ilişkide, kapitalist örgütle(n)menin bir şartı ve eseri olarak tabiyet altına alma da yüceltilir. Sınai sermaye yaratıcıdır çünkü antagonizmayı yeniden üreterek ve yeni örgütlenme düzeylerine tabi kılarak, üretim biçimlerini aralıksız bir şekilde devrimcileştirir. Sermayenin toplumsal birliği bir öncül değil, sonuçtur; sürekli boy gösteren sınıfsal antagonizma üzerinde bir zafer, bir inşa işlemidir; iş-gücünün bizzat kendi içinde sermayenin toplumsal yapılanışındaki kurucu yerinin sınırlarına doğru sürekli yeniden düzenlenmesi, yeni bir bileşime kavuşturulmasıdır (bkz. *Capital*, cilt 1, s.477-80, 636-39). Çünkü, sürecin varış noktası budur.

Doğrusunu söylemek gerekirse, sermayenin iktisadi kuruluşu, tüm toplumu kuşatma bahsinde, bir Devletin kuruluşundan başka bir şey olamaz ise, o zaman, belli ki, kapitalist ör-

(*) Lat: Bire indirgeme - ç.n.

gütle(n)me ve tabiyet altına alma, bu bağlamda yeniden yapılandırılmalıdır. Bir toplumsal bütünlük suretinde zuhur eden iş-gücü, sermayenin yeniden-üretim mekanizması içerisindeki halk (the people) şeklinde tertiplenir: halk, fabrika-toplumun Devletinde kuruluş yapısına dahil edilmiş iş-gücüdür. O nedenle iş-gücü, halk, toplumsal üretime katılmaya çağrıldıkça, genel kapitalist üretim süreci içinde örgütlendikçe, eşit ölçüde, toplumsal birikimin taleplerine ve dolayısıyla, ücretli emek ilişkisinin kesintisiz yeniden üretim şartlarına tabi kılınır ve bunlara teslim olmaya icbar edilir. O halde kapitalist örgütlenmenin bu düzeyinde halk, iş-gücü olarak, kendi toplumsal sömürü düzenini kurmaya, genel birikim akışının beka ve yeniden üretimini güvence altına almaya çağrılır.

Şu saf, sevimli kesintisiz büyüme süreci imgesinden demokrasiye, demokrasiden sosyalizme katedilen uzun yoldur bu! Gerçekte sermaye, kendi toplumsal gelişme düzeyinde, şu toplumsallık postuna bürünüp kendi içindeki akıldışılığı baskı altına aldığında, mecburen, kendi gelişmesinin genelliği içinde iş-gücünü değişken sermaye sıfatıyla, halk sıfatıyla benimsemek durumundadır. Kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden-üretiminin demokratik bir yönetime kavuşturulması, böylece, kapitalist büyümenin en üst evresinde, yani, sınai sermaye kendi toplumsal birikim mekanizması altında genel çıkarı evlat edindiğinde, doğal bir gelişme olarak karşımıza gelir. Bu mekanizma içindeki iş-gücü örgütlenmesi, şimdi, yapı itibariyle, salt iktisadi değil, aynı zamanda, doğrudan doğruya siyasi bir faaliyet ve üretim biçimidir. Emek-gücünün toplumsal planda kapitalist ilişkilerin yeniden üretimine katılımı arttıkça, daha kusursuz bir işleyişe kavuştukça, tabiyet altma alma da büyür, güçlenir. Sınai sermaye, o nedenle, emek dışındaki tüm toplumsal değerlenme ölçütlerini defterden silmekle kalmaz, ayrıca, iş gücünü aktif bir şekilde, kendi büyümesine yön veren demokratik bir yönetim altında, anayasal bir statüye kavuşturur. Bu anlamda sınai sermaye, ilkel birikim aşamasında potansiyel olarak mevcut bir antagonizmayı tüm haşmetiyle toplumsal ölçekte temsil eder. Üretici toplumsal güçleri

sürekli büyüyen oranlarda kendi bünyesinde örgütlemek zorunda kalır, ve bu örgütleme işindeki ve sonuçta kendi varlığını büyütmedeki başarısı oranında, bu üretici güçlerden daha fazla uzaklaşır, onlardan ayrı, dışsal, nesnel ve soyut bir güç haline gelir.

Kapitalist toplumda iş-gücünün anayasallaşma sürecinin tarihsel macerasından haberdar olan herkes, bu teorik tespitlerin doğruluğunu hemen kabul edecektir. Bu süreç iki temel evreden oluşur. Birinci evre, ilkel birikim ve, rekabetçi bir rejim altında, sermayenin büyüme evresidir. İş-gücünün sermaye bünyesinde örgütlenmesi bu evrede asgari düzeydedir: gerek teknik (yani üretim ve üretkenlik) açıdan, gerekse siyasi açıdan. Fabrika rejiminin bekası, çatışmaların zorla, baskıyla uzlaştırılmasına bağlıdır. Öte yandan sermaye, iktisadi ve siyasi alanlarda rakipsiz bir aktör olarak yerini pekiştirmek için toplum içerisinde mücadele vermek durumundadır; ancak bu mücadelede henüz, işçi sınıfıyla ittifaka da burun kıvırmamaktadır. Sosyal mevzuat, hiçbir durumda, -bir yanıyla- baskıcı icraat ve -diğer yanıyla- önleyici müdahale evresinin ötesine geçmez. Bu evrede gerçek anlamda bir emek hukukundan söz edemeyiz.[19] Ancak sınai kapitalizm çağdaş toplumda hegemonyasını kurduğunda ve sermaye, birikim sürecini toplumsal ölçeğe taşıyarak aynı genellik ve ölçekte yapılanmayı başardığında, bu taleplere yer veren bir hukuk anlayışının belirmeye başladığını görüyoruz: üretimci anlayışı yansıtan ilk önleyici kanun teklifi bu dönemde verilir ve ardından bilfiil sosyal koruma amaçlı yasalar gündeme gelir.[20] Bu ikinci evrede iş-gücünün sermaye bünyesinde örgütlenmesi genellik kazanır, fabrika, giderek artan boyutlarda, kendi maddi sınırlarının dışına taşmaya başlar, çatışmaların uzlaştırılması toplumsal ve siyasal bir düzleme taşınır. İş hukuku bu ortamda doğar ve sü-

19 Gerard Lyon-Caen ve Giannini, tarihsel bir çerçevede bu evreyi gayet ustalıklı bir şekilde betimlemişlerdir, bkz. Lyon-Caen, "Fondamenti storici e razionali del diritto del lavoro" ve Giannini, "Profili costituzionali della protezione sociale".

20 Lyon-Caen ve Giannini'nin makaleleri bu ikinci evreyi de ele alır.

rekli gözden geçirilir. Eğer bu kavram sağlam bir tanıma kavuşamadı ve eğreti bir kavram olarak kaldıysa, bunun nedeni sadece genel amme hukukunun, bu emek alanı nezdinde her zamankinden daha büyük bir anlam kazanan ve onun gardiyanı olarak vazedilen Devletin, iş hukukunun materyal ve yöntemlerini sürekli zararlı ögelerden arındırmaya, düzeltmeye çalışmış olmasıdır.[21]

Kuşkusuz bu, otomatiğe bağlı bir süreç değildir. Kapitalist reformizme eşlik eden bir işçi sınıfı mücadelesi daima vardır. Aslında kapitalist reformizmi fiziksel olarak sermayenin masasına koyan, kapitalist sınıfı korku ve huzursuzluğa ve gerici eğilimlere iten, işçi sınıfı mücadelesidir.[22] İşçi sınıfının bu süreçte nasıl ikili bir rol üstlendiğini (hem bu süreci gündeme sokan hem de onu aşmaya muktedir bir etkinlik) daha önce görmüştük, ve ilerleyen bölümlerde daha da ayrıntılı bir şekilde göreceğiz. Öte yandan kapitalist reformizm işçi sınıfı açısından önemlidir, çünkü toplum üzerindeki kapitalist güç yoğunlaşmasına paralel olarak işçi sınıfının emek-gücü de -şekillenir, örgütlenir- yoğunlaşır; o nedenle en yüksek kapitalist örgütlenme düzeyi, işçi sınıfı arasında en yüksek direniş potan-

---

21 Lyon-Caen iş hukukunun "eğreti" ya da "istikrarsız" karakterini önemle belirtir, bkz. "Fondamenti storici e razionali del diritto del lavoro", s.78. Yazar daha sonra iş hukukunun akılcı temellerini çözümlemeye girişir ve diğer bazı (Capitant-Andre, Amiaud, Scelle, Mosse, Rouast ve Durand gibi yazarlarca verilmiş) iş hukuku tanımlarına karşı çıkarak, kapitalist Devlette ve (başta son evresi olmak üzere) onun çeşitli gelişim evrelerinde, hukukun genel yapısı ile iş hukuku arasında bir paralellik bulmaya çalışır (özellikle bkz. s.81). Vardığı sonuçlar, oldukça genel ve zaman zaman açıkça ideolojik olmasına rağmen, esas itibariyle doğrudur.

22 Bu bakımdan, iki inatçı hakikati kabul etmek için, korporatist anlayış ve sistemden Italyan Anayasası'yla tesis edilen sisteme geçişi hatırlamak yeterlidir: biri, işçi sınıfının mücadele evreleri ile iş mevzuatının gelişimi arasında dolaysız bir bağ vardır (onun zamanını ve dönüşümlerini belirler); ve diğeri, İtalya tarihinin son dönemlerinde, sendikal örgütlenme özgürlüğünün yeniden tanınması, fabrikalarda işçi haklarının genişletilmesi, vb., ile ilgili kanunlar, işçi sınıfı mücadelesinin dolaysız sonuçlarıdır (sermaye bu kazanımları daha sonra nasıl kullanmış olursa olsun). "Iş-akdi" (labor-charter) sistemi ile Italyan Anayasası'yla tesis edilen sistem arasındaki (her durumda) temel farklılıklar konusunda bkz. Giuliano Mazzoni, "Intervento al convegno degli amici del diritto dell'economia", özellikle s.1226-27.

siyeline karşılık gelir. Ancak burada sürecin sadece kapitalist cephesine bakmakla yetineceğiz.

Sermayenin gücünün tüm toplum üzerinde karmaşık yayılma sürecine ve emek-gücünün sermayeyle bütünleşme ve o çerçevede toplumsallaşma sürecine bağlı olarak, emeğin anayasal işlevinde de bir artma ve yaygınlaşma söz konusudur. Emek, tüm toplumsal üretimin kaynağı olarak emek, Devletin kaynaklarından biri haline gelir; kuruluş, emeğin, yani, ücretli emek ilişkisinin kuruluşudur. Her toplumsal ve siyasal gelişmenin dayandığı temeldir bu - hukuk ve yasa bile kendini ondan sakınamaz.

Birinci Hukuki Sonuç: Kaynaklar Sisteminin Krizi

Kapitalist bütünleşme ve kaynakların tarihsel-pozitivist bütünleş(tiril)mesi

Toplumsal ilişkilerdeki kopukluk oldukça dolaysız bir şekilde hukuk ve yasa alanına da yansır; hukuk ve yasa, gerçekliğin dönüştürülmesine katıldıkları ölçüde onu değiştiremezler ama bu dönüşümle doğrudan ilişkilidirler. Başka türlü anlamakta güçlük çektiğimiz bir dizi hukuki olgu bu bakış açısından net bir şekilde izah edilebilir. Dönüşümlerdeki bu paralellik, toplumsal olgular ile hukuki kurumlar arasındaki bu örtük paslaşma, hukuki gelişmelerin bilimsel bir temelde anlaşılmasını sağlayacak mümkün yegâne ufku oluşturur.

Emeğin rakipsiz toplumsal değerlenme ölçütü olarak kazandığı itibar, hukuk alanında çeşitli etkiler doğurur. Bunları ilerleyen bölümlerde ele alacağız ama bizi öncelikli olarak ilgilendiren şey, bu durumun hukuk üretim tarzıyla ilgili sonuçlarıdır. Doğrusunu söylemek gerekirse hukuk ve toplum arasındaki çeşitli temas noktaları arasında en önemlisi de budur. Sürekli gerçeklikle hesaplaşmak durumunda olan yorum ve yargılama pratikleri, sistemde farklı düzeylere yerleştirildikleri ölçüde, kendi başlarına hukuki bir anlam ifade eden çeşitli öncüller karşısında daha kapalı ya da daha korunaklı bir varoluş sergiler. Hukuki üretim, hukuka yabancı ama ne yazık ki hu-

kukun terazisine vurulması gereken bir dünyaya açılır. Bu ilişki eşitsiz kuvvetler arasında, hukukun sık sık mağlup çıktığı, daha doğrusu, kendisini üreten gerçekliğe boyun eğdiği bir mücadeleyi gündeme getirir. Öte yandan hukuk bilimi, hukuki üretimin bu nazik durumundan çok çekmiş ve sık sık orada ortaya çıkan sorunları meselenin dışına itmeye çalışmıştır - ama boşuna. Tek bir biçimcilik bile yoktur ki fiziksel olarak tarihsel-toplumsal düzen bağlamının damgasını yemiş temel bir norm -en azından- önvarsaymayacak kadar saf olsun. Bu maddi önvarsayım er ya da geç, biçimsel düzen(lemen)in çeşitli düzeylerinde kontrol edilmesi imkânsız bir tortu suretinde, kaçınılmaz bir şekilde yeniden boy gösterecektir. Bunun farkında olan günümüz hukuk bilimi takipte kalmayı ve tedrici bir şekilde kendini bu yeni duruma uydurmayı tercih etmektedir. Henüz her şeyiyle tamamlanmamış zorlu ve karmaşık bir süreçtir bu. Öyleyse bize düşen bu süreci yorumlamaktır, ama mevcut sınırlarını unutmadan, ama aynı zamanda nasıl bir eğilim taşıdığını görmeye çalışarak. Hemen belirtelim ki maddi emek-esaslı temelin rakipsizliği kendini hukuki üretim üzerinde başlıca iki yoldan hissettirir: bu temel rakipsiz olduğu ölçüde, hukuki üretim sistemini sahiden tek bir sistem halinde birleşmeye zorlar; ve maddi olarak tanımlandığı ve tarihsel olarak belirlendiği ölçüde de bu üretim sistemine somut, kendine has bir model vazeder. O nedenle önce, emek-esaslı temelin hukukun üretimi üzerindeki birleştirici etkisiyle vücut bulan genel biçimi ele alacak, sonra da bu üretimin büründüğü özgül biçimlere bakacağız.

Şimdi dikkatimizi birinci konu üzerinde toplayalım. Son dönemlerde hukuk biliminin kaynakların birleştirilmesi sürecini hızlandırdığı ve böylece toplumsal gerçekliğin hareketindeki eğilimi -bazen kendine rağmen- kabul ettiği gözleniyor. Bu sayede sorunun geleneksel formülasyonunda tanık olduğumuz mistifikasyonun aşılmasına katkıda bulunuyor. Gelenek aslında, hukukun temeline dair birçok malzeme, birçok açıklama sunuyordu; ama bunlardan, bir dizi maddi tanım altında ifade bulan karmaşık bir sorunlar yumağından başka bir şey

çıkmıyordu; nitekim sonunda, eleştiriden uzak bir tutumla, kurusuna yaşma bakmadan bunları bir bir ortadan kaldırdı. O halde Norberto Bobbio'nun belirttiği gibi (*Lezioni di filosofia di diritto*, s.51 ve dev.), hukukun kaynakları sorununun üç farklı çehreyle karşımıza geldiği söylenebilir: hukuki normların kaynağı meselesi olarak; hukuki düzenlemenin biçimlenişi meselesi olarak; ve nihayet bu normların meşruiyet ve işlerliğine katkıda bulunabilecek, bunların düzenlenişine arka çıkabilecek toplumsal otoritenin teşkili meselesi olarak ki bu sık sık sahtekârca bir yana bırakılan tali ve örtük bir tarzda ele alınan bir konudur. Ancak bunun böyle olmasının hiç de tesadüfi olmadığını belirtelim. Hukuki sistem herhangi bir tereddüt ya da sıkıntı duymaksızın verili toplumsal düzeni benimsediği sürece, toplumsal otoritenin meşruiyet ve işlerliğinin teşkili meselesinin bir mesele olarak gündeme alınmasına hiç gerek kalmaz. Hukuki pozitivizm dönemi, siyasi tarihyazımının benimsediği bir deyimle, "güvenlik çağı" olarak adlandırılabilir - düzenin siyasal ve toplumsal önvarsayımlarına sağlam bir inanç, hukuki sistemin mevcut mükemmellik derecesinden ya da, diğer bir ifadeyle, sonsuz bir mükemmelleştirilebilirlik kapasitesi taşıdığından eminlik. Farklı bağlamlarda Hegel ve Kant bu çağın koruyucu ruhlarıdır. Öyleyse kaynaklar meselesi denilen bu mesele sistemin inşasından sonra değil önce ortaya çıkar ve sistemin kurulmasından çok onun nihai olarak tanımlanması ihtiyacıyla alakalıdır. Bu noktada, burjuva bilim dünyasının, fabrika-toplum sürecinde bilimin sermaye alanına dahil edilmesine kadar, biçimsel ve ideolojik bir dünya olarak kaldığını hatırlatmak yararlı olabilir. Bunun sonucunda sistem kendi maddi dayanağını önceden tasarlama imkânına kavuşuyor ve kaynaklar düzenleme tarafından tanımlanıyordu - ama burada, hemen akla gelebilecek anlamda, yani her sistemin kendi üretken mekanizmasını tanımlaması anlamında bir işlem değil, daha çok, sistemin önceden tasarlanmış çıkarları adına, bu çıkarlar bakımından işlevsel bir mekanizmanın benimsenmesi söz konusuydu. Bu ise bahis konusu kaynakların işlevsel olmakla birlikte, hiç de somut durumdan çıkarsanmış,

özgün kaynaklar olmadığını akla getiriyor. Uç bir ifadeyle, sistem kendine kaynak icat etmiş görünüyordu.[23] Öte yandan "pratik" hukukçular, düzen(lemen)in tanımlanmasını ve farklı düzeylerine farklı değerler biçilmesini takiben kaynaklara başvurmanın, zarif bir dekorasyon işleminden başka bir şey olmadığı, hadi bunu da geçtik, en azından, temelden yoksun bir görüntü verme ihtimali yüksek bir sistemin süslenip püslenmesinden başka bir şey olmadığı hususundan şüphelenmiş görünmüyordu. Kendi adlarına, önceden beri yapageldikleri şeyle mutlu, bir kenarda hayatlarına devam ettiler.

Bu kaynaklara daha yakından bakmamız gerekiyor. Bunların tümü sahiden sistemin içinde mi yer alıyor, onları artık başka hiçbir yerde bulmamız mümkün değil mi, yoksa onlara her yerde rastlayabilir miyiz? Maddi ve biçimsel kaynaklar, dahili ve harici kaynaklar, yazılı ve yazısız kaynaklar, birincil ve ikincil, dolaysız ve dolaylı, meşru ve gayri-meşru, kanuni ve örfi, vb.: sistemin bu sorunla karşı karşıya geldiği noktada tam bir kargaşa hakimdir. Kaynakları ayırmakta başvurulan ince farklılıkların, "sistemin gerçek kaynağı, değer ilkesi ve bilişsel ilkesi arasındaki farklılıkların somut dışavurumları" olduğu söylenir (Horvath, "Les sources du droit positif", s.134). Burada sadece, gerçek hukuki üretim ilkesi yerine sistemin ilkesiyle uğraşıp durulduğu sürece bu ayrımların kavranamayacağı farkedilmemiş ya da unutulmuştu. Bir yandan sistemin temelini sorun haline getirmeye çalışırken bir yandan da bunu sistemin içinde bir yerlere oturtmaya çabalamak boşunadır. Bu du-

23 Bu açıdan anlamlı bir makale için bkz. Barna Horvath, "Les sources du droit positif". Horvath, örneğin, şöyle söyler "iki hal ya da durum arasındaki geçişlerde, akışkan ve potansiyel bölünemezlik halinden aleni kesinlik haline geçişte, hukukun kaynağı kendisinden başka bir şey değildir". Bu, aynı derleme içinde (*Le problème des sources du droit positif*) birkaç makalede daha kendini hissettiren tepeden tırnağa idealist bir yaklaşımdır. Ancak daha pozitif bir şekilde temellendirilmiş ve esas itibariyle gerçekçi öncüller üzerine kurulmuş bazı yaklaşımlar, ilginç bir şekilde aynı vahim yanılsamayı paylaşan bir kaynak kavramına çıkar. Örneğin bkz. Mircea Djuvara, "Sources et normes du droit positif" ya da çok daha farklı bir bağlamda, Ferruccio Pergolesi, *Saggi sulle fonti normative*, özellikle s.1-28. Kademeci teori bağlamında yaptığı bir dizi pozitif katkıyı ortaya koymak için Pergolesi'ye ileride tekrar döneceğiz.

rumdan sıyrılmanın en itibarlı yolu, idealist felsefenin izlediği yoldur: hukuk felsefesini (jurisprudence) hukukun temeli yapmak. Böylece bilim, öncülleriyle uyum içinde, hukukun öz-bilinç taşıyan ontolojik temeli olarak karşımıza gelir. *Rech kann nur aus Recht werden*,* bilimin naçiz kanaatlerine göre, üretimin olgusallığı (facticity) konuyla alakasız ya da en azından ikincil bir meseledir.[24]

Ancak bazıları hukuk biliminin bugün bu perspektifi terkettiğini ifade ediyor. Sermaye, bilimi kendi içinde yoluna koyduğunda, burada gerçeklikle yüzleşmekten kaçman bir sorunsala artık yer yoktu. Öte yandan kapitalist bütünleşme ve -ona bağlı olarak- toplumsal otoritenin yeniden yapılan(dırıl)ma süreci, açıkça, toplumsal otorite, normların temeli ve düzen(leme) içerisindeki konumu arasındaki bu ilişkiyi merkezî önemde bir mesele olarak gündeme getiriyordu. Diğer sorun, yani tek bir normun kaynağı sorunu, otorite ve normlar ilişkisi gibi daha kapsamlı bir sorunun bir altbaşlığı olarak görülüyordu. Burada kaynakların birleştirilmesi meselesinin -ve aynı zamanda otoritenin de bir ifadesi olan varoluşsal bir yapı içinde birleştirilmesi meselesinin- ötesinde, farkedilmesi gereken bir başka mesele daha vardır: önemli olan bilimin bağımsız bir düzlemde karara bağladığı şeylerin gerçekliğe yansıtılması değil, daha çok, hukuki normların tüm yaratıcı, dönüştürücü ya da yıkıcı etkilerinin gerçeklik içerisinde temellendirilmesidir.[25] Bu süreçte sonunda değiştirilen şey, gerçeklik imgesinin

---

(*) Alm.: Hukuk ancak hukuktan üretilebilir - ç.n.

24 Bu argümanın bir örneği için bkz. Ernst Swoboda, "Les diverses sources du droit: leur equilibre et leur hierarchie dan les divers systèmes juridiques". Burada kaynaklar sistemi, barındırdığı ögeler arasındaki denge (uyum) ve hiyerarşi (özgürlükten topluma) ile birlikte, hukuk biliminin akılcı bir düzlemde oluşturduğu bir dizi düzenleyici ilkeye göre kurulmuş bir sistem olarak görülür. Swoboda'nın yaklaşımı açıkça yeni-Kantçı bir temel üzerine oturmuştur ve genel olarak bu tür teorilerin felsefi öncüllerini göstermeyi amaçlar.

25 Dönemin İtalyan hukuk felsefesinin hukukun kaynakları konusundaki tutumu üzerine titiz ve yararlı bir yazın taraması için bkz. Lorenza Carlassare Caiani, "Sulla natura giuridica dei testi unici". Yazar, hukukun temelini daha derin bir gerçekliğe gönderen bu esas itibariyle homojen tavrın tam göbeğinde beliren çeşitli ayrımlara da açıklık getirerek, genel olarak bizim burada sundu-

kendisi oldu. Kapitalist birleştirme modeli, normlara belli bir anlam ve istikamet kazıyacaktır; yani salt niceliksel olmaktan öte tanımlayıcı bir işlemdir bu. Gerçi hukuki düzen(lemey)i genel olarak belirleyen bu olgusallığın doğasını tanımlamaya çalıştığımızda bu tartışma yeniden açılır - örneğin, kaynakları gerçek güç merkezleri olarak tanımlamaya özen gösteren teoriler ile bu güç merkezlerinin geliştirilmesine esas teşkil eden usulleri tanımlamaya özen gösteren teoriler arasından birini tercih etmeye çalışarak, yani gayet kafa karıştırıcı bir şekilde yeniden açılır- ama, tartışma apaçık gösterir ki söz konusu temel, gerçek, üretken ve tanımlayıcı bir fiil olarak tarif edilmelidir. Düzen(leme) eğer belirleyici bir normatif değerler sistemi ise, bir kaynak da bu değerlerin ve değerler sisteminin türetildiği merkezden, hukuk aracılığıyla kendi dışavurum sistemlerini, kendi özsel hiyerarşilerini inşa eden bir toplumsal güçler grubundan başka bir şey olamaz.[26] Kuşkusuz bu birleş(tir)me hâlâ biçimseldir ama, temelin üretken uğrağını kavramakla belli bir gelişmeyi temsil eden ve böylece, taşıdığı örtük göndermelerle pozitif bir tarihsel içeriğe yönelen bir biçimselliktir bu. İlk olarak geleneksel kaynaklar teorisini baş aşağı çevirir. O nedenle bu yönde ilerlemek, hepsinden önce de bu üretken fiilin doğasını çözümlemek zorundayız.

Örneğin üretken kaynaklar ve bilişsel kaynaklar ayrımıyla yüzleşerek, onu gizemden arındırarak yapılabilir bu.[27] Kaynak kavramının bu şekilde iki farklı kılığa sokulmasıyla, sistemin

---

ğumuz yaklaşıma zıt bir yapı gösteren çeşitli yaklaşımları ele alır. Ayrıca bu yazarlarca Hans Kelsen'e yöneltilen eleştirilerin ciddiye alınması gerektiğini gösterir. Ancak bizim açımızdan, genel yaklaşımını anlamak yeterli.

26 Bkz. Bobbio, *Lezioni di Filosofia di diritto*, s.52 ve Francesco Carnelutti, *Sistema di diritto processuale civile*, cilt 1, Bölüm 25.

27 Kaynaklar konusunda Bobbio iki tanım verir. "[Üretken] kaynağın tanımlanması, bize hukuki normlara (bilişsel kaynaklardan türetilenler de dahil olmak üzere) zorlayıcılık kudreti akıtan kaynağı verir ... Bilişsel kaynak ise, hukuki normların bilgisine ulaşmamızı sağlayan kaynağı" (*Lezioni di Filosofia di diritto*, s.61). Carlassare Caiani ekler: "Bilişsel kaynaklar bize, kurallar hakkında bilgi edinmemizi sağlayan usul ve tarzları verir, bu usul ve tarzların kendileri ise üretici bir kaynaktan türetilmişlerdir" ("Sulla natura giuridica dei testi unici", s.45). Genel olarak sorun hakkında bkz. Giuseppe Codacci-Pisanelli, "Fonti di cognizione e fonti di produzione".

kendi kaderini belirleme payı aşikâr bir şekilde korunmuş ve üretken fiil tanımı, normların ve düzen(lemen)in kökeni gibi basit ve tek bir uğrağın son derece dar sınırları içine hapsedilmiş olur. İnşa süreçlerinde toplumsal otoritenin titizlendiği normlar, o durumda, tümüyle biçimsel bir tarzda aktarılır ve birbirine bağlanır. Bu biçimsel durumda kurucu otoriter düzen(leme) kurucu pozitif düzen(lemen)in birebir aynısı olmadığı sürece, aslında, düzen(leme) de iki farklı şekle sokulmuş olur.[28] Kaynaklar arasında böyle bir ayrım yapıldığı sürece, kaynakların birleştirilmesi ve üretken fiilin doğası bakımından araştırmayı derinleştirmenin beyhude bir iş haline gelme tehlikesi vardır, çünkü bu arada -bilişsel sürecin özerkliği temelinde sisteme tanınan özerklik payını göz önünde tutarsak- sistem, maddi temel üzerinde bastığı yeri, onun etkilerini nötrleştiren ya da en azından belli bir şekilde algılanmasını sağlayan ayağı keşfedebilir. Evet bu bir risktir, ama hemen ekleyelim ki bilinçli olarak alınan, hesaplanmış bir risktir bu; aslında bu ayrım, tüm somut işlevlerinin ötesinde ve esas olarak, hukuki olgusallık yerine tarihsel olgusallığa başvurma ve biçimsel çerçeveyi gerisin geri tarihsel temeline götürme gereği karşısındaki son direniş noktasıdır.[29] Ama gerek köken gerekse gelişim itibariyle böylesine derin bir birlik arzeden bir hukuki yapılanma içinde, kapitalist bütünleşme sürecine özgü birlik kategorileri ile bu tür bir ayrım ne kadar korunabilirdi? Gerçi

28 Bu ikiciliğin geniş bir tartışması için bkz. Mortati, *La Costituzione in senso materiale*, s.35 ve dev. A.M. Koulicher tam manasıyla sosyolojik bir çerçevede, "anayasa hukukundaki kaynak çoğulluğunun" altında, doğal olarak, bir yapısal düzenleme çoğulluğunun yattığım açık bir şekilde ifade eder; ancak kendisi, daha sonra, bu ikiciliğin sürekli bir şekilde uzlaştırılması gereğine çıkar, bkz. "La multiplicite des sources, en droit constitutionnel".

29 Üretici kaynaklar ve bilişsel kaynaklar ayrımının köken olarak dinsel bir ayrım olması tesadüf değildir (bkz. Codacci-Pisanelli, "Fonti di cognizione e fonti di produzione", s.230-32). Hukukun kaynağı ilahi olduğu için, mesele, bu ilahiliğin ifade bulduğu "belgeler" haline gelir. Sonuçta *fontes essendi* ve *fontes cognoscendi* [varolmanın kökleri ve kavramanın kökleri] ayrımına ulaşırız. Burada bu ayrımın, *Volksgeist*'ın gizemli gelişmesinin etkilerinin açıklanmasında ne kadar elverişli bir zemin sunduğunu da anlıyoruz. Son olarak, büyülenmiş gibi bu ayrıma doğru çekilen idealist teorilerde gözlediğimiz sistematik divanelik, kesinlikle bir tesadüf değil.

teori bilimsel özerklik geleneğini kurtarma adına bu ayrıma sıkı sıkıya sarılmıştı sarılmasına, ama, öte yanda bu duruşun nihai krizini ateşlemeye soyunmuş bir pratik de işliyordu. Yorumlama pratiğinde, özellikle de farklı düzen(leme)lerle karşılaşıldığı durumlarda ya da yeni ilaveler, karışıklıklar söz konusu olduğunda, kaynaklar sistemi ve kavramının düpedüz göreli olduğu ve bunların belli bir tarihsel düzen(leme) bağlamının dışında tanımlanamayacağı açıkça görülüyordu. Hatta tek bir düzen(leme) çerçevesinde, yani sınırlı bir zeminde sürdürülen tanımlama çalışmalarında dahi bu geleneksel biçimsel yaklaşım, bu kronolojik ve hiyerarşik ölçütler yetersizdi. Sistemin göreli doğası nedeniyle iş göremez hale geliyorlardı. Onu kaos ve belirsizlikten sadece düzen(lemen)in maddi temeli kurtarabilirdi, o da bu temelin varoluşsal olarak belirli ve normatif olarak belirleyici bir temel olarak görülmesi şartıyla.[30]

Bu açıdan bakıldığında, üretici kaynaklar ve bilişsel kaynaklar ayrımı konusunda bir ilk ve kısmi sonuç çıkarılabilir. Ayrım, yukarıda söylenenler ışığında yeniden tanımlanmalı, "bu iki kaynak türü arasında karşılıklı bağımlılık ilişkisi değil sabit bir bağlantı bulunduğu [kabul edilmelidir.] Bu bağlantı şu olguda apaçık görülür: üretken kaynak en asli cephesiyle hukuki fiil (juridical act) ise, bilişsel kaynak da aynı fiilden başka bir şey olamaz, sadece ikincisinde farklı bir açıdan dile getirilmekte, belge olarak nitelendirilmektedir." Ayrımın bu teknik anlamı dışında, "bilişsel kaynaklar diye bağımsız bir hukuki kategori bulunmadığı; bu bağlamda, bilme tarzları ya da vasıtalarından söz etmenin daha doğru olduğu" da hemen farkedilebilir (Carlassare Caiani, "Sulla natura giuridica dei testi unici", s.50-54). Düzen(lemey)i kuran üretken fiilin her şeyi kuşattığı ve kapsadığı doğru ise, başka türlü olması da zaten düşünülemezdi. Bu tür bir fiil, doğası itibariyle istisnai ve rakipsizdir ve bu açıdan bakıldığında sistemin her türlü özerklik payı ortadan kalkar.

30 Bu tespitin son derece açık bir ispatı için bkz. Vezio Crisafulli, "Gerarchia e competenza nel sistema costituzionale delle fonti". Bu konuda ayrıca bkz. Crisafulli, *Lezioni di diritto costituzionale*, cilt 1, s.192 ve dev. ve 285 ve dev.

Ancak ulaştığımız bu sonuç, şu ana kadar tartıştığımız somut sorun bakımından gayet inandırıcı görünebilirse de, henüz kısmi bir sonuçtur. Sistemin maddi olarak belirlenmiş ve birincil otorite konumundaki bir kaynak temelinde oluşturduğu düzenli bağlantı, belli bir birlik yaratmayı başarsa bile, düzen(lemen)in eklemlenme anahtarını elden kaçırma ve çeşitli biçimsel -ve bir kere kabul edilmiş- kaynakların değişik şekillerde tertiplediği sistemi çözme tehlikesi taşır. Düzen(leme) ve sistem tek bir kesif blok olarak karşımıza gelir. Oysa yeni bir eklemlenme için sistem bünyesinde belli ayrımlara gitmek zorunda değil miyiz? Ya da gerçek birliği gerçek bir eklemlenme olarak kavrama ihtimali yok mu? Sorunu kökten çözmek gibi bir niyet varsa, bu sorular mutlaka cevaplandırılmalıdır.

İkinci soruda dile getirilen ihtimale daha yakından baktığımızda aslında belli bir cevap bulabiliyoruz. Biçimsel kaynaklar sisteminin özerkliği düşüncesini gizemden arındıran ve gerçek temelin tarihsel-pozitif doğasını ortaya çıkaran aynı çözümleme sürecinde, düzen(lemen)in asli üretken fiilinin tarihsel-pozitif bir eklemlenme sergilediği de ortaya çıkıyor. Kuruluşun hukukun üstünde olduğu iddiasının ilk ve başlıca anlamı budur. Bu ilke, üretici fiilin verili, ve özgül bir eklemlenme gösteren bir normatif içerikler kümesi şeklinde tarihsel olarak birleştirilmiş olduğunu ifade eder. Asli üretici fiilin ilk vücut buluşu olarak toplumsal kuruluş, biçimsellikten uzak ve üretici fiilin maddi varlığına uygun bir düzen(leme) getirir. Bu noktada bizzat hiyerarşi kavramı (her ne kadar biçimsel bir çerçevede kavranabilirse de) köklü bir şekilde yeniden tanımlanır; daha çok, normatif içeriklerin çeşitli malzemelere göre farklılaşmasını ifade eden bir uzmanlaşmadan söz edilir (bkz. Crisafulli, "Gerarchia e competenza", s.808-10). Kısacası analiz, biçimsel olarak tanımlanmış kaynak kavramının çöpe atılmasıyla son bulur. Kaynak kavramının akla getirdiği gerçek sorunlar, birlik ve eklemlenme sorunları hal yoluna sokulmuş ve bu anlamda, maddi anayasa/kuruluş tartışmasında yeni bir çerçeveye kavuşturulmuş olmaktadır. Sistemin birleş(tiril)mesi şimdi tamamlanmış; kendi başına rakipsiz bir konuma yer-

leşen ve tüm hukuki üretkenliği düzenleyen maddi kuruluş şeklinde gerçeklik kazanmıştır.

Maddi kuruluş yapısında emeğin (özgül) istisnai toplumsal değerlenme ölçütü kabul edilmesinin ilk önemli sonucu buymuş gibi görünüyor. Emeğin özgüllüğü kendini, hukuki üretimin birliği, onun gelişiminin önceden tasarlanmış örgütlenişi olarak dışa vurur. Şimdi maddi bakış açısından, emeğin özgül ölçüt kabul edilmesinin ikinci anlamına bakalım: yani "istisnai" ölçüt olmanın ötesinde, belirleyici maddi temel olmasına.

İkinci Hukuki Sonuç: Kanun Egemenliği Teorisinin Krizi

Bütünleşmeden çatışma potansiyeline; ya da, daha doğrusu, emeğin kuruluş yapısına duhul biçimi

Bu bölümde, kaynakların maddi birliği sorunundan, düzen(lemen)in genel hareketi içerisinde kuruluşun emek-yanlısı çağrışımlarının içinde geliştiği biçimin tarifine doğru ilerleyeceğiz. Şu noktaya kadar bir dizi öncül sunmuş bulunuyoruz ve artık bu noktada bunlardan sonuç çıkarmalıyız. Ama önce tüm öncüllerimizi derli toplu bir şekilde ifade edelim.

İş-gücünün ve kapitalist örgütleme ve tabiyet altına alma ilişkilerinin kuruluş yapısına duhulü, gördüğümüz gibi, özgül ve bütünleştirici bir süreçtir. Bütünleşme hemen pozitif yüzünü gösterir: toplumsal ilişkiler bütünlüğüne ışık tutar, onları kesinleştirir, her türlü kendiliğindenlik, doğallık nostaljisini silip süpürür, maddi hukuki üretim fiilini tanımlar ve benzersiz bir şekilde tertipler. Ama bununla hem her şeyi söylemiş hem de hiçbir şey söylememiş oluyoruz, çünkü analiz, daima bir mücadele ve bir aşma (çatışmanın çözüme bağlanması) sürecinden oluşan, tarafların kararlılık ve örgütlenme kapasitelerini daha üst düzeylere taşıyan bu kuruluş macerasının biçimini açıklamıyor. Aslında bu bütünleşmeyi rahatlatıcı bir inanca, belirleyici bir nesnelliğe havale ederek kavramak kolaydır; mutlak bir zorunluluk olsa da oradaki diğer olguyu, mücadele olgusunu farketmek çok daha zordur. Bazen görünmez olur,

yeraltından ilerler, bazen şiddetli ve belirsiz bir şekillenmeyle patlak verir, ama sermayenin açıkça bilimsel bilinci onu görmemekte direnir. Ama pratik -daha doğrusu yaşanan gerçek ilişkiler-, sermayeyi, onunla sabah akşam yüzleşmeye zorlar: sadece siyasi bakımdan değil, aynı zamanda hukuki ve teknik bakımdan da (ki burada bizi esas ilgilendiren budur) sorun üzerinde kafa yormak zorunda kalır.

Bu açıdan bakıldığında, bu noktanın tutarlık ve önemini anlamak için, günümüz hukuk bilimindeki tipik bir soruna göz atmak yeterlidir: yasanın kaynaklar sistemi içerisine oturtulması sorunu. Bu noktada, kapitalist bütünleşme sürecinin uzunca bir süredir yasalar çerçevesinde bir bütünleşme süreci olarak sunulduğunu hatırlamak yararlı olabilir. Yasa tedrici olarak hukukun rakipsiz kaynağı haline geldi, hukuk sistemi bir yasa sistemi haline geldi ve yüzyıl başlarında hukuki pozitivizm, kanunlara kayıtsız şartsız riayet (legalism) şeklinde sahneye çıktı ve bu sıfatla dayatıldı. Ancak bugün bu dev yapıdan geriye bir şey kalmadı - tek bir taş bile. Pozitivizm tam da zaferi kazanmış göründüğü bir aşamada dört bir yandan yükselen sert eleştiri dalgalarına maruz kalmıştı; bu elli yıl boyunca sürdü, şimdi çeşitli düşünce akımları onun hukuk bilimine rakipsiz bir ideoloji ve doyurucu bir yöntem olarak hizmet edip edemeyeceğini sınamış ve görmüş bulunuyor. Bunun nedeni esas olarak, yasalar çerçevesindeki bütünleşmenin, toplumsal ilişkilerin devasa hukukileştirilme süreci içinde bir uğrağı, ama yalnızca bir uğrağı temsil ediyor olmasıydı. Evet birleştiriyordu, ama, tek yanlı bir birleştirici güç olduğu ölçüde de bu birleşik sistem bünyesinde boy veren mücadeleyi ve gerçek eklemlenme biçimini açıklamakta yetersiz kalıyordu. Mücadele boy veriyor ve her zamankinden daha yakıcı bir şekilde kendini hissettiriyordu, çünkü bütünleşme sisteme farkı sokmuştu. Bu fark kabul edilmiyordu ama o diretiyor, birlik sıfatı altında sıfırlandırılmayı reddediyordu. Bilimsel hareketin evreleri ve tartışmanın çözümü de bu durum çerçevesinde belirleniyordu. Onca iddiaya rağmen, krizdeki pozitivizmin alternatifi onun basit bir olumsuzlaması -ve böylece bir tür doğal hu-

kukun yeniden canlandırılması- şeklinde değil, daha ziyade düzenlemenin tarihsel olumsallığına dair açık bir kavramlaştırmayla pozitivizmin geliştirilmesi, bu düzen(lemen)in maddi temelinin tanınması ve birleşme sürecinin diyalektik içeriğinin hakkının verilmesi şeklinde tecelli edecekti. Pozitivizmin krizinin kimi önemli örneklerde bir kaynak krizi, yani esas olarak yasa kendi sistemi içerisinde toplumsal emeğin kuruluş yapısına duhul sürecinin seyir ve özelliklerini layıkıyla kucaklayamadığı, açıklayamadığı ölçüde bir yasa krizi olarak algılanması tesadüf değildir.[31]

Öyleyse pozitivizmin krizi tam olarak yasanın özgüllüğü dogmasının krizi olarak tanımlanabilir. Ancak bu, aynı zamanda, sosyal Devletin kuruluşu bağlamında pozitivizmin yeniden yapılanması ya da müdahil bir tutumla yeniden ele alınmasıdır.[32] Bu iki nokta üzerinde biraz duralım.

Nasıl oluyor da yasa, toplumsal emeğin kuruluş yapısına duhul sürecini temellendirmekte yetersiz kalabiliyor? Bir kısım genel nedenlerden yukarıda bahsetmiştik, şimdi sorunun daha somut veçhelerine girmek gerekiyor. Bir kere yasanın uzun bir gayri-toplumsallık geleneğini temsil ettiği kaydedilmelidir. Ve gerek bir "nesnel hukuk normu" olarak gerekse "norm vazeden Devlet iradesinin bir fiili" olarak muğlak bir konum işgal eder (bkz. Carnelutti, *Sistema di diritto processuale civile*, cilt 1, s.97). Vazedilen bir normun nesnelliği, yasayı esas olarak egemenin iradesi ve Devlet makinesinin bir ifadesi olarak tanımlayan bir usule bağlıdır. Muğlaklık sadece teorik düzeydedir; tarihsel olarak yasa, bu geleneksel usul nedeniyle tek yanlı bir yükleme altındadır. Ancak daha önce de gördüğümüz gibi, egemen iradenin yasada vücut bulmuş bu tek-an-

31 Günümüz kaynak krizi sorunsalının temel uğraklarından biri için bkz. *Le problème des sources du droit positif* ve *Recueil d'etudes sur les sources du duroit en l'honneur de G.Geny*. Bu metinlerde kaynak krizi tipik bir şekilde bir yasa krizi olarak, diğer bir deyişle, -bir kaynak niteliğindeki- yasanın rakipsizliği dogmasının krizi olarak sunulur ve geleneksel hukuki pozitivizmin sorgulanmasına yol açan bir dizi yeni kaynağın farkedilmesine bağlanır.

32 Hukuki pozitivizmin yeniden inşası konusunda bkz. Erich Neuy, *Das rechtsphilosophische Relativismusproblem in der Sicht des Neoposivismus*.

lamlı ifadesinin, emeğin anayasallaşma sürecini temellendirmeye, beslemeye ve yönlendirmeye hizmet edebileceği olgusunu dışlamaz bu. Egemenliğin yeni demokratik temelinin tüm bunların istikrarlı bir gelişme formu haline gelmesine izin veriyor göründüğü bir uğrak vardır - ve bu olgu hiç küçümsenmemelidir.

Ama bu sadece tek bir uğraktır. Aslında bu çözümün de yetersiz olduğu hemen ortaya çıkar: bir kere, sözde bir çözümdür ve ikincisi, işlerliği yoktur. Sözde çözümdür, çünkü demokratik teknikler emek-gücünün kuruluş yapısına dahil olduğu uğrağı, onun somut toplumsallaşma biçimlerinden ayırır; bu bağlantıyı soyutlayarak ve sürecin orta yerinde ayrı bir uğrak halinde tertipleyerek onu askıya alır. Bu teknikler söz konusu bağlantıyı ancak sonradan, yasayı bir otoriteyi ifade eden bir Devlet sistemi içine oturttuktan sonra yeniden inşa eder. İşlerliği yoktur, çünkü emek-gücünün toplumsallaşması, onu görmezlikten gelseniz de gerçek bir olgudur, meydana çıkardığı toplumsal ilişkilerin diyalektik tertiplenişi üzerinden bir dizi koşul dayatır. Yasa genel ve soyuttur; oysa emek-gücünün toplumsal yönetimi somut ve maddi ölçüler, tedbirler gerektirir. Yasa, değişmez ve tipik bir süreklilik kılığında hüküm yürütür; oysa toplumsallık sürekli değişen bir durumdur ve o duruma uygun komutlar gerektirir. Söz konusu bağlantıyı koruma adına illa da genellik ve soyutluktan bahsedilecekse, sadece şu söylenebilir: birinci uğrak sadece "geçici düzenin genelliği ya da daha doğrusu hükümlerin (precept) tekrar tekrar uygulanabilme olanağı" üzerinde yoğunlaşır ve eşitlik gibi bazı heterojen ölçütlerle eklemlenmiş ikinci uğrağın işlevi ise kumandanın gayri-şahsiliğini göstermektir (bkz. Crisafulli, *Lezioni di diritto costituzionale*, cilt 1, s.249 ve devamı, özellikle 256-257). Ancak en iyisi cesur davranmak ve "klasik Devlet hukuku kavramının egemenliğinin sona erdiğini" kabul etmektir (Forsthoff, "Über Masssnahme-Gesetze", s.223). Sosyal Devlette normatiflik somut bir komut olarak ifade bulur: kurucu alana karşı dava hakkı (*actio*) hükmü getirilir, yani "amaçlar ve araçlar arasında özel bir ilişki", "kuru-

culuk gibi bir işlevi olmayan ve olması da gerekmeyen, daha çok, vazedilen kuralları kavrayarak belli bir amacı gerçekleştirmeye yarayan dava hakkı" (Forsthoff, "Über Massnahme-Gesetze", s.225-26; ayrıca bkz. Fechner, *Rechtsphilosophie*, s.26 ve dev.).

Tüm bunların nedeni, emek-gücünün kuruluş yapısına duhulü dediğimiz şeyin emek-gücünün toplumsallaşmasına bağlı olmasıdır. Hukuki ilişki doğrudan doğruya toplumsaldır ve bu toplumsallıkta sürekli yeniden ele alınır, çözülmesi gereken somut vakalar karşısında sınanır, değişik vakalarda vücut bulan bir çoğulluğa cevap verecek hale getirilir, yenilenir.[33] Toplumsallık alanında, yasa krizine ilaveten, yasanın özgüllüğü teorisini kaynak zafiyetiyle malul ve savunulacak yanı olmayan bir teori haline çeviren başka unsurlar da vardır (bu konuya sık sık dönmek zorunda kalacağız). Teorinin işe yarar bir teori olmasını sağlayan koşullar ortadan kalkmıştır: ilkin, pratikte "yasama gücüne tam bir bağımsızlık kazandırma" işlevi gören kuvvetler ayrılığının ortadan kalkmasıyla ve ikincisi, özel ve kamusal ayrımının zaman içinde aşınmasıyla (bkz. Bobbio, *Lezioni di filosofia del diritto*, s.58-60). Bu sonucun ortaya çıkmasındaki tek etken, açıkça, emeğin kuruluş yapısına duhul sürecidir - çünkü bu süreç, sadece temelin birliğinde değil, yasanın birlik halinde gelişmesinde de belirleyici bir rol oynar. Burada emek-gücünün toplumsal düzeye taşınması, kapitalist üretim sürecinin birliğini yeniden üretir - ve böylece tüm kuvvetler de birleştirilmiş olur. Bu tabloda planlamada, tüm kuvvetlerin fiilî birleşmesinde, kamusalın aralıksız olarak özel üzerine dökülmesinde ve özel alanın gerçek toplumsallaşmasında hep emek-gücünün toplumsallaşması ve kuruluş yapısına duhulü vardır (burada planlama bu sürecin gerçek zirvesini temsil eder) (bkz. Guarino, *Scritti di diritto pubblico dell'economia*, özellikle s.341 ve dev.). Hukuk teorisyenleri,

33 Bu sürecin genel bir anlatımı için, Forsthoff'un eserine ilaveten, bkz. Kurt Ballerstedt'in hoş analizi, "Über wirtscahftliche Massnahmegesetze" ve Giuseppe Guarino'nun *Sritti di diritto pubblico dell'economia e di diritto dell'energia* altında toplanmış denemeleri.

başta anayasa hukuku ve idare hukuku alanındakiler olmak üzere, bu gelişmeyi çok çabuk farketmişlerdir.[34]

Kanun egemenliğinin koşulları ortadan kalkarken, aynı zamanda, hukuki dünya tepeden tırnağa yeniden tanımlanıyor. Birleştirildiği, bütünleştirildiği oranda hukuki dünya, hukukun biçimsel varoluş ufkunun parçalanması nedeniyle, geriye, yeni bir pozitif hukuka doğru ilerleyen bir dizi olumsuz etki üretiyor.[35] O nedenle hukuki pozitivizmin yeniden hayat bulduğu, tazelendiği bu pozitifliğin (positivity) nasıl bir şey olduğuna bakmanın zamanı geldi.

Emeğin kuruluş yapısına duhul sürecini temellendirmekte hukukun yetersiz kaldığı doğruysa, o zaman, bu sürecin temsil ettiği pozitif biçim konusunda neler söyleyebiliriz? Kanun egemenliği kavramını tahtından indiren de yeni pozitifliği biçimlendiren de aynı etmenlerdir. Buradaki merkezî boyutu daha önce ifade etmiştik: kapitalist üretim tarzının toplum ölçeğinde gelişmesi tüm toplumu fabrikada birleştirirken, aynı zamanda, daha geniş bir ölçekte sınıfsal antagonizmayı da yeniden üretir. Soyut emek en yüksek soyutluk düzeyine ulaştığında sınıfsal antagonizma da en yüksek toplumsallık düzeyine ulaşır. Sermaye, doğasına içkin bir zorunlulukla bütünleş(tir)me sürecini en son sınırlarına dayadığında bu olguyu keşfeder ve böylece, kendi belirlenmiş pozitifliğinin bu ilişkide yattığını da. Zorlu bütünleş(tir)me sürecine paralel olarak mücadele ve toplumsal çatışma da öne çıkıyorsa, kapitalist bütünleş(tir)me sadece, bu çatışmanın öncelikle kavranması,

---

34 Bu yaklaşımın anayasa hukukunda özellikle kuvvetler ayrılığı sorunu bağlamında bir örneği için bkz. Giorgio Balladore-Pallieri'nin önemli çözümlemesi, "Appunti sulla divisione dei poteri nella vigente Costituzione". Savaş sonrası çeşitli hukuki düzenlemelerin karşılaştırmalı bir analizi için bkz. Enzo Cheli, "L'ampliamento dei poteri normativi dell'esecutivo nei principali ordinamenti occidentali". Son olarak idare hukuku bakımından bkz. Forsthoff, *Lehrbuch des Verwaltungsrechts*, cilt 1, *Allgemeiner Teil*, ki bizce, çağdaş sorunsalın en derin ve en özlü açıklamasıdır.

35 Kanun egemenliği dogmasının çözülme sürecinin, sadece hukukun kaynakları tartışmasına değil, aynı zamanda yorumlama etkinliği üzerine açılan tartışmaya da bağlı olduğunu unutmayalım. Ancak bu tartışmayı burada daha kapsamlı bir şekilde irdeleme imkânımız yok.

sonra da buna göre yönlendirilmesi ölçüsünde gerçeklik kazanabilir. İşte burada hukuki pozitifliğin yeni gerçekliğiyle karşılaşıyoruz. İki talebe cevaben ifade edilen bir pozitifliktir bu: biri negatif, bütünleş(tir)me talebi, diğeri pozitif, çatışmasallığı (conflictuality) bütünleştirme talebi.

Negatif bütünleş(tir)me talebi, daha önce de gördüğümüz gibi, hukuki dünyanın bir kopyasını temsil ettiği ve toplumsal gerçeklik ile hukuki gerçeklik arasındaki ilişkiyi düzenleyen sabit bir mekanizma olarak işlediği ölçüde, kaynaklar sisteminin çöküşüyle açıklanır. Çatışmasallığı bütünleştirme yönündeki pozitif talep ise, çatışmasallığın, ve emek-gücünün toplumsal düzeyde yürüttüğü pratiklerin toplum ve hukuk arasındaki sürekli olarak yenilenen ve derinleşen ilişkilerin düzenlenmesinde (düzenleme yerine yaratma da diyebilirsiniz) dinamik temel olarak alınması halinde açıklanabilir ancak. Bütünleş(tir)me modelini çatışmasallık şekillendiriyor olmalıdır. O durumda norm, kaçınılmaz bir şekilde çatışmasallık üretecekti, kendi düzenlediği belli pozitif ve negatif uğraklar doğuracaktı. Nitekim tam da bu şekilde davranır. Norm, iktisadi ve siyasi amaçların hizmetine koşulur, somut ve bireysel bir fiil olarak tanımlandığında bile, bu amaçlara ulaşılmasında bir araç olarak işlev görür. Toplumsallaşma düzeyi arttıkça, normu toplumsal gerçekliğe uygun hale getirme gücünü de arttırmak gibi bir zorunluluk hasıl olur; aynı şekilde kanunun buyurduğu ile toplumsal konsensüs arasında belli ara çözümlere, bileşimlere gitme ihtiyacı kapıya dayanır. Bu süreçteki eğilimlerin kavranması, yorumlanması ve sürdürülmesi sürekli bir dikkat ister ve ancak böyle kesintisiz bir dikkat sayesinde giderek daha mükemmel sonuçlara varılır. Bu aynı zamanda pozitifliğin kavranması açısından, ama hazır-mamul bir tasarıma göre değil, bizzat çatışmasallığın somut uğrakları temelinde kavranması ve yeniden inşası açısından da temel bir şart oluşturur. Burada hukukun toplumsallığı tüm köşe bucağıyla faş olur: emeğin kuruluş yapısına duhulü özerk bir hareket kazanır ve bütünleş(tir)me, kesintisiz bir "toplum oluşturma" süreci şeklinde tertiplenir (Ballerstedt, "Über wirtschaftliche Massnahnegesetze", s.379).

Özetle bu, emeğin -emek-gücünün toplumsallaşması tarafından belirlenen- kuruluş yapısına duhul sürecinin pozitif bağlamını oluşturur. Araştırmamızı sürdürebilmek ve sosyal Devlette hukukun özgül üretim tarzını ortaya koyabilmek için bu genel çerçeveyi hiç aklımızdan çıkarmayacağız.

Sosyal Devlette Özgül Hukuk Üretim Tarzının Yapısı

"Devletin sönmesi"nin kapitalist Aufhebung*'u*

"Kendini bizzat yeniden keşfetmesi sayesinde köle, ona sadece yabancılaşmış bir bilinç [fremder Sinn] gibi gözüken kendi emeği içinde, kendine ait bir akıl [eigener Sinn] kazanır" (Hegel, *Phenomenology of Spirit*, s.118-119; yazarların notu: çeviri değiştirildi). Diğer bir deyişle bütünleş(tir)menin tüm toplumsal ilişkiler kompleksini yerle bir ettiği, salt mekanik bir nesnellik derekesine indirdiği bir noktada pozitif-gerçeklik (positivity) genel bir isyan, bir mücadele olarak yeniden keşfedilir. Bütünleş(tir)me sürecinin tipik özelliğidir, bütünleş(tir)me konusu ögelerden her biri, diğer ögelerin ta kalbinde yer alır. Öznelerin genel eşdeğerliği, her öznenin tek tek değerlenmesine dönüşür, öyle ki bütünleş(tir)me sürecinde belli, tek bir özne layıkıyla ne kadar bütünleştirilirse, bütünleş(tir)me sürecini bir bütün olarak o kadar tanıma ve, kendi özgül varlığında ayak direyerek, kendisini bu sürecin içinde konumlandırma olanağına kavuşur. Ancak tam da aynı nedenle bu ayak direme bir yüzleşme potansiyeli taşır: bütünlük karşısında tikellik kararı. Emekte, toplumsallaşmasıyla emek-gücünün bütünleş(tiril)mesine olanak sağlayan emekte, tikel emek-gücü ortak bir özellik, genel bir halk katmanı keşfetmekle kalmaz, aynı zamanda kendi yerini, kendi konumunun anlamını da keşfeder. Bu iki tanıma macerasının buluştuğu kavşak, bütünleş(tir)me sürecinin yegâne temelini oluşturan bir yüzleşmeden başka bir şey değildir.

Bütünleş(tir)me sürecinin biçimsel görünüşü budur. Önemi, bütünleş(tir)me sürecini, çeşitli tarafların katıldığı bir ta-

nıma süreci olarak, rızanın ve karşı koymanın, dolayısıyla da bir mücadelenin örgütlendiği bir süreç olarak betimlemesinde; mücadelesiz hiçbir gelişmenin yaşanmadığı gerçek deneyim dünyasını hatırlatmasında yatar. Mücadele olmasaydı bütünleş(tir)me, bir gelişme sürecinin bütünleş(tiril)mesi değil, toplumun genel kangrenli dokusunun bütünleş(tiril)mesi olurdu. Bu bir gelişme sürecinin bütünleş(tiril)mesidir, çünkü, sermayenin toplumsal üretim sürecinde değerlenmesi bir mücadele içinde gerçekleşir, gelişir - değerlenme süreci mücadeleyi yeniden ve yeniden üretir ve biçimlendirir. Rıza da karşı koyma da sermayenin toplumsal düzeyde gelişimini kamçılar: karşı koyma, sermayenin vurduğu gerçek boyunduruğa karşı geliştirilen aralıksız bir direnişin fenomenolojik ifadesidir; rıza ise, kapitalist örgütlenmeyi toplumsal düzeyde güvence altına alır. Sosyal Devlette hukukun bir norm ve gelişme projesi olarak somut üretim ve sürdürülüş tarzındaki farklılıklar, toplumsal rıza ve karşı koyma ögeleri arasında kurulan özgül bileşim tarzlarını yansıtır. Hukukun kendisini toplumsal gövdenin hareketine uygun bir hale sokmasını gerektiren yeni gerçekliğidir bu. Bu gövdede hukuki kumanda sadece toplumsal mücadelenin ayrıntılarının planlanması olarak, ve büyümenin zorunluluğu ile toplumsal mücadelenin uzlaştırılmasına cevap verecek bir kılavuz olarak bir anlam taşır. Bu tür bir konsensüs arayışı, tartışma ve gelişmenin uzlaştırılmasına dönük bir tasarı olarak, giderek daha büyük bir aciliyet kazanıyor. Hukukun etkililiği sadece geniş bir rıza alanı içinde güvence altına alınabilir, hukukun geçerliliği, bir kumanda ve rıza sentezinden başka bir şey değildir. Hukuki üretim, rıza bakımından sürekli bir sentez, titiz ve kesintisiz bir planlayış, ve gelişmenin ihtiyaçları bakımından kesintisiz bir uzlaş(tır)ma sürecidir. Hukuki düzen(leme) hep daha öteye uzanır, toplumu giderek daha fazla örter.

Ancak bu betimleme hâlâ biçimseldir. Gerçek sınıfsal ilişkiler, genel gelişme ihtiyacı üzerine kurulu bir kumanda biçimi ve sürekli yenilenen, dayanışma eksenli bir konsensüsün gölgesinde kalır. Toplumsal düzeyde hukuki kumandanın değişim

süreci bir paradoks suretinde, eşzamanlı bir bütünleş(tir)me ve boyunduruk altına alma biçiminde görünür, çünkü bu süreç toplumsal düzeyde sermaye birikimi ilişkisinin bir yansıması, dolayısıyla da kapitalist sömürü ilişkilerinin genişletilmiş yeniden üretimidir. Bu anlamda, mücadele ve konsensüs sıkı sıkıya sınıfsal ilişkilerin somut gerçekliğine bağlanır. Bunlar emeğin toplumsallaşma ve kapitalist kuruluş yapısına duhul sürecinin iki yüzüdür. Burada en önemli nokta, uzlaş(tır)manın hukuki tertiplenme biçiminin onaylanmasıdır, çünkü bu tertiplenme biçimi sayesinde söz konusu ilişki genellik kazanır ve burjuva dünyasının "liberal" kertelerinin (instance) gerçekleşmesi olarak piyasaya sürülür. Emekçi sınıfın uzlaşmaz mücadelesi bu ilişkiyi soyutlaştırdığında bile, onun somut gerçekliğini olumsuzlamak mümkün değildir, çünkü ilişkinin tanınması (bu gizemlileştirilmiş bir tanıma da olsa) gelişme olanağı demektir. O nedenle gizemlileştirme olumsuzlamanın eşiğinde durur, onu çarpıtmakla, resmetmekle yetinir ve ilişkiyi kendi merceği altına oturtur. Kapitalist nesnelliğin daha büyük bir bütünleş(tir)me talep etmesinin, konsensüs ögelerini sürekli çoğaltmak istemesinin ve kumandayı sonuçta farklı konsensüslerin toplamından ibaret bir şey olarak sunan bir süreç tertiplemesinin nedeni budur. Devletin sönmesi yolundaki toplumsal hipotez -birincil şartından, yani işçi sınıfının boyun eğmeyi reddetmesi şartından arındırılarak-, kapitalist bir ütopyaya dönüşür: sırf toplumsal konsensüse emanet edilmiş bir birikim yönetimi ütopyasına!

Bugün gelişme süreci, hangi açıdan bakılırsa bakılsın, henüz böyle bir genellik kazanmamıştır. Toplumsal ölçekte hukuki üretim modeli (mücadeleyle, onun tanınması ve ardından, uzlaştırılmasıyla) hâlâ oluşumunun ilk safhalarındadır. Sosyalist emek yönetiminin genelleşmesi oranında bir genellik kazanır. Bununla birlikte yine de, yeni, özgül hukuki üretim tarzlarının oluşum sürecini somut bir şekilde tanımlamamıza imkân veren bir dizi deneyimi ayırt edebilecek, değerlendirebilecek durumdayız. Bu hukuki üretim tarzlarının genelleştirilmesi sürecinde, içinde bulunduğumuz geçiş evresinde bu tanımla-

ma ancak iş hukukuna müracaatla yapılabilir. Henüz gelişimini tamamlamamış, soluk bir imgedir bu, ama bizim açımızdan yine de önem taşıyor, çünkü onun üzerinden projenin genel hatlarını ortaya koyabiliriz.

Çağdaş iş mevzuatı, çıkış noktası olarak, net bir şekilde sınai toplumda çatışmanın varlığı ve kaçınılmazlığını alır. Çatışma her türlü kolektif ilişkinin doğal zeminidir; hatta, aslına bakılırsa, sadece çatışma öznelerin genel eşdeğerliğini bozarak, birini diğerinden ayırarak, grupların oluşumuna yol açabilir. Demek ki çatışma, sınai toplumda kolektif ilişkilerin oluşum sürecinde kilit bir konum işgal eder. Grubun varlığı, çatışmanın bir fonksiyonudur, ama tersi doğru değildir - bu, toplumsal dünyanın kapitalist bir birliğe kavuşturulması projesinin ve bunun donuklaştırıcı, yassıltıcı etkisinin basit bir sonucudur.[36] Hatta -toplumun kapitalist bir birliğe kavuşturulması sürecinin çatışma ile işlediği göz önüne alınırsa-, gruplar arasındaki ilişkilerin tertiplenişi bile çatışmadan beslenir, çatışmayla belirlenir. Çatışma böylece, tarafları öteki tarafı, kendi karşıtını tanımaya zorlar; bu tanıma sürecinde taraflar, mevcut tablodan ne çatışmanın ne de taraflardan herhangi birinin çıkarılabileceğinin farkına varırlar. Bu bilinç uzlaşma koşullarının temelini oluşturur. Anlaşma, böylece, grupların tanınmasından doğar, ama bir sadeleştirme ya da taraflardan birini bertaraf etme kertesi olarak değil, bir uzlaşma, gerçek bir sözleşme kertesi olarak. Çatışma derecesi ne kadar yükselirse, anlaşma ihtimali o kadar düşer. Bu noktada anlaşma süreci iki taraflı olmak zorundadır; kaçınılmaz ve yinelenen çatışmalar bağlamında, bilfiil, kısmi anlaşma uğraklarını tekrar tekrar keşfetmeye ve sürecin bünyesindeki çatışmayı kontrol

36 "Hayatın bu ve diğer alanlarında bir vakıadır, çatışma, grupların oluşmasına ve pekişmesine yol açar, grup ilişkileri sıfatıyla çeşitli sosyal ilişkilerin tesis edilmesine zemin hazırlar. Hiç kuşku yok ki çatışmalar grup ilişkilerinden doğar, ama aynı zamanda grup ilişkileri de çatışmalardan doğar ve, işçi-işveren anlaşmazlıklarının ta başından çatışmasal bir karakter taşıdığı tezine karşı, bunların gruplar arası çatışma özelliği gösteren bir seyir izlediğini söylemek daha doğrudur" (Otto Kahn-Freund, "Intergroup Conflicts and their Settlement", s.194).

etmeye eğilimli, çift taraflı, fiilî bir normatif süreç ya da bir toplu sözleşme olmalıdır.

Bu süreçte örneğin toplu sözleşmenin bir yana bırakılmaya ya da yapısının değiştirilmesine nasıl eğilimli olduğunu görmek son derece ilginç. Bu, sözleşmenin amacının esas olarak çatışmayı disipline etmek olması ölçüsünde gerçekleşir. Normatif sürecin belirsiz ve belirlenmesi olanaksız bir dizi ilişkiye yaptığı gönderme -ki böylece toplu sözleşmeyi kişisel sözleşmeden ayırır- burada, çift taraflı normatif sürecin çeşitli ifadeleri içinde eritilmelidir - öyle ki sonuçta her türlü özellik, kişisellik kalıntısı, geleneksel toplu sözleşme fikrinden temizlenir. Toplu sözleşme süreci yavaş yavaş, kapısı sürekli açık ya da sadece belli bir uğrakta yeniden açılmak üzere kapatılmış süresiz bir sözleşme usulüne yol açar. Bu sürecin yayılıp dağıldığı bulvarlar böylece kolayca belirlenebilir. Maddi normatif sürecin yerini, tikel ya da giderek öngörülmesi daha zor çatışmaların çözümüne yönelik bir usuller kanunu alır. Toplu sözleşme sürecinin yerine, normatif süreci kalıcılaştıran kolektif bir yönetim gelir ve, bu normatif süreci güvence altına almak adına, iş hayatındaki anlaşmazlıklardan sorumlu kolektif bir yargı gücü tesis eder, öyle ki artık, kesintisiz bir normatif süreçte kuvvetlerin birliği eksiksiz bir şekilde gerçekleşmiştir.[37] Hukuki üretim sürecinin belli bir birliğe kavuşturulmasını gösteren bu tür bir imgeye rağmen, yine de özgül üretim tarzlarını ortaya çıkarmak gerekir. Bir bütünlük olarak düzen(lemen)in hukuku ürettiği olgusu, zaten belli, kendine has özellikleri olan bir üretimi gösterir. Sözleşmesel güçler "normatif etkinlik potansiyeline sahip bir topluluk" oluşturur, çünkü bunlar sadece sürecin sonunda bir araya gelirler ya da, daha doğrusu, kendi varlıklarında ayak direrler ya da, diğer bir deyişle, mücadele ya da rıza yolunu tutarlar.[38] Demek ki bunların hukuk üretme

37 Bkz. Kahn-Freund, "Intergroup Conflicts and their Settlement", s.202 ve dev. ve Gino Giugni, *Introduzione allo studio dell'autonomia collettiva*, s.11-12.

38 Bu açıdan ilginç bir çözümleme için bkz. Walter Bogs, "Autonomie und verbändliche Selbstverwaltung im modernen Arbeits -und Sozialrecht", s.1-9, özellikle s.5. Bu öncüllerden yola çıktıktan sonra Bogs'un Forsthoff ile aynı sosyal Devlet tanımına ulaşmasına hiç şaşmalı.

potansiyelleri, hem çatışmayla ayrılmış olmalarından, hem de buna rağmen, tarafların karşılıklı olarak taşıdıkları ve çatışmanın kaçınılmaz ve karşı tarafın ortadan kaldırılmasının ihtimal dışı bir durum olduğu bilgisi ile birbirine bağlı olmalarından ileri gelir. Üretim tarzını bu belirler: eşitlik durumunda üretim, eşitlik altında örgütlenme ve "sözleşme ve yükümlülüğün özel olarak toplumsal gücün örgütsel araçlarına göre yeniden tanımlandığı" eşitlik altında düzen(leme) (Gino Giugni, *Introduzione allo studio dell'autonomia collettiva*, s.116). Hukuk, bir norm ve gelişme planı olarak, burada, anlaşmadan doğar ve her şeyden önce (mekanizmasının ne ölçüde geliştirildiğine bağlı olarak), giderek daha kusursuz bir anlaşma usulleri kümesi oluşturur.

Bu noktada hukuki üretim süreci tümüyle çift taraflı, normatif bir süreçtir; konsensüse, çatışan tarafların toplumsal anlaşmasına dayalı bir kumandanın tanımlanmasıdır. O nedenle de, çatışmanın çözümüyle ilgili temel normları koymak yerine, normu somut vakaya uydurmak üzere tasarlanmış usulleri koymayı tercih eden bir eğilimi her zamankinden çok daha açık bir şekilde ifşa eder ve bu sürece paralel olarak, yasama, yürütme ve yargı fiillerinin karmaşık ve kesintisiz bir sentezi halinde hukuku üretir.

Açıkça görülüyor ki tüm bunlar son derece özel bir bağlam içerisinde olup biter ve biz analizimizi kasıtlı bir şekilde örnekler üzerinden sürdürüyoruz. Yine unutmamak gerekir ki özerkliğin bu dışavurum biçimleri hâlâ boyunduruk altındadır. Ancak bu deneyimin (çağdaş iş mevzuatının oluşumu) değeri esas olarak, sınai toplumdaki toplumsal ilişkilerin çatışmalı, diyalektik karakterini tanıyıp kabul etmesinde ve buna bağlı olarak özgül bir üretim kipi ve gerginliği modellemesinde, ya da tertiplemesinde yatar. Bu deneyim ayrıca, tüm korporatist ve özel hukukçu (privatist) yanılsama ve kalıntılardan kurtulduğu ölçüde, tüm toplumu ve dolayısıyla, toplumun tüm hukukunu araştırma, değerlendirme potansiyeli taşıması açısından da önemlidir. İş hukukunun burada sadece bir evre olduğu doğruysa da, emeği özgül toplumsal değerlenme ölçü-

tü olarak benimsemiş bir toplumda bu tür bir evreyi sınırlı bir çerçevede tutmak mümkün değildir; aksine, merkezî bir eğilim sergiler ve istisnai, yayılmaya hazır bir güç yüklenir.

Öte yandan iş hukuku alanındaki deneyimleri genel bir düzeyde yeniden formüle etmeyi amaçlayan birçok girişim vardı. Ayrıca hatırlatmak isteriz ki, bir yanda kanunlara kayıtsız şartsız riayet düşüncesinin krizini haber veren bir şamata sürerken, diğer yanda, hukukun toplumsal temellendirilmesi konusunda emek dünyasında yeniden keşfedilmiş belli modellerin genelleştirilmesine yönelik bir girişim söz konusuydu (esas olarak bkz. *Recueil d'etudes sur les sources du droit en l'honneur de François Geny*). Bunlar hangi açıdan bakılırsa bakılsın yetersiz, (ideolojik ve teknik nedenlerle) olup bitenin özgül doğasını ve karmaşıklığını kavramaktan aciz girişimlerdi. "Profesyonel hukuk" ve "korporatif hukuk" aslında, bizim toplumsal öz-yönetimin temeli olarak gördüğümüz grupların normatif özerkliğini toplumsal bir düzeye taşımıştı. Ancak öz-yönetim deneyiminin diyalektik ve çatışmasal ögesi hâlâ bu çerçevenin dışında kalıyordu, öyle ki hukuk-toplum ilişkisinin dört dörtlük bir gizemlileştirilmesi olarak bitişi tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı (ve bu tehlike belli, somut tarihsel koşullar altında gerçek hale geldi). Daha sonra, özellikle savaş sonrası dönemde, "ideolojik" kolektif özerklik ve ekonomik öz-yönetim düşüncesinden tümüyle "teknik" bir özerklik ve öz-yönetim düşüncesine geçişe tanık olduk, sürecin ortaya çıkardığı özerklik kertesinin temel özelliği elimizden kayıp gitmeye başladı (bkz. Giugni, s.8). Bütünleşme ve onun düzgün bir şekilde işleyebilmesi için çatışan grupların mutlaka özerk olması gerektiği unutularak, vurgu esas olarak programın zorunluluğuna ve, dolayısıyla, kapitalist bütünleşmenin zorunluluğuna kaydı. Yavaş yavaş, bütünleştirici Devlet düzen(lemes)inin ve kolektif özerklikten beslenen mücadele/rekabet gücünün birbirini karşılıklı olarak meşru kılması gerektiği ortaya çıktı.[39] Baskın özel-

39 Bu noktayı teyit eden birçok çalışma arasında bkz. Ubaldo Prosperetti, "Preliminari sull'autonomia sindacale". Prosperetti'nin çalışması belli özel hukuk yanlısı eğilimler göstermesine rağmen, son derece sağlamdır.

liği emek-gücünün kapitalist bütünleş(tiril)mesi olan bir Devlette hukuki üretimin doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlayan bir yaklaşımın tüm toplumsal alana yayılması bahsinde ilk adımlardı bunlar.

Bu, iş hukukundaki somut deneyimin genel bir proje altında, kapitalist toplumsal birikim yönetimi projesi altında yeni bir bileşime, yeni bir yapıya kavuşturulmasıdır. İki taraflı normatif süreç kesintisiz bir üretim süreci haline geldiğinde, öyle görünüyor ki hukukun topyekün toplumsallaşması hipotezi de gerçek bir ihtimal haline gelecek. Öyleyse, sermayenin başka, paradoksal bir *Aufhebung* peşinde koşması, "Devletin sönmesi" ideolojisini kendi bünyesine katmak istemesi normaldir! Şimdi bu olgunun genel boyutlarına daha yakından bakmaya çalışalım.

Sosyal Devletin Üretici Kaynağı

Hukukun toplumsal üretim sürecinde örf ve adet hukukunun ölümü ve yapı değiştirmesi; ya da "sürekli devrim"in kapitalist Aufhebung'u

Şimdi somuttan genele, yani somut üretim kaynakları ve özgül hukuki üretim tarzlarından genel kaynaklar sistemine geçmek bu gelişmenin büründüğü özgül biçimi araştırmak gerekiyor. Bu elzem, çünkü şu ana kadar incelediğimiz örneklerin hepsi de inandırıcı olmayabilir, hatta zaman zaman çelişkili oldukları bile söylenebilir - en azından emek gücünün eşzamanlı toplumsallaşma ve kuruluş yapısına duhul sürecinin çeşitli engel ve tıkamalarla karşılaştığı düşünülürse. Dahası bu sürecin genel sonuçlarının net bir şekilde anlaşılmasındaki güçlük, hukuk teorisyenlerinin yeni şeyleri eski adlarla anma konusunda duydukları adeta dayanılmaz itkiyle bir kat daha ağırlaşmakta, ve bu gelişmenin en özgün yanı, nesnel ve öznel nedenlerle, çoğu kez örtülmektedir.

Neyse, şimdi tekrar iş hukuku deneyimini genelleştirme girişimlerine dönelim. Toplu iş sözleşmesinin keşfinden ve ilk emek-yanlısı deneyimlerin genel bir düzleme taşındığı dönem-

den bu yana ne çok şey olup bittiğini kolaylıkla görebiliriz.[40] Bu tür girişimler hiç kuşku yok ki, hukukun toplumsal temellendirilmesi sorununa -ki kısa sürede bir görev haline gelecektir- dair keskin bir gözlemi dışa vuruyordu. İş hukukunun genelleştirilmesi, toplumun Devletten üstün ve toplumsal anlaşmanın hukuk karşısında özerk olduğunu kabul eden ideolojik bir tavrın dolaysız bir ürünüydü: "Devletin sönmesi" projesinin adı konmamış bir ifadesiydi. Ancak hemen ilave edelim ki bu girişimler ve sonuçta ortaya çıkan ideolojik kabuller, kendi öz-tasarımları açısından bakıldığında, emek-gücünün toplumsallaşma sürecinde henüz oldukça geri bir düzeyi yansıtıyordu. Özellikle toplumsal çatışmaya henüz kitlesel bir boyut kazandırılmamış ve genelleştirme çabası da ister istemez bununla sınırlanmıştı. Çatışma düzeyinin düşüklüğünden dolayı, toplu sözleşme sürecinin, etkilerini doğrudan doğruya en üst düzey Devlet faaliyetlerine yansıtacak çarpıcı bir görünüm ve yoğunluk kazanmadı ve sürece daha ziyade yanılsamalı bir kapsama gücü atfedildi Bunlar bazılarını Almanların -çeşitli anlamlara gebe bir söz dağarıyla- "cemaat" dedikleri, organik olarak kurulmuş bir toplum umudunun bilimsel olarak araştırılmasına doğru yöneltti. Yani toplu sözleşme usulü, çatışmasallığı yüceltmek ve bir gelişme biçimi olarak ortaya dikmek yerine, onun kontrol altına alınmasına hizmet edecekti. Buradan korporatist ideolojiye ve onun otoriter düzen(lemes)ine geçmek için küçük bir adım kalmıştı.[41]

Ancak bu durumun nedeni, emeğin toplumsallaşma sürecinin henüz erken bir safhasında olmasıdır. Çatışmasallık tüm haşmetiyle sahne alarak kuruluş yapısına duhul fikrinin doğmasına ve bu konuda bir ilk yaklaşımın geliştirilmesine yol açmış ama konunun çerçevesini tepeden tırnağa değiştirecek

---

40 Bkz. Hugo Sinzheimer, "La theorie des sources du droit et le droit ouvrier": bu argümanı özetlediği gibi, yazarın, Gurvitch gibi yazarların da aralarında bulunduğu "sosyal hukuk" okuluna nasıl yaklaştığını da ortaya koyar.

41 İki savaş arasında ortaya çıkan sosyalist reformizmin derin tereddütlerini de ele veren bu süreci Schlesinger olağanüstü bir kavrayış ve anlatım gücüyle ortaya koyar, bkz. *Central European Democracy and Its Background.*

hayati hamleleri yapamamıştı. Bu, söz konusu gelişme sürecindeki kesintileri ve onun ana hatlarını ortaya koymadaki güçlükleri açıklıyor. Çatışmasallık ve gelişme arasındaki ilişkinin henüz bileşik bir ilişki olarak kavranmadığını açıklıyor: toplu iş sözleşmesi hem bir sözleşmedir, hem de bir yasa. Yani hukuk teorisi çatışmasallığı (bu aşamada henüz görece edilgendir) hâlâ özel ilişkiler dünyasına havale ediyor, oysa gelişme düşüncesinin kökleri hâlâ kamusal ilişkiler dünyasındadır.[42] Emeğin toplumsallaşması, bu ayrımları ortadan kaldıracak ve böylece ilişkinin eşdeğer ve radikal bir şekilde karşıt kamusal karakterini gösterecek bir düzeye erişmemiştir. Bu, aynı ölçüde tek yanlı bir çözümdü, ama bu kez otoriter eğilimlere açık cemaatçi bir ütopyayı arkasına almıştı. Gerçekte bu çelişki, sadece toplumsallaş(tır)ma sürecinin daha fazla derinleştirilmesiyle çözülebilirdi.

Emek-yanlısı deneyimin toplumsal düzeyde genellik kazanmasının emeğin toplumsallaşma düzeyine bire bir bağlı, daha doğrusu bu toplumsallaşmanın doruğa vurmasının dolaysız bir ürünü olduğunu ve bu olgunun ideolojik grupların bu gelişmeyi baltalamak için yürüttüğü çeşitli girişimlerden bağımsız olduğunu görmek ilginçtir. Örneğin korporatif düzen(leme) parçalandığında, toplu sözleşme sürecini özel ilişkiler alanında temellendirme girişimlerinin tekrar canlanması söz konusu olmuştu.[43] Bu, en basit ifadeyle bir gerileme olarak gözükmektedir, ya da en azından, su götürmez bir kamusal ilişkiye dair geliştirilen korporatif teori kadar bayağı, tek yanlı bir polemik yaklaşım. Ancak, aslına bakılırsa, bir gerileme de değildi, çünkü, özel hukuk eksenli açıklamaların koyduğu tüm ihtiyat payına rağmen, yeni bir gerçeklik onu ileri doğru itiyordu. Su götürmez bir kamusal ilişkiye onca karşı çıktıktan ve tek yanlılı-

42 Örneğin bkz. Francesco Carnelutti'nin ünlü toplu sözleşme tanımı: "Ancak, toplu sözleşme, sözleşmenin cismani gövdesi ile yasanın ruhundan oluşan bir melezdir; sözleşme mekanizması sübjektif hakka aşkın bir kuvvet peyda eder ve taraflar arasındaki hukuki ilişkinin ötesine geçen bir hareketi başlatır" (*Teoria del regolamento collettivo dei rapporti di lavaro*, s.108).

43 Bkz. Francesco Santoro Passarelli, *Saggi di diritto civile*, özellikle s.264-65 ve Bruno Mazzarelli, *La norma collettiva nella teoria generale del diritto*, s.103-4.

ğını ispat etmek istercesine bu yaklaşımda bilfiil onca ısrar ettikten sonra, özel hukuk teorisi tedrici bir şekilde toplumsallaştı. Toplu sözleşmenin tüm sonuçları -normatif üretim süreci ve iş güvencesiyle ilgili araçların hazırlanması-, kamusal ve özel ayrımını ortadan kaldıran toplumsal bir boyut kazandı.[44] Bunu gösteren bir olgu daha vardı: diğer cephede, kamusal bir toplu sözleşme telakkisine bağlı kalan kesimler, şimdi, sözleşme kertesinin özselliğiyle ilgili özel hukuk yaklaşımını tanımak ve onu sıkı sıkıya normatif üretim uğrağına eklemlendirmek zorundaydı.[45] O nedenle, bu durumda da birinci öneme haiz konu, ilişkinin toplumsallaşmasıdır. Bu noktadan sonra, dolayısıyla bu gelişme evresinden sonra ve bu bilinç düzeyinde, mekanizma, hukuk üretimini usul-esaslı bir üretim haline getirmek ve onun sosyal Devlet bünyesindeki özgül biçimini oluşturmak için devinir. O nedenle, gelişme sürecindeki kesintilerin ve kavrayış güçlüklerinin ötesinde, somut deneyimden hukuki üretime ve oradan da -emeğin toplumsallaşma sürecinin belli hukuki üretim tarzları ve belli bir anayasa çerçevesinde tümüyle kurumsal bir yapıya kavuşturulduğu- genel evreye geçiş sürecinde dışa vuran gerçek eğilimi ortaya çıkarmak mümkün görünüyor. Ancak hâlâ bu geçişin hukuki bilince, niçin bariz bir dönüşüm olarak değil, gerçekleşmiş bir eğilim olarak, hukuki üretimin yeni bağlamı ve yeni tarzı (modality) olarak göründüğünü araştırmak gerekiyor.

Gerçekte hukukçular için bu bile güç bir işti. Tıpkı geçişi fark ettikleri gibi, şimdi de yeni sorunlu durumu fark etmişlerdi, ama henüz bunu layıkıyla kavrayacak ya da sistematik bir şekilde tanımlayacak kavramsal araçları yoktu. Özel ve kamusal ayrımının yitişi onlara tam bir yıkım gibi gelmişti ve mühürlü sözleşme kategorisini kabul etmek kaosun kapılarını açmak gibi görünüyordu. Ancak bunlar, uzun vadede görmez-

44 Bkz. 1956 *Diritto dell'economia* konferans tutanakları, Ascarelli'nin olağanüstü tebliği.

45 L.A. Miglioranzi'de bu yaklaşım çok barizdir: "İş ilişkisi o nedenle saf ve yalın anlamda kurumsal bir ilişki değil, en azından normal şartlarda, mutlaka daha önce bağıtlanmış bir sözleşmeye bağlı olan kurumsal bir sözleşmedir" ("Il rapporto di lavoro nella sua evoluzione").

likten gelinemeyecek gerçek olgulardı. Sorunu mutat bir yoldan çözme yoluna gittiler: yeni gerçekliği eski kavramlara sar ve ıskartaya çıkmış sistemi mevcut bağlama göre cilalayarak tekrar sofraya koy. Ortaya çıkan paradokslar bazen resmen gülünç oluyordu ama her durumda anlamlıydı.

Bu açıdan bakıldığında belki de en ibret verici paradoks, örf ve adet hukukunun yeniden doğuşuyla ilintili olandır. Aslında bu, analitik çerçevenin kapatabileceğinden daha büyük imkânlara açılan pozitif bir paradokstur. Hukuk ve olgu arasında kendiliğinden bir uyum kurulabileceği yolundaki iddiaların artık hiçbir hüküm taşımadığı bugün hemen herkesin malumudur; öte yandan, uzun süredir örf ve adetlerin artık, adına layık herhangi bir normatif değer taşımadığı da iddia edilmektedir.[46] Oysa, aynı anda örf ve adetin yeniden canlandırılması konusunda çabalara da tanık oluyoruz. Burada dert edilen şey, hukukun kaynağı olarak özgül bir örf ve adet tanımından çok, hukuk tarihinde örf ve adetin sık sık başvurulan genel anlamıdır: düzen(lemen)in maddi temeli, onun toplumsal tertipleniş biçimi ve hukuki üretimin geniş bir alana yayılması. Bu, beraberinde, hukuki üretimin merkezsiz ve usul-esaslı doğasının yeniden gözden geçirilmesini getirir. Geleneksel kavram değil, yeni gerçeklik dayatmaktadır bunu. Sonuçta teorisyenler, hukukun tozlu deposundan çıkma eski terimlere yeni bir ambalaj geçirerek hukukun yeni hayatını anlatmaya başlarlar. Ve gerçekliğe göndermeler yapan bu anlatım tarzı temelinde örfi hukuk kavramının kendisi (bu kavramı hâlâ kullanmak isteyenler nezdinde) şekil değiştirir. Bu açıdan bakıldığında, aslında örf ve adete başvurmak sadece tüm bir kaynaklar sistemini yeniden inşa ihtiyacını değil aynı zamanda bu ihtiyacın karşılanmasını ifade eder - çünkü bu değişikliğe uğramış örf ve adet telakkisine bağlı olarak, hukuki üretimin toplumsal bir normatif üretim ve kontrol sürecinden başka bir şey olmadığı sonucuna varılmıştır (bkz. Ascarelli, "Ordinamento giuridico e processo

46 Öncelikle bkz. Max Weber, *Economy and Society*, cilt 1, s.319 ve dev.; Adolf Merkl, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, s.104 ve dev.; Giovanni Miele, "Profilo della consuetudine nel sistema delle fondi di diritto interno".

economico", s.64 ve dev.). Öyleyse örf ve adet hukukuna yapılan müracaatın özelde uluslararası hukukta yaşanan örfi hukuk deneyimine bağlı olması bir rastlantı değildir. Bu bağlamda, doğrusunu söylemek gerekirse, örf ve adetin hukukun merkezsiz kaynağı olarak işleyişi, hukuki üretimin usul-esaslı karakteri, ve nihayetinde müzakere esasında bağıtlanmış sözleşmelerden usul-esasında kurumsallaştırılmış sözleşmelere geçiş gibi olguların tümü de güçlü bir şekilde, emeğin toplumsallaşmasının yol açtığı süreçler konusunda hep aynı çerçeveyi gösteriyor.[47] Benzer birçok örnek bulmak hiç de zor değil.

Peki ama, bugün örfi hukuk bahsini kapatmak daha iyi bir iş olmaz mı? Biz, örf ve adet bağlamında her türlü geleneksel önşartın ortadan kalktığı bir hukuki üretim modeli aramıyor muyuz? Bugün karşımızda, tarihsel olarak, tipik bir şekilde geleneği savunan bir hukuki üretim tarzına has tüm özelliklerin silindiği "zaman-dışı" bir örf ve adet durmuyor mu? Aslında, klasik örf ve adet kavramı ile bugün yeniden tanımlanan örf ve adet kavramı arasındaki temel farktır bu: klasik kavramdaki merkezsizleşme gelenek boyutuna yol açar; oysa ikincisindeki merkezsizleşme sosyal grupların otoritesine, yani eklemli bir süreç üzerinde yükselen, katı bir şekilde belirlenmiş, gelenekçi olmaktan çok devrimci, her zaman yenilikçi bir otoriteye. Eski etiket örtük bir şekilde yeni gerçekliği anlatmaktan başka bir işe yaramaz. Bunun ötesinde eski kavramın söyleyecek hiçbir şeyi yoktur, çünkü bu yeni hukuki üretim süreci, sermayenin harekete geçirdiği ve toplumu sürekli devrimcileştiren bir mekanizmanın bünyesinde kurulmuştur, sermayenin toplumsal gelişim düzeyine bağlı ve iliklerine kadar emek-gücüyle -aynı şekilde toplumsallaşmış ve toplumsal üretim ve sömürü ilişkisi bahsinde sürekli bir mücadele içine giren emek-gücüyle- uğraşmaya mahkûm bir mekanizma altında iş görür.

---

47 Hukukun "merkezsiz" yaratılışı (uluslararası açıdan) konusunda bkz. Hans Kelsen, "Théorie du droit international coutumier", s.266 ve dev. Müzakere esaslı sözleşmelerden usul esaslı kurumlara geçiş (gerek ulusal gerekse uluslararası açıdan) konusunda bkz. Giuseppe Guarino, *Scritti di diritto pubblico dell'economia e di diritto dell'energia*, s.56-59).

İleride diğer eski kategorilerin bu olguları açıklamakta nasıl kullanıldığını göreceğiz. Geleneksel kategorilerin değiştirildiği ve yeni bir ifadeye kavuşturulduğu bir süreçten, tıpkı hukukun kaynakları gibi, bilimsel bir sosyal Devlet modeli de doğdu. Burada, son olarak, bu eski kavramların örtük bir şekilde anlattığı gerçeklikte sahiden yeni sayılabilecek neler bulunduğunu kısaca gözden geçirelim. Tartıştığımız örnekte kapitalist bütünleş(tir)me sürecinin, ki aynı zamanda toplumsallaşmış emek-gücünü kuruluş yapısına dahil etmeye çalışan bir süreçtir bu, bir tehditle karşı karşıya kaldığını hatırlayalım. Bütünleş(tir)me süreci, o nedenle, ister istemez çatışmasallığı tanımak, kendisini bu çatışmasallık içinde konumlandırmak ve hukuki üretim sürecini bu çatışmasallığın yatıştırılmasına, gerçek manada uzlaştırılmasına hizmet edecek bir usul halinde tertiplemek zorunda kalır. Böylece sosyal Devletin kuruluş temeli, maddi birleşmenin isterleri ve sermayenin birleşik yapısının gerekli kıldığı temelin maddi bir düzlemde eklemlendirilmesi için zorunlu ön şartları karşılayacak şekilde değişir. Bu aşamada bakmamız gereken tek şey kalıyor: böyle bir gelişme düzeyine ulaştıktan sonra sermayenin son bir paradoksu nasıl ete kemiğe büründürdüğü: daimi ve durdurulması olanaksız bir hareketten hukuki örgütlenmeyi nasıl devşirdiği; hukuka nasıl toplumu sürekli devrimcileştiren bir biçim kazandırdığı. Hukukun temelinde değişme kabiliyeti, eklemlendirme kabiliyeti vardır, çatışmasallığın hep yeni biçimler altında tertiplenmesi vardır. Sermayede, onun hukukunda ve hepsinden çok da onun üretim tarzlarında şu ünlü "sürekli devrim"in sırrı, öyle görünüyor ki bu "devrim"in bir *aufgehoben* olmasıdır.

6.1261 Mantıkta süreç ve sonuç eşdeğerdir. (O nedenle de sürprize yer yoktur).
6.1262 Mantıkta ispat, girift durumlar içerisinde totolojilerin farkedilmesini sağlayan mekanik bir uğraştan başka bir şey değildir.
6.3 Mantığın keşfi, *yasaya tabi her şeyin* keşfi demektir. Ve mantığın dışında her şey olumsaldır.

Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*

Fabrika mevzuatı, ki toplumun kendiliğinden gelişmiş kendi üretim biçimine karşı ilk bilinçli ve sistemli tepkisini temsil eder, gördüğümüz gibi, büyük-ölçekli sanayi kadar pamuk ipliği, otomatik tezgahlar (self-actors) ve elektrikli telgrafın da zorunlu bir ürünüdür.

Kari Marx, *Capital*, cilt 1, s.610.

Emeğin Kuruluş Yapısına Duhulünden, Kuruluş Yapısma Duhul Modeline

Biçimsel tasarımı itibariyle kapitalist birleştirme projesi

Emeğin kapitalist kuruluş yapısına duhul süreci nasıl bir seyir izler? Buraya kadar çeşitli deneyimleri inceledik ve bunların bir genelleşme eğilimi taşıdıklarına tanık olduk. Şimdi bir bütün olarak kapitalist projeyi masaya yatırmak ve şu soruyu sormak durumundayız: Toplumsal sermaye önümüze nasıl bir "sosyal Devlet" modeli koymaktadır? Gelişmenin genel yapısı içerisinde bu Devlet, kendini sürekli devrimcileştiren, kendine toplumsal hayatın sonsuz hareketleri içine eklemlenmiş bir temel arayan ve hatta, görünüşe göre, kendi sönme sürecini hızlandıran bu sosyal Devlet nasıl bir tertiplenme göstermektedir? Sermaye, belli açılardan romantik altın çağ mitinin gerçekleşmesini andıran bir silkinişi, sermayenin kendi küllerinden yeniden doğuşunu nasıl açıklamaktadır?

Bu bölümün tamamını söz konusu modelin tanımlanmasına ayırdık ve araştırmanın seyri içinde yeri geldikçe yukarıdaki sorulara da cevap vereceğiz. Ancak konuya girmeden önce, kendimize, toplumsal sermayenin niçin bir model arayışına girdiğini, modeli nasıl oluşturduğunu ve nasıl yürürlüğe soktuğunu sormalıyız. Bunlar açılış sorularıdır, ama sonrasında yapacağımız değerlendirmenin amaçları açısından, en azından modelin bütünsel bir süreç bünyesinde doğması ve işlemesi ölçüsünde, önemli sorulardır. Doğrusunu söylemek gerekirse ideal bir modeldir bu, ama nesnel olarak kapitalist birikim mekanizmasında kök salmıştır ve bu mekanizma altında iş görür.

Mevcut gelişme modelini ve gelişmenin hangi biçimler altında hayata geçirileceğini keşfetmek ve gündeme getirmekle, toplumsal sermaye, aslında, yeni bir şey önermekten çok, kuruluş bahsinde eski bir eğilimi teyit etmiş oluyor. Sermaye, doğrusunu söylemek gerekirse, daima, toplumsal ilişkinin somutluğunu kendi tertiplenme biçiminin soyutluğu içinde dönüştüren bir sömürü temelinde doğmuş ve gelişmiştir. Sermayenin birliği ta başından beri soyuttur, çünkü soyut emeğin toplumsal düzeyde bir tertiplenme biçimi olarak doğar ve kurumlaşır. Sermayenin tüm tarihi, genel bir soyutlama modeline doğru kesintisiz bir ilerlemenin tarihi olarak okunabilir - mümkün her türlü alternatif gelişme modelini yenik düşüren ve böylece soyutlamaya bütüncül bir yapı kazandıran uzun bir yürüyüş. Kapitalist sürecin değişmez hedefi, toplumsal düzeyde emeğin nihai yabancılaşmasıdır. Üretim ve dolaşım süreci arasındaki ilişki bu bağlamda gerçeklik kazanır, yaratıcı uğraklar ve sermayenin yeniden üretimi bu bağlamda sağlam bir temele oturtulur.

Sermayenin yapısı ve değişmez projesi ile mevcut "sosyal" model arasında, öyleyse, sadece bir doz farkı vardır. Bunun gerisinde ise, söz konusu modelin sadece kapitalist gelişmenin genel ihtiyaçlarını projelendiren bir model olmayıp, aynı zamanda ve daha çok, bu ihtiyaçların somut tarihsel-siyasal gerçekleşme imkânlarını gözeten bir model olması yatmaktadır. Bu bağlamda "sosyal" model, kendini, günümüz şartlarında

sömürü sisteminin kriz tehdidinden uzak, güvenli bir şekilde sürmesine olanak veren bir denge analizi olarak gösterir. Böyle bir durumda, kapitalist projeyi sorgulayan güçler (ki her zaman vardır ve sürekli yenilenir) sermayenin kendi içinde boy veriyorsa, kapitalist proje kendini onlara göre şekillendirmek, onların diziliş ve dağılımına göre kurmak zorundadır. Yabancılaş(tır)manm yayılması projesinde tanık olduğumuz doz ve yoğunluk farklılıkları bu çerçevede anlam bulur. Ve o sebepledir ki günümüzün "sosyal" modelinde tanık olduğumuz doz farklılığı, kapitalist projenin mevcut "sosyal" düzeyinden ve bu projeye yönelik mevcut "sosyal" sorgulama, itiraz düzeyinden kaynaklanmaktadır.

Bu son noktaya daha yakından bakmak için biraz duralım. Önceki bölümlerde (özellikle "Toplumsal Sermaye ve Toplumsal Emek" ve "Sosyal Devlette Özgül Hukuki Üretim Tarzının Yapısı" bölümlerinde) tekrar tekrar, her zaman, kapitalist sömürü ilişkisinin toplumsallaşma düzeyine karşılık gelen bir "sosyal" sorgulama eylemi (kapitalist projeye itiraz) bulunduğundan söz ettik. Bugün modelin, kendisine yönelik itirazların yaygınlığı karşısında özel bir keskinlik kazandığı artık iyice belirgin bir vaka haline geliyor. Bu bağlamda, modelin temelindeki ilişkinin istisnai karakterinin iyice farkına varıldığı bir uğrakta, model sonuna kadar zorlanmalı ve biçimsel olarak olgunlaştırılmalıdır. Model layıkıyla tanımlanmalı, kapitalist gelişmeye yansıtılmalı ve zaman zaman kontrol edilmelidir. Soruna istisnai karakterini kazandıran etmen, tereddütsüz, itirazların keskinliğidir (tekrarlamakta fayda var). Modelin tercüman olduğu ve fişeklediği mevcut gelişme düzeyi bu durumun bir sonucudur, öyle ki, yeniden-birleştirme modellerinin vazediliş süreci -ki sermaye açısından fizyolojik bir süreç olarak yaşanır- benzersiz ve tüm toplumu kuşatan bir süreç olarak karşımıza gelir.

Aynı nedenle hemen ilave edelim ki, burada projenin biçimsel yoğunluğu maddi belirlemeye tabi olmak zorundadır. Biçimciliğin alkışlanması, olsa olsa, belli bir içerik bütünlüğünün kabulüyle dünyası kararmış ve tepe taklak bir vaziyette

son bulabilir. Projenin birliği sağlam bir şekilde anlaşılacaksa, mevcut gelişme ve uygulama şartları göz önüne alındığında, bu proje, eşit ölçüde üniter ve mutlak bir kavram olmadan maddi olarak tanımlanamaz: mevcut durumda bu, özgül toplumsal değerlenme ölçütü olarak emek kavramından başka bir şey değildir. Bunun başka hiçbir yolu yoktur. Birleştirme projesi böylesine ileri bir aşamaya ulaşmasaydı, aynı işi görebilecek başka kavramlardan söz edebilirdik. Ama bugün bir öncüye bir artçıyla karşı durmak imkânsızdır. Sermaye, itirazların şiddeti karşısında, kendisini tepeden tırnağa üretken sermaye olarak lanse etmek zorundadır. Emeğin kuruluş yapısına duhulü, nesnel olarak emek-gücünün toplumsallaşmasının yol açtığı bir durum değil, aynı zamanda onun öznel olarak dayattığı bir durumdur. Model içinde gelişimci birliğinin azami biçimsel yoğunluğu için uğraşmak sonuç veremez ama azami birlik sadece emek-gücü çevresinde sağlanabilir.

Sermaye genel olarak kendi gelişme birliği modelini daha özenle işlemek istediğinde, özellikle bugün, bu modeli, mevcut "toplumsal" mücadele düzeyi bakımından, bir emek modeli olarak tanımlamaktan başka çaresi yoktur. Öte yandan önceki bölümlerde (özellikle "Birinci Hukuki Sonuç", "İkinci Hukuki Sonuç" ve "Kapitalist Gelişme ve Emek-Gücünün Tarihsel Kuruluş Yapısına Duhul Süreci" başlıkları altında), emeğin nasıl maddi anayasanın özü olarak kabul edildiğini ve, sonuçta, bilimin nasıl sermayeye içsel hale geldiğini de gördük. Ancak burada hâlâ, emeğin kabulünün dinamik ve bütüncülleştirici işlevini kavramak ve vurgulamak gerekiyor. Emek, belli bir meselede gerçek birleştirici varlığının farkedilmesi babından değil, daha çok, onun konumunun gelişmenin doruk noktası ve sonu olarak görülmesi babından benimsenmiştir.

Bu bakış açısıyla, emek kavramının kabulü, modelin biçimsel düzlemde ortaya koyduğu taleplere maddi düzlemde cevap getirmek zorundadır: yani sürekliliğe, radikalliğe ve biçimsel bütünlüğü baş aşağı çeviren değerin bütüncülleştirici kapasitesinin taleplerine. O nedenle, kapitalist projenin, şu anda kendisine kusurlu gibi görünen şeyleri bu bakış açısı içinde

yenilir yutulur hale getirmek için geçmişe tutunduğu doğrudur. Öyleyse böyle bir gelişme, sadece biçimi itibariyle, toplumsal baskı ve mücadelelere getirdiği cevaplar itibariyle diyalektiktir, özünde ise, tüm işlevi, toplumsal düzeyde sınırsız bir gelişim göstermiş ve burada, Devlet örgütünde pekişmiş olan bir birikim sürecinin sürekliliğini yeniden tertiplemekten ibarettir. Bunun yegâne anlamı kabul edilen emek kavramının, aynı zamanda, bu şartları da sağlayacak şekilde tasarlanmış olmasıdır.

Öyleyse hukuki dünyada emek kavramının kendine has bir tanıma sahip olması hiç de tesadüf değildir. Bu kavram da, model çerçevesinde, halihazırda mücadele konusu olan şeyin bir olumlanması olarak sunulur: yani soyut emek olarak - diğer bir deyişle soy üretim olarak, içinde üretim koşullarının analizine yer vermeyen ama aynı zamanda bu koşulları toplumsal düzeyde pekiştirmekten de geri durmayan saf üretim.[48] Peki, birleşme gelişmenin mukadder bir sonucuysa, bizzat bu gelişmenin önünü tıkayabilecek "soyut, eşitlikçi ve sınıfsal" emek nosyonları inşa etmenin amacı ne olabilir? Dahası emeğe getirilen tanımın yeterince genel olması ve bütünlüğe uygulanabilmesi gerekir. Modelde emek basitçe "etkinlik" (Esposito, s.62-66) demektir, mal ve hizmet üretimi ya da mübadelesiyle ilgili herhangi bir faaliyet (Riva Sanseverino, s.105), ya da "anayasal olarak yurttaşın hakkı/görevi kabul edilmiş, insanın (kendi ya da başkalarının ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla) dış dünyayı değiştirme kapasitesine tanıklık eden hukuka uygun herhangi bir etkinlik" (Balzarini, s.20-22) demektir. Yalın tabiyet olgusunun emek nosyonundan dışlanması yönündeki takıntı öylesine güçlüdür ki ister istemez peşinden genel bir tapınmayı, tüm toplum sathında yayılıp büyüyerek tüm bireylerin özgür olduğunu teyit eden bir üretken emek tapınmasını getirir. Bu büyümeden kaynaklanan toplumsallık ve bu toplumsallığa ve tek tek tüm yurttaşlara atfedilen değer, tabii

48 Sömürü ilişkisinin (örtük ya da açık) koşulları ile emek kavramı arasındaki ilişki konusunda bkz. Karl Marx, "Critique of Gotha Program", özellikle Bölüm I.

ki büyüme devam ettikçe, geçmişte güçlü bir şekilde desteklenmiş ve dayatılmış amaçlardır.

Bu, modelin nasıl çalıştığını da gösteriyor. Modelin işleyişi net bir şekilde onun taleplerini ve kökeninde ne tür bir usulün yattığını gösteriyor. Bu işleyişin aslî özelliği sahiden de bir öncüldür, içinde sonuç ve sürecin eşdeğer olduğu bir öncül: emeğin soyutlaşmasının bütünsel karakteri (ki bir sonuçtur), tüm yönleriyle, Devletin yaşamının tek tek bütün uğraklarında (ki süreci oluşturmaktadır) bulunmalıdır. Devletin önceki siyasal biçimlerine kıyasla olgun kapitalizmde "sosyal" Devletin sahip olduğu özgül yoğunluk, kendini, esas olarak sürecin açılımı uğrağında ele verir. Bu uğrakta mücadelenin yoğunluğu uzlaştırıcı ve nihai bir arabuluculuk içinde eşdeğer bir yoğunluk sağlanma noktasına kadar geliştirilmiş ve ifade edilmiştir. Mücadele ne kadar genellik kazandıysa, bu mücadelenin uzlaştırılma imkânı da o ölçüde genelleştirilmelidir; yasa tüm toplumsal alanı ne kadar kuşatıyorsa, toplumsal alan da o ölçüde yasada, hukukta ve "Devlet iradesi"nde uzlaşmaya varacak şekilde tertiplenmelidir. Böylece sınıfsal mücadelenin sürece taşıyabileceği tehlike ya da şans boyutu, daha baştan ortadan kaldırılmış olur, artık süreçte herhangi bir sürprize yer yoktur. Biçim ve madde arasında, hedefler ve niyetler arasında belli bir denklik olmalıdır. Bu denklik, modelin işleyiş tarzını ele verir. Kapitalist soyutlama projesinin bütünselliği ve yoğunluğu, biçimsel mantığın yasaları üzerinde güce ve başarıya ulaşır.

Bu doğruysa, toplumsal sermayenin doğuşu, ta başından itibaren kendi mükemmeliyetinin koşullarını da hazırlar. Altın çağ, kendi toplumsal varlığını sağlamlaştırma peşindeki kapitalist projeyle başlar ve devam eder. Model, ütopyanın eşiğine kadar varır - varabilir, çünkü sadece bir modeldir o. Ama sıra tekrar gerçeklikle hesaplaşmaya geldiğinde, iş değişir. O nedenle, onu paramparça edebilecek "ironi"den bahsetmeyi başka bir zamana bırakarak, tüm bunların anlamını bir kere daha tekrarlamakla yetiniyoruz: bu bir kapitalist birleştirme projesidir, sermaye teorisiyle bilinçli hale gelen emek-gücünün kapi-

talist bir zeminde birleştirilmesi ve toplumsallaştırılması projesi. Şu anda bu ciddiye alınabilecek bir hipotez gibi duruyor. En azından, modelin analizi bize, bilimsel boyutta (ki onun için özsel bir boyuttur bu) gelişmeye nüfuz etme imkânı verdiği ölçüde, bu hipotez işimize yarayacak.

Genel Hukuk Teorisi ve Modelin İnşası

Hukuk Devleti tanımının geliştirilmesi ve derinleştirilmesi; ya da daha doğrusu birliğin olumlanması

Toplumsal sermayenin kendisi Devlet figürüne nasıl bir imge atfeder? Toplumsal sermayenin bir model ortaya koyarak ne tür taleplere cevap verdiğini ve bu modelin ne tür özelliklere sahip olması gerektiğini gördük. Şimdi bu modelin tanımını oluşturan maddi bileşenleri araştıracağız. Ama konuya girmeden önce biraz durup, bu tanımın geliştirilmesinde rol oynayan bir dizi biçimsel ve soyut özelliği ortaya koymaya çalışalım. Bu hâlâ tanımlama sürecindeki birlik uğrağıdır ve, sermayenin toplumsal tarifine herhangi bir bilimden daha fazla ilgi duyan hukuk bilimi bizi bu (henüz ilk safhasındaki) tanımlama sürecinin ta kalbine götürür. Hukuk bilimi toplumdaki amansız birleştirici hareketi farkedip onun çekim alanına demir attığında, aslında, süratle, onun söylemini ifade ve kavramakta kullanılabilecek kategorileri -hareketin biçimsel talepleri ve maddi özellikleri cinsinden- tanımlama arayışına girmişti. Bu yönde ilerleyen hukuk bilimi, önceden sahip olduğu sağlam bir temel üzerinde atağa geçti; diğer bir deyişle hukuk Devleti tanımından yola çıkmış, onu düne ait bilimsel bir model olarak geride bırakmış, onun sınırlarını zorlamış, uzatmış ve hukuk Devletini, onun öngördüğü yeni bir Devlet modeli halinde toplumca kabul edilebilir bir biçime sokmuştu. Böylece hukuk bilimi, bir bilimin tipik zaruri ihtiyaçlarına sermaye içerisinden yanıt vermiş oluyordu: birikim sürecinin kesintisiz varlığı üzerinde farklılıkları göstermek ve temellendirmek. Bu sayede, kendisini bu görev ekseninde tanımlayıp geliştiren genel bir hukuk teorisi haline getirdi.

Ancak bu hukuk Devletinin ötesine geçmek, onun teorisine tek başına toplumsal bütünlüğü kuşatacak, onunla başa çıkacak bir dinamik yerleştirerek onu aşmak son derece güç bir işti. Ama yine de, hukuki düzen(lemen)in maddi koşulları buna izin veren bir olgunluğa eriştiğinde, bu hareketin yöneldiği bağlantı çoktan beri orada hazır bekliyordu. Hukuk Devleti, sermayenin sürekli üretmekte olduğu toplumsal biçime bürünebilir (ampirik gelişme biçimleri ne olursa olsun farketmez). Hukuk Devleti, bu anlamda, zaten sosyal Devlettir, çünkü onda, hukuki teminat biçimi sadece toplumsaldır. Ancak bunun dışında, hukuk Devletinin toplumsal biçimi, bu Devletin somut içeriğiyle doğrudan doğruya çelişiktir. Hukuk Devleti, bir özel teminatlar Devletidir, sosyo-ekonomik dünyanın kendiliğinden ürettiği şeyleri alır ve hukuk biçiminde teminat altına alır. Biçimsel koşullar, diğer bir deyişle, analizin hukuk Devletinin ötesine geçmesini sağlayacak itibarlı bir "toplumsal" aracılık tarzı hazırdı, ama tarihsel koşullar hazır değildi, yani düzenlenmiş maddi içerik toplumsal düzenleme biçimine elverişli hale getirilmemişti. Bu koşullar hazır olsaydı hukuk Devleti, gayet sorunsuz bir şekilde, yeni malzemeyi massedecek ve yeniden yapılandıracak bir konuma oturtulabilirdi; sosyo-ekonomik alemden gelen şeyleri teminat altına alma işi, bu zorlu görev, büyüleyici bir işe, hukuki biçim temelinde (ve hukuki biçimin de aslında toplumsal bir biçim olması ölçüsünde) gerçekliğin önceden tasavvurda canlandırılması (prefiguring), dönüştürülmesi, yeniden tasavvur edilmesi (refiguring) ve yeniden yapılandırılması işiyle atbaşı yürüyen bir sürece dönüştürülebilirdi. O durumda hukuk Devleti, bir yandan sahip olduğu özel işlevi muhafaza ederken, bir yandan da normal dinamiğini tepe takla ederek, ona yeni anlamını kazandıran gelişmenin sürekliliğinin hakikati mertebesine yükselecekti.

Sermayenin gelişim süreci şimdi farklı bir tarihsel koşullar bağlamına girmişti (sermayenin gelişmesi toplumsal düzeye ulaşmıştı). Hans Kelsen, bu değişikliğin yol açtığı ilk yankıları ve hukuk Devleti teorisinin bu koşullara belli bir biçim verme eğilimini kavramış görünüyor. Ancak Kelsen'de, sosyal Devle-

tin kuruluş sürecinin ilk uğrağını bulmak, kuşkusuz paradoksal bir tutum olacaktır - zaten bizim yapmak istediğimiz de bu değil. Bununla birlikte, daha yakından baktığımızda Kelsen'in eserlerini bu yolda bir ilk adım olarak düşünmek de o kadar paradoksal görünmüyor. Sonuçlar köken itibariyle farklıdır, evet doğru, ama bu hâlâ sürecin sürekliliği içinde kalır. Kelsen'in keşfi olan "temel norm", *Grundnorm*, sermaye açısından, hukuk teorisinde olağanüstü önemde bir gelişmeyi temsil eder. Burada, tüm toplumsal norm-üretiminin (normation), her şeyi kendi varlığı altında birleştirmiş temel bir norma dayandırılabileceği, ve bu normun izniyle geçerlilik kazanabileceği fikri ilk kez ifade ediliyordu. (Bkz. Kelsen, *General Theory of Law and State*, s.110 ve dev.) İşçi sınıfı hareketinin damgasını taşıyan yeni tarihsel durumda ve bu durumun meydana çıkardığı bakış açısında, toplumsal kuruluşun temelinde özgül bir unsur olarak emeğin yattığı olgusunun, vakti geldiğinde, hukuk alemine dahil edilebilmesinin koşuluydu bu. Bu alanda ilk kez, Devlet katını nesnel normatif bir düzen(leme) olarak, bu düzen(lemen)in birliği olarak tek bir çatı altında birleştiren kararlı bir formalizasyon yardımıyla, baştan sona tüm toplumsal yaşam ortak bir paydaya indirgenebilirdi. Devletin salt bir "atıf noktasına" ya da salt "normatif düzen(lemen)in cisimleşmiş ifadesi"ne indirgenmesi, doğrudan doğruya, Devletin aynı zamanda, bilhassa normatif diye nitelendirilen tüm Devlet fiillerinin nihai genel referans noktası olarak tertiplenmesi olgusuna, bilhassa Devlet fiilleri diye nitelendirilen tüm olguların genel referans ve kavşak noktası olarak tertiplenmesi olgusuna tekabül eder. (Bkz. s.191). Kimse perspektifin bu kararlı altüst oluşunu bu denli kuvvetle vurgulayamamıştır.[49] Bu altüst oluş, bu ters anlamlandırma olmadan, güncel Devlet teorisindeki gelişmelerin bir tanesi bile mümkün olmazdı. Hukuki dü-

49 Kelsen'in yaklaşımları ile daha önce *Grundnorm* hakkında yazıp çizmiş çeşitli yazarların yaklaşımlarını şöyle bir karşılaştırmak, Kelsen'in önemini göstermeye yetecektir. Bu yazarlarda "temel norm"a genellikle, hukuki düzen(lemen)in buyurganlığına eşdeğer soyut bir anlam atfedilir. Örneğin bkz. Walter Jellinek, *Gesetz, Gesetzesanwendung und Zweckmässigkeitserwägung*, s.27.

zen(lemen)in birliğini sağlayan bir bilim olarak bizzat genel hukuk teorisinin temeli de bu teorik karardan beslenir. Genel teorinin yanı sıra yeni bir Devlet modeli de -en azından zıvanadan çıkmış hukuki Devlet telakkisinin bizzat hukuk Devleti tasavvuru üzerinde kurduğu baskı ölçüsünde- şekillenmeye başlar. Kelsen genel Devlet teorisinin tüm sorunlarını, hukuki düzen(lemen)in *geçerlilik* ve *oluşumuyla* ilgili, yani *hukuki sorunlar* olarak görür. Devlet teorisinin bu şekilde silme-hukukileştirilmesi, bu teorinin bilimsel geleneğinin, sorunlarının ve tematik düzeninin içinin boşalmasını getirir.

Kelsen'e göre, Devletin "unsurları" olarak adlandırılan şeyler, yani egemenlik gücü, toprak ve halk, Devletin kendi düzen(lemes)inin mekânsal sınırlarını ve ilişkide olduğu nüfusu ifade eden terimlerden başka bir şey değildir. Üç "kuvvet" teorisi, gerçekten de hukuki düzen(lemen)in *farklı biçimleniş derecelerine* yöneltilmiştir. Devlet "organları", hukukun *biçimleniş organları* olarak görülemez ve "Devlet biçimleri", şeklen "Devlet iradesi" diye söz edilen hukuki düzen(lemen)in *biçimleniş tarzlarından* başka bir şey değildir. (Bkz. s.192 ve devamı ve 207 ve devamı.) Birleştirme burada en uç noktasına yaklaşır. İndirgeme sürecinin içsel gücü, kendi sistematik çerçevesinin tümüne analitik mantık modelini dayatacak raddeye ulaşır. Hiçbir şey düzen(lemen)in coşkun temposundan, kurucu sürecinden kaçamaz, orada öngörülmeyen hiçbir şey yoktur: Wittgenstein'm dediği gibi, "Orada sürpriz yoktur". Kısaca, burada, modelin inşası için gerekli biçimsel koşullardan hiçbiri, hiçbir şekilde yerine getirilmemişti; "kademeci yaklaşım", terimlerin totolojik bir içerme mantığına göre tanımlandığı ve birbirine bağlandığı bir tümdengelim sürecini çökeltir. (Örneğin bkz. s.119.)

Ancak Kelsen'in buluşunun, sosyal Devlet modelinin uzun bilimsel inşa sürecinde sadece temel bir koşul ya da, en fazla, ilk -evet sadece bir ilk- ve müphem bir uğrak olduğunu unutmayalım. Hukuki düzen(lemin)in sağlam bir şekilde birleştirilmesi her ne kadar sosyal Devletin vazgeçilmez bir ön şartıysa da, Kelsen'in yaptığı birleştirme sadece biçimseldir. Biçimsel bütünlükten maddi bütünlüğe sıçrayış, Kelsen'e kutsal bir şeye

hürmetsizlik gibi görünecektir. Peki bu birleştirme -sorunsal düzeyinde ve Kelsen'in bilimsel metodolojisinde böylesine bir hararetle işlenen birleştirme işlemi- Kelsen'in eserleri boyunca sahiden tutarlı, sistematik bir şekilde geliştirilmiş midir? Yoksa bu eserlerde kalıntı halde birtakım ikici ögelerle mi karşılaşıyoruz? Özellikle de her gerçek hukuki meselede tanık olduğumuz mistifikasyon işlemi, düzen(lemen)in tüm uğraklarını eşdeğer kabul ediş ve düzenleme hareketindeki dinamik ve birleştirici hamle... Evet tüm bunlarda bir tazelik, bir yenilenme var, ama Kelsen'de, bilfiil ve bunlara eşdeğer bir canlılıkta bir hiyerarşik ölçüt savunusu ve -temel normdan hareketle- hiyerarşik bir şekillendirme kaygısı da var, ve bunlar birbiriyle çatışmıyor mu?

Teorik açıdan bakıldığında hemen farkedilen bu çelişkiler, Kelsenci sistemin gerçeklikle karşı karşıya geldiğinde içine düştüğü sıkıntıyı yansıtır: sistemin totolojik mantığının önümüze koyduğu biçimsel model, gerçeklikle yüzleşmek zorunda kaldığı her seferinde dağılır. (Hukuki sistemler, felsefi ve ilahi sistemlerin aksine, her zaman gerçeklikle yüzleşmek zorunda kalırlar.) Dolayısıyla model, biçimsel bir model olması ölçüsünde, gerçeklikte değerin birleşme sürecini kavramıştır, değerden türeyen tahakkümü değil. Bu biçimsel modelde, bizzat modelin işleyişinde hazır ve nazır olmasına rağmen başkaldırı ve mücadele ögeleri farkedilmemiştir - ama bunlar, sadece kontrol altına almak amacıyla da olsa, er geç farkedilecekti. O nedenle, biçimsel birleştirme sorunundan düzen(lemen)in pratik, verimli işleyişi meselesine geçmek için (ki bu, açıkça, birleştirme işleminin özel yoğunluğundan dolayı yapılmak zorundadır), tözel bir dizi kavram/çağrışım varsaymak zorundaydı, çünkü hiyerarşik ögeler kaçınılmaz bir şekilde bu türde, tözel ögelerdir. Ama bu, önerilen sistemin biçimci yapısıyla çelişiyordu. Sistemin dışında, sistemle pratik işleyişi arasında beliren bir çelişkiyi çözmek için, -biçimcilik ile hiyerarşi arasındaki- çelişki sisteme aktarıldı.

Yeni Devlet modelinin inşasına yönelik özel ve gerçek bir girişim işte bu sorunlar etrafında ve bu sorunlar temelinde uç verdi. Sistemin biçimsel yapısı, birleş(tir)meyi garanti altına

alacak kadar gelişmemişti: söylemin gelişmesinin öncülüydü bu. Birleş(tir)me kertesinin, olgusallık sorununu eleştirel bir şekilde ortaya koymak zorunda olduğu da aynı ölçüde açıktı. Bu sorunu eleştirel bir şekilde ortaya koymak, onu çözümlemeden bir kenara koymaktan kaçınmak, ve onu tanımlayan çelişkide -sistemin bünyesinde- bir varsayım halinde bırakmaktan kaçınmak demekti; sistem ve olgusallık arasındaki çelişkiyi sistemin sorunsalında açık bir öge haline dönüştürmek, yani çelişkiden sistematik bir uğrak olarak, sistematik hareketin bir ögesi ve motoru olarak, sistemin eklemlendirilmesinde bir köşe taşı olarak yararlanmak demekti. Tüm bunlarda Kelsenci çerçeveye aykırı çok az şey vardır. Kelsen'in sisteminde dile getirilen ihtiyaçlar, öne çıkan yöntem ve devreye sokulan birleştirme usulü, aslında bunların hepsi de şimdi yeniden önümüze geliyor. Tahakküm ve mücadele arasındaki ilişki, daha doğrusu, temel normun kapsayıcı (inclusive) totolojik yapısı ile sistemin hiyerarşik tedrici-değişime meyyal yapısı arasındaki ilişki meselesi, Kelsenci çerçevede de teşhis edilmişti ve şimdi bunun da çözümlenmesi gerekmektedir. Kelsenci birleştirmenin hiyerarşik hareketi burada (kendi öncüllerini geliştirerek), tözel bir eklemlendirme çabasının usule dayalı hareketine taban tabana zıttır; evet, birleştirme gereklidir, ama bunun en iyi yolu, sistemi basit, biçimsel bir indirgeme işlemden ziyade gerçek bir eklemlendirme işlemine tabi tutmaktır.

Ve bizi bu amaca götürebilecek güzergâhlar birbirinden çok farklıdır: her ikisi de aynı Kelsenci kökten doğan biçimci okul ve gerçekçi okul. Her durumda bizi alakadar eden nokta, her ikisinin de, sistemin gelişim sürecini bütün yönleriyle anlamak, her türlü ikici kalıntının ötesine, ya da özellikle hiyerarşik veya salt tümdengelimsel kalıntıların ötesine geçmek ve söz konusu gelişim sürecini usule dayalı bir süreç olarak kavramak için çırpınmasıdır.

Biçimci okul ve onun en önemli temsilcisi Adolf Merkl'in eserlerinde, kademeci yaklaşıma ait çeşitli kalıntıların varlığını sürdürdüğü doğrudur: hukukun kademeli bir şekilde (düzey düzey) oluştuğu yolundaki teori, hâlâ, normatif bir düzen(le-

me) olarak hukukun bir şartı konumundadır. Ancak Kelsen'in şu ana kadar tartıştığımız ilk çalışmalarında, bu kademeci yaklaşım, son derece önemli, niteliksel bir değişime uğrar. Her düzeyde düzenlemeyi oluşturan fiiller, salt icrailik doruğu ile salt yaratıcılık doruğu arasında değişen (doruklar her zaman bir ideal olarak kalır) icrai ve yaratıcı fiillerdir.[50] F. Wehr'in de açıkladığı gibi Merkl, böylece "geleneksel tek boyutlu normatif küme kavramını ... birkaç boyutlu hukuki düzenleme (bir hukuki kurallar bütünü) kavramıyla değiştirir" (s.221) - ve Merkl, devamında, bu çok boyutlu sistemde, fiillerin hiyerarşik referans modelinin yerini hızla, fiillerin koordinasyonunun aldığını söyler. (Bkz. *Allgemeines Verwaltungsrecht*, s.68-77, 140-57 ve 177 ve dev.). Bu okulun ulaştığı nihai sonuçlarda, düzen(lemen)in, hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak bir şekilde, usule-dayalı bir gelişim sürecinin ürünü olduğunun kabul edilmesi, öyleyse, hiç de tesadüf değildir; düzen(leme), bu gelişim sürecinin her noktasında ve tüm yönleriyle yaratıcı bir fiil olarak karşımıza gelir. Somutlaşma, ya da daha doğrusu fiilî gerçekleşme sürecinde, düzen(lemen)in tüm uğraklarının eşdeğer olması, bizzat sistemin kendi hareketi açısından hayati bir olgu haline gelir.[51] Bu yeni konfigürasyon, öyle görünüyor ki, Kelsenci çerçevenin eleştirel bir bakışla daha da derinleştirilmesinin bir ürünüdür. Gelişme süreci açıkça usule dayalı bir hareket olarak tanımlanır. Ancak bu durumda bile, düzen(lemen)in usule dayalı karakterine yapılan vurgu, belli noktalarda, tam bir cesaretle ifade edilir görünmemektedir. Bu yazarların, hukuki modeldeki zengin toplumsal eklemlenmeleri açığa çıkaracak bir araştırma yöntemi yerine tercih ettikleri biçimci metodoloji, salt biçimsel bağlantıları ortaya çıkarmak adına, sanki, bu usule dayalı hareketi biçimciliğin filtre-

50 Bkz. Adolf Merkl'in klasik çalışması, *Allgemeines Vewaltungsrecht*, özellikle idare ve idari görev tanımı, s.1-44 ve idari fiil teorisi, s.177 ve dev. Merkl'in düşüncesinin kusursuz bir çözümlemesi için bkz. Roger Bonnard, "La theorie de la formation du droit par degres dans l'oeuvre d'Adolf Merkl".

51 F. Wehr'in "La notion de 'processus juridique' dans la theorie pure du droit" isimli makalesi bize bu açıdan önemli görünüyor.

sinden geçirmek ve onun özgünlüğünü yok etmek istemektedir. Bu esas olarak tarafsız bağlamda, görünen o ki kademeci yaklaşım (gradualism), usule dayalı yaklaşımın sınırları dışına çıkmakta ve varlığını sürdürme güdüsüyle, yani biçimci bir kademecilik (gradualism) şeklinde ayakta kalabilmek için geleneksel hiyerarşik modellere sarılmaktadır. Gerçekten de, sadece (Kelsen'e göre) "daha fazla" biçimci olmak isteyen bir teoride, tüm değer sistemlerinde tanık olduğumuz amansız bir iç mantık tarafından soyutlaştırılma ve bozulma yazgısından, o mantığın sularında boğulma yazgısından kurtulmayı sağlayacak geniş manevra alanları yoktur. Bu açıdan bakıldığında usule dayalı yaklaşım ve kademecilik birbirine zıt ve çelişik iki anlayışta sonuçlanır.

Bu tür bir biçimciliğin ötesine geçmek gerekiyordu. Nitekim bu biçimci okullardan bağımsız ve eleştirel bir düzlemde, ama hâlâ Kelsenciliğin bir devamı olarak Alf Ross'un yaptığı da bu olmuştur (bkz. *Theorie der Rechtsquellen*, s.328 ve dev.). Ross'un hukuki gerçekçiliği, her türlü kademecilik biçimini saf dışı bırakarak ve düzen(lemen)in usule dayalı karakterini yeniden düzen(lemen)in döngüselliği şeklinde niteleyerek, hukuki düzen(lemen)in birleştirilmesi yönünde başarılı bir girişimdi. "Hukukun gerçekliği onlar [düzenlemeler] arasındaki bağıntıda [*der durchgehenden Korrelation*] yatar" (s.281). Düzen(lemen)in gelişim ve somutlaşma sürecinde, evet, çeşitli evreler söz konusudur, ama, bu bir *Stufenbau* (sabit bir evre) değil, bir *Stufenfolge*'dir (bir evreler dizisi). "Sistemdeki evrelerden hiçbiri mutlak anlamda ilk değildir" (s.331). Düzen(leme)de, evet, çeşitli boşluklar, sistematik kusurlar vardır, ama, bunların çözümünü en soyut normlar katına yapılacak dikey bir göndermede aramak boşunadır. Yasanın kusurlu tabiatı, düzen(lemen)in kendi döngüsel bütünlüğü içinde aralıksız bir devinim, kesintisiz bir yap-boz sürecine sokulmasına ve sonuçta yaratıcı bağlantıların sağlamlaştırılmasına hizmet eder (bkz. s.347-349). Bununla birlikte hukukun hakikati (*rechtliche Wahrheit*), olsa olsa, bu sonsuz sistematik alt-kümelerin ötesinde bir yerde bulunabilir - olgular, fiiller ve normlar ara-

sındaki bağıntıdan, paralelliklerden doğan, "varlığını bunlar arasındaki ortak bir düzen(leniş)de [*der durchgehenden Zusammenordnung*] bulan" bir hakikattir bu (s.309). Hukukun nihai ve su götürmez kaynağı tüm sistemden başka bir şey olamaz. Bu noktaya kadar tüm düzenleme sürecine özgü biçimsel bir özelliği temsil eden kademecilik, kesin bir şekilde tasfiye edilir. Böyle bir bağlamda temel norm, artık, mantıksal bir norm olması ölçüsünde, sistemin bütününe hitap eden bir dizin olması ölçüsünde, düzen(lemen)in genel hareketine tabi kılınacaktır. Sonuç, normların bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi içine sokulmasıdır: daha üst kademedeki normların gerçekleşme şartı, daha alt kademedeki normlardır; yaratma ve uygulama, tümdengelimsel bir sisteme duhulle sonuçlanan bir hareketin iki farklı uğrağı değil, sonsuz ve kesintisiz bir etkileşim içinde sistemin hareketine damgasını vuran, onu şekillendiren iki unsurdur (bkz. s.360 ve dev.).

Artık, yeni modelin kendini sağlıklı bir şekilde ifade edebileceği, teorik olarak olgun bir hukuki düzen(leme) resmi çizebilecek bir noktaya geldik. Bu resmin belirgin özellikleri şöyle sıralanabilir: hukuk Devletinin biçimsel (ve, dolayısıyla, sosyal) özelliklerini, düzen(lemen)in birleşme kertesini öne çıkarma (ve böylece düzenlemede mevcut her türlü ikiciliğe son verme) ve son olarak, bu süreçte tüm uğrakların eşdeğer olduğunu, düzen(lemen)in birliğinin bu eşdeğer uğrakların döngüsel eklemlenme sürecinde yattığını kayıtsız şartsız kabul etme - ta kendi gelişim mantığı ve standartlarını kendi içinde taşıyan, kendi tahrik gücüyle ilerleyen bir bütünlük imgesi önümüzde belirinceye kadar. Böylece üniter bir değerlenme sürecinin tanımlanabilmesi için tüm koşullar artık hazır.

Soyut Emek Modelinin Somutlaşma Şartları

Olumsuzlama ve değerdeğişim (transvalue) projesi

Şu ana kadar yürüttüğümüz tartışmadan -yani, hukuk teorisinde birleştirme süreci-, üretici emeği yegâne değerlenme ölçütü kabul eden yeni Devlet modeli olarak, toplumsal sermaye

Devleti olarak nitelendirdiğimiz Devlet modelini çevreleyen kimi koşullar az çok farkedilmiş olmalı. Bu nihai biçimselleştirme düzeyinde model, baş aşağı çevrilerek bir içerik bütünlüğü içine oturtulur - ya da gerçekten oturtulmalıdır. Ancak sadece bu koşullar göz önüne alındığında, hâlâ ihtimaller, koşullar düzleminde, yani açıkça biçimsel spekülasyon alanında kalmaya devam ederiz. Ross, düzen(lemen)in biçimsel bütünleştirilme sürecinin sonuna vardığında, modeli tepetaklak ederek düzen(lemen)in maddi bütünlüğüne ve oradan da sistematik hukuki üretim süreci ile geleneksel hukuki üretim sürecinin eşdeğer olduğu sonucuna vardığında, iddiası hâlâ bir iddiadan başka bir şey değildir (bkz. s.311). Her durumda sorun açık kalır, ve cevabı ancak yeni ve özgül somutlaşma koşullarının keşfiyle bulunabilir. Öyleyse şimdi, biçimsel hukuki bütünlük modelinin, somutta kendini nasıl ifade ettiğini, maddi toplumsal bütünlüğe katılarak ve maddi toplumsal bütünlüğü kendisine katarak kendini nasıl eklemlendirdiğini araştırmak gerekiyor. Öte yandan, sistematik bütünlük -daha başlangıçta, biçimsel düzeyde-, gerçeklik bakımından açık bir bütünlük olarak gösterilmekle birlikte, toplumsal gerçeklik bölünmüş ve akışkan bir durum olarak sunulur, neredeyse tabiatı icabı, tekrar sisteme taşınma ve kendisini orada yeniden kurma kabiliyeti yokmuş gibi görünür. Biçimsel ve soyut bir düzeyde alındığında kendi gerçek, yaşayan hareketi içinde birleştirici bir güç olan emek-değer burada bölünmüş, dağınık ve felaket derecesinde polemik bir şey olarak resmedilir. Emeğin o soyut emek biçimini kabul ederek yarattığı üniter olumlamanın karşısına somut emek biçiminin taşıdığı olumsuzlama dikilir: soyutun birleştirdiğini somut ayırır. İş-gücünün temel ve kendiliğinden hareketleri -Hegelci tahayyül gücünü uyarırsak- fiziksel zorunluluğun kör kuvvetine sahiptir ve türlü itaatsizlik biçimlerinden açık ayaklanmaya kadar, zengin bir potansiyel taşır. Bu olumsuzlama -nicel ve nitel olarak- toplumsal düzeydeki ayrılma dozuna paralel olarak ve soyut emeğin birleşme derecesine ve gücündeki artışa paralel olarak büyür. Soyut emeğin toplumsal düzeyde biriktirdiği bir tür akışkanlık nevrozu

ve gelişme yasasında yarattığı gerilim ve kopuşlar, tüm toplumun gidişatını belirler. Bu akışkanlık görece örtük bir itaatsizlik, bir boyun eğmeyiştir ve her koşulda ve tam da kapitalist gelişme yasasının katı bir disiplin zerk etmek istediği mahalde iş başındadır. Burjuva dünyası bize bu deneyimi hatırlatır ve yüksek sesle yabancılaşmayı protesto eder (bkz. yukarıda "Toplumsal Sermaye ve Toplumsal Emek" bölümü).

Peki, teorik bir proje gerçekliği nasıl bir araya getirir, bu mümkün mü? Yeni model, gerçekliği tekrar kendi çerçevesi içinde nasıl kuracak, onu tam, bileşik bir bütünlük halinde nasıl yeniden biçimlendirecek, bunun imkânı var mıdır?

Bu sorulara, hemen, tüm bunların gerçekte olup biten şeyler olduğunu hatırlatarak cevap verelim. Sermaye, yabancılaşmanın yasını çekip duramaz; birleştirme yolunda mesafe almak zorundadır, çünkü kendi varoluş koşulları sadece bu birleşme sürecinde yatmaktadır. Sermayenin kendi varoluş koşullarını ele vermek gibi bir açık yüreklilik gösterdiği filan düşünülmesin, aslında o, her türlü deneyimi, hatta antagonist deneyimleri bile bu birleşme sürecine katmak durumundadır. O nedenle akışkanlığın (mobility) kapitalist kullanım tarzı acilen bulunmak zorundadır. Roller değişmelidir: toplumsal düzeyde kurulmuş, potansiyel olarak itaatsiz emek gücünün harici dayatmalarına bir cevap olarak, akışkanlık, sermayenin kendi yaşamının bir uğrağı olmalıdır. Sermaye, somut emekte ifade bulan aynı akışkanlığa uygun ve paralel olarak kendisini yeniden yapılandırmalıdır. Ayrıca, kendi maddi temelinden kurtulmasını sağlayacak tekliflere acilen açık hale gelmelidir. Peki ama, aynı, mükemmelleştirilmiş hukuki Devlet modelinin kendi soyut birliği içinde azami akışkanlığa ulaşmak istediğini görmemiş miydik? Teorik bir talep gibi görünen şey, şimdi kendini pratik bir zorunluluk olarak göstermektedir (bkz. Ross, *Theorie der Rechtsquellen*, s.366 ve dev.).

Ancak tüm bunlar son derece genel şeyler gibi duruyor. Şimdi bu birleştirme sürecinin, olumsuzlamadan hareketle, ama onu kabul ederek ve paradoksal bir şekilde onu yeniden kıymete bindirerek kartları nasıl oynadığını araştırmamız ge-

rekiyor. İzin verirseniz bu süreci, yaygın olarak kullanılan iş hukuku örneği üzerinden izleyelim - ama bu tür bir örneğin genel bir geçerlilik taşıdığım ve bu "özel hukukun" gelişmesinde tanık olduğumuz eğilimsel kuvveti akılda tutarak. İş hukuku tarihsel olarak, aslında, somut emeğin tabiatındaki olumsuzlamanın açığa çıkarılması ve kontrol altına alınması yönünde kesintisiz bir girişim olarak tanımlanabilir. İş-gücünün toplumsallaşma süreci ne kadar mesafe katederse, iş hukuku da o kadar çok ve doğrudan Devlete gönderme yapar.

Bu açıdan bakıldığında iş hukukunu bir uçtan bir uca kat eden (ve son derece şematik bir tarzda, sorumluluk ve mücadelelerle dolu trajik bir süreci ifade etmekte kullandığımız) güzergâh, iş hukukunun ilk bildirgelerinden serbest çalışma hakkının kalıcılaştırılması talebine, emeğin sözleşmeye dayalı bir yapı kazanmasında kullanılan aktif araçların oluşturulmasından emek demokrasisi projesine, bir dizi olumsuzlama aracılığıyla ilerleyen güzergâhın ta kendisidir.[52] Sadece tekrar olumsuzlamak ve ardından, belli bir işlev kazandırma adına, yeniden kontrol altına almak için yürümek zorunda kalanların ve böylece genel iktidar düzenlemesine dahil edilen ve kontrol altına alınanların geçtiği bir güzergâhtır bu. Bu tür bir iddia paradoksal görünebilir. Ancak daha yakından baktığımızda hiç de öyle olmadığını görürüz, çünkü, su götürmez bir şekilde, somut emek hukukunun yükselttiği bir dizi pozitif taleple karşı karşıya kaldığımız yerdir burası. Örneğin "çalışma hakkı", evvela, üretim mekanizmasına katılma çağrısında vücut bulan pozitif bir içerik olmaktan çok, işçi sınıfının, istediği gibi mübadele ilişkisine giren bir sermayenin kör dinamiğini reddedişinde vücut bulan negatif bir içeriktir. Ünlü serbest çalışma hakkı, her şeyden önce, işçinin makinenin bir uzantısı olarak kullanılmasının reddidir, işçinin kör bir süreç olarak üretime tahsis edilmesinin reddidir - yoksa kapitalist üretim akışkanlığı içerisinde somut emeğin nitelik kazanması

52 İş hukukunun oluşumunu sağlayan bu tarihsel hareketlerin daha sonra modern Anayasalara dahil edilmesi, iş hukuku disiplinin farklı ama birbirine bağlı uğrakları olarak bu Anayasalarda yer alması hiç de tesadüf değildir.

yönünde bir arayış değil. Ancak, hukuk ve iktidar yakasından bakıldığında bu haklar, yukarıda belirtilen pozitif içeriklerden başka bir şey ifade etmez ve sonuçta, bu pozitif işlevleri itibariyle, serbest emek-gücü pazarının oluşum ve tanımlanmasında elzem ve gelişmenin ihtiyaçlarına uygun unsurlar olarak kabul edilir.

Bu söylediklerimiz iş hukukunun sonraki evreleri yani, emeğin toplu sözleşme süreci ilkelerinin vazgeçilmez ve emek demokrasisinin tahayyül edilebilir hale geldiği ve tartışıldığı evreler açısından da eşit ölçüde doğrudur. Burada somut emeğin ortaya koyduğu olumsuzlama, kolektif, genel bir yapı kazanır. Önce sendikal, sonra politik biçimler altında örgütlenir ve fiilî, yıkıcı etkisini sınırlı bir çevreden tüm toplumsal düzene yayar. Hukuk ve iktidar yakasından bakıldığında, bu olumsuzlamayı olumsuzlama olarak kabul etmek, onu pozitif bir şekilde değerdeğişimine tabi tutmaktan ve birikim sürecinde pozitif bir işlev görecek bir konuma oturtmaktan başka bir şey olamaz. Olumsuzluk bir değerdeğişimi sürecinde bir olumluluk mertebesine çıkarılır, havuçla ya da sopayla, gelişmeye hizmet eden pozitif bir unsur gibi davranacak şekle dönüştürülür.[53] Bu yeniden değerlendirme yalnızca Devlet eliyle, yani mücadelenin genelliğini kendi bünyesine hapsedebilecek genelliğe sahip bir yapı düzeyinde gerçekleştirilebilir.

Bu sonucun altını çiziyoruz. Çünkü bir yandan çatışmalı toplumsal gerçekliğin kararlı istikametini gösterirken, bir yandan da, iş hukuku somut, özel bir hukuk, kusursuz bir şekilde tüm bir Devlet yapısına yedirilmesi mümkün olmayan bir hukuk olarak kaldığı sürece, olumsuz kuvvetin potansiyel varlığını koruduğuna işaret eder. Olumsuzlamanın olumlamaya dönüşümü, yani olumsuzlamanın olumsuzlaması, sadece, gözümüzü toplumsal hayat ve fiilî ilişkiler bütünlüğüne diktiğimiz zaman ortaya çıkar. Ancak o zaman, "Devlet hukuku, en

53 Bu projenin görece en eksiksiz uygulandığı yer, öyle görünüyor ki, Ingiltere iş mevzuatı ve bu bağlamda ortaya çıkan tartışmaların yatıştırılmasına yönelik stratejilerdir. Bkz. Mario Grandi, "La risoluzione delle controversie di lavoro in Gran Bretagna".

azından emek ilişkileri alanında, çeşitli egemen çıkarların dayattığı bir üstyapı olma özelliğini kaybederek, çıkarların tanımlarına içkin ve bu çıkarlar arasındaki dengeden ve onların genel örgütlenme tarzından doğan bir biçime bürünebilir" şeklinde bir söz telaffuz edebiliriz (Prosperetti, "Lo sviluppo del diritto del lavoro in relazione alle modificazioni della vita economical,", s.45). Bu, aynı şekilde, olumsuzlamanm uğraklarına somut bir dikkat sarf etmedikçe, ideal bir modelin gerçeklik kazanması imkânsızdır, demeye gelir. İdeal modelin gerçekliğe tercümesinde kilometre taşı, olumsuzlamadır. Sadece olumsuzlamayı görmek, kabul etmek şartıyla yeni bir inşa girişiminde bulunabiliriz - bütünlüğün aynı çelişkide dışa vuran anlamından, sentez evresine kesin bir yapı ve somut kiplikler vazeden bir anlamdan başka hiçbir şeyle tanımlanması mümkün olmayan bir yeniden inşa.

Sermayenin Aydınlanması

Olumsuzlamanın olumsuzlaması ve somut emeğin süreç içinde kutsallaştırılması

Sermayenin, olumsuzlamayı farkederek ve değerdeğişimine uğratarak, kendi olgun varoluş modelini nasıl belirlemeye koyulduğunu gördük. Şimdi, o kusursuz tamlığı ve ihtişamıyla sermayenin kendi fiilî düzenlenme projesini nasıl geliştirdiğini göreceğiz. Olumsuzlama olumsuzlanır ve biçimsel model, olumsuzlamayı olumsuzlayarak ya gerçeklik denizinde batar ya da, daha iyisi, gerçekliği kendi içinde yüceltir. Her iki durumda da sermayenin aydınlanması söz konusudur: her türlü olayı, her türlü zıtlaşmayı kendi içinde çözme umudu ve gayreti, kendi başına her türlü gerçekliği aydınlatma projesi. Bu şekilde her türlü zıtlaşma belli bir ifadeye kavuşturulmalı ve somut emek, kapitalist gelişme sürecinde, her türlü yabancılaşma ufkunun ötesine geçerek, kendini hakikat mertebesine çıkartarak, özgür bir emek olarak davranmalıdır.

Aşağıda göreceğimiz gibi bu durumun ortaya çıkmasına vesile olan koşullar, bir yanda, katı bir birleştirme ve soyutlaştır-

ma perspektifi altında, usule dayalı aracılık türlerinden oluşmuş biçimsel bir modelin varsayılmasına ve, diğer yanda, gerçek ve her daim mevcut muhalif içeriği farkedilmiş, ama, bu sıfatıyla da bütünsel bir aracılık projesinin bir işlevi haline dönüştürülmüş bir maddi belirlenim boyutuna işaret eder. Model, belli bir çabayla ulaşılmış bir sentez olacaktır. Öyleyse bu emek mahsulü modelin özelliklerine biraz bakalım. İlki, sürecin birliği tarafından tanımlanmıştır: toplumsal düzeyde kapitalist üretimin temelini oluşturan karmaşık ilişkiler sistemini tam kalbinden yakalama zorunluluğu bulunan, gerçek çelişkilerin cesur bir tasarımından oluşan bir birlik. Bu birlik, gelişme sürecinin getirdiği, dayattığı bir şeydir ve gelişme sürecinin ötelenmesinin bir koşulu olarak kalır; yani, modelin en genel, dolayısıyla da en biçimsel özelliğidir. O yoksa kapitalist gelişme de yoktur. Öyleyse, negatif bir açıdan modelin bu özelliği, gelişmenin bir şartı olarak varolduğu ölçüde, model dahilinde, aracılığın saf ve yalın bir şekilde olumsuzlandığı bir uğrak söz konusu olamaz iddiasının desteklenmesine yarar. Bu özellik asgari, ama aynı zamanda zorunlu koşuldur (bkz. yukarıda "Emeğin Kuruluş Yapısına Duhulünden, Kuruluş Yapısına Duhul Modeline" ve aşağıda "Sosyal Devlet" başlıkları).

Ancak yaptığımız son tespit, bizi modelin ikinci özelliğine götürür. Model dahilinde son kertede herhangi bir olumsuzlama söz konusu olamasa da, olumsuzlama, tüm uğraklarda karşımıza çıkabilir. O nedenle model, ona olumsuzlamanın üstesinden gelme kapısı aralayabilecek, usule dayalı bir yapıya bürünür. Ancak burada söz konusu olan, modelin biçimsel yeniden tasavvurunda tanık olduğumuz usule dayalı yapı değil, kesintisiz mücadele dalgaları üzerinde sürekli olarak, durumun özgüllüğüne göre ve aktif bir şekilde yeniden inşa edilen bir dengenin gerçek, somut ve şaşmaz usule dayalı yapısıdır. Bu aşamada hukukun, müdahil tarafları, onların karşı koyuş ve mücadelelerini anlamadan varolması imkânsızdır - yani geçerli, yürürlükteki normların kabulü gibi bir durum yoktur. İster eski bir düzenlemenin uyarlanmasıyla, isterse yeni bir düzenlemeye gidilerek sağlanmış olsun, denge, her durumda,

sadece usule dayalı bir tarzda, sadece müdahil tarafların tanınması ve uzlaştırılması esasında kurulabilir.[54]

Modelin bu ikinci özelliği üzerinde biraz daha durmakta yarar var. Sürecin tüm düzenlemelere hitap edecek şekilde yaygınlaşması, bakış açısına göre, olsa olsa, genel bir çözüm şekli, analojik bir yeniden tasavvur girişimi ya da bir azami program olarak gözükecektir (bkz. Herz, s.12-13). Oysa, yokluğunda modelin -ve daha da önemlisi, çağdaş kapitalist gelişmenin- bir hayal olacağı bir olgudur bu. Bu anlamda süreç, düzen(lemen)in oluşum ve geçerliliği konusundaki geleneksel imgeye eklenmez, onun yerine geçer. Yani, "özneleri önceden belirlenmemiş [ve] sırası, aşamaları bir hukuki norm tarafından önceden atanmamış ya da bir zorunlu kılınmamış çeşitli irade merkezleri, müdahale, işlem ve kararların, dinamik oluşumu, diğer yandaki, tayin edici özne ve büroların bir karar ya da nihai eylem oluşturmayı amaçlayan normatif yasalarla önceden belirlenmiş ve nedensel bir sıra içindeki fiiller manzumesi" ile çekişirken, süreç, usulün yerini alır (Alberto Predieri, *Pianificazione e costituzione*, s.430). Bu bağlamda usul önsel bir mantıksal gerçekliğe sahiptir, oysa süreç boylu boyunca bir zaman silsilesine gömülmüştür (bkz. F. Benvenuti, "Funzione amministrativea, procedimento, processo"). Süreç, bir çelişkiye ev sahipliği etmesi anlamında, tümüyle diyalektiktir. Kısaca tarihsel olarak kurulur ve şekillenir - maddi toplumsal üretimin biçimsel çözüm modellerine taşıdığı belirlenimlilikle birlikte. Hukuki ve kurucu süreç toplumsal emek gücünün akışkanlığının yeniden değerlendirilmesinden oluşur. Somut emeğin ürpertici kaosunu gerisin geri teskin edici, uzlaştırıcı soyut emek projesine götüren mekanizmadır bu.

Bu mekanizmanın işlemesi, uzlaştırma sürecinde soyut emeğin referans noktası olarak kalmasına bağlıdır. Vakti geldiğinde ya da usule bağlı olarak ortaya çıkan mücadele, soyut

54 Bu konuda hukuki açıdan en parlak açıklama Ernst Herz'in *Anspruch und Norm in Arbeitsrecht*'inde getirilir. Herz burada iş hukuku esaslı yaklaşımın sınırlarını hızla geçerek buradaki kalıcı unsurlara yönelir ve başarılı bir şekilde, süreci Devletle buluşturan bu unsurları ortaya koyar.

emekte, kendini uzlaştırılmış, o nedenle de çözümlenmiş bir durum olarak sunmak zorundadır. Güzergâh yine buradan başlar - giderek artan bir uzlaştırma temposuyla varılan birlikten, giderek düşen bir eklemlendirme temposunda kurulan bir birliğe doğru: ilkinde usul, ikincisinde örgütlenme esastır. Söylemeye bile gerek yok ki, yaptığımız sadece teorik bir ayrımdır. Tarihsel olarak süreçler kendilerini soyut emeğe bağlamak ve orada bir arada tutmak zorundadır. Mücadelenin paradoksu, bir konsensüs altında yatıştırılmış ve bir birlik altında yeniden değerlendirilmiş paradoks, şimdi tersinden, birlikten örgütlenmeye giden güzergâhta yeniden üretilmektedir. Mücadele tekrar ortaya çıkar ve oyunu yeniden başlatır. Böylece çeşitli uğraklar da bir araya gelmiştir; bir hukuk teorisi bağlamında, bir yanda sürecin yayılmasından söz edilirken, bir yandan da sözleşme ve kuruma dikkat çekilmesi hiç de tesadüf değildir. Bu bize, örtük bir şekilde, bilfiil devreye sokulan ve teorinin eski hesapları kapatmak için başvurmak zorunda olduğu yeniden birleştirme girişimini anlatır, çünkü eski teorik cephaneliği zorlayacak, havaya uçuracak olan odur.

Mücadele böylece bir konsensusda yatışır - ya da daha doğrusu, hukuki imgelerle konuşursak, süreç sözleşmede karara bağlanır ve kuruma taşınır. Karşı karşıya geldikten sonra her biri kendine özgü, somut bakış açısını baş köşeye oturtan farklı kuvvetler, anlaşmada, rızada uzlaşmışlardır. Bu rıza toplumsal bir görünüme bürünür. Bireysellikler ortak bir payda keşfeder ve bu payda altında uzlaşırken, aynı zamanda şemsiyesi altında buluştuğu toplumsal bir payda da keşfeder - bu rıza belli bir çatışmasallık sınırının ötesinde, temel ortak yaşam normlarının beslediği bir toplumsal gereklilik haline geldikçe, tüm bu anlatılanlar çok daha büyük bir geçerlilik kazanır.[55]

İşte modelin gerçekten bir koşul ve hipotez biçimini aldığı

55 Bu bakış açısıyla, sözleşmenin yaygınlaşması teması ile sürecin yaygınlaşması arasında (yeni bir bileşime varma zarureti ile çatışmanın yağunluğu arasında dolaysız ve doğru bir orantı olduğu ölçüde) ters orantılı bir benzerlik vardır. Bkz. Rudolf Reinhardt'ın mükemmel çözümlemesi, "Die Vereinigung subjektiver und objektiver Gestaltungskräfte in Verträge".

üçüncü özelliği budur: - birlik ve usulî özellik, onları eklemleyen mücadele unsurlarının ötesinde, onları sabitleyecek bir konsensüs temeli bulur. Usulî özellik, bu noktada, bir örgütlenme haline gelmelidir: usule dayalı ve açık anlamlı bir örgütlenme, ama her zaman düzen(lemen)in birliği içinde kalan, onun nihai hedefine, yani toplumsal bütünlüğün soyut emekte, onun birikim ve gelişme projesinde senteze kavuşması hedefine duyarlı bir örgütlenme. Model artık kusursuzluğa kavuşmuştur. Mit tamamlanmıştır. Usule dayalı uzlaştırmanın döngüselliği, onun örgütleme garantisidir; artık hiçbir unsur bağımsız ya da ayrı kalamaz. Onların birliği, düzen(lemey)i oluşturur.

Burada birbiri ardına sayısız örnek sıralayabiliriz. Ancak, tek tek teorilerin hareketlerini gözlem altına almak yerine, kamu hukukunun sergilediği en genel eğilimlerin işaret ettiği yöne doğru bakmak çok daha yararlı görünüyor: yani bizim yeni Devlet adını verdiğimiz, takip ettiği usulün biçimi bakımından planlamacı ve politik biçimi bakımından sosyal diye adlandırılabilecek bir Devlete doğru.

Sosyal Devlet

Devletin başvurduğu siyasal bir düzenleme ve özgür emek Cenneti olarak demokratik programlama

Öyleyse, planlanmış sosyal Devletin bu modelin tamamlanmış gerçekleşme biçimini oluşturduğu su götürmez bir olgudur.[56] Projenin birliği, gerçekleşme sürecinin usule dayalı eklemlenişi ve tüm hareketin uygun bir şekilde örgütlenmesi: modelin, planlanmış sosyal Devlet içinde somut bir şekilde işlediği görülen unsurlarıdır bunlar. Model burada, kısaca, pozitif ve kurucu bir gerçekleşme imkânını, tarihsel olarak kendi tasavvurunu tasdik eden ve -ta başından beri onun bir ürünü olan- emeğin kuruluş yapısına duhul sürecini baş köşeye otur-

56 Bazıları aralarında ayrım yapmaya çalışsa da (ki bize gereksiz görünüyor) biz, "planlama", "programlama", vb., gibi terimleri burada aynı anlamda kullanıyoruz.

tan bir gerçekleşmeyi keşfeder: biçimleri, etkinlik dozunu ve geçerlilik alanını yaygınlaştıran, emekteki toplumun tüm normatif etkinliğini birleştirecek ve yönlendirecek istisnai değeri göz önüne seren bir gerçekleşme sürecini. Bu noktada bir kere daha tekrarlamakta fayda var ki, sermaye toplumsal düzeyde ne kadar gelişirse, değerlenme sürecinin belirlenmesinde emek-değerin birliği de o kadar tam ve eksiksiz bir şekilde tasdik edilmiş olur. Değerlenme sürecinin emek üzerinden sağladığı birlik, kapitalist toplumsal birlik projesinin yoğunluğunu dışa vurur.

Bu, planlanmış sosyal Devletin hukuki gerçekliğine ışık tutar. Model, aynı zamanda bir proje olması ölçüsünde, değerin toplumsal alemde gerçekleşme mekanizmasını ifşa eder. Bilimsel ufkun birciliği, değerin gelişmesi açısından olsa olsa pozitif bir ortam olarak sunulabilir - onun yoluna çıkan herhangi bir engel yoktur. Değerlenme sürecinin yalnızca emek üzerinden gerçekleşebilir olmasının ve bu kabul üzerine kurulu projenin genelliğinin (hukuk bilimince hiç vakit geçirmeden hakkı verilen) ilk sonucu, dolayısıyla, emeğin bu noktada, değerlenme ve örgütlenmeye odaklanmış kolektif, toplumsal bir mekanizma olarak sunulmasıdır. Hukuk biliminin bakış açısı tümüyle altüst olur: onun amacı önceleri anlamaktı, oysa şimdi yeniden inşa etmektir. O nedenle, örneğin, hukuki bir referans noktası olarak tüm toplumsal düzen(lemey)i emekte birleştiren maddi anayasa, burada *à rebours** genel toplumsal amacın bir ifadesi olarak beyan edilir ve sunulur. Bir hukuki referans modelinden bir siyasal eylem projesine, anlamak için önceden hazırlanmış bir şemadan, kurulu bir iktidara pozitif destek veren kurucu bir güce dönüştürülür.

Demek ki "planlama"nın anlamı şudur: emeği toplumsal değerlenme sürecinin yegâne temeli kabul ederek tüm hukuki, sosyal ve siyasal düzen(lemey)i onun suretinde yeniden inşa etmek. Bu bağlamda planlı normasyonun nasıl sadece Devlet yapısının tikel ögelerini değişikliğe uğratmakla kalmadığı-

(*) Fr.: Tersine, gerisin geri - ç.n.

nı, aynı zamanda Devletin genel siyasal biçiminin fiilen yeni bir şekillenmesi olduğunu da anlayabiliyoruz.[57] Bunun gerisindeki etmen, planlama faaliyetinin, değerlenme sürecinin birliğini emek üzerinden gerçekleştiren bir faaliyet olması ölçüsünde, yayılgan ve nüfuz edici ve, nüfuz ediciliği ölçüsünde de genel bir faaliyet olmasıdır. O ancak küresel olarak varlık kazanabilir ve bu genelliği gerçeğe dönüştürecek şekilde yapılanmak zorundadır.

Düzen(lemen)in usule dayalı oluşum ve aralıksız yeniden yapılandırılma tarzı, Devletin yeni özgün biçimini belirler. Planlamanın usul esasında eklemlendirilmesi ihtiyacı, barındırdığı tüm konsensüs ve karşı koyma ögeleriyle birlikte bütünlüğün kontrol altına alınması ve tüm bu ögelerin genel proje bünyesinde eşit ölçüde iş gören birimler haline dönüştürülmesi zorunluluğundan doğar. Burada hareketin bu usule dayalı yapısına karşı koyan kuvvetler şu an bizi ilgilendirmiyor: her türlü spekülatif, üretken-olmayan sermaye biçimi bu projeye muhaliftir, tıpkı kurumları felç edici bir hareket olarak boy gösteren her türlü toplumsal itaatsizlik biçimi gibi. Bu kuvvetleri bir kenara bırakıyoruz.[58] Burada bizi ilgilendiren esas konu, genel hareketin usule dayalı eklemlenme biçimidir: (daha önce gördüğümüz gibi) belli bir anlamda diyalektik bir yapı gösteren, karşı koyuşları, zıtlaşmaları, duraksız bir hareket içinde uzatmalı uzlaşmalara dönüştüren bir biçim. Emeğin değerlenme sürecinin sürekliliğini toplumsal bir düzeyde tesis etmesi ölçüsünde, ancak toplumsal olabilecek bir biçimdir bu.

Bununla birlikte bu "toplumsallık" konusuna açıklık getirmemiz gerekiyor. Bu, somut olarak belirlenmiş, sonsuz çeşitliliği içinde tüm toplumsal oluşumları kucaklayan, onları bireysel ve tarihsel olarak belirlenmiş kerteleri içinde kavrayan bir

57 Devlet biçimine yönelik planlama çalışmalarında kararların yine Devlette toplanması konusunu ele alan çalışmaları daha önce vermiştik. Örneğin bkz. Crisafulli, "Appunti preliminari sul diritto del lavoro nella Costituzione", s.163 ve Predieri, *Pianificazione e costituzione*, s.35 ve dev. ve 323 ve dev.

58 Siyasal partiler arasındaki çatışmaları ele alan benzer bir tartışma için bkz. Antonio Negri, "Lo Stato dei partiti".

toplumsallık olmalıdır. Bu açıdan bakıldığında, emek dünyasında ortaya çıkan ve burada tek bir proje altında birleştirilmesi gereken tekil kerteler arasındaki ilişki, toplumsal güçler arasındaki bir ilişki olarak gözükür. Aracılık ya da uzlaştırmanın yapısı, bu somut bireysellikler temelinde geliştirilmelidir. Devlette geleneksel kuvvetler ayrılığı kavramına duyarlı amme hukuku teorisi, burada bazı temel analoji ve yenilikleri keşfetme imkânı bulur. Ancak her türlü analojinin ötesinde, bu kategorilerin devindiği ortamın kendisinin çok önceden derin bir değişim geçirdiği fark edilmelidir. Doğrusunu söylemek gerekirse, burada, (toplumsal anlamda nasıl tanımlanmış olursa olsun) "kamusal" güçlerle değil, bir dizi "toplumsal" güçle karşı karşıya geliriz, oysa kuvvetler ayrılığı ve birliğinin toplumsal düzeyde kurucu bir işlevi vardır. Kuvvetler ayrılığının eskiden yerine getirdiği teminatçı işlev (kamusal karşısında özelin teminat altına alınması) devre dışı kalır, öyle ki bu kategoriler sürecin "devrimci" akışı içinde lağvolmuştur. Kurulmadığı sürece hiçbir güç kendi çevresinden dışarı taşamaz. Nihayetinde planlanmış Devlette kurulduğunda ise, projenin seyri içinde yeni konsensüs arayışları uğruna gerisin geri kurucu değişim dalgaları arasına fırlatılır. Kuvvetler ayrılığının getirdiği hâlâ belli bir teminat söz konusudur, ama paradoksal bir şekilde, gerçek, hatta kısa ömürlü birliklere ulaşılmasından sonra, ayrımın yürürlükte kalabildiği, kalıcılaşabildiği ve yeniden üretilebildiği ölçüde, o kadar. Usule dayalı hareket biçimine özgü "toplumsal" şekil budur; karşılaşma, çatışma ve uyumun toplumsal boyutunu öne çıkarır. Kamusal güçlerin ayrılığı teorisiyle benzerlik fazla ileri gitmez. "Toplumsal güçler"in toplumsal eklemlenişinden bahsetmek ve, bireyselden kamusala, toplumsal diyalektiğin tüm genel kurucu uğraklarını bu kategoriye dahil etmek daha doğrudur.

Bu konuda örnek olarak, usule dayalı toplumsal mekanizmanın son derece önemli ögelerini oluşturan sendikaların başına gelenlere bakmak yeter. Aslında sendikaların doğası sorununu onların usule dayalı toplumsal mekanizmadaki rollerinin analizinden ayrı düşünmek, tam bir çıkmaz sokaktır. Oysa sorun,

usule dayalı toplumsal mekanizma esasında ele alındığında, sendikaların hukuki doğası meselesi ve özellikle de özel ve kamusal karakterleri üzerine yürütülen polemik bir anda ortadan kaybolacaktır. Usule dayalı toplumsal mekanizma kendi içinde, kendi değer-yaratıcı (valorizing) hareketi içinde, çatışma öznelerini yeniden tanımlar. Bu ögeler kavrandığında, usule dayalı mekanizmada rol alan aktörlerin hukuki doğasının, bunların sürece katılmakla kazandıkları şey olduğu açıkça görülür.[59] Planlama sürecinde özel ve kamusal arasındaki ilişki sorununda da aynı şey meydana gelir, çünkü ilişkinin harekete geçirilmesiyle birlikte bu tür ayrımlar tümüyle ortadan kalkar. Sürecin yasası, onun etkin işleyişinden ibarettir ve sürecin genel hareketinde bu etkinlik öznelerin gerçek doğalarını, onların işlevine ve çoğu kez sadece konumlarına bağlı doğalarını şekillendirir. Usule dayalı mekanizma tarafından, onun kalp atışları ve tarzları tarafından belirlenmeyen hiçbir hiyerarşi ayakta kalamaz. Kontrol katları sürece dahil olan tarafların denkliğinden, eşit karşılıklı ilişki hakkı içinde kendi eşi üzerinde baskı yapan, kuvvet uygulayan taraflardan ibarettir - ve tüm bunlar sadece uzlaşma sürecinin sürekliliğine varır.[60]

İtiraf etmeliyiz ki bu süreç, burjuva toplumunun hem pozitif miti hem de ilk günahı olan öznelerin tam özgürlüğü idealinin bir gerçekleşmesi gibi görünür. Burada sahiden anarşinin son sınırına varmıyor muyuz, en azından Devletin, adı ne olursa olsun, önceden tasarlanmış bir üstünlük taşımaması anlamında? Bu mutlak toplumsal uzlaşma ufku varsayımı, planlama sürecinde Devletin müdahalesini dışlar görünmüyor mu? Gerçeklik düzeyine inildiğinde planlamacı aktör bu nok-

59 Sendikaların hukuki karakteri (özel mi yoksa kamusal mı?) tartışmasında bir örnek olarak, bkz. Esposito (*La Costituzione italiana*, s.151-79) ve Mortati ("Il lavaro nella Costituzione", s.197) arasında halen devam eden tartışma. Predieri, tartışmanın bu şekliyle son dönemlerde önemini nasıl kaybettiğini ve onun yerine, planlı Devlet faaliyetleri içerisinde sendikanın yeri konusuna kaydığını gösterir. Bkz. *Pianificazione e costituzione*, s.437.

60 Bu sonuç, Luigi Mengoni'ni ticari kontrol biçimleri sorunuyla ilgili analizinde büyük bir güven ve açıklıkla ifade edilir. Bkz. "Recenti mutamenti nella struttura e nella gerarchia dell'impresa", özellikle s.694-99).

tada tuhaf bir paradoksa yakalanır: planlama sonuç itibariyle Devletin, ona tümüyle kendine has bir dizi (koordinasyon amaçlı ya da yönetsel) müdahale olanağı kazandıran bir biçiminden başka bir şey değildir, oysa aynı uğrakta planlama süreci yeni bir anlam kazanmakta, Devletin sönme biçimlerinden biri olarak, saf Devlet tanımına karşı toplumsal devlet tanımının yüceltildiği bir süreç olarak algılanmaya başlamaktadır. Acayip bir paradokstur bu, ama olgun sermaye miti yine de onun üzerinde yaşamaya devam eder. Sermaye, bu pozitif mite bir halel getirmeden, planlama sürecinde güç ve zulmü tahammül edilmezlik sınırlarına vardırmak için Devleti kullanma, ve böylece planlama için gerekli konsensüs paylarını koruma ihtimalini ortadan kaldırma gibi bir riske girer. Yani planlama, son kertede, bir özgür emek Cenneti olmak ister: gruplar halinde bir araya gelmiş, gruplar arası ilişkilerde uzlaşma sağlamış, genel toplumsal düzeyde örgütlenmiş, ama her zaman özgür emek, serbestçe bir uzlaşmadan diğerine geçen, kendi yasasından başka yasa tanımayan ve böylece kendi özgürlüğünü onaylayan özgür emek.

Demokratik planlama modeline bakarak bu durumu çok daha açık bir şekilde anlayabiliriz. Burada tam ve kusursuz bir döngü söz konusudur. Planlama indeksi (Devleti esas itibariyle sürecin çıkış noktası olarak tahayyül eden kurgusal bir varsayımla) Devleti temel alır, Devletten yola çıkar ve nihayetinde tekrar Devlete döner. Ancak sürecin gelişimi, sürecin bütünlüğüne tabi kılınmış çok sayıda öznenin katılımını gerektirir. Çeşitli koordinasyon düzeyleri, indeks değiştirme prosedürleri, nihai amaç ve karşılıklı kontrol altındaki eşler (reciprocals), sonuçta, tümü de sürece uygun, daha doğrusu süreç açısından vazgeçilmez öyle bir ilişkiler ağı yaratır ki, gerçeklikte, süreçteki aracılar, bir dairenin çevresini oluşturan noktalar gibi sonsuz olabilir. Sürece tek bir merkez atfetmek, ancak bir uylaşmayla sağlanabilir (örneğin bkz. Predieri, s.219-20 ve 417 ve dev.). En genel uylaşım konusuysa Devlettir, ama dikkat edin sadece bir uylaşım. Tümüyle hiyerarşik bir dizi ögenin devreye sokulması gibi bir tehdit ve, aslında son derece

akışkan ve sürekli olması gereken bir uzlaşma sürecin kırılması gibi bir risk taşıdığı için, çoğu kez projeye zarar veren bir uylaşımdır bu.

Model böylece kendisini gerçeğe dönüştürme yoluna girmiştir. Takip eden bölümde ne ölçüde başarılı olduğunu göreceğiz. Şimdilik, modelin, en azından sermaye bilimi dahilinde belli bir gerçeklik taşıdığını vurgulamakla yetinelim. Olgun sermaye kendini böyle tahayyül eder, kamusal olarak böyle açıklar ve içinde büyüdüğü iktidar yapısına böyle tutunmak ister. Bu ise bir analiz başlatmak için yeter sebeptir.

IV. Burjuva Otorite Teorisi Modelinin Eleştirisi

> Böyle bir evrensellik düzeyine ulaşmış ihtiyaç ve emek, kendileri adına ... muazzam bir ortaklık ve karşılıklı bağımlılık sistemi inşa eder, etrafta gezinen, serseri bir mayın gibi bir o yöne bir bu yöne savrulan, ama vahşi bir hayvan gibi sürekli itaate zorlanması, dizginlenmesi ve evcilleştirilmesi gereken ölü bir hayat [Beherrschung und Bezähmung].
>
> G.W.F. Hegel, *Jenenser Realphilosophie*, cilt 1, s.239-40.

> Sabırlı bir sesle "Elbette onda birşeyler var" diye cevap verdi Kont Leinsdorf. "Ama benim hâlâ aklımın almadığı şey şu - biz her zaman insanların birbirini sevmesi gerektiğine ve bunun için Devletin güçlü eline ihtiyaç olduğuna inanırız, peki ama bir gün apansız 'ya bu ya o' diyecek olursak?"
>
> Robert Musil, *The Man Without Qualities*, cilt 3, s.419.

Diyalektiğin Dertleri

Yeniden-birleştirme Sisyphos'unun emeği; ya da daha doğrusu, kapitalist özeleştiri ve bir otorite teorisi ihtiyacı

Peki yukarıda anahatlarını verdiğimiz model sahiden çalışıyor mu? Modeli belli bir tanıma, ardından da tamamlanmış bir görünüme zorlayan ihtiyaçları (ki çoğu kez ona mitsel bir nitelik atfeder) görmüştük. Ama şimdi sorun tanıma ilişkin de-

ğil esasa ilişkindir - mesele, bir bilimsel hipotez değil tarihsel doğrulama meselesidir. Kısaca, modelin çalışıp çalışmadığını göstermek gerekiyor. Model sahiden gerçekliğe dönüşüyorsa, bunu mümkün kılan nedenleri, koşulları ortaya çıkarmalıyız: diğer bir deyişle bu gerçekleşme, modelin bakış açısından görüldüğü gibi, biçimsel bir bütünlüğün içsel somutlaşma ihtiyaçlarına cevaben mi yoksa, modelin önüne farklı güzergâhlar koyan, başka ve daha güçlü birtakım ihtiyaçlara cevaben mi ortaya çıkmaktadır? Son olarak, modelin, tedrici bir şekilde somut bir tarihsel pozitifliğe bürünen bir ideal mi, yoksa, mutlulukçu (eudaemonic) bir mit içinde, tepeden tırnağa farklı bir doğaya sahip gerçek toplumsal işleyişi gizleyen ve bozan bir mistifikasyon mu olduğuna bakmamız gerekiyor.

Aslında bu sorulara toptan cevap verilebilir. Kendimize soracağımız bir soruyla işe başlayalım: söz konusu model, kendi gerçekleşme sürecinde herhangi bir çatışkı (antinomy) sergiliyor mu? Evet, birçok ve son derece vahim çatışkılar söz konusudur. İlki şu: toplumsal bütünlüğün birliğinin tek bir değerlenme ilkesi etrafında, özellikle üretken emek kavramı etrafında sağlanması demek, soyut emek ile somut emek arasındaki çatışmanın yeniden ve yeniden açılması demektir. Ancak, birlik belli durumlarda değil, çatışmanın toplumsal düzeyde yığılmasına gebe amansız bir gerilim altında bu tür bir çatışmaya yol açmaktadır. Modern fabrika sistemiyle doğan üretken emek, fabrika modelini tüm bir topluma dayattığında, fabrikadaki üretken emeğin kurucu çelişkisi lağvolmaz, katmerlenir. Tek tek tüm kapitalist üretim ilişkilerinin tabiatında mevcut olan çatışmasallık yayılır ve açgözlü bir avcı gibi her türlü toplumsal hareketin peşine düşer - bulaşıcıdır ve her türlü sentezi altüst etmeye muktedirdir. Ne ironiktir ki bu anlattığımız, sosyal Devlet modelinin ta kendisidir! Devlete, her türlü çelişkiyi çözebilecek bir diyalektik atfedilmişti, ama bugün, tam da bu diyalektik nedeniyle çok daha kapsamlı bir çelişkiyle karşı karşıya kalınır. Modelin diyalektiğinden beklenen sakin, barışçı bir ufuk inşa etme imkânıdır, oysa o, bu tür dertlere yol açmaktadır! Çelişki şimdi bir bütünlüğü diğerinin karşısına koy-

maktadır; şimdi tüm toplum çözümlenmemiş ve çözümlenmesi olanaksız bir gerilimler sahası olarak yeniden şekillenmektedir. Soyut emek modelindeki somut çatışmasallığın yatıştırılması, gerçeklik düzleminde, bir arzudur, ama bilfiil tatmin edilmesi mümkün olmayan - ya da, daha doğru bir deyişle, bir tür Sisyphos gayretidir, sürekli olarak kesintiye uğrayan, sürekli başa dönen ve şimdi her zamankinden çok daha imkânsız bir sentez. Ancak bu tespitler, yaptığımız inceleme çerçevesinde ilk gözlemlerden başka bir şey değildir. Genel bir durum olarak dışa vuran bu tür bir çelişkinin modelin belli bir formülasyonunda, onun ögelerinde, kısaca, bu fiilî durum çerçevesinde, eklemleme girişimlerinde denetim gücünü ve çözüm girişimlerinde barışık bilinci temsil etmek zorunda olan tüm bilimsel aygıtlarda nasıl boy gösterdiğini gördüğümüzde, mesele çok daha ilginç bir hal alacak. Modelin birliği hâlâ, tüm çabalardan sonra ve tüm gayretlere rağmen, sadece teorik bir birlik olarak kalır. Birleşmenin diyalektiği sadece soyut olarak yürürlüktedir, öyle ki, model tamamlandığında ve iş, maddi olarak işleyip işlemediğini görmek için onun gerçeklik düzeyine indirilmesine geldiğinde, modeli oluşturan ögelerin tek tek dağılmaya başladığı görülür. Öyle ki birlik süreci adeta tümüyle faydasız ve boştur, model sanki sadece amuda kalktığında, tepe taklak olduğunda iş görmektedir.

Normların üretimi yakasından bakıldığında düzen(leme), sürecin birliği ve kaynakların çokluğu arasında tutarlı bir ilişki tesis eden yalın bir meşruiyet ufku olarak sunulmakla birlikte, gerçeklikte, söz konusu ilişki adeta ortadan kaybolmuştur. Çatışmasallığın çözülemediği bir durumda hukukun geçerliliğine inanmak için hiçbir gerekçe de kalmamış demektir. Çatışmanın çözümsüzlüğü arada tutarlı ve meşru bir sürekliliğin oluşmasını engellemektedir. Öte yandan, uygulama yakasından bakıldığında, genel ve soyut normlar ile belirli, somut amaçlar arasındaki ilişki de, düzen(lemey)i toplumsal işleyişinin genelliği ve belirliliği içinde sürekli yeniden inşa etmek zorunda olan ilişki de gözden kaybolur. Çatışmasallığın dindirilmesi hiçbir zaman mümkün değilse, kanuni hükümlerin,

akli hesaplamanın ve, dolayısıyla, düzenli gelişmenin yeri doldurulamaz ögesi olan hukukun kesinliğinin de önü tıkalı demektir.[61] Burada ne idüğü belirsiz kararlılık hatırlatması (ki çatışmasallığın toplumsal ilanının bir sonucudur) adeta, hukuki sosyal Devlet modelini yarı yolda koymaktan, çıkmaz bir sokakta kontağı kapatmaktan başka bir şey değildir.

Buna rağmen söz konusu modelin, hukuk bilimi tarafından savunulduğunu, sürekli ve yeniden ayağa dikilip meydana sürüldüğünü görüyoruz. Model bir şekilde işler; barındırdığı çatışkılar onun pratikte iş görmesini engellemez. Peki temeli böylesine kararsız ve kuruluş yapısı böylesine soyut bir model, nasıl olup da işleyebiliyor? Bunda aslında şaşılacak bir şey yok. İktidar/güç pratiği çoğu kez teoriden çok daha uzak görüşlüdür. Bununla birlikte burada belli olan bir nokta var ki, modelin eleştirisi, her şeye rağmen, modelin kullanılmasını zaruri kılan diğer sebepleri aydınlatmaya hizmet etmeli ve onun temelinde şu veya bu şekilde işleyişini mümkün kılan çeşitli unsurlar bulunduğunu göstermelidir; öyle ki bunlar, telaffuz edilmediklerinde bile orada duruyor olmalıdır. Bu ögeler temelinde, birlik ve çokluk arasındaki çelişki, kendini, bir yandan geniş bir eklemlenme imkânında diri tutarken, bir yandan da etkin bir şekilde teskin etmelidir. Bu ögeler temelinde çatışkılar, nihai bir hesaplaşma ve bunalım ihtimalinin etrafından dolaşmayı başaran, diyalektik süreçler haline gelmelidir.

Bu unsurların tümü de burjuva otorite teorisi altında sağlam bir ifade bulur. Şu ana kadar otoriteden hiç bahsetmedik ya da bahsedemedik. Model, özgür bir topluluk kurmak için çalışan özgür bireyselliklerin devindiği bir dünyada doğmuş görünüyordu - bir yapıştırma ya da baskı ögesi olarak otoriteye baş-

61 Bkz. Alf Ross, *Towards a Realistic Jurisprudence*, özellikle hukukun kaynakları teorisindeki çatışkı üzerine, Kısım V, Bölüm 2-4, geçerlilik teorisindeki çatışkılar üzerine, Kısım III, Bölüm 2-3,. Kaynaklar teorisi örneğinde bizi en çok ilgilendiren çatışkı, Ross'ta ifade bulan üçüncü çatışkıdır: birlik ve çokluk çatışkısı. Geçerlilik teorisi bakımından bizi en çok ilgilendiren çatışkı ise ikincisidir, yani birer buyruk olarak hukuki kurallar arasında geçerlilik sorunu ile birer hipotetik yargı olarak hukuki kurallar arasındaki geçerlilik sorunu arasındaki çatışkı.

vurmanın insanlara iğrenç gelebileceği ya da geldiği bir dünya. Oysa, ortaya çıkan çelişkiler ve sorunlar kümesinden kurtulmanın tek yolu otoritedir ve modelin pratik işlerliğinin gerçek ve yegâne güvencesi, otoritenin el altından model bünyesine sokulmasıdır. Evet su götürmez bir mistifikasyonla karşı karşıyayız, peki ama bu nedenle onun daha az etkili olduğu söylenebilir mi? Hayır, peki, kapitalist gelişme, toplumsal emek gücünün toplumsal ürünü önemli ölçüde paylaşmasına ve öte yandan, toplumsal emek-gücünün toplumsal ürünün dağıtımına ve toplumsal üretimin yönlendirilmesine doğrudan dahil olmasına ne zaman izin vermiştir? O halde modelin işaret ettiği güzergâh, belirli esneklik payları dahilinde, ne zaman takip edilmesi son derece kolay bir güzergâh haline gelmiştir?

Öyleyse, otorite teori ve pratiği (el altından, sahtekarca model bünyesine dahil edilmiş olsa da) ile onun sonuçlarının mistifikasyonu (modelde özgür emeğin her türlü baskı biçiminden, zorlamadan bağımsız, yalın, üretici birliğinin yol açtığı sonuçlar olarak sunulur) temelinde, modelin sürekli bir kopma riski altında bir arada tuttuğu karşıtların eş zamanlı varlığı şimdi fiilî bir imkân haline gelir. Eğer biri bu mistifikasyonu ifşa edecek olsaydı, ama, diye hemen cevap gelirdi kendisine, söz konusu olan geçici bir evredir, er ya da geç def olup gidecek bir uğrak - bilim işte böylesine amansız bir kuvvet düşmanıdır!

Biz o kadar iyimser değiliz. Burada otorite teorisi (ve pratiği), her türlü yanılsamanın ötesinde, modeli bilfiil ayakta tutan ve uygulanmasını mümkün kılan tayin edici öge olarak boy gösterir. Öyleyse sorun bu teorinin enerjisini değerlendirme, düzen(lemen)in birliği (bkz. aşağıda "Toplumsal Sermayeye Tabiyet") ve çokluğu içinde, ve de sentez bünyesinde onu açığa çıkarma sorunudur - ne daha az gizemli, ne daha az gerçek (bkz. aşağıda "Sermayenin Toplumsal Örgütlenişi").

Toplumsal Sermayeye Tabiyet

Hukuki sonuç: düzen(lemen)in birliği ve normatif yaklaşımın nedenleri

Emek-değerin kapitalist gelişim süreci konusunda yaptığımız ta ilk analizden başlayarak, sömürü ilişkisinin genel sürecin (ki tartışmasız bir şekilde hem bir meşakkat hem de bir değerlenme sürecidir) tabiatında mevcut olduğunu göstermeye ve onun toplum üzerinde sürekli daha belirgin hale gelen gücünü, tüm gıdasını emek ve değerlenme sürecinden alan iktidarını vurgulamaya çalıştık. Kapitalist süreç toplumsal düzeyde ne kadar yaygınlık kazanırsa, sömürü ilişkisinin baskıcı içeriği de genel olarak o kadar belirgin, sağlam bir yapı kazanır. Burada paradoksal olan, sömürü ilişkisinin genelliğinin ilişkiyi daha da yaygınlaştırmak yerine ortadan kaldırıyor gözükmesidir, çünkü koordinasyon ögeleri toplumsal düzeyde ne kadar yaygınlık kazanırsa (ki sermayenin gelişmiş örgütlenme düzeyinde tipik bir durumdur), tabiyet ögeleri de o kadar artar ve (yine toplumsal düzeyde) dayatılır. Ancak, birlik ve çokluk arasındaki hukuki ilişkinin gerçek bağlayıcı ögesinin otorite olmasına rezalet diye bağırmanın da yararı yok. Otorite, hukuki dünyada bağlayıcı bir öge olmaktan önce nesnel dünyanın, sermayenin egemen olduğu, iktisadi olarak bütünleşmiş nesnel yani toplumsal dünyanın bir ürünüdür. Eski ideolojik paravanları bir kenara koyduğumuzda, bilim yeni yeni uç veren iktidarın birliği yardımıyla hukuki dünya ile toplumsal dünya arasındaki bu son mütekabiliyeti anladığı oranda, otoritenin de gerçeklikte yaşamaya devam edeceğini fark ediyoruz.

Böylece hukuk biliminin bu süreci, sürecin kendisinde ve kendisinden hareketle düzgün bir şekilde nasıl yansıttığını görebiliyoruz. Gerçek paradoks teorinin paradoksunda, özelde normatif-emredici teoride tekrar ortaya çıkar, öyle ki teori toplumsal koordinasyon ve onun değerlendirilmesi talepleri temelinde ne kadar fazla eleştiri alırsa, toplumsal birliğin sağlanmasına yönelik talepler temelinde o kadar, hatta daha da büyük bir değer kazanır; birtakım deneysel özelliklerini yitir-

miş denebilir ama her durumda gerekli genellik düzeyini kazanmış vaziyette sürekli ve yeniden boy gösterir.

Hukuk teorisindeki son bilimsel gelişmeler göz önüne alındığında, aslında, normatifçiliğin ve emrediciliğin oldukça ayrıcalıklı tartışma konuları olduğu kolayca görülebilir. Önce emredici, sonra da normatif yaklaşımların eleştirisine katkıda bulunmayan ne bir teorik yaklaşım ne de bir yazar bulabiliriz. Fakat, bu aralıksız, amansız tartışma ortamına rağmen normatif ve emredici yaklaşımlar bugün yakaladıkları yeni hayat ve yeni şansın keyfini çıkarıyorlar - tüm içtenlikleriyle, ya da daha doğrusu, fiilî ya da potansiyel, ama her durumda adına layık bir hukuki düzen(leme) tanımı için somut ve elzem bir öge olarak baskı, zorlama (coercion) varsayımlarıyla.[62] Emredici yasa telakkisinin eklem yerlerinden ayrıldığı ne kadar doğruysa, emredici hukuk telakkisinin pekiştiği de o kadar doğrudur; yasanın yorum ve uygulanmasında yegâne anahtar olarak görülen bir normatif yaklaşımın değer kaybettiği ne kadar doğruysa, hukukun genel ve somut yeniden tertiplenişinde normatif ögenin kaçınılmaz bir öge olarak dayatılmakta olduğu da o kadar doğrudur. Farklı teorik unsurlar barındıran karmaşık bir süreçte, aksine, düzen(lemen)in radikal birleştirici zorlayıcı kudretine ne kadar itibarlı bir yer verilirse, onun, tek tek düzen(leme) hareketlerinden o kadar bağımsız bir şekilde ele alınabileceği söylenebilir. Nitekim teorisyenler, bilimsel gelişmenin en rafine ve en kapsamlı ifadesiyle, emredici kuvveti, bağımsız bir varlığa sahip ama düzen(lemey)i oluşturan tikel normlardan da ayrılmamış ve öte yandan, tüm düzen(lemey)le de örtüşen (tanımı bağlamında) "bağımsız ve potansiyel" bir uğrakta tanımlama noktasına gelmişlerdir.[63]

62 Bkz. Ilmar Tammelo, "Contemporary Developments of the Imperative Theory of Law, A Survey and Appraisal" ve Felice Battaglia, "Alcune osservazioni sulla struttura e sulla funzione del diritto", özellikle s.513-14 ve 517. Bu iki yazar farklı hatta kimi zaman zıt bakış açılarından yola çıkmış olsalar da, buyrukçu teorilerin yeniden canlandığı sonucuna çıkıyorlar.

63 Bu yaklaşım en açık ifadesini Iskandinav Okulunda bulur. Örneğin bkz. Karl Olivecrona, *Der Imperativ des Gesetzes*. "Contemporary Developments of the Imperative Theory of Law, A Survey and Appraisal" isimli çalışmasında Tam-

Bu bilimsel süreç, açık bir şekilde, belirli, somut taleplere cevap verir. Ancak bunları ele almak için sürecin etki ve sonuçlarına daha yakından bakmak gerekiyor. Burada iki temel sonuçla karşılaşıyoruz: ilki, baskıya, zorlamaya başvurma perspektifiyle düzen(lemey)e azami birlik kazandırılmasına olanak sağlar ve, aynı zamanda, herhangi bir engel ya da alternatif devam yoluna karşı toplumsal gelişmeyi güvenceye alır; diğeri, baskı ve düzen(leme) ilişkisindeki eklemli yapıyı muhafaza eder ve herhangi bir dolaysız, iğrenç ve cebri bir koşullamadan bağımsız olarak düzen(lemey)i üretir. Bu sonuçlar, tam olarak, model tarafından düzenlenmiş taleplere karşılık gelir - tekil normları, Devletin zorlayıcı, buyurucu iradesinden kurtulma sürecinde değil, doğrudan toplumsal süreçte ortaya çıktıkları yerde kavrayan taleplerdir bunlar. Bu sonuçlar, öte yandan, tek bir iktidar kaynağı tarafından üretilmiş gibi iş görmelidirler. Bu açıdan bakıldığında, baskıcı düzlem ile usule-dayalı uzlaştırma düzlemi arasındaki mesafe, hem bu iki düzlemin işlevini sürdürebilmesinin, hem de düzen(lemen)in yaşayabilmesinin saf ve yalın güvencesidir. Bu ikilik, bu şekliyle, sosyal Devletin mevcut gelişim evresine denk düşer. Gelişmiş kapitalist toplumun bekası ve büyümesi için bir ölçüde zorunlu bir ütopyanın basıncına, çatışmaların usule-dayalı uzlaştırılması yönündeki ütopyacı (ama büyük ölçüde işlevsel) baskılara cevap verir ve böylece, toplumsal örgütlenme sürecinin bir öz-örgütlenme süreci olarak düşünülmesini mümkün kılar; ayrıca buna paralel bir ihtiyaca, bu çatışmalı sürecin bir iç savaşla, değer ve çıkarların uzlaşmaz karşıtlar halinde mevzilendiği bir ortamla sonuçlanmaması ihtiyacına da cevap verir. Demek ki modelin gelişim süreci içinde, otorite keşfedilmiş olmalıdır. Ancak bu her zaman gizli tutulur ve ondan, usule-dayalı boyutun özgür, özerk gelişim imkânı bakımından sadece "bağımsız ve gözükmeyen" bir kuvvet olarak söz edilir.

Bu zarif ve verimli bir çözümdür. Eğer analiz düzeyinde tek-

melo, normatif yargının doğası konusunda benimsedikleri yaklaşımlar itibariyle, Iskandinav, Ingiliz ve -daha da ilginci- Hare gibi analitik filozoflar arasında belli bir örtüşme tespit eder.

rar, hukuki gelişme mecrasından ayrılıp, bu gelişmenin ilk kez eklemlendirildiği ve belli bir bütünlük halinde kaynaştırıldığı maddi gelişme mecrasına dönecek olursak, zorlama mekanizması ve usule-dayalı mekanizmadan oluşan çifte düzlemin de, tanım olarak, toplumsallaşmış sermaye biçimine uygun düştüğünü görürüz. Sömürü ilişkilerinin yüce makamı burada, planlı üretken ilişkiler kümesiyle eklemlendirilmiştir. Toplumsallaşmış sermaye yönetiminin demokratik karakteri, her durumda toplumsal sermayenin gelişmesinde köşe taşı olarak duran kâr artışı için gerekli şartlara tabi kılınmıştır. (Emek anayasası tekliflerinde giderek daha önemli hale gelen ünlü ekonomik ölçüttür bu.)

İki düzey arasında beliren her türlü çatışmanın aracılı ya da aracısız bir tarzda iktisadi öge lehine çözümlenme gereği, hiç de tesadüf değildir. Çatışmaların çözüm kapsamı, bu ölçüte tabidir ve bu ölçütten geçer. Çatışmanın birikim biçimi üzerindeki etkileri hafifse, bunlara tahammül edilir; ya da daha doğrusu, sistem giderek mükemmelleştikçe çatışma, daha önce gördüğümüz gibi, birikim biçiminin kendisi haline gelir. Ancak çatışma antagonizmaya dönüşüyorsa ve maddi varlığıyla birikim sürecini bozuyorsa, baskı imdada çağrılmalıdır. Sermayenin yasalarıdır bunlar ve herhangi bir bilim-dışı mit bunların ne zayıfladıklarını ne de birikimin mevcut gelişme düzeyine olanak veren bugünkü toplumsal biçimler altında artık boşa çıktıklarını iddia edebilir.[64]

Böylece normatif yaklaşımın kökenlerini, daha doğrusu, (kapitalist özgür emek mitinin özgün hümanist çeşnisini yeniden kazanmasından sonra) bir otorite teorisinin, modelin nihai uygulanabilirlik teminatı olarak, pratik ve teorik düzlemde yeniden piyasaya sokulmasını gerektiren nedenleri görmüş bulunuyoruz. Şimdi otorite teorisinin piyasaya sürülüş biçimini incelememiz gerekiyor, çünkü bu, analizimizi daha da derinleştirme olanağı verecektir.

64 Marx kendi çağdaşlarına bu olguyu hatırlatmıştı, o nedenledir ki onun kriz teorisi ve kâr hadlerindeki düşme eğilimiyle ilgili görüşlerini tartışmak büyük önem taşıyor.

Sermayenin Toplumsal Örgütlenişi

Burjuva otorite teorisinde birlik ve çokluk

Daha yakından baktığımızda, otorite teorisi ve model arasındaki ilişki sorununun aslında, modelin kendi içinde uç veren, düzen(lemen)in birliği ve çokluğu arasındaki ilişki sorunundan başka bir şey olmadığını görebiliriz. Modelin ilk (ütopyacı) iskeletinde çokluğun birliği, sürecin tamamlanmasıyla açığa çıkan basit bir sonuç olarak gösteriliyordu; oysa şimdi birlik, otorite biçimine sokulmuştur. İlk birlik sürecin tabiatına yerleşmek istiyordu, oysa ikincisi onu aşmış görünmektedir; ilk durumda süreç kendini birci bir süreç olarak gösterirken, şimdi ikici bir figür olarak boy göstermektedir. Çelişki açıktır ve, otorite teorisinde modelin değiştirilmesi, modelin daha mükemmel hale gelmesiyle değil tuz buz dağılmasıyla sonuçlanacak görünmektedir.

Ancak, o durumda, otorite teorisinin modele sokulmasıyla gündeme gelen bu çelişki ve bu sonucun hâlâ salt biçimsel bir düzeyde ortaya çıkıp çıkmadığını ve gerçeklikte işlerin çok farklı bir tarzda seyredip seyretmediğini görmek zorundayız. O nedenle bu çelişkinin irdelenmesi, tekrar geriye, gerçekliğe taşınmak durumundadır. Bu bağlamda, modelin gelişme sürecinin sonunda otorite kavram ve pratiğinin el altından model bünyesine dahil edilmesi, teorik açıdan bir çelişki gibi görünse de, pratik açıdan son derece uygundur. Aslında, hukuki düzen(lemen)in oluşum sürecine dair biçimsel açıklamalar ile bu sürecin somutluğunun, bütünlük ile onu oluşturan parçalar arasındaki ilişkide, çokluk ile birlik arasındaki ilişkide (gerek mantıksal gerekse fenomonolojik biçimcilikte) resmettiği tüm muğlaklık kaybolup gider, birleştirici otoritenin pratik, etkin işleyiş gücünde çözüme kavuşur. Peki bu yine de, kör bir deneycilikle malul, sınırlı, pozitivist bir çözüm değil mi? Hayır, çünkü bu, açıkça, modelin bilimine getirilmiş her türlü yeniliği mahvedecek bir geri adım olurdu. Burada mesele şudur: biz sadece biçimci felsefi kamptan (sadece tüm düzeylerde çelişkileri tartışmaya açmayı başarır) değil, aynı zamanda, muğlaklık

ve çelişkileri basit bir şekilde otorite olgusunun karşısına koyarak onların içini boşaltan pozitivist ve deneyci biçimcilik kampından da uzaklaşıyor; ve sonuçta, hukuki eylem ve düşüncenin toplumsal olarak tanımlandığı bir alana, amacımıza uygun bir araştırma çerçevesinin kurulmasına izin verecek yegâne alana girmeyi göze alıyoruz. Model ve işleyişi sorununu çözüme kavuşturacak bir otorite teorisi, somut bir tarzda, her türlü ütopyacı yaklaşımın ve her türlü olgusal indirgemeciliğin dışında, sadece bu düzlemde belirlenebilir ve yeniden keşfedilebilir. O nedenle burada sadece, her zaman gelişmenin motorunu temsil eden ögeyi, gerek toplumsal otoritenin zorunlu doğuşunu gerekse onun çoğulcu meşruiyet bulma zorunluluğunu kendi içinde (ve kapitalist toplumsal gelişim sürecinde) taşıyan bir ögeyi, emek-değeri yeniden keşfedebiliriz - tabii, toplumsal otoritenin doğuş biçimi ile ona karşılık gelen gerçeklik arasındaki ilişkiyi anlayarak. Burada her türlü ikicilik gözden kaybolur, çünkü sürecin nihai biçimi ikici değildir; ikilik sadece sürecin kendisindedir. Otorite teorisi, kurtarıcı tanrı (deus ex machina) olarak boy göstermesine ve kapitalist modeli projelendirenlere neredeyse mide bulandırıcı gözükmesine rağmen, modele kusursuz bir şekilde uyan bir çözümdür. Otoritenin modele yeniden sokulması, sadece süreçten umutlu olanların sınırlı ufkunda çelişik bir işlem gibi görünür, projenin tamamlanmasını bilimsel bir gözle görenler açısından böyle bir sorun yoktur.

Analizimize açıklık kazandırma düşüncesi ve, geldiğimiz noktada, maddi anayasada (emek üzerine kurulu) koordinasyon ve boyun eğdirme, birlik ve hiyerarşi gibi toplumsal ilişkilerin eklemlenme biçimlerini tümüyle ortaya çıkarabileceğimiz umuduyla şimdi bir an yukarıda maddi anayasayı tartıştığımız bölümlere dönelim. Daha önce de benzer sorun ve benzer çözümlerle karşı karşıya kalmıştık (bkz. Birinci Kısım). Ama analizimizin bu noktasında aynı imge yeniden boy gösteriyor ve, modelin ifade ettiği yeni dürtüler tüm zenginliğiyle yeniden bu imgeye oturtulabildiği ve yeniden boyutlandırılabildiği ölçüde, yeni bir açıklık kazanıyor. Kapitalist toplumsal

düzen(lemey)i gerçek bir birliğe kavuşturma güdüsünü yine emekte bulma yönündeki ilk talep, burada yeniden teyit ediliyor - ama artık sadece bir talep olarak değil, daha çok, yeni keşfedilmiş bir figür olarak.

Bu tespitler ışığında çokluk ve birlik arasındaki ilişki sorununa bakacak olursak, burjuva otorite teorisi ve pratiğinin (açıkça, kapitalist emek-değer sürecine gönderme yaptığı ölçüde), çokluğu, bırakın dışlamayı, derin bir muhabbetle sarıp sarmaladığını ve düzgün bir şekilde tam orta yerine oturttuğunu tahmin etmek hiç de zor değil. Çokluğun "kendi ayakları üzerinde durma" mistifikasyonu dağılıp gitse bile, yalnızca çokluğun iç hareketinden, çokluk sürecinden ve onun içsel uzlaşmalarından türeyebilecek bir birlik umudu yok olsa bile, düzen(lemen)in yaşam sürecinde çokluğun kapladığı alan yine de özel, itibarlı bir konum işgal eder. Emeğin kuruluş yapısına duhul süreci ve modelini araştırırken yaptığımız çeşitli gözlemler bunu yeterince göstermektedir (bkz İkinci ve Üçüncü Kısım). Bu noktada sorun artık, birlik ve çokluğun ortak yaşam biçimini daha yakından görmektir.

Aslında elimizde, birlik ve çokluk arasındaki sentezin sürecin biçimsel taleplerinin gelişme seyrinin dışında, biçim itibariyle kendi kendini üreten bir hareketin ürünü olarak ortaya çıktığı yanılsamasından kaçınmamıza imkân veren çok sayıda negatif öge var. Ancak, bu negatif ögelere rağmen, sürece kaynaklık eden çatışmasallığın (süreci otoriter senteze götürerek) inkâr edilmemesi gerektiğini, aksine çatışmasallığın tüm güzergâh ve sonuçlarıyla güvence altına alınması ve muhtemel antagonistik reflekslerden korunması gerektiğini de biliyoruz. Ama bu ögeler ya süreci hazırlayan koşullar ya da onun sonuçlarıdır: Gerçeklikte süreç nasıl bir biçime bürünür? Bu, aslında şu soruyu sormaktır: Otoriter perspektif, hepsi de belli bir baskıcı içerik sergilemeyen ya da her durumda bu tür bir potansiyel taşımayan tikel normlarla nasıl bağdaşabiliyor? Dahası, bu perspektif, bir çatışmasallık ortamında oluştukları ölçüde, sanıldığının aksine, baskı/zorlama alanında belli bir birlik oluşturma eğiliminden çok, örgütlenme uğrağına özgü bel-

li bir renk -ya da, daha doğrusu, içeriği ne olursa olsun, somut bir özellik- sergileyen normlarla nasıl bağdaşabiliyor? Bu türde daha bir sürü soru formüle edilebilir, ama, düzen(lemen)in bütünlüğünü kontrol altında tutacak katı bir otorite vazeden öncülleri hatırlarsak, cevabın ne olabileceğini kolayca tahmin edebiliriz. Örgütlenme olgusu ve dolaysız bir baskıcı içerik taşımayan normların ortaya çıkışı, öyleyse, otoriteyle mutlak anlamda çelişmez. Ancak bu normlar, somut teknik içerik bakımından baskıcı bir özellik taşıyabilirler, ama her şeyden önce, içinde yer aldıkları düzenleme sisteminin bütünsel yapısı bağlamında belli bir teknik içeriğe sahip olabilmeleri gerekir. O nedenle gerçekçilik ve hukuki çoğulculuk, hukuki üretim teorisi bağlamında, baskı/zorlama bir ihtimal olarak tekil normlara, fiilî bir gerçeklik olarak ise sisteme atfedildiğinde, mümtaz otorite teorisiyle mükemmel bir uyum içindedir. Bilimsel düzeyde sorun, çoğulcu kaynaklar teorisi ile bu kaynaklar çoğulluğuna üniter bir örgütlenme ve tutarlı bir anlam kazandıran temel bir kaynak arasındaki uyum sorunu olarak da konabilir. Bu durum, ayrıca, temel kaynağın, kendisinden maddi olarak bir düzenleme yelpazesinin sökün ettiği bir şey değil, daha çok, bir bütünlük olarak sistemin kuşatılmasını ve çeşitli eklemlenme biçimlerinin meşrulaştırılmasını mümkün kılan belirli ölçütler sunan bir şey olduğu hatırlatılarak da çözülebilir (bu bana, Enrico Allorio ve Gino Giugni'nin ulaştığı sonuç gibi görünüyor). Öyleyse, düzen(lemen)in tikel belirlenimlerinin -her zaman yeni şekillerde- ifade ettiği içerik ve farka vurgu yaparak, bastırılması imkânsız çoğulculuk kertelerinin dışa vurduğu başka bir veçheyi gösterdiğinde de, otorite teorisine mücadele eklenmiş olmuyor, yapılan, olsa olsa, içinde birlik-çokluk ilişkisinin test edilmesi gereken yeni bir bağlam tanımlamaktır (Vezio Crisafulli bu alanda çalışmaya başlıyor).

Peki, sürecin gelişme biçimi nasıl bir şeydir? Karşıtların birlikte varolmasına izin veren ve zaman zaman da sınırlayan bir biçimdir bu. Tikel normların geçerliliği düzen(lemen)in bütünlüğüne havale edilecektir, tıpkı normların ve örgütlenme olgularının pratik işlerliğinin bu bütünlüğe havale edilecek ol-

ması gibi (Alf Ross'un yaklaşımıdır bu). Ancak, sadece bir bütünlük olarak sistem düzeyinde baskı ve otorite vardır. Tüm diğer düzeylerde baskı ilişkisi sadece farazidir. Bu, birlik ve çokluk arasında her zaman geniş bir alan bulunmasını sağlar, ama, bütünlüğün nihayete ermesi anlamına gelecek nihai bir senteze asla izin vermez. Gelişim seyri içinde sürecin büründüğü ve bürünmek zorunda olduğu biçimdir bu.

Böylece çokluğun olgun kapitalist Devlet figüründe işgal ettiği yeri görebilecek bir noktaya geldik. Otorite teorisi çokluğun işlevini, işe yararlık dozunda herhangi bir kayba yol açmaksızın, doğru bir zemine çeker. Birlik ve çokluk bir arada yaşamalıdır - hareketlerini destekleyen otorite katı mevcut oldukça, mutlaka belli bir senteze doğru. Bu şekilde hukuki bakış açısı ve gerçek bakış açısı, hukuk ve sermaye, en gelişmiş ortak yaşam uğraklarından birine kavuşmuş olurlar. İki gerçekliğin içkin varlığı bu noktada, artık, gerçekten yapısal bir duruma tekabül eder. Birikim sürecinin toplumsal eklemlenme yönündeki hareketi, hukuki biçimin şahsında, tam ve yerli yerinde bir figür bulmuştur.

Çelişkilerden Antagonizmaya

Araştırmamızın bu son bölümünün geliştirilmesine vesile olan itki, doğrudan bilimsel yönteme inançla, iç güçlerinin zorunlu bağlantılarıyla sürdürülen sosyal Devlet modelinin doğru olmadığını farketmiş olmamızdı. Akla gelebilecek her tür çelişkiye açık bir modeldi bu ve kendi hareketinin motor ve mantığını çatışmasallıktan türeten bu Devlet, bu bakış açısından, beklenenin aksine, çatışmasallığın kurbanıydı. Model, içkin bir doğrulama sürecine emanet edilmiş olmasına rağmen, kısaca, çökmüştü. Ona gerçek bir yaşam dayanağı kazandırabilecek yegâne şey, aşkın bir güçtü. Böylece analizimizde sağlam, dönüşsüz bir noktaya ulaşmış oluyoruz. Araştırmamız, son derece gelişmiş bir hukuki sistem bünyesinde emek-değerin istisnai işlevine dair tespitlerle işe koyulmuş, sonra sermayenin tüm umudunu bu işlevin mistifikasyonuna bağladığını

göstermiş ve işlevin tam ve kapsamlı bir değerlendirilmesiyle sonuçlanmıştı. Birlik ve çokluk birlikte varolur ve çatışmasallık, hızlı kapitalist birikim koşusu içinde somuttan soyuta aralıksız bir şekilde emeğin gelişim sürecine bağlanan çatışmasallık, kontrol altına alınır.

Peki tüm bunların bir bedeli yok mu? Tabii ki var. Bedel, otoritenin aşkınlığına teslimiyet ve şu *superpositum et tremendum** düzleminin, gelişmiş kapitalizmde hukuk teorisinin hareket noktası gibi görünen eleştirinin yeniden tesis edilmesidir.

Peki bunun ne tür sonuçları var? Araştırmamızda, kapitalist birikimin büyümesine paralel olarak toplumun emek-değer etrafında birleştiği, ama bu birliğin iki uç çevresinde (somutluk ve soyutluk) gerçekleştiği tespitinden yola çıkmıştık. Çağdaş Devlette tüm hukuki sistemin bu belirlenimli karşıtlığı çözme ihtiyacından doğmuştur. Somut emek ve soyut emek arasındaki antagonizma içsel bir ihtiyaçla çeşitli çelişkilere dönüşme eğilimindeydi ve çağdaş hukuki düşüncenin tüm seyir ve güzergâhı, bu çelişkileri somut bir uzlaşmayla sonuçlandıracak usullerin belirlenmesine kilitlenmişti. Ancak bunların nerede nihayete erdiğini de görmüştük: uzlaş(tır)ma, otorite ve aşkınlığın güçlendirilmesini gerektirir. Bilimsel bakış açısı bir kere daha altüst olur ve, tam da sentezin kusursuz tamlığında, kusursuz ve tam bir tarihsel komünyon coşkusunda mutlu bir istirahata çekilmek isterken, vahşi olgusallık sularına açılmak zorunda kalır. Bu düzlemde antagonizma (ki hareket noktamızın bunun yatıştırılması olduğunu hatırlayalım) yeniden arzı endam eder ve olası tüm uzlaştırma girişimlerini ıskartaya çıkartır.

Emek Devleti modelinin inşasına yönelik tüm bir hareket, ve bu hareket bünyesinde modelde dışa vuran dürtüleri belli bir birliğe kavuşturmayı amaçlayan analiz, şimdi baş aşağı vaziyette görüntüye girer: burada birliğin olduğu yerde çelişkiyi, çelişkinin olduğu yerde antagonizmayı görebiliriz. Sorun yeniden karşımızdadır, tıpkı hareket noktamızda olduğu gibi. Hukuki düzlemin birçok teorik desenle zenginleştirilmiş olması

(*) Lat.: Başka bir şeyin yerine konulmuş ve korkunç - ç.n.

ve bilimin başlangıçtaki sorundan kurtulmak için münasip bir yol bulmaya çalışmış olması bir şeyi değiştirmez, bu hummalı güzergâhın varış noktasında sorun başlangıçta olduğu gibi karşımızda durmaktadır. Bu demek değildir ki aradaki sorunların hiçbir anlamı yoktur, bilimsel süreçte olağanüstü önemli bir takım uğrakları temsil etmezler - aksine, antagonizmanın düzeyi ve biçimi, bugün, bilimsel sürecin etkin bir işleyiş içinde sergilediği kararlılık (intensity) ve biçimlerin damgasını taşır. Ancak değişmeden kalan şey, karşıtlık içeriği ve antagonizma figürüdür: soyut emek ve somut emek iflah olmaz bir şekilde çelişiktir ve, bir barış ve tedrici uzlaşma umudunun çok geride kaldığı bir güç düzleminde -başlangıçta birbiriyle kıyaslandıkları düzlemdir bu-, her biri kendi meselesini halletmeye çalışmaktadır.

Bu çalışmanın başlarında reformizmin, yani çatışmaların hukuki düzlemde uzlaştırılmasına yönelik arayışların iki taraflı bir basınç altında olduğunu ve rol oynayan her iki gücün de gelişmeyi belirlemek için gerekli olduğunu görmüştük. Şimdi de, gelişmesinin doruğunda, reformizmin bir kere daha aynı sorunla karşı karşıya kaldığını görüyoruz - ama, eski antagonizmanın ötesine geçme imkânı sağlamış araçlara geri dönme ihtimali bu kez daha zayıf.

Peki hikâye nasıl mı bitiyor? Burada bunu söylemek bize düşmez.

Sonuç Yerine: Emek Yanlısı Bir Eleştiri Mümkün mü?

Bu çalışmanın, bir dizi hukuki sürece açıklık getirmiş olmanın ötesinde, varmış olmak iddiasında bulunabileceği yegâne sonuç, bir sorun ile bu sorunun uç verdiği düzeyin tespiti ve kavranmasıdır. Söz konusu düzey, bazılarının sandığı gibi, karşıtlığın (opposition) içeriği değildir - uzlaştırma girişiminin varış noktasında bürüneceği çatışmanın biçimidir.

Diyalektik bitti. Hegel öldü. Hegel'den geriye kalan burjuva dünyasının öz-bilinçliliğidir. Burjuva dünyası diyalektiktir ve diyalektik olmaktan başka çaresi yoktur.

Ama biz değiliz. İşçi sınıfı yanlısı eleştiri bugün diyalektiğin restorasyonundan değil, çatışmanın alan ve biçiminin keşfinden geçer.

Bitirirken, kişisel bir açıklama yapmak istiyorum. Biçimcilik konusunda birkaç yıl önce tamamladığım bir çalışmanın (*Alle origini del formalismo giuridico*) sonunda, hukukun diyalektik bir incelemeye ihtiyaç duyduğunu belirtmiştim. Böyle bir incelemenin, biçimciliğin kendi kuruluş tarzının karmaşıklığı içinde başa çıkmakta çaresiz kaldığı bir dizi sorunu halledebileceğine inanıyordum. Ama bugün, bu tür bir umudun açık bir yanılsama olduğunu görüyorum. Bugün hukukun sıkı sıkıya gerçeklikte kök saldığına, toplumda soyunun kuruduğuna tanık oluyoruz; hukuk, önceden sezilmesi imkânsız görünen evrimci bir tempo kazanıyor. Karşıtların ortak mevcudiyeti böylece somutlaşmış oluyor. Fakat tüm bunlar bir çözüm mü? Tüm bunlar tam da çözülmesi gereken şeyi yeniden önümüze koymuyor mu?

Bu görevin karanlık bölgeleri arasında bugün bize ancak gerçekliğin devrimci eleştirisi yol gösterebilir, şeylerden, olup bitenden ve onların içinden yola çıkan bir eleştiri ve devrimci mücadele kılavuzluk edebilir.

İkinci Kısım

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Komünist Devlet Teorisi

Bu deneme Antonio Negri tarafından 1974'te yazıldı. O dönemde "Avrupa-komünist" partilerin yönetici muhafazakar partilerle "uzlaşma" ve böylece koalisyon hükümetlerine girme girişimlerinin yol açtığı acil siyasi sorunlar üzerine odaklandığı için 70'li yılların ortalarında Fransa ve Almanya'da geniş bir çevrede tartışıldı ve çoğaltıldı. Özelde İtalya'da, Komünist Partisi ve "resmî" işçi sınıfı hareketinin nüfuz alanı dışında, Devletin bu kurumsal müttefiklerine karşı geniş büyük ve aktif bir sol vardı. Bu deneme çeşitli Marksist ve komünist Devlet teorilerini hem Marksist bir açıdan hem de 70'lerdeki aktif radikal toplumsal hareketler açısından yeniden ele alıyor. Komünist geleneğin yararlı ve hatırlanması gereken veçhelerinin ayırt edilmesi ve öne çıkarılması bakımından, daha da önemlisi Devlet teorisi sorunsalını çağdaş siyasi çatışmalar çerçevesinde konuşlandırılması bakımından, mevcut yazının bu şekilde yeniden değerlendirilmesi elzemdir. Bu denemeyi uçtan uca kateden ve o dönemin İtalya'sındaki gelişen siyasal eylemlilikle doğrulanmış inanç, Marx'ın *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*'daki iddiasıdır: tüm devrimler şimdiye kadar Devlet makinesini yalnızca daha da mükemmelleştirdiler; oysa aslolan onu yıkmaktır.

Revizyonist Gelenek ve Devlet Anlayışı

"Tekelci devlet kapitalizmi, Devlet aygıtının kapitalist tekellere tabi kılınmasından oluşur." Stalin'in 1930'larda Üçüncü Enternasyonal'e vazettiği bu tanımdan beri, işçi sınıfı hareketinin resmî akımı Devlet teorisinin geliştirilmesi yönünde ancak birkaç adım atabildi; böylece, kapitalist Devlette büyük ekonomik krizlere cevaben meydana gelen değişiklikler ışığında uluslararası komünizmin siyasi rotasını belirlemek için zorunlu tüm analitik görevler de ihmal edilmiş oluyordu (bkz. İkinci Bölüm). Bu sayede tekelci sermaye ve Devlet yapısı arasındaki ilişkinin mekanik ve araççı kavranışı hiç dokunulmadan kaldı. Bu görüşe göre büyük tekelci sermaye (ki kapitalist gelişmenin doğal bir ürünü ya da zorunlu bir sonucuydu) tartışmasız ve kesintisiz bir şekilde devletin iplerini eline almıştı. Devlet artık, büyük tekelci sermaye (genel sermayenin belli ve sınırlı bir parçası) ile yek vücut hale gelmiş ve ona tabi olmuştu.[1] Büyük tekellerin (idari ve/ya emeğe ilişkin) hukuki yapılarında bu bağlamda ortaya çıkan değişiklikler, Devletçe dayatılan tabiyet ilişkisinde herhangi bir aksaklığa yol açmıyor, aksine, seçkin yöneticiler arasındaki karşılıklı ilişkinin altını çizerek tekelci kumandanın yapı ve yönelimini sağlamlaştırıyordu. "İş çevreleri ve hükümet arasındaki çatışmalar olarak gördüğümüz şeyler, aslında, yönetici sınıf bünyesindeki çatışmaların yansımalarından başka bir şey değildir" (Paul Baran ve Paul Sweezy, *Monopoly Capital*, s.67; ayrıca bkz. Pierre Jalee, *Imperialism in the Seventies*). Araçsal tabiyet ilişkisi de değişmiyordu; daha çok, eğer söylenmesi gereken bir şey varsa, bu ilişki, uluslarüstü ve/ya çok-uluslu tekel organizasyonları ve tekelci Devlet kapitalizminin gelişmesiyle daha net bir varlık kazanmış oluyordu (Stamokap).*

Resmî işçi hareketi geleneğini bir nebze olsun tanıyan biri,

---

1 Bkz. *Imperialismus beute* ve *Der Imperialismus der BRD*, yay. Institut für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED; Rudi Gündel ve diğ., *Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*; *Le capitalisme monopoliste d'Etat*, yay. The Comite Central PCF.

(*) Stamokap: Tekelci devlet kapitalizmi, "state monopoly capitalism" kelimelerinin ilk heceleriyle yapılan kısaltma - ç.n.

Devletin bu şekilde ("tekellerin kölesi") yeniden resmedilmesindeki siyasi hedefleri hemen farkedecektir. Şöyle ki: kapitalist gelişmenin sonuçlarına ve tekellerin iktidarının tahrifatlarına karşı en geniş toplumsal cepheyi kucaklayan mücadeleler örgütlemek, (aksi takdirde iktidarın uzlaştırma yatağı ve tekellerin iradesinin nakil hattı olarak kalacak) Devlete (tüm toplumun bakış açısından) yeni bir gelişme modeli dayatmak, (Devletin tekelci yapısını bozan reformlar yoluyla) onun toplumla ilişkisinin despotik karakterine karşı mücadele etmek, ve (en geniş toplumsal ittifaklar sistemi aracılığıyla) Devleti tekellerin etkilerinden arındırmak; kısaca, demokrasi ve çoğunluk adına, sivil toplum ve tekelci sermaye (sık sık "faşist" de deniyordu) Devleti arasında antagonistik bir diyalektik yaratmak. "Devlet, onun faili/aracı olarak sermayenin tekelci fraksiyonuyla ilişkilendirilir: bu ilişki (hâlâ tepeden devrim yapma kudretine haiz) Devleti kişisel temaslarla küçük bir tekelci grubun avucunun içine almaya yönelik bir komplo olarak anlaşılır. Halk hele bu gaspçıları bir defetsin, Devlet gerisini halledecektir!" (Nicos Poulantzas, *Politial Power and Social Classes*, s.273).

"Tekelci devlet kapitalizmi" teorisinin siyasi hedefleridir bunlar. Açıktır ki farklı, zıt bir Devlet anlayışı sonuçta, farklı ve bunun aksi tanım, taktik ve stratejiler getirecekti. Bununla birlikte tekelci Devlet kapitalizmi teorisinin kendi içinde de birtakım itirazlar yükselir. Örneğin bir yazar, Devlet ve tekelci güçlerin yek vücut olduğu iddiasını hafifletmeye çalışır: "Tekelci kapitalizm ve Devlet bağımsız güçlerdir", birbirlerine yaklaşan bir rota çizerler ancak, Devletin tekele katı ve tek yanlı bir tabiyeti söz konusu değildir (bkz. Eugen Varga, *Politico-Economic Problems of Capitalism* ve *Die Krise des Kapitalismus und ihre politischen Folgen*). Bununla birlikte bu tür itirazlar işin esasını göz önüne sermeyi beceremez, çünkü Devlet-toplum-sermaye ilişkisini sorunsallaştıracak ve sonuçta Devleti bağımsız bir toplumsal işlev olarak masaya getirecek gücü yoktur. Tüm bunlar, Devlet-sermaye ilişkisinin yeni bir safhaya, çeşitli kerte ve düzeylerin birbirinde yitmesi babından "niteliksel olarak yeni" bir safhaya girdiği tespitinin yaygın bir

kabul bulmasıyla (S.L. Wygodski'nin, bugün bu konuda bulunabilecek en iyi el kitabı olan *Der gegenwärtige Kapitalismus* adlı çalışmasında gördüğümüz gibi) daha da dramatik bir hal alır. Tekelci Devlet kapitalizmi teorileri bu kabulü sermayenin toplumsal yeniden üretimi konusunda yürüttükleri kapsamlı analizler bağlamında değil, sadece teknoloji ve bilim gibi bazı özel konularla ilgili olarak benimseyecektir.

Dönemin sınıf mücadelesinin içinden geçtiği evrede keşfedilen sorunlar, ondan doğan teori ve ondan çıkarsanan stratejik girişimler çok farklıdır. Öyle görünüyor ki yeni sermaye-Devlet ilişkisinin niteliği -diğer bir deyişle, bunların eklemlenme sürecinin (tepeden tırnağa sermayenin yeniden üretiminin isterleri içine çekilmiş) tüm bir toplum düzleminde gelişmesi olgusu-, tekelci Devlet kapitalizmi teorisinin tümüyle gözünden kaçmıştır. Bu bakış açısından tekelci Devlet kapitalizmi teorisi, seçkinci Devlet teorilerinin biraz değişik bir türü gibi görünür ve, tam da Devletin özgünlüğünün analizi bağlamında, Devletin kuruluş yapısının maddi boyutunu temsil eden (hukukilik, "onun" adaleti, "konsensüs" arayışı ve uzlaştırma mekanizmalarının süreklilik ve etkililiği gibi) kimi önemli ögeleri ihmal eder.[2] Tüm bu ögeler "öznel(l)ik" alanına havale edilir, öyle ki o amansız ve takıntılı büyük tekelci sermaye imgesi sonunda fevkalade boş ve bataklık bir arazide yüzmeye başlar - ve burası hiç kuşkusuz, toplumsal antagonizmaların sökün edeceği alandır. Bu teorinin temel inancı, demek ki, kapitalist Devlet ekonomisinin nesnel geçerliliği ve işlerliği olan kapalı bir sistem olduğudur. Bu temelden yola çıkıldığında tepeden tırnağa araççı bir Devlet anlayışına, siyasal faaliyetin tümüyle öznel bir özerklik bağlamına havalesine, ve tekellerin tepede çöreklenmiş iktidarına karşı ezilen sivil toplumun harekete geçirilmesi gibi manasız bir demokratik strateji varsayımına varılır.[3]

2 Georg Lukacs, *History and Class Consciousness*'da, hukuki mekanizmaların yapısal ve nesnel yoğunluğunu açıkça gösterir.

3 Tekelci Devlet kapitalizmi teorisinin bir eleştirisi için bkz. Margaret Wirth, *Kapitalismustheorie in der DDR*, ve der. R. Ebbinghausen, *Monopol und Staat* (özellikle R. Winkelmann, s.45-97 ve W. Tristram, s.98-136, tarafından yazılan makaleler).

Tekelci Delet kapitalizmi teorisinin -göze çarpan- çelişik karakteristiklerini daha belirgin kılmak için burda biraz duralım. Burada ifşa edilen kaba oportunizm esas olarak, nesnel veçhe (mekanik, maddi ve zorunlu bir bağ olarak Devlet-tekel ilişkisi) ve öznel veçhe (araçsal, iradi bir bağ olarak Devlet-siyaset ilişkisi) arasında tesis edilen ilişkinin muğlaklığıdır. Devlet, tekellere tabi kılındığı oranda bir altyapı; ve politik bir Devlet olduğu oranda tümüyle ideolojik ve yansıtıcı üstyapıdır. Aynı şey sivil toplum için de doğrudur: sivil toplum bir yandan tekelci gelişmenin baskıcı, zorunlu yapısına tabi kılınırken, bir yandan da, muhtemel bir çatışma ve antagonizma alanı olarak iradi bir düzlemde idealleştirilir. Aslında sürecin gerçekten antagonist yegâne ögesi, bizzat tekelci gelişmenin barındırdığı çelişkilerde yatmaktadır. Bu bakış açısından tekelci Devlet kapitalizmi, nihai çöküş teorisinin tümüyle nesnelci bir türüne çıkar.

Tekelci Devlet kapitalizmi teorisinde işçi sınıfı mücadelesinden bahsetmeye çalışan biri bir süre sonra çabalarının boşuna olduğunu görecektir. Aslında sermayenin üretim ve yeniden üretim sürecindeki sömürünün maddiliği ile kapitalist gelişmenin (ve krizlerin) yapıları arasındaki bağlantı sorunu mesele bile edilmemiştir - veya en iyi durumda, kapitalist yeniden üretim sürecinin tekelci Devlet formuna bürünmesinin zorunlu ve sınıf mücadelesinin tümüyle ideolojik karakterde olduğunun kabul edilmesiyle önceden çözülmüştür. Sınıf mücadelesinin hedefi ise, olsa olsa, tekelci yapının verdiği hasarlara karşı, kalkınmayı teminat altına alacak kapitalist akliliğin yeniden tesisi ("sosyalizm"?) olabilir.[4] Uç ve hakim tekelci Devlet kapitalizmi telakkilerinde sınıf mücadelesi alanı, sırf ideolojik belirlenmemişliğin (indetermination) hüküm sürdüğü ve sonuç olarak da, demokratik mücadele alanına benzer bir alandır. İşçi sınıfı mücadelesi "büyük kitleler"in mücadelesi ile karıştırılmış ve onu tanımlayan tüm niteliksel

4 Dolayısıyla da, tekelci Devlet kapitalizmi teorilerinin sosyalist ülkelerdeki müthiş baskıcı etkisi. Bkz. Margaret Wirth, *Kapitalismustheorie in der DDR*, s.27 ve devamı.

özelliklerden soyularak reddedilmiştir. Böylece sınıfsal hedefler ve iktidar hedefleri arasındaki her türlü ilişki gözden kaybolmuştur.

Tekelci Devlet kapitalizmi teorisinin daha yumuşak biçimlerinde bile indirgemeci bir sınıf mücadalesi telakkisi hakimdir. Özellikle, son dönem yazınında, daha önce de dikkat çektiğimiz gibi, tekelci Devlet ile teknik-bilimsel toplumsal yapı arasındaki karşılıklı ilişkilerin alan ve yoğunluk olarak daha da geliştirilmesinde ısrarlı bir tekelci iktidar eklemlenişinin toplumsallaştırılmasından bahsedildiğini görüyoruz.[5] Buradaki muğlaklık had safhada ve "nesnel faktörler" ile "öznel faktörler" arasındaki ihtilaf patlama noktasındadır. Burada da, sınıf mücadelesi bahsinin konuyla ilgisi asgari düzeydedir. Gerisin geri tekelin nesnel çelişkilerinin diyalektiğine havale edilemediğinde, çelişki ya Engels tarzı revizyonist yollardan ya da teknokratik yollardan toplumsallaştırılır.

Yöntembilimsel açıdan tekelci Devlet kapitalizmi, biri nötr hale getirilmiş Marksizm ve Marksist kategorilerden, diğeri ideoloji fetişizmi, ideolojinin özerkliği ve kitlelerin politik iradesinin uçlaştırılmasından mürekkep iki uç üzerine kuruludur (bkz. R. Ebbinghausen ve R. Winkelmann'ın *Monopol und Staat*'a yazdıkları Giriş, s.9 ve devamı). Görebildiğimiz kadarıyla, görünüşte birbirine aykırı ama aslında birlikte vuku bulan bu gerilimler, sınıfsal bakış açısından birlik düşüncesinin çarpıtılması ve mistifikasyonu zemininde bir araya getirilir. Tekelci Devlet kapitalizmi teorisi, kısaca, varlık gerekçesini kapitalist paylaşım bozukluklarında bulan bir teoridir, ama, sermayenin toplumsal yeniden üretiminin kurumsal dünyası ile -sömürünün bilgisi ve ona karşı mücadeleden çıkan- emekçi sınıf bakış açısını bir araya getirme konusunda zerre istikbal vadetmez.

Devlet kapitalizmine ilişkin komünist teorinin gelişmesine yol açan sebepler ne olursa olsun ve onun 1960'larda yenilenmesine yol açan güdüler ne olursa olsun, bugün teslim etmeli-

5 Bkz. Wygodski, *Der gegenwärtige Kapitalismus*, ama esas olarak Wirth'in *Kapitalismustheorie in der DDR*'de verdiği kaynaklar.

yiz ki bu teori, bir an önce uzaklaşmamız gereken çürük bir gezegenden başka bir şey değil.[6]

Sorunun konuşu: Marksist Yaklaşımlar

Stamokap üzerine uzun önsöz, beyhude bir iş gibi görünmemeli. Daha sonra da göreceğimiz gibi, çatısının kabalığına rağmen (ya da belki de bu kabalık sayesinde), tekelci Devlet kapitalizmi teorisinin tahminlerin ötesinde güçlü etkileri ve düşünebileceğimizden daha dolaysız bir nüfuzu söz konusudur. Sonuçları sahiden devasa ve yaygındır. Devlet karşısında tekelci ilişkiye (mümtaz kapitalist iktisadi gerçeklik) genel bir tanım getirmekle kalmamış, ayrıca, hukuki üretim mekanizmalarına dair normatif bir tanıma, Devlet ve toplumsal çatışma ilişkisine dair tam manasıyla baskıcı, (kısa, orta ve uzun vadede) diyalektik-olmayan bir anlayışa, Devlet ve sınıf mücadelesi ilişkisine dair kinik ve maceracı bir anlayışa yol açmıştır ("aklın kötümserliği, iradenin iyimserliği"). Tüm bunlar bir yana, iki sınıfın -sermaye ve işçi sınıfı- mücadele pratiklerinin gerçekliğini de bir yana koyarsak, bu ikisi arasındaki dengesizlik hemen görülecektir. Ancak hemen hatırlatalım ki Stamokap, Marksist bir Devlet tanımı üzerine oturur ve bu temel üzerinde doğruluk iddiasındadır. "Modern Devlet, tüm burjuvazinin ortak işlerini idareden sorumlu bir komiteden başka bir şey değildir"; "bir sınıfın diğeri üzerindeki tahakküm gücü"dür (*Manifesto of the Communist Party*, s.35). Stamokap "ortodoksi"sidir bu.

"Ortodoksi" bizi çok fazla ilgilendirmiyor. Evet, geleneğe saygı boynumuzun borcudur, ancak, bir yandan da, Marx ve Engels'in eserlerinde ayrıca en az iki tane, daha karmaşık ve kap-

6 Bu bakımdan Fransız Komünist Partisi'nin 1974 kongresine damgasını vuran tartışmayı göz önüne getirmek ilginç olabilir. Bu kongrede, Parti'nin işçi sınıfı kuruluşlarıyla yakın ilişki içinde olan kesimleri tarafından, tekelci Devlet kapitalizmi teorilerine (ve dolayısıyla, parti yönetim çizgisine) karşı yeni bir muhalefet yükseltilmişti. Althusserci sol, Althusser'in ortodoksluğu olarak kabul edilen şeye saldıran bu polemik yaklaşımın bir yorumunu ortaya koyar. Bkz. Etienne Balibar, "Plus-value et classes sociales".

samlı Devlet tanımı bulunduğunu unutmamalıyız (ve bu, işleri had safhada basitleştiriyor).[7] İlki *Alman İdeolojisi*'nde verilir:

> Artık ayrıcalıklı bir zümre (estate) değil bir sınıf olması gibi yalın bir olgu nedeniyle burjuvazi, bölgesel olarak değil ulus çapında örgütlenmeye ve ortalama çıkarlarına genel bir form vermeye zorlanır. Özel mülkiyetin cemaat bağlarından kurtulması sayesinde devlet, sivil toplumun dışında ondan ayrı bir varlık haline gelir; ama o, burjuvazinin gerek içsel gerekse dışsal amaçlarla, mal, mülk ve çıkarlarını karşılıklı teminat altına alabilmek için kabule zorlandığı bir *örgütlenme* formundan daha öte bir şey değildir. Bugün ancak zümrelerin tam olarak sınıf haline gelmediği..., dolayısıyla da nüfusun belli bir kesiminin diğerleri üzerinde hakimiyet kuramadığı ülkelerde devletin bağımsızlığından söz edilebilir... Devlet bir yönetici sınıfın üyelerinin kendi ortak çıkarlarını ortaya koyduğu ve *bir çağın sivil toplumunun özetlendiği* form olduğundan, demek ki, tüm ortak kurumlar *devlet sayesinde* ayağa dikilir *ve siyasal bir form kazanır.* Yasanın iradeye, aslında gerçek temelinden kopmuş iradeye, *özgür* iradeye dayandığı yanılsaması da öyle (*The German Ideology*, s.99, italikler benim).

Bu tanım, *Grundrisse* ve *Kapital*'de "burjuva toplumunun devlet formunda yoğunlaşması" şeklinde istikrarlı bir ifadeye kavuşur (*Grundrisse*, s.108). Devlet kapitalist çıkarlara aracılık işlevini, toplumu düzenlemek, belli bir yapıya sokmak suretiyle, tedrici olarak hakimiyetin yeniden üretimine içsel bir işlev haline getirir. Devletin sivil toplumdan özgürleşmesi, onun tekrar, sınıf mücadelesinin tanımladığı bir ritme göre, sivil toplumun üzerine ve içine doğru, onun çatışmalı dokusu bünyesinde, birbiri ardına, diyalektik ve uzlaştırıcı dalgalar halinde yayılmasına imkân veren bir durumdan başka bir şey değildir. Baskıcı ve düzenleyici işlevler arasındaki diyalektik çözüm, Devletin tertiplenme biçimi, yaşamı ve hareketi haline gelir (bkz. Antonio Negri, "Rileggendo Pasukanis"). Bu bakış

7 Genel olarak bkz. Riccardo Guastini, *Marx, dalla filosofia del diritto alla scienza della società.*

açısından Marx, *Kapital*'de Devleti ele alan ayrı bir bölüm yazmayı düşünmüştü. "Tümü altı kitaba ayrılacak: 1) sermaye (birkaç temel bölüm içerecek); 2) toprak mülkiyeti; 3) ücretli emek; 4) devlet; 5) dış ticaret; 6) Dünya piyasası" (Lassale'e 22 Şubat 1858 tarihli mektup, *Selected Correspondence*, s.96). Demek ki Devletin dinamiği ve sermayenin dinamiği birlikte kanat çarpar: Devletin birikime yönelik işlevlerinden kredi ve para sisteminin düzenlenmesine, fabrikalarla ilgili kanunlardan iş gününün düzenlenmesine.

Marx ve Engels ayrıca, bu mantığın daha gelişmiş bir uğrağı olarak başka bir Devlet tanımı daha getirirler. Burada burjuvazinin "modern üretici güçleri sevk ve idare etmekteki yeteneksizliği"nin (Engels, *Anti-Dühring*, s.330) görülmesiyle birlikte Devlet, "özel mülkiyeti kontrol altına almaksızın özel üretimi" (Marx, *Capital*, cilt 3, s.438) sürdürebilmek amacıyla kritik noktalarda kapitalist gelişmeye müdahale eder. Bu bağlamda Engels, Devleti, *ideal kolektif kapitalist* olarak resmettikten sonra, "üretici güçlerin dizginlerini ele almak için ne kadar fazla şey yaparsa, o kadar çok ve sahici bir ulusal kapitalist haline gelir ve sömürdüğü yurttaşların sayısı da o ölçüde artar" (*Anti-Dühring*, s.330) diye devam eder. Engels'in çok sık başvurulan ve sözcükleri ustaca seçilmiş bu tanımı daha yakın bir incelemeyi hakediyor. "Ama bu dönüşüm, ister anonim şirketler isterse devlet mülkiyeti yönünde olsun, yeniden üretim güçlerinin kapitalist yapısını değiştirmez. Anonim şirketlerde bunu söylemeye bile gerek yok. Modern devlete gelince, o, tekrar, emekçi sınıfların olduğu kadar *müstakil kapitalistlerin* de tecavüzlerine karşı kapitalist üretim tarzını korumak için kapitalist toplumun devreye soktuğu bir örgütten başka bir şey değildir" (*Anti-Dühring*, s.330, italikler benim). Devlet-mülkiyetindeki sanayilerde işçiler öyleyse, "ücretli emekçi, yani proleter olarak kalır. Kapitalist ilişki son bulmaz. Aksine, tam kıvamına kavuşur" (s.330-31). Bu anlamda Devlet, "biçimi ne olursa olsun, esas olarak kapitalist bir makinadır, kapitalistlerin Devleti, ideal kolektif kapitalist" (R. Finzi, "Lo Stato del capitale, un problema aperto," s.491-92).

Şimdi bu tanımlar ışığında sermaye Devleti sorununu yeniden kurmaya kalksaydık, bu Marksist söylemden hareketle birkaç noktayı özellikle öne çıkarmamız gerekecekti:

1. Önerilen tanımlar Marksist söylem içinde dinamik bir karaktere sahiptir ve Devlet-sermaye ve kapitalist Devlet-sivil toplum ilişkisinde farklı safhalara, ya da niteliksel dönüşümlere karşılık gelir. Marksist analitik projenin bu güzergâhı, ki toplumdaki eğilimin gerçek hareketine denk düşer, bu çiftler açısından asgari bütünleşmeden azami bütünleşmeye doğru bir seyir izler. Bu hareket, o nedenle, sermayenin Devleti azami araçsallaştırdığı bir durumdan kapitalist Devletin sivil toplumla kurumsal olarak azami bir bütünleşme sergilediği bir duruma doğrudur. Sınıf mücadelesinin bugünkü safhasında kapitalist Devlet, sivil toplumla, düşünülebilecek en uç düzeye yakın bir yapısal bütünleşme sergiliyor. Kapitalist Devlet artık *gerçekten* "ideal bir kolektif kapitalist" olarak tanımlanmaya başlıyor. Kimi bakımlardan, kendi tanımlayıcı kategorilerini "üretken sermaye"nin benzer tanımlayıcı kategorileriyle birleştirme noktasına geldi. Eğer bu doğruysa, bugün karşımızda duran asli sorun, kolektif kapitalist ve çağdaş Devlet ilişkisinin yapısal maddiliğini inceleme ve, onun yapısal eklemlenmelerinin izini sürme, diğer bir deyişle, günbegün daha fazla Devletle bütünleşen ve onun kumandası altına giren sermayenin toplumsal yeniden üretimine özgü bağları ortaya koyma sorunudur. Tekelci Devlet kapitalizmi teorisinin yaptığının aksine, Devlet-sermaye-toplum ilişkisini açıklayan yapısal bir teori ve bu karşılıklı ilişkilerin yapısal karakterine uygun bir siyasal strateji bulunmalıdır.

2. *Grundrisse*'nin başka bir bölümünde Marx'm şematik olarak ortaya koyduğu gibi, bütünleşmenin tedrici diyalektiği, kapsamlı sömürü mekanizmalarına ait özgül bir dinamik ifşa eder - belli bir *istikamet* gösteren bir dinamik:

> Sonra devlet. (Devlet ve burjuva toplumu. - Vergiler, ya da üretici olmayan sınıfların varlığı. - Devlet borçları. - Nüfus. - Dış planda devlet: sömürgeler. Dış ticaret. Döviz kuru. Ulus-

lararası para. - Son olarak, dünya piyasası. Devletin burjuva toplumuna tabi olması. Krizler. Değişim değerine dayalı üretim tarzının ve toplum biçiminin çözülmesi. Bireysel emeğin gerçekten toplumsal emek niteliğini kazanması ve tersi (*Grundrisse*, s.264).

Devlet teorisi diyalektik olarak -kapitalist üretim tarzında krizleri ele alan- kriz teorisine, emeğin önündeki tarihsel engelleri parçalamaya yönelik bir *istikamet* belirten bir teoriye bağlıdır. Devlet teorisi, demek ki, bir kriz teorisi üzerinden, diyalektik olarak, işçi sınıfı teorisine bağlıdır. Öyleyse aslolan, yapısal dönüşümlerin tarihsel gelişimini ve bu dönüşümün asli bir uğrağı olarak kriz(ler)i analiz etmektir; burada Devlet ve kolektif kapitalist ilişkisinin yapısal analizi, yalnızca hazırlık mahiyetinde bir önem taşır (bkz. *Crisi e organizzazione operaia*, S. Bologna, P. Carpignano ve A. Negri).

3. Üçüncü olarak, yukarıdaki önvarsayımlardan yola çıkıldığında, Devlet-kolektif kapitalist ilişkisinin yapısal analizi ve kriz evresindeki değişikliklerin net bir şekilde belirlenmesi, tekrardan, dönüşümlere hareket ve anlam veren sınıf mekanizmalarının (ve sınıflar mücadelesindeki güç ilişkilerinin) analizine götürülmelidir. Komünist siyasal strateji Devlet teorisi, kriz teorisi ve sınıf teorisinin tarafgir (tendential) bir tarzda birleştirilmesinden doğar - işçi sınıfının siyasal bileşiminin her farklı düzeyinde sürekli yeniden kurulan bir birlik. Eğer, "gerçek özne, zihnin dışında bağımsız varlığını ilk başta olduğu gibi sürdürür - yani zihnin tutumu salt spekülatif, salt teorik olarak kaldığı sürece. O halde teorik yöntemde de öznenin, yani toplumun, önvarsayım olarak daima akılda tutulması gerekir" (*Grundrisse*, s.101-2) önermesi doğruysa, belirli bir sınıf pratiği temelinde, ona uygun tarafgir bir yeniden birleştirme ve yeniden temellendirme işlemini reddeden "bölgesel" bir analiz, anlamsızlık tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Son dönem komünist Devlet teorisi yoğun bir şekilde bu temalarla uğraşır. Tartışmanın fikrî silsilesini netleştirecek, sonra da sunuldukları sıra içinde bu temaları ele alacağız.

Teorinin Günümüzdeki Durumu: Yeni-Gramscici Çeşitlemeler

Bu temaları doğrudan ele almadan önce, son dönem komünist Devlet teorisindeki bazı eğilimlere göz atmalıyız; bunlar ısrarla sermaye Devletinin yeni niteliğinin tanımlanması konusunun yapısal bir yaklaşımla çözümlenmesi gereğini öne çıkarsalar da, analizlerini hiç de siyasal iktisadın sağlam toprağında temellendirmeyi başarmış gibi görünmüyorlar. Bu konuda en kapsamlı, yeni ve geniş bir kesime ulaşmış iki eserde (Ralph Miliband'ın *The State in Capitalist Society* ve Nicos Poulantzas'ın *Political Power and Social Classes*), hiç kuşku yok ki niyet ve yaklaşım aşikâr bir şekilde yapısaldır. Miliband adına kaydedilebilecek belli bir pragmatizm ve Poulantzas adına kaydedilebilecek yerli yerinde analitik bir eğilim, tartışmayı, bir şekilde, günümüz Devletinin yeni, maddi, ahenkli bütünlüğünü oluşturan ögelere götürür. Her iki eser de Devlet sorunsalının özellikle zengin bir değerlendirmesini verir. Dahası sorunu doğru bir şekilde koyar: sorun, çağdaş Devletin "görece özerkliği"nin, onun sınıfsal karakterini olduğu gibi muhafaza etmeyi de ihmal etmeden, iktisadi ilişkiler dünyası bakımından ne şekilde ve hangi boyutlarda tezahür ettiğini tanımlamaktır. Kısaca, çağdaş devlet ile "ideal kolektif kapitalist" ilişkisinin diyalektik eklemlenişini keşfetmeye çalışıyoruz.

Peki bu çabalar ne ölçüde başarılı? Miliband'la polemiğinde Poulantzas, esas olarak, birbiriyle tutarlı ve yakından bağlantılı iki düzeyde eleştiri getirir. Poulantzas, Miliband'ın,

> toplumsal sınıfları ve Devleti birer *nesnel yapı*, onların *ilişkilerini düzenli bağlantılardan örülü nesnel bir sistem*, failleri, "insanları", Marx'ın deyişiyle, onun "taşıyıcıları" -träger- olan bir yapı ve bir sistem olarak kavramakta *[güçlük çektiğini iddia eder]*. Miliband, sürekli olarak, sanki toplumsal sınıflar veya "gruplar" şu veya bu şekilde kişiler-arası ilişkilere indirgenebilirmiş, Devlet, Devlet aygıtını oluşturan çeşitli "gruplara"

mensup bireylerin karşılıklı ilişkilerine indirgenebilirmiş ve son olarak, bizzat toplumsal sınıflar ve Devlet ilişkisi, toplumsal grupları oluşturan "bireyler" ile Devlet aygıtını oluşturan "bireyler" arası kişisel ilişkilere indirgenebilirmiş gibi bir izlenim bırakır ("The Problem of the Capitalist State", s.70).

Ardından temel bir eleştiri yöneltir. Bu perspektiften yola çıkan Miliband, "kapitalist sistemin asli çelişkisinin, Marx'a göre, hiç de onun toplumsal karakteri ile 'özel amacı' arasındaki çelişki olmayıp, üretici güçlerin toplumsallaşması ile onlar üzerindeki *özel mülkiyet* arasındaki çelişki olduğunu" unutur (s.71). Miliband'ın ortaya koyduğu sistem analizi, böylece, nesnel ilişkileri itibariyle, Marksist analizden çok, sosyolojik "sosyal eylem" ideolojisine özgü parametreler arasında dağılır.[8]

Miliband'ın kitabı üzerine yapılacak dikkatli bir inceleme de Poulantzas'ın polemik bir üslupla yaptığı bu tespitleri doğrular. Gerçekten de, "ideal kolektif kapitalist" ile çağdaş Devlet arasındaki ilişki meselesi, Miliband'ın elinde, anlamsız ama emniyetli bir şekilde "Devlet, ekonomik olarak hakim sınıf ve Devlet seçkinleri arasındaki karşılıklı, pratik ilişkiler meselesi" haline dönüşür (Guastini, "Teoria e fenomenologia dello Stato capitalistico"). Bu noktada Miliband'da, Marx'tan çok C. Wright Mills'in eserleri yankılanır! Dahası, Miliband açısından, burjuva sosyal eylem teorisinin sıhhatli bir yapıya kavuşturulması mümkündür, çünkü o, üretici güçlerin toplumsallaşması ve çağdaş Devleti oluşturan "yeni unsur" konularına vurgu yaparken, asli bir olguyu kavramış olmaktan uzak görünüyor: üretici güçlerdeki bu toplumsallaşma, üretici güçler ile üretimin kapitalist düzenlenişi arasındaki antagonist diyalektiği yeniden üretir ve şiddetlendirir. Miliband'a göre toplumsallaşma, tam tersine, üretici güçlere özgü çelişkilerin uzlaştırılmasıdır ve, toplumsallaşma açısından, yalnızca, mülk edinme-

8 Ayrıca bkz. Ralph Miliband, "The Capitalist State: Reply to Nicos Poulantzas" ve H.B. Haupt ve Stephan Leibfried, "Anmerkung zur Kontroverse Poulantzas-Miliband".

nin "mümkün", hukuken özel karakteri birtakım antagonizma ögelerini yeniden devreye sokar. Alessandro Serafini bu noktayı çok güzel ifade eder:

> [Miliband'ın] müracaat ettiği sivil toplum, yalnızca şu Marksçı "maddi üretim ilişkileri"nden ibaret değildir, orda ayrıca ideolojik ve kurumsal ilişkiler de vardır. Kısaca Miliband'ın başvuru çerçevesi Marksçı değil Gramscicidir. Bunun önemli sonuçları vardır ve bunlar Devlet, işlevi ve sivil toplum karşısındaki konumu gibi sorunların ele alınışında bariz ve etkin bir rol oynarlar. Maddi ilişkiler ve Devlet arasına üçüncü bir uğrak yerleştirilir, Miliband'ın, ait olduğu dünyaya has bir tutumla, "siyasal" düzey diye adlandırdığı yeni bir dolayım (mediation) düzeyi. Bu bağlamda Devletin kendisinin "mümkünlük şartları" tesis edilir; bu özerk bağlamda, kuvvet tekelinin Devletçe işletilmesi ve meşrulaştırılmasını imkân dahiline sokan konsensusun temelleri atılır. Bu "siyasal"düzey, böylece, pozitif ve aktif bir terim haline gelir: kapitalist iktidarın sadece haklılık değil aynı zamanda temel de kazandığı mekân. Sonuç olarak Devlet bu genel mekanizmanın bir ürünü ve, ideolojiler arasındaki ve çıkar *temsilleri* arasındaki bu mücadele mekanizmasının kurumsal sonucudur. Öyleyse Miliband, Marx'ın tersine, -terimin en geniş anlamıyla- kurumların temelini, bu makineleştirilmiş (automatized) ve aktifleştirilmiş siyasal düzey olarak vazeder. Öyleyse Miliband, Lenin'in aksine, Devleti, sadece sermaye yönetiminin genel siyasal mekanizması tarafından sınırlandırılan bir kurum olarak vazeder ("Gramsci e la conquista dello Stato", s.39-40).

Bunlar, Poulantzas'ın, Miliband'ın bakış açısındaki önemli sınırlamaları nasıl kavradığını az çok gösteriyor. Poulantzas, ardından, bahsettiği temel eleştiriyi yöntembilimsel bir söylemle birleştirerek, kapitalist Devlet sorununa daha "nesnel" bir temel kazandırma arayışına girer. Ancak Poulantzas'ın bu işin üstesinden geldiği ne ölçüde söylenebilir? Miliband'a yönelttiği radikal "seçkincilik" ve "özel hukuk kokan bir eğilim"

eleştirisi, ne ölçüde komünist bir Devlet teorisinin gerçek palier'lerinin* teşhisini mümkün kılmaktadır?

Poulantzas'ın söylemindeki karışıklık birçok yorumcu tarafından vurgulanmıştır (bkz. Finzi, "Lo Stato del capitale" ve Guastini, "Teoria e fenomenologia dello Stato capitalistico"). Onun için Poulantzas'ta çeşitli öğelerin birbirine karıştırılmasının nedenini ve temellerini teşhise çalışmak belki de daha faydalı olacak: yani, Poulantzas'ın komünist Devlet teorisini, "bölgesel bir çalışma" şeklinde -belirgin bir şekilde iktisadi olsa da yine de belli bir bölgede- tertipleme eğiliminin nedenlerini.[9] Ancak bölgesel özgüllük sonunda öylesine genişler ki bir anda kendini, neredeyse, yeni bir "Devlet biçimleri" teorisiyle karşı karşıya bulur ve öte yanda, ekonominin hakimiyeti, "son kertede", nesnel bir şekilde meselenin öyle uzağına atılmıştır ki artık, sanki, olsa da olur olmasa da - emek süreçleri hakkında tek kelime edilmez![10]

Ancak burada duralım ve meseleye daha yakından bakmaya çalışalım. Poulantzas'm başvurduğu "Althusserci" yöntembilimin eleştirisine girişmek gibi bir niyetimiz yok.[11] Esas olarak, tartışma konusu her "bölge"de bu yöntembilimin kusurlarıyla belirlenmiş bir dizi "ideolojik öz-gelişmelere"; ayrı ayrı tüm bu bölgeler açısından "somut bir bütünlükte ifade bulan belirli bir ilişki olarak asli sınıf kavramı"nm (Cardoso, s.56) yöntembilimsel bir yolla örtbas edilme noktasına gelmesine; bir fenomenin yorumunun çeşitli veçheleri arasında "biçimsel" ayrımlara gitme takıntısının, Marx'ın "gerçekliğin, düşüncede karmaşık bütünlükler halinde eklemlendirilen karmaşık katları"ndan bahsettiği bir yerde "insani pratiğin farklı alanlarını ve farklı teorik alemleri" belirleme çabasında son bulmasına (Cardoso, s.62); ve nihayet, Devletin "özerkliği"ni -bölgesel bir alan ola-

(*) Fr.: Eksen yatağı - ç.n.

9 Bu yöntembilim için bkz. Louis Althusser ve Etienne Balibar, *Reading Capital* ve Louis Althusser, *For Marx*.

10 Devlet biçimi teorileri konusunda bkz. Gerhard Leibholz, *Staatsformen*.

11 Althusser'in yöntembiliminin eleştirisi için bkz. Pier Aldo Rovatti, *Critica e scientificità in Marx* ve Jacques Ranciere, *L'ideologia politica di Althusser*.

rak- destekleyecek güvenilir görelilik ögeleri bulunamadığına (dolayısıyla "Bonapartizm" burjuva Devletinin "ezeli ve ebedi" bir ögesi olarak alınır) dikkat çekmek gibi bir niyetimiz de yok. Tüm bunlar tali konulardır. Burada tali sayılamayacak şey, Poulantzas'ın söyleminin yöntembilimsel tek yanlılığının, sınırları belli ve eklemli bir temel çerçeve içerisinde ortaya konmuş olmasıdır: Poulantzas'ta da "siyasalın özerkliği" yine, üretici güçler ile üretimin kapitalist örgütlenişi arasındaki diyalektik bağ şeklinde değil, bu ikisi arasına oturtulmuş "üçüncü bir düzey" olarak sunulur. Demek oluyor ki, Poulantzas'ın yöntembilimi de Marksist Devlet anlayışının belli bir çarpıtılması temelinde iş görür ve Devletin kurucu düzeyini Marksçı üretim ilişkileri dünyasından başka bir yerde, yeniden düzenlenmiş bir "sivil toplum"-gerçek sınıf ilişkilerinin çeşitli temsil ve tasavvur biçimlerine dökülmüş, belir(lenim)siz bir imgesi- fetişinde bulur. Gramscici sivil toplum teorisinin bu tarihselci ve idealist kokteyli, büyük bir sürprizle, anti-tarihselci ve anti-idealist olmak konusunda iddialı bir teorinin asli yapıtaşı olarak boy gösterir.[12] Gramscici "hegemonya" teması -ki burjuva iktidar yapılarının işleyişinin sosyolojik yorumunda merkezî önemdedir- ayrı bir gerçeklik düzeyi olarak alınır ve "nesnel" bir alana monte edilir; hegemonyanın diyalektiği ise fikirler, kanaatler ve soy çıkar temsilleri cinsinden açıklanır (bkz. Pizzorno, "Sul metodo di Gramsci" ve Poulantzas, "Preliminaires à l'etude de l'hegemonie dans l'Etat"). Geçerken belirtelim ki bu, Gramscici -proletarya partisinin çaba ve zaferi üzerine kurulmuş bir hipotez olan- hegemonya kavramına karşı da büyük haksızlıktır! Son olarak, analizin teorik amacı - diğer bölgesel alanlar (özellikle de iktisadi alan) karşısında Devletin göreli özerkliğini tanımlama-, çıkıştaki gizemini korur, göreli özerklik, analizin varış noktası olarak ta baştan önvarsayılmıştır çünkü. "Göreli özerklik", uç durumda, Devletten çok sivil toplumun amblemi gibidir, Devlet iktidarının *işleyişini* niteleyen bir terimden çok Devletin *temelinin* özgün göstergesi gibidir.

12 Gramsci'nin sivil toplum teorisinin "Marksist bir açıdan" eleştirisi için bkz. Norberto Bobbio, "Gramsci and the Conception of Civil Society".

Komünist Devlet teorisinin bu neo-Gramscici formülasyonlarının siyasal sonuçlarına bakacak olursak, sonunda yukarıda sözünü ettiğimiz uç duruma varıldığını itiraf etmek zorunda kalırız. Burada da yine, Stamokap teorilerinde olduğu gibi, işçi sınıfı mücadelesinin temsil ettiği antagonizma bakımından Devletin göreli özerkliği gizemlileştirilir. Bu bakış açısıyla işçi sınıfı Devlete karşı mücadele vermez, veremez, sivil toplum düzeyinden dolayımlanmak zorundadır. Ücretli işe ve -doğrudan bir ücretli iş örgütleyicisi olarak işlev gören- Devlete karşı mücadele burada karşı karşıya konur ve malların dağıtıldığı dünyada kurulmuş bir mücadele modeliyle değiştirilir. Marksist analizin sınıfsal temeli göz ardı edildiği için, kapitalist ücretli emek örgütlenmesindeki yeni biçimlerin analizi faydasız ve önemsiz bir şey haline gelir. Bir kere daha dağıtım düzeyi merkeze oturtulmuştur, bir kere daha önümüze temsiller ve eleştiri-ötesi sezgiler (immediateness) dünyası konmaktadır ve bir kere daha, siyasal iktisadın eleştirisi yerine siyasal iktisat ve *tout court* siyasetle karşı karşıyayız. Bu anlamda neo-Gramscici Devlet teorileri, tekelci Devlet kapitalizmi teorisinin bir tekrarından öteye geçemez, üstelik onun ümitsiz vakarından, gözü kara proleter sekterliğinden de yoksundur.

Sorunu Yeniden Kurmak: Dağıtımdan Üretime

Daha önce "Sorunun Konuşu: Marksist Yaklaşım" başlığı altında zikrettiğimiz konuları ele almaya çalışalım. "Kapitalist gelişme[nin] Devletin yapısında özsel değişikliklere yol aç[tığını]... ve Devlet[in], müdahale alanını sürekli genişleterek yeni işlevler kazan[dığını] ve başta siyasal yaşam olmak üzere çeşitli alanlar üzerindeki müdahale ve kontrolü sürekli daha da zorunlu hale getir[diğini]" (Rosa Luxemburg, *Politische Schriften*, cilt 1, s.76) anlama meselesi değildir bu. Esas mesele, bunun nasıl meydana geldiğini anlamak ve bu dönüşümün münferit veçhelerini sınıf mücadelesi sürecinde temsil edilen bütünlüğe geri götürebilmektir.

1960'larda, yeni ortaya çıkmış, taze ve (siyasal olarak) yeni-

likçi (heterodoks) bir Marksist eleştiri dalgası bu konuyu bir ölçüde doyurucu bir tarzda işlemeye başladı. Toplumsal eğilimin ve somut bütünlüğün belirli bir soyutlamasını esas alan Marksist yöntembilimdeki ısrarları, her şeyden önce, yazarlara, Marksist Devlet anlayışının ufkunu doğru bir şekilde yeniden tanımlama imkânı verdi - her türlü revizyonist baş aşağı çevirmeleri ve yapısal analiz perspektifine yabancı her türlü söylemin desteğini daha baştan reddeden bir ufuktu bu (bkz. örneğin Roman Rosdolsky, *The Making of Marx's 'Capital'* ve Helmut Reichelt, *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx*). Kapitalist Devlet analizi (çalışma nasıl bir seyir izlerse izlesin), görünen o ki, kapitalist antagonizmanın özsel bir uğrağı olarak meta üretimi düzeyinde temellendirilmelidir.

Aslında,

> revizyonist teoriler, siyasal bilimler ve birçok iktisat teorisi kapitalist toplumda Devletin iktisadi, sosyal ve siyasal süreci bilinçli ve kuşatıcı bir şekilde düzenlediği yolunda bir varsayımı paylaşır. Bu bağlamda Devlet, "sosyal Devlet" sıfatıyla, "toplumsal ürünün paylaşımı"nda kapitalist üretimden bağımsız davranabilecektir. O durumda Devlet, güya, kapitalist toplumu ıslah etmek ya da, hatta, onu kademe kademe sosyalizme doğru dönüştürmek için elindeki kudreti kullanabirdi. Demek ki bu yaklaşım, aynı zamanda, "paylaşım ve üretim alanlarının birbirinden bağımsız, özerk komşular" olduğunu varsaymaktadır. Sonuç olarak "paylaşım", gerek üretimin gerekse onu kontrol eden yasaların vazettiği ve esas itibariyle yönlendirilmesi mümkün olmayan sınırlamaların etkisinden uzak tutulmalıydı (*Wolfgang Müller ve Christel Neusüss*, "The Illusion of State Socialism", s.18-19).

Ancak bu iddia, yol açtığı tüm yanılsamalar ve mistifikasyonlarla birlikte, baştan sona hatalıdır. "Kapitalist üretim tarzının özgünlüğü, toplumun iktisadi yeniden üretiminin temelinin *sermaye dolaşımı* olmasında yatar; burada gelir dağılımı alanı, sermayenin dolaşımında belli bir *uğraga* karşılık gelmez." Üretim sürecinin "çifte karakteri" -dolaysız emek süre-

cinin kapitalist örgütlenişine kaynaklık eden sınıfsal antagonizmanın bir işareti olarak- sermayenin tüm hareket ve yayılım alanını çepeçevre kuşatır; öyle ki bu bütünsel süreç dahilindeki hiçbir evre ya da uğrağı söz konusu temel antagonizmadan bağımsız ya da özerk diye tanımlamak mümkün değildir. Kimileri Devletin, şu dağıtım düzeyinde tesis edilmiş çoğulcu eylemlerin (ya da kuvvet ilişkilerinin) "piyasası" olarak Devletin "göreli özerkliğinden" bahseder. Bu tümüyle ve yalınkat bir mistifikasyondan başka bir şey değildir ve ileri kapitalist toplumda Devletin gerçek siyasal yaşamında bu tür bir yaklaşıma olur vermemizi telkin eden hiçbir şey yoktur. Devleti tanımlama yönünde herhangi bir girişim, öyleyse, yine, şu doğurgan antagonizmaların genişletilmiş yeniden üretim alanı olarak sermayenin dolaşım (ve toplumsallaşma) alanının ötesine, dolaysız üretim alanına geçmek zorundadır. Marx'ın tuttuğu yoldur bu: Marx'ın iş gününün düzenlenmesi ve fabrikaların ıslahıyla ilgili analizleri bu yöntembilime ve bu özel alana işaret eder (bkz. Müller ve Neusüss, s.60 ve devamı ve Mario Tronti, *Operai e capitale*). Devlet, Marx'ın analizinde görüldüğü gibi, böylece, sermaye bünyesinde işçi sınıfının varlığıyla bağlantılı düzenleyici veçheler ve baskıcı veçheler arasındaki kapsamlı diyalektiğin doruk noktası haline gelir. Devlet kavramı diyalektik olarak yalnızca bu işlevlerin antagonist karşıtlığında ortaya çıkar, ki burada her iki mekanizma da -ideal ve birleşik bir kontrol biçimine doğru kesintisiz bir eğilimi temsil eden mekanizma ile sınıfın doğuşundaki derin yabancılaşma sürecini temsil eden mekanizma- Devleti, aralıksız bir şekilde, sömürünün örgütlenmesi gibi kapsamlı bir işte rol almaya iter. Durum ne olursa olsun, "yukarıda gündeme getirilen tüm sorular, son tahlilde, üretimde genel-tarihsel ilişkilerin oynadığı role ve onların genel tarihsel hareketle ilişkilerine indirgenir. Sorun, bariz bir şekilde, üretimin kendisinin nasıl ele alındığı ve ne ölçüde araştırıldığıyla ilgilidir" (Marx, *Grundrisse*, s.97).

Hemen ilave edilmelidir ki, sorunu bu şekilde yeniden kurmak ve alanını yeniden tanımlamakla bizi uğraştıran ana konuya dair hiçbir şeyi halletmiş olmuyoruz, sadece onun özgül

bir boyutuna, yani Devletin kapitalist gelişmenin seyri içinde toplumla *nasıl* bütünleştiği sorununa değinmiş oluyoruz, o kadar. Onun, dolaşım alanında, antagonist bir bütünleşme sergilediğini; ve üretimin toplumsallaşması ve bu toplumsallaşma süreci üzerinde Devletin kumanda gücünün büyümesi olgularının, söz konusu özsel antagonizmanın genişletilmiş yeniden üretiminin iki farklı uğrağı olduğunu biliyoruz. Ancak bugüne gözünü dikmek demek, üretim ilişkisi bünyesinde işleyen bir dizi bağlantıyı masaya yatırmak, onları çağdaş şekilleri içinde tanımlamak ve sınıf ve mücadele mantığına vurmak demektir.

İşçi sınıfının siyasal perspektifini yeniden inşa etme ateşiyle yanıp tutuşulan 1960'lı yıllarda, bu yönde bazı girişimler oldu. Almanya'da sorunu dağıtım yerine üretimde temellendirmeyi hedefleyen girişimler (Müller ve Neusüss'ün makalesi Alman hareketi içinde en çok okunan metinlerden biriydi), aynı dönemde İtalya'da gündeme gelen çeşitli girişimlerle (Raniero Panzieri'nin *La ripresa del marxismo-leninismo in Italia*'sından Mario Tronti'nin çalışmasına, *Quaderni Rossi* dergisinden hareketin en son denemelerine) karşılaştırılabilir.[13] Bu İtalyan yazarlar, araştırmaları sırasında karşılaştıkları bağlantıları yeniden formüle ederek Devlet tematiğini yeniden temellendirme projesini daha da genişletmeye çalıştılar. Daha çok da İtalyan deneyiminde sorun, sadece paylaşımın karşısına dolaşım ve üretimi çıkarmak, diğer bir deyişle, "emekçi" ve "yurttaş" tematiğinin karşısına "işçi" tematiğini çıkarmak suretiyle değil, aynı zamanda ve hepsinden önemlisi de, salt teorik bir hipotezin ötesine geçerek, paylaşım dünyasının (onu düzenleyen, yönlendiren güçler ve bu düzenlemeyi simgeleyen reformizm) üretim alemindeki isyankâr hareketlere nasıl ve ne tür bir mekanizma üzerinden tepki verdiğini siyasal olarak göstermek suretiyle konuyordu. Üretken emeğin büyümesine ve soyut karakterinin derinleşmesine paralel olarak toplumsal mücadelelerin ve isyankâr pratiklerin büyümesi, Devletin bu mücadeleler

13 Bu dönemde İtalya'da ortaya çıkan radikal dergiler arasında bkz. *Classe Operaia* (1964-67), *Contropiano* (1968'den bugüne), *Potere Operaio* (1969-73), ve aylık *Il Manifesto*.

karşısındaki gerçek diyalektiğini göz önüne serdikçe, -bu bakış açısı çerçevesinde- Devletin göreli özerkliği meselesi de -bir kategori ve bir işlev olarak- yeniden gündeme geliyordu.[14] Devlet figürü, onu *sermaye ilişkisinin içsel düzenleyicisi* anlamında "özerk" olarak tanımlamaya izin veren bir yapı arz etmiyordu, daha çok, onun işlevinin, *otomatik sermaye ilişkisinin yerine kendisini koymaktan* ve mücadele halindeki iki sınıfın kuvvet dengesinden türeyen, giderek daha antagonist ve çelişik ilişkileri düzenlemekten ibaret olduğunu ortaya koyuyordu.

İşçi sınıfının mücadele perspektifinden, diğer bir deyişle, üretim sürecindeki antagonizmalara ayrıcalıklı bir yer veren Marksist bakış açısından baktığımızda, iki kere eş zamanlı bir süreçle karşılaşıyoruz. Bir yanda Devlet, üretim sürecine sürekli daha yoğun bir biçimde müdahaleye zorlanmakta, kendisini toplumsal sermayenin temsilcisi şeklinde tertipleyerek Engels'in "ideal kolektif kapitalist"ini tecessüm ettirme eğilimini gerçekliğe dönüştürmektedir. Diğer yanda, bu süreç sınıf mücadelesinin temposu içinde kendini faş etmeye başladıkça ve o oranda Devlet, kendi uygulamaları bakımından giderek daha fazla bir göreli özerklik kazanmaktadır. Ancak hemen kaydetmek gerekir ki bu özerklik kapitalist sınıf karşısında, kapitalist gelişmenin sömürü mantığı karşısında sergilenen bir konum değil, çelişik bir şekilde kapitalist gelişmeye meşruluk kazandıran değer ve ilerleme mantıkları karşısında sergilenen bir konumdur. Sermaye ilişkisini ihlal eden, krize sokan ve içeriklerini gözden düşüren işçi mücadelelerinin zoruyla Devlet, sermayenin kolektif bir temsilcisi, otomatik toplumsal sermaye ilişkisinin bir vekili ve tam anlamıyla bir burjuva partisi haline gelir. Bu yeni göreli özerklik, demek ki, sömürü iktidarını kalıcı ve sürekli kılma isteğinden, *gözden düştüğü bir durumda bile*, kapitalist hakimiyetin kutlanmasından başka bir şey değildir. Devletin göreli özerkliği, kapitalistler dünyasından ayrı bir oluşum değildir, aksine, daha güçlü bir kriz yatış-

14 Ne yazık ki, son dönemlerde bu sorunsal üzerine fazla çözümleme yapılmadığından, bu konuda da tekrar *Grundrisse* ve *Capital*'e, cilt 1, s.943-1084, başvurmak zorundayız.

tırma ve değer parçalama kapasitesidir, bir kriz ilişkisinin dinamik ve sonuçlarını tümüyle baskıcı bir işlev çerçevesinde kontrol altına alma yönünde çok daha kuvvetli bir iradedir (bkz. Antonio Negri, "Crisis of the Planner-State, Communism and Revolutionary Organisation").

Devlet sorununun sınıf mücadelesine ve kapitalizmin mevcut krizine uygun bir çerçevede yeniden kurulması, dolayısıyla, sorunu, tereddüdsüz bir şekilde, siyasal iktisadın eleştirisi ve üretim dünyasının analizi cinsinden yeniden kurmak manasına gelir. Bu noktada Engels'in bir uyarısını unutmayalım: "(İdeal kolektif kapitalist olarak Devlet) üretici güçlerin dizginlerini eline almak için ne kadar fazla şey yaparsa, o kadar çok ve sahici bir ulusal kapitalist haline gelir ve sömürdüğü yurttaşların sayısı da o ölçüde artar", ve burada artık kapitalist ilişkinin bastırılması değil doruğa vurması söz konusudur (*Anti-Dühring*, s.330). Ayrıca, üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki bu nihai kopukluğun sermayenin yıkıcı kapasitesini kat kat büyüttüğünü de unutmayalım. Krize, değer kaybına ve yıkıma yön verme kuvvetinin büyümesi ve sömürünün toplumsallaşmasından oluşan bir karışım: işte bugün, şu "göreli özerk" Devlet figürünü yaratan şey!

Yapısal Devlet Analizinde Gelişmeler: Örgütlenme Mekanizmaları

Devletin yapısal bir zeminde tanımlanması yolunda önemli bir adımı işaretleyen dikkate değer bir katkı -nasıl bir değer biçildiği farklı bir konu-, Frankfurt Okulu çevresindeki yazarlardan geldi. Oldukça geleneksel bir analiz çerçevesinde hareket eden ve hukuk sosyolojisindeki kimi önemli gelişmeleri de analizine dahil eden Habermas, 1962 gibi erken bir tarihte, ısrarla, özel piyasa ilkesinin ve, 'soyutluk' ve 'genellik'le nitelenen hukuki norm anlayışının dağıldığını vurgulamaya başladı (bkz. *Strukturwandel der Öffentlichkeit*). Artık kamusal alanın diyalektiği bu alandan daha temel ve üstün bir kumanda birliği tarafından bozulmuş, toplumsal bütünleşmenin bir plana

sokulması ve toplumsal özerkliklerin bastırılması gibi faaliyetler modern toplumların gelişim süreçlerine içkin, yapısal unsurlar haline gelmiş, bunun bir sonucu olarak, şu hukuk Devletinde temsil edilen teminatlar, oya-dayalı bir konsensüs formunu maskeleyen soy bir mistifikasyona dönüşmüştü. Burada burjuva kamuoyunun uygarlaştırıcı ve serbestleştirici işlevinin çözülmesinden başka bir alternatif var mıydı? Her türlü özerk işleyişin dışlama ilkesi altında takatten kesildiği böyle bir ortamda, tümüyle öznel ve ütopyacı olmayan hiçbir alternatif yoktu. "Eleştirel kamusallık" şimdilerde yalnızca bir "umut ilkesi" haline gelmişti.

Bu Habermasçı yaklaşımı Marksist bir çerçevede daha da geliştirmek ve radikalleştirmek istiyorsak, illa da 1968 olayları üzerine yürütülen o son derece sert tartışmaya mesai harcamak zorunda değiliz.[15] Burada bizi ilgilendiren, totaliter iktidar imgesini olumlanma raddesine getiren süreçten çok, bu sürece paralel diğer bir süreci, bu imgenin yapısal Devlet analizine dahil oluş sürecinin izini sürmektir. Devletin, kendisini, artı değerin genel toplumsal büyüme (ve yaygınlaşma) sürecinin temsilcisi makamına oturtma kudreti, son derece katı bir içerme ve dışlama mekanizmasına dayanır. Claus Offe, değerlenme (valorisation) süreçlerinin teminatının, "hakim bir azınlığın ayrıcalıklı siyasal konumunun gerek iktisadi olarak gerekse sisteme zarar verebilecek ihtiyaç ve taleplerin dışlanması ve bastırılması suretiyle" teminat altına alınmasında yatmadığını ileri sürer ("Dominio politico e struttura di classe"; ayrıca bkz. *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*). Değerlenme süreçleri, tıpkı sömürü süreçleri gibi, bir bütün olarak Devlet makinesinden yayılır; kapitalist değerlenme, sermayenin yeniden üretimi, dolaşım ve gerçekleşme, hepsi de siyasal tahakküm kategorisi altında tanımlanma eğilimindedir.

> O nedenle, toplumsal iktidar örgütlenmesini, -iktidar sosyolojisi geleneğinin gerek ortodoks Marksist [?] *gerekse* Weberci

15 Bkz. Hans-Jürgen Krahl, *Konstitution und Klassenkampf*, ve Uwe Bergmann ve dig., *Die Rebellion der Studenten oder Die neue Oppositon*.

biçimlerinde tanık olduğumuz- şu "maksatlı" şemaya göre, "iktidar araçlarının çıkar amaçlı kullanımı" şemasına göre analize meraklı perspektifi terketmeliyiz. Refah Devletine özgü düzenlenmiş kapitalizm koşullarında, onun yerine, siyasal olarak örgütlenmiş iktidarın "değerlenme sürecinde" buluşan ayrıcalık ve eylem istikametlerinin "işlevsel" bir analizini vermek çok daha uygun görünüyor. Bu perspektif değişikliği şu manaya gelir: siyasi-idari eylem sistemlerinin analizinde referans noktası olarak artık "bir yönetici sınıfın" (ya da onun idari müşavirinin) yapısal olarak ayrıcalıklı "çıkarı" değil, "sistemin üç asli sorunu" modeli alınmalıdır; siyasal sistemin selameti açısından, nesnel olarak zorlayıcı, çıkarlar bakımından özgün bir "emir kipinde" çözülmesi bildirilen üç temel sorundur bunlar (Offe, "Dominio politico", s.73).

Bu üç sorun kümesi şöyle sıralanabilir: (1) "dengeli iktisadi kalkınma ve tam istihdamın güvence altına alınmasıyla ilgili sorunları kapsayan, iktisadi istikrar kümesi", (2) "dış işleri, dış ticaret ve siyasi-askerî meseleler" kümesi, (3) "nüfusun yurt sathında bütünleşmesiyle ilgili sorunlara işaret eden kitlelerin iyi niyeti kümesi".

Tüm bunlardan, Devletin siyasal-mantıksal analiz kumaşının, sermayenin yeniden üretimiyle ilgili Marksist tanımların aynı tezgahta harmanlanmasıyla dokunduğu artık görülmüş olmalı. Amerikan sosyolojisinin dışlama ve marjinalleştirmeyle ilgili birçok katkısından yararlanmayı ihmal etmeyen ve zaman zaman Tötanik bir felaket tellallığına da soyunan[16] bu analizin alanı, hâlâ, sağlam bir şekilde, üretim ilişkileri analizi üzerinde yükselir. Vardığı bazı sonuçların zarara uğramış çıkarların geniş bir bağlamında -toplumda- belirlendiğini göstermesi olgusu ve bu çıkarların herhangi bir şekilde doğrudan sınıfsal ilişkilere indirgenememesi, durumun sınıfsal doğasını değiştirmez. Antagonizmaların yayıldığı vurgusu as-

16 Özellikle bkz. şu karamsar denilen okulun yazarları, örneğin Peter Bachrach ve Morton Baratz, *Power and Poverty*, ve E.E. Schattscheider, *The Semi-sovereign People*.

lında, onların sınıfsal terimlerle tanımlanabilme ihtimalini güçlendirir.[17]

Ancak, şu ana kadar hâlâ, Devlet ve sivil toplum ilişkisinin genel tanımına dair göreli özerklik sorunsalının alanındayız. Bu ilişkinin totaliter karakteri, dinamik ve ilişkilerin niteliği artık birbirine eklemlenmeli ve kendi somut hareketleri içinde analiz edilmelidir. Bu açıdan da son dönem yazını önümüze önemli katkılar sunmaktadır. Özellikle Claus Offe, bu belirli eklemlenme sorunsalını iki asli modele göre ele almayı önermektedir: şekillendirici (formative) siyasal irade sistemi içinde idari mekanizmaların analizi ve Devlet aygıtının idari işlevlerinin analizi.

Bence bu alanda en anlamlı gelişmeler bu modellerden ilki temelinde kaydedildi. Johannes Agnoli belki de olabilecek en kapsamlı bir şekilde, Devleti kapitalist değerlenme sürecinin giderek dolaysız bir aracı haline getiren bir gidişat çerçevesinde siyasal temsil ve anayasal sorumluluk mekanizmalarının -sırf gizem yüklü bir işleyiş içinde- nasıl birbirinin yerini aldığını ya da birbirini olumsuzladığını tasvir eder.[18] Bu, Devletin "göreli özerkliğini", bahis konusu durumda da inkâr meselesi değildir; basitçe, yönetim işlevi bakımından onun konumunu tanımlama meselesidir. O nedenle bütün bir Devlet makinesinin sivil toplumun ortaya koyduğu ihtiyaçlar sistemini birbirini izleyen bütünleşmeler ve kaçınılmaz dışlamalar ekseninde nasıl "süzgeçten geçirdiğini" ve belli bir "istikamete" soktuğunu göreceğiz. Kapitalist toplumsallaşma sürecinin üretim alanından dağıtım alanına doğru yaydığı kutupsallık ve antagonizmalar, genel sermayenin uzlaştırıcı bir yapıda yeniden tertiplenmesine yarayan işlevsel bir çoğulluk halinde çözülmek zorundadır (ve çözülür). Genel sermaye -diğer bir deyişle sermayenin genel (siyasal) uzlaştırma işlevi- farklı toplumsal çı-

17 Söz konusu olguların sınıfsal yapısına dair, bu yöntembilimsel çerçeve ışığında yapılan temiz bir çözümleme için bkz. Jorg Huffschmid, *Die Politik des Kapitals*.

18 Bkz. Johannes Agnoli ve Peter Brückner, *Die Transformation der Demokratie*; Johannes Agnoli, "Die bürgerliche Gesellschaft und ihr Staat"; ve Johannes Agnoli, "Strategia rivoluzionaria e parlamentarismo".

karlardan beslenen alternatif mantıklara yer açarak değil, aksine, sürekli onları istediği yöne sevk etmeye çalışarak, karşılarına tekno-ekonomik gelişmenin nesnel ve kaçınılmaz mantığını çıkararak siyasal katılım mantıklarını birbirine iter ve eklemlendirir (bkz. Walter Euchner, "Zur Lage des Parlamentarismus").

Siyasal temsilden temsil organlarına: parlamenter sistemin krizi diğer kurumları (partiler, sendikalar ve diğerleri) onlara biçilen rolleri oynamaya ve -toplumsal çıkarların baskıyla uzlaştırılması, bütünleştirilmesi ve potansiyel antagonizmalarının parçalanması gibi- çifte bir işlevi üstlenmeye zorlar. Olgun kapitalizmde Devlet o kaskatı ayıklayıcılık işlevini, sosyal grupların katılımına ihtiyaç duyan (ama çoğu kez bunu sağlayamayan, hele sürekli olarak hemen hiç sağlayamayan) esnek bir araçlar manzumesi yardımıyla daha geniş alanlara yayar. Siyasi iradenin oluşumu, örneğin, toplumsal çoğulluk alanı üzerinde (onu belirleyecek bir noktaya kadar) işleyen bir ayıklama mekanizması aracılığıyla yönetim sisteminin şekillendirdiği (ya da şu veya bu oranda onda içerilmiş) bir eklemlenme olarak resmedilir (bkz. Hans Joachim Blank ve Joachim Hirsch, "Vom Elend des Gezetzgebers", ve Antonio Negri, "Lo Stato dei partiti").

Ayıklayıcı bütünleşme süreçlerinin başarısına ve mekanizmaların zengin ve eklemlenmiş yapısına rağmen, Devletin genel sermayeyi tertipleme süreci, her zaman -ve geniş bir alanda- çözülmemiş ve çözülmesi imkânsız bir antagonizmalar duvarına toslar. Demek ki aktarma ve baskı mekanizmaları, tam manasıyla bir sonuç olarak ve tamamlayıcı mahiyette, bütünleştirici-ayıklayıcı mekanizmaya ilave edilir. Offe, bürokratik makine ve planlama sürecini analiz ederek, Devlet sisteminin doğrudan yönetim işlevlerini konu alan ikinci modelin ögelerinin analizinde de belli bir mesafe kateder. Doğal olarak burada öne çıkan öge, bürokratik yönetim sistemidir. Gelişmiş kapitalist sistemlerdeki ileri demokratik rejim; çeşitli etüd ve araştırmalar, yukarıdan aşağıya baskı biçimleri ve sembolik bir siyasallaşmadan mürekkep bir sistemi devreye sokar - bu sis-

tem, bir yandan yönetim faaliyetinin "siyasal" meşruiyet kazanmasını sağlarken, bir yandan da, onun etkin bir şekilde gelişmesine imkân verecektir. İdari makine tarafından dayatılan katılımcı ayıklayıcılık, sürekli olarak ve siyasal açıdan hep daha güçlü bir meşruiyet kazanan baskıcı işlevlerin kullanılmasına imkân tanır. Bu alanda Devletin göreli özerkliği bir kere daha tümüyle o özsel kıvamını kazanır. Toplumsal çıkarların "süzgeçten geçirilmesi" işleminde, onların örgütlenme düzeyinin değerlendirilmesinde ve dönüşümlü bütünleştirme ve/ya baskı kararlarında Devlet, hep, kapitalist değer-oluşum sürecine siyasal aracılık işlevini gerçekleştirir.[19] Bu sadece genel ve formel çerçevede işleyen bir şey değildir: "planlamacı-Devlet", kamusal karar oluşumunun maddiliği ile sermayenin değerlenme sürecindeki tekil evreleri ete kemiğe büründürür. Nesnel kumandanın esnekliği, kendisini, bizzat emek sürecine içselleştirmeye çalışır; kapitalist makine tepeden tırnağa "siyasallaşır"; ve Devlet, Marksist analiz alanında, *Kapital*'in bir bölümü haline gelir.

Bu noktayı aydınlatmak için burada biraz duralım. Yapısal Devlet teorisinin (örgütlenme mekanizmalarıyla bağlantılı) bu ilk veçhesinin açıklanmasında, konuyu biraz fazla zorladık, "Frankurt Okulu"nun analizinde öne çıkan diğer özellikleri ihmal etmek pahasına, çerçevenin tutarlılığından ve onun en yenilikçi taraftarlarının zekasından çokça ve övgüyle söz ettik. Açıklamanın belli bir tek yanlılık ve katılık göstermesi, sürecin eğilimsel niteliğine aşırı vurgu ve, yine, bir çeşit kıyametengiz endişe: tüm bunlar, felsefi bir nüve olarak aynı analizde mevcuttur. Bu ögeler gerek analizin kendisi gerekse vardığı sonuçlar itibariyle birtakım gizemlileştirici etkiler doğurmasaydı, tüm bunlara "tali" özellikler deyip geçebilirdik. Gerçekten de görünen o ki, bu etkilerin analiz bünyesinde yarattığı gerilim, belli bir teorik ve politik bozulmaya yol açıyor - çünkü ortada kapitalist toplumda üretken emeğin nitelik, kaplam ve

19 Çözümlemelerimiz arasında önemli yöntembilimsel farklılıklar bulunmasına rağmen, Louis Althusser de benzer bir sorunsalla karşı karşıya kalır ve onu *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*'nda benzer bir tarzda çözümler.

boyutlarının sağlam bir analizi yok, daha doğrusu, "emeğin il(ti)hak" derecesinin sağlam bir tanımı verilmiyor. Yukarıda tartıştığımız yazarların hemen hepsinde, sömürü sürecinin (Devletin şahsında) siyasal birliğe kavuşturulması yönündeki eğilime dikkat çekme kaygısı, siyasal imkânların eşitsizliği ve formel dışlama modeli -dolaysız kapitalist sömürünün yarattığı eşitsizlik sisteminin yerine konan bir modeldir bu- üzerinde aşırı, gereksiz bir vurguya yol açar. Böyle bir yaklaşım, siyasal yönetimin halletmek zorunda olduğu çatışmaları, ister istemez, sınıfsal yapıdan çok, yatay bir yaşam dünyalarının eşitsizliği modeline bağlayacaktır; bu ise bizzat yönetim, hakimiyet olgusunun, bir işlev olarak kavranmak yerine, tekrar dolayımsız (unmediated) bir doğal öz olarak kavranması tehlikesini getirir. İdari araçların, tümüyle ideolojik terimlerle tanımlanıp değerlendirilmesi gibi bir tehlike belirir. Bu gerçek eğilim, böylece, mevcut gerçekliğin -ki çok daha somut ve açık bir tarzda çelişik bir gerçekliktir bu- tanınmasını engelleyen, onunla aramıza dikilmiş bir perde haline gelir. Eğer, analiz, onun yerine, toplumsal emeğin -üretken emek ve üretken olmayan emek, doğrudan veya dolaylı olarak üretken emek gibi ve, hepsinden önemlisi de, emek gücünün yeniden üretim mekanizmaları bakımından büründüğü çeşitli biçimler altında- eklemlenme şekillerine odaklanmış olsaydı, planlı kapitalist Devletin örgütsel yapısının çok daha tereddütsüz, gerçekçi bir tanımını verebilir ve gerçeklikte olup bitene daha uygun eğilimsel bir hipotez ortaya koyabilirdi.

Yapısal planlamacı Devlet analizi giderek daha fazla bu doğrultuda ilerliyor. Joachim Hirsch bu güzergâhta yola koyuldu, nerdeyse tam bir gizlilik içinde, adeta "okul"un temel hipotezini özel bir alanda tekrarlıyor ve geliştiriyor gibi (bkz. *Wissenschaftlich-technischer Fortschritt und politisches System*). Gerçekte ise idari Devlet makinesinin değerin kapitalist gerçekleşme sürecindeki yeni gelişmelere, yeni toplumsal şartlara uyarlanma mekanizmalarının analizi, söylemin vurgusunu, kapitalist iktisadi altyapı ile Devlet arasında -az ya da çok dolaysız bir şekilde- tesis edilen bağlantıya doğru kaydırdı. Dev-

let planlaması, planlamanın sadece, çeşitli amaçlar arasında sistemin iktisadi kalkınma hedefine programlanmış içsel bir ayrım ölçütü olarak değil, aynı zamanda ve daha da önemlisi, aralıksız bir şekilde kapitalist sömürü ilişkilerinin yeniden üretimine uygun bir toplumsal düzenlemenin tespitine programlanmış bir girişim olarak inisiyatif alması, işlemesi gereken politik bir zaruret olduğunu ortaya çıkardı. Geç kapitalizm şartlarında sivil toplum ve Devlet ilişkisi, dengeli bir iktisadi kalkınmayı (burda denge, gelir ve yatırımların kapitalist paylaşımı ve ihtiyaçların kapitalist tanımı demektir), emek-gücünün ve üretim (kâr) koşullarının iktisadi yeniden üretimini hedefleyen bir strateji üzerinde kurulabilir ancak. Yani kapitalist toplumsallaşma özel anlamıyla sömürü ilişkisinin toplumsallaşması haline gelir. Tüm bir Devlet makinesi, bu kapitalist sömürü ilişkisinin toplumsallaşmasını kontrol zarureti temelinde yürüyen bir şey olarak görülür. Kapitalist meta dolaşımının altyapısını ele alan bir analiz bir kere daha üretken emeği tanımlamak ve onun güçlü toplumsal şafağını Devlet aygıtı üzerine düşürmek zorundadır. Öte yandan Devlet ve kapitalist gelişme ilişkisinin yapısal özgünlüğü, krizin büründüğü yeni biçim tarafından olumsuz manada doğrulanır. Kriz, bu düzeyde, her zaman siyasi bir kriz olarak sunulur. Bunun nedeni krizin artık maddi ekonomik terimlerle tanımlanamaması filan değil, açıkça, bu özgünlüğün son derece ilerlemiş olması ve kendi suretini ancak siyasal terimlerle tanıyabildiği bir toplumsal koşullar manzumesi önvarsaymasıdır. Kapitalist toplumsallaşma ve Devlet arasındaki bu paralellik, böylece, tam da siyasala alkış tutarken, artık üstesinden gelinemeyecek bir sınıfsal belirlemeyle karşılaşır (ayrıca bkz. Joachim Hirsch, "Elemente einer materialistischen Staatstheorie").

Amerikalı yazar James O'Connor, *The Fiscal Crisis of the State* adlı çalışmasında, büyük ölçüde Alman yazınına yaslanarak, benzer bir çerçeveyi daha da ileri götürür. Gelişmiş kapitalist toplumlarda Devlet hem birikim hem de meşrulaştırma işlevlerini yürütmek zorundadır. Birikim işlevleri, gerek sabit gerekse değişken toplumsal sermayenin yeniden üretim mali-

yetlerinin toplumsallaş(tırıl)masından yana bir eğilim sergiler. Meşrulaştırma işlevlerinin Marksist toplumsal tüketim ve kamusal harcama kategorileri cinsinden, yani toplumsal talep ile kapitalist arz arasında doğrusal ve anlamlı bir ilişkinin belirlenmesine hizmet edecek bir çerçevede değerlendirilmesi mümkündür. Bu açıklamanın en ilginç ögesi, bir tarafa toplumsal birikim kertelerini diğer tarafa meşrulaştırma kertelerini koyarak oluşturduğu zıtlıktır. O'Connor böylece, Frankurt Okulu'nun bütünleştirici mekanizmalar ile baskı aygıtları arasında tesis ettiği güçlü paralellikleri, çelişki olarak adlandırılabilecek bir noktaya kadar sürer. Bu zıtlık, mali ve finans mekanizmalarından parasal mekanizmalara Devlet makinesinin tüm düzeylerinde kendini gösterir. Tüm bunlar sadece ima kabilinden şeyler olsa da, gerçeklikte söz konusu çelişki hiç de soyut değildir. Örgütlü ve antagonist toplumsal güçlerin şafağında yeniden boy göstermeye başlar. Kamu harcamalarında finans mekanizmaları ile kâr mekanizması arasında sahici bir örtüşme imkânsız hale gelir; birikim bir yerden sonra meşruiyetini kaybeder; ve kriz siyasal bir kriz olarak görülmeye başlanır - Devletin krizi.

Kuşkusuz hâlâ, kapitalizmin yapısını ve ona damgasını vuran çelişkileri ele alan nesnel (daha çok geriye dönük) analiz alanındayız (ve, buna paralel olarak, hâlâ, planlama ve üretici aklilik olarak komünizm fikriyle iş görüyor gibiyiz). Ancak Frankurt Okulu'nun yapısal analizinin ötesine giden ve onun zaaflarını kapatan bir güzergâh da açılmış gibi görünüyor. Her şeye rağmen, kapitalistler arası ilişkilerden (ve kâr paylaşım mücadelesinden) çok, sınıflar arası mücadeleden sökün eden belirli çelişkilere işaret eden bir tavır -geç kapitalizmin planlamacı Devletinden başka bir şey olmayan şu Moloch* bünyesinde ve ona karşı- belirmeye başladı. Böylece, Frankfurt Okulu'nun Devlete atfettiği yapısal imgenin dokuları arasına sınıf mücadelesi zerkedilmiş oluyor.

(*) Ammoniler ve Fenikelilerin çocuk kurban ettikleri tanrı - ç.n.

Yapısal Devlet Analizinde Gelişmeler: Kriz Teorisinde Devlet

Bu sadece bir başlangıç. Diğer teorik yörüngelerde de yapısal Devlet teorisinin yeniden doğuşuna ve sınıf mücadelesi temasına açılışına tanıklık ediyoruz. Adeta, yıllar yılı (araççı Devlet-tekel ilişkisi teorisinde) belli bir maddeci ilkelliğe boyun eğdikten sonra teori kendi etrafında dönmüş, ve onun belirlenimli inkârı (determinate negation), Devletin özgünlüğünü ve işlevsel mekanizmalarını yeniden yerli yerine oturtmaya muktedir diyalektik bir mevzi haline gelmiştir. Bu güzergâhın sonunda, sentezin unsurları yeniden sahneye sürülmektedir - daha derinlere inen ve işçi sınıfının bakış açısıyla analize karmaşıklığını yeniden iade eden unsurlardır bunlar. Bu diyalektik gelişme doğal olarak yalnızca düşünsel bir hareketi anlatır ve sadece bir serimleme kılavuzu olarak işimize yarar.

Bunu bir olguya işaretle net bir şekilde doğrulayabiliriz: son dönemlerde kapitalist döngüsel krizlere özgü ögelerin amansız yeniden belirişiyle birlikte, yapısal Devlet teorisinin merkezcil tekyönlülüğü de tedrici bir krize girmiştir. Ancak, onun Marksist Devlet teorisinin gelişiminde temsil ettiği niteliksel hamleyi boşa çıkarıcı anlamda bir kriz değil bu. Devletin küresel planda gelişme sürecinin içinde ve onun içsel dengeleyicisi olduğu kesin ve geriye döndürülemez bir vakıadır. Bu, daha çok, Devletin -hali hazırda otomatik sermaye ilişkisinin bir değişkesi olarak tanımlanmıştır- krize nasıl teslim olduğu, ne tür biçimlere yol açtığı ve nasıl tepki verdiğinin açıklanması düzleminde ortaya çıkan bir krizdir bu.

Offe, kendi bakış açısından, kriz teorisi konusunda bir ilk taslak çıkarmaya çalışır (bkz. *Strukturprobleme*, özellikle s.169 ve devamı, ve "Crisis of Crisis Management"). Uzun dönemli bir gelişmede belli bir denge ve ahenk tutturabilmek için Devlet ve tek tek kapitalistler arasında kırılgan bir ilişkinin varlığının şart olduğunu kaydettikten ve Devletin üstlendiği geçişli (transitive) işlevlerin esas olarak iktisadi piyasa kanunlarının gücünün kırılmasına yaradığını kaydettikten -diğer bir deyiş-

le, kapitalist gelişmenin Devlete tabi kılınma sürecindeki eklemlenme ve karmaşıklığı vurguladıktan- sonra Offe, piyasanın düzenleyici işlevlerinin Devlete geçmesinin zorunlu bir sonucu olarak krizin nasıl yeniden boy gösterdiğini izah eder. Kamu sektörüne hakim olan anarşi, iktisadi gelişmenin biteviye aklileştirilmesinin zorunlu bir sonucudur. Aynı şey çelişkilerin yeniden ortaya çıktığı düzey bakımından da geçerlidir. Dahası, bu çelişkilerin, nitelik bakımından, (O'Connor'un analizinin sonuçlarını esas alırsak) birikim süreçleri ve meşrulaştırma süreci arasındaki ilişkinin tereddütleri zemininde ya da (Offe'nin diyebileceği gibi) değerlenme sürecinin sonuçları ile onu düzenlemekte kullanılan vasıtalar arasındaki asimetri zemininde belirlendiği söylenmelidir. Amerikan ve Alman deneyimi ışığında bu yazarlar, birbirine paralel başlıca iki olguyu mercek altına tutarlar: üretim mekanizmasının sürekli mükemmelleştirilmesi ve devreye sokulan kriz önleme stratejileri sonucu emek-gücünün hep daha büyük bölümlerinin marjinalleştirilmesi; ve kamusal aygıtlardaki işlevsel kaosun, bu diyalektik bağlantılarla birlikte, sürekli derinleşmesi ve olgun kapitalizm koşullarında Devlet bünyesindeki parazitsel özelliklerin (ya da organların) çoğalması. Tüm bunlar şu revizyonist Devletin göreli özerkliği tezini ve akılcı bir reform imkânını doğrulamak için filan değil, aksine, olgun kapitalizm koşullarında Devleti kontrol altına alma ve dönüştürme yönünde reformist bir girişimin imkânsızlığını göstermek için gündeme getirilir (bkz. Frances Fox Piven ve Richard Cloward, *Regulating the Poor*). Planlamacı kapitalist Devletin genel toplumsal artı değeri teminat altına alma, tam bir yönetim ve planlama akliliği, etkili ve dinamik bir meşrulaştırma sistemi tesis etme, ve sonuçta işe yarar bir istikrar sağlama çabaları böylece sürekli daha da güçlenen - ve planlı Devlet yapısı düzeyinde boy gösteren ve orda iflah olmaz bir dizi arızaya yol açan- kritik çelişkilerle karşı karşıya kalır.

Bir kriz teorisine gebe bu taslaklar, hemen belirtelim ki, yapısal Devlet analizinde, o mamul imgeyi diyalektik bir tarzda dinamik hale sokmayı amaçlayan büyük bir hamleyi temsil

eder. Peki, krizlerin ve Devletin dokusundaki gerçek sınıfsal yapının belirlenmesi için bu yeterli mi? Tam da aynı alan üzerinde, kriz teorisinin kurumsal ve sosyolojik kapanması yönünde çeşitli girişimlerde de bulunulabileceği için bu sorunun cevabı son derece tartışmalıdır (örneğin bkz. Habermas, *Legitimation Crisis*). Öte yandan, Offe'nin argümanlarının sınıfsal bakış açısıyla daha tutarlı bir kriz teorisinin inşa sürecinde yalnızca bir noktayı temsil ettiği de doğru değil mi?

Sorunun çeşitli veçhelerine bir bir bakmaya çalışalım. Offe açık bir ifadeyle "birikim süreci formel olarak politik bir süreç haline geldiğine göre, sınıfın yapısını da değiştiriyor olmalıdır" der. Aslında, birikimi, esas olarak idari vasıtalarla ve saf meta üretiminden farklı toplumsal uzlaşma biçimleriyle gerçekleştirilen örgütlü bir süreç olarak kabul ettiğimizde, sahiden sınıf tanımının parametreleri de değişmelidir, tıpkı krizin belirlenme evrelerinin değiştiği gibi (bkz. *Strukturprobleme*, s.27-63). Ancak Offe'nin argümanı bu noktada durur, çünkü tekrar bilince ve onun yeni kolektif bileşim ve tertiplenme biçimlerine dönmek, mutlaka sınıfın tanımı meselesinin çözülmesi anlamına gelmeyebilir. Offe'nin analizi sınıfın belirlenmesi işlemine geçmeden durur - ama bunun, analizin gelişmesi bakımından dolaysız bir sonucu vardır. Kriz durumunda politik sistem de, maddi belirlemelerden yoksun bir halde kendi istikrar ve kararsızlıkları üstünde durur. İki sınıf arasındaki şu "eski" antagonizma anlayışının dışlanmasıyla birlikte gerçeklikte gözden kaybolan şey, sistemin hareket mantığıdır. Kriz sorununun yeniden Devletin devasa yapılar içerisine oturtulması ve siyasi ve iktisadi süreçlerin giderek tek bir süreç haline gelmesi olgusuyla bağlantılandırılması ne sürecin sınıfsal yapısı sorununu, ne de onun dinamik, yönelim ve anlamı sorununu halleder. Sorunlar daha üst bir düzeye taşınmıştır, o kadar - ve bu noktanın hayati öneme sahip bir moment olduğunu hemen belirtelim.[20]

---

20 Bu eleştiriyi S. Sardei-Biermann, J. Christiansen ve K. Dohlse'nin çözümlemelerine borçluyum, "Class Domination and the Polical System: A Critical Interpretation of Recent Contribution by Clauss Offe".

Öyleyse dinamik ve krize hükmeden nedir? Çağdaş devlet planlamacı ve küresel karakterde bir kurum olarak tanımlandıktan sona sorun yeniden nasıl formüle edilebilir? Aslında bu soru, bireysel kapitalistlerin diyalektik yönelimi ile Devlet arasındaki kalıntı bir ilişkiye dikkat çekilerek irdelenmiş - ve cevaplanmıştır.[21] Bilhassa Elmar Altvater büyük bir ustalıkla, -Frankurt Okulu'nun tezlerini takiben- "Devlet, hiçbir şekilde, sermaye tarafından kullanılan alelade bir siyasi ve kurumsal araç olarak görülemiyor" ise, o zaman, sermayenin toplumsal varoluşu üzerine Devletin zorla yapıştırdığı özel amalgamın, müstakil kapitalistler arasındaki tüm rekabetçi diyalektiği kuşatması gerektiğini gösterir (bkz. "Notes on Some Problems of State Intervention"). Bu çerçevede değer kanununun -ve onun işleyiş maharetinin- lağvolduğu ya da yerini başka bir şeye bıraktığı değil, olsa olsa birtakım değişikliklere uğradığı söylenebilir. Devletin, bir yanda altyapı düzleminde geçişli bir müdahale ile piyasanın işleyişini besler ve sağlama bağlarken, diğer yanda, bir tür boşluk olarak, "sermaye toplumunda bir kapitalist-olmayan" olarak, "değerin teşekkül sürecinde negatif bir sınır" olarak karşımıza gelmesi anlamında o, değişikliğe uğramıştır. Bu, diyalektik, iki yanlı bir ilişkidir: Devlet günümüzde bir (bütüncülleştirici) şart ve (değer yasasının müştakil kapitalistler için bir ihtilaf ve ara bulma yasası gibi işleyişinin) sonuçtur. Sermayenin özerkleşme süreci, demek ki, kapitalist sürecin doğasına içkindir - ama orda negatif bir ilişki içinde, kapitalist gelişmenin değer-oluşturma eğilimiyle diyalektik olarak negatif bir ilişki içinde yer alır. Devlet, kapitalist-olmayan bir şekilde davrandığı ve değer-oluşum sürecinin doğrudan bir ögesi olmadığı sürece ve o oranda kapitalist ilişkileri (her zamankinden daha büyük bir çapta) teminat altına alır.

Kriz teorisi bu öncüller üzerine kurulur ve -müstakil kapitalistlerin mantığına atfedilen öneme göre değişen yeğinliklere

21 Bkz. Elmar Altvater, "Notes on Some Problems of State Intervention"; Sybille von Flatow ve Freerk Huisken, "Zum Problem der Ableitung des bürgerlichen Staates" ve Margaret Wirth, "Towards a Critique of the Theory of State Monopoly Capitalism".

sahip- bu öncüllerden hareketle krizin temelleri ortaya konur. Birkaç örneğe bakmak için burada biraz duralım. Wolfgang Müller'in eserlerinde Devlet planlamasının müstakil kapitalistler mantığına tabiyeti, olabilecek en uç formdadır (bkz. "Die Grenzen der Sozialpolitik in der Marktwirtschaft"). Bu durumda kriz yine dengesizlikler ve tedavüle bağlı bir kriz gibi hareket eder. Oysa Altvater'de, piyasa değeri kanunu ve Devlet arasındaki diyalektik, iki yanlı gerilimler taşıyan bir eşitlik perspektifinden ele alındığı için kriz, niteliksel terimlerle ifade edilir (bkz. "Notes on Some Problems of State Intervention"). Krizin simgesi stagflasyondur, çünkü onda iki uğrak bir araya gelmiştir: maddi (negatif, altyapısal) üretim koşullarının sağlanmasına yönelik Devlet müdahalesi; kapitalist üretimde ortaya çıkan değerin nitelik krizi, çünkü bu değer, yalnızca piyasanın işleyişi tarafından belirlenebilir. Kısaca, Keynesci modele uygun müdahaleci Devlet, çöküşü engelleyebilir, ancak o, değer-oluşum sürecinin bir unsuru olmadığı için de, bu müdahale durgunluk veya yeni kriz biçimleriyle sonuçlanır. Gelişme, yalnızca sermayenin içkin kuvvetlerinden türer. Son olarak Paul Mattick, Devlet ve özel girişimciler arasındaki ilişkiyi asli, ve özel sermayeyi sürecin itici kuvveti kabul etmekle beraber, bu alternatif üzerinde ısrar etmez ve kriz safhasında karşılıklı bağımlılığın arttığını ya da şu veya bu oranda depreştiğini ifade eder (bkz. *Marx ve Keynes: the limits of the mixed economy*).

Bu noktada, analizimizde çok önemli bir alternatife ulaştığımızı sanıyorum. Tekrar Engels'in, "özel mülkiyeti kontrol altına almaksızın özel üretimi" sürdürebilmek için Devletin kendini "ideal bir kolektif kapitalist" olarak tertiplediği iddiasına dönelim. İdeal kolektif kapitalist olarak "üretici güçlerin dizginlerini eline almak için ne kadar fazla şey yaparsa, o kadar çok ve sahici bir ulusal kapitalist haline gelir ve sömürdüğü yurttaşların sayısı da o ölçüde artar" (*Anti-Dühring*, s.330; bkz. önceki sayfalarda "Sorunun Konuşu: Marksist Yaklaşımlar" bölümü). Açık ki bu tanım dinamik ve eğilimsel bir çerçevede alınmalı, ama bir şey daha açık ki burada Devletin süreç için-

de nasıl üretici bir kuruluş haline geldiği net bir şekilde belirlenebilir ve o nedenle de iki noktanın dikkatle irdelenmesi gerekir: Devlet ve müstakil kapitalistler arasındaki ilişkinin önemini kaybetmesi ve Devletin kontrolü altındaki sömürü sürecinin kapsam ve derinlik olarak genişlemesi. Yapısal teorinin sömürü sürecinin genişlemesini ve onun Devlet bünyesinde yeniden yuvalanışını nasıl takip ve tarif ettiğini, bununla birlikte toplumsal planda sömürü ilişkilerinin özgüllüğünü belirlemekte başarısız kalarak, "sonuçta, planlı sömürü Devleti imgesini manasızlık derekesine indirme eğilimi gösterdiğini" görmüştük. Tekrar piyasa mekanizmalarında değer-oluşumu ve krizin kökenlerini teşhis işine yönelmek için, bu yetersizliğin eleştirisinden hareket etmek ne kadar manalı olur? Planlı Devleti, artı değer üretiminin sırf "şartı" (conditioning) ya da "kalıntı" bir ögesi derekesine indirgemek ne kadar manalı olur? Aslında bunlar tek bir sorudur: ya çağdaş Devletin planlı yapısını reddederiz (ki ancak körler böyle bir yola girer) ya da, eğer bu kabul ediliyorsa, Devletle müstakil (ve dahası, özel) kapitalistler arasına el altından yeniden merkezî bir mantık sokmanın imkânsız olduğunu itiraf ederiz; ya biri ya diğeri. Devlet ve müstakil kapitalistler arasındaki çelişki kuşkusuz hep akılda tutulmalı ama (çeşitli belgelerle de kanıtlandığı gibi) tali bir mesele olarak görülmelidir. Bunun en temiz ve emin yolu, analizi tekrar "ideal ve kolektif" bir komplekse, sermaye ve onun temsilcisi olarak Devlet kompleksine götürmek ve bu bütünlük içinde, işçi sınıfının ufkunu genişleterek ve sınıfsal hatları takip ederek, bu yeni boyutta belirdiği şekliyle gerçek sömürü mekanizmalarını ortaya çıkarmak. Yapısal Devlet analizi, ancak bir kriz analiziyle ve proletaryanın teknik ve politik yapısının tanımlanmasıyla -yani Marksist değer teorisinin bu anlamda yeniden tanımlanmasıyla- mükemmelleştirilir, tamamlanır.

Böylece kriz teorisi de yeniden tanımlanmış olacaktır. Bu bakış açısıyla, yapısalcı okul çerçevesinde krizle ilgili olarak temellük edilmiş bir dizi tanımlayıcı -ama çoğu kez ziyadesiyle biçimsel ve şu veya bu oranda nesnel bir yapısal perspektife

dayalı- öge, maddi bir temel ve genel bir anlam kazanır. Devlet ve sermaye yakasında -hem Marx'ın öngörüsüne hem de yapısal tanıma göre- gerçekleşen niteliksel sıçramadan başka, bir de tüm bir sömürü yapısında kaydedilen yine niteliksel bir sıçrama daha vardır. Kısacası, sonuçta, uygun öznel uğraklar -Marksist ve Leninist anlamda: genel sınıfsal pratiklerin uygunluğu anlamında- ve ayakları üzerinde doğrulmuş bir öznel sınıfsal bakış açısı, kendisinden hareketle analizimizi geliştireceğimiz ve sonuca erdireceğimiz en önemli ve tayin edici ögeler haline gelir (bkz. Antonio Negri, "Marx on Cycle and Crisis"). Bu yöntemsel tespit, diyalektik bir analiz güzergâhı ararken, Marksist diyalektiğin, nesnel sermaye devrelerini ancak iki sınıf arasındaki antagonist ilişkiye ve sömürü diyalektiğine dayandığı oranda içerebileceğini hep unutan o yaklaşımların kesin bir reddidir (bkz. Romano Alquati, *Sulla FIAT e altri scritti* ve Antonio Negri, "Crisis of the Planner-State").

Maddeci bakış açısından, birikim sürecinin sınıfsal yapısının zorunlu değişimi -ki Offe bunun, biçimsel olarak siyasi bir yapıya büründüğünü söyleyecektir-, analizi, gerisin geri, üretken emeğin (ve kategorilerinin) yeni ifade biçimlerinin ortaya konmasına, yeni proletarya figürüne, vb., götürür.[22] Yapılacak daha çok iş var, ancak, sınıf boyutuna ve antagonist sınıf ilişkilerine -doğru bir Devlet imgesiyle birlikle- çıkmak istiyorsak, başka çaremiz yok.

Bir Parantez: Burjuva Teorisinin Kaçamakları, Anıştırmaları ve Özeleştirileri

En tuhafı da, komünist Devlet teorisi işçi sınıfının varlığını ancak kıyısından köşesinden dikkate alır görünürken burjuva teorisinin -işçi sınıfının varlığını programlı bir şekilde inkâr, gizemlileştirme ya da, her durumda, uzlaştırma çabalarından da geri durmaksızın-, işçi sınıfı ile derinden ilgilenmesi ve

22 Bu yönde ilk adımlar İtalya'da *L'operaio multinazionale*, der. Alessandro Serafini ve *Imperialismo e classe operaia multinazonale*, der. Luciano Ferrari Bravo, gibi eserlerle atılmıştır.

kendi politik etkinliği karşısında teorik geçerliliğini ölçmeye çalışmasıdır. Burjuva teorisinin işçi sınıfının öznel(l)iğini (yani, Marksist terimlerle, emek gücüne ya da partiye özgü, kendiliğinden ya da bilinçli ama her durumda sermayenin diyalektiğinde etken, çeşitli işçi sınıfı pratiklerini) teorik bir olgu olarak dikkate alması hiçbir zaman mümkün görünmüyorsa da, bu öznel(l)iğin ve ondan türeyen çeşitli etkilerin zamanla maddilik kazanması, burjuva teorisini bu gelişmelere karşı, paradoksal bir şekilde işçi sınıfı teorisinden çok daha dikkatli kılar.[23] Nedenlerine giremeyeceğiz ama bu, revizyonizmin birçok hatasından sadece biri! Burjuva teorisinin, işçi sınıfının kitlesel varlığını -adeta şeytan kovmaya çalışır gibi- bir an bile aklından çıkarmadan, Devlet sorunsalını nasıl ele aldığını görmek daha ilginç.

Keynes'ten New Deal'e Devlet teorisindeki gelişmelerin, Bolşeviklerin 1917'de iktidara gelmesini takiben başlayıp 1930'larda sona eren büyük krizin nedenleri üzerinde yürütülen tartışmalarda nasıl şekillendiği ziyadesiyle bilinen bir konudur (bkz. İkinci Bölüm). Buradan devşirilen Devlet anlayışı, teknik olarak işçi sınıfının yeniden yapılandırılması (meslek sahibi işçi paradigmasından kitle işçisi paradigmasına doğru) yönündeki muazzam bir gayrete ve Devleti kapitalist gelişmenin dinamik, planlı ve reformist bir uzlaştırma makinesi haline getirme girişimine dayanıyordu.[24] Tıpkı sosyoloji, insan mühendisliği ve kent planlaması gibi toplumsal sömürünün hizmetine verilen diğer disiplinler gibi ekonomi de kapitalist devletin yenilenmesine tahsis edildi. Bununla birlikte Keynescilikte temel kalkınma hipotezi yine de kabul görüyordu; temel algı yapısındaki ikicilik kesintisiz ve kararlı bir arabuluculuğa tercüme edildi ve sermayenin kâr, gelişme ve yaygınlaştırılmış yeniden üretim gibi temel kategorilerini onarım ve yenileme çaba-

23 İtalyan yazarlara ilaveten, bu iddianın dikkate değer istisnaları arasında, E P. Thompson ve Hans-Jürgen Krahl'ı kaydetmek gerekir. Bkz. Bölüm 7, "Ontoloji ve Anayasa".

24 Bkz. Sergio Bologna ve diğ., *Operai e Stato* ve *The Great Depression Revisited: Essays on the Economics of the Thirties*, der. Herman van der Wee.

ları içinde yeni bir bileşime kavuşturuldu. "Durgunlukçu" okul aslında Keynesci çerçeveyle çok fazla oynamaz; genel kötümserlikleri teorik çerçeveyi etkilemez.[25] Teorik çerçevede belli bir değişikliğe gitmek için daha fazla zaman denge yanılsamaları kalıntılarının çöküşünden böyle bir değişiklik olmadan bastırılması olanaksız bir işçi sınıfı gücünün ortaya çıkışına bir dizi trajik olayla döşenmiş bir dönem gerekecektir.

Sermaye imgesinin tam manasıyla diyalektikleştirilmesi, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönem burjuva iktisadının eseri olacaktır. Bu bilimsel gelişme hangi koşullarda ortaya çıkmıştır? Kapitalist devlet imgesi üzerinde ne tür etkileri olmuştur? İktisadi eylem alanında burjuva yenilikçilerinin en önde gelen teorisyenlerinden Piero Sraffa'nın tuttuğu yol, oldukça iyi bilinir (bkz. *Production of Commodities by Means of Commodities*). Sraffa, klasik burjuva iktisadının bir piyasa teorisi kurma yönündeki tüm girişimlerinin reddiyle (ve eleştirisiyle) işe başlar, çünkü der, kâr hadleri içerdiği emek-değere göre oluşuyorsa, buradan genel bir kâr haddi teorisine geçmek imkânsızdır. Sermaye kategorilerinin yeniden inşası konusunda Keynes'in vardığı iyimser sonuç, böylece, sermayenin tanımlayıcı ögeleri arasındaki tüm ilişkilerin kapitalist bir zeminde uzlaştırılması (mediation) ihtimalini gündemden düşüren bir analiz aracılığıyla ortadan kaldırılır - ya da daha doğrusu, biri hariç tüm ilişkilerin: "Kâr haddi, ücretin *doğrusal* bir fonksiyonu olarak kalır" (Claudio Napoleoni, "Sulla teoria della produzione come processo circolare", s.52). İktisat teorisi, bu yolla, bilinçli bir bölüşüm teorisine tahvil edilir; bu teoride bölüşümün özelliklerini belirleyen içsel olarak üretilmiş tüm ögeler kaybolurken, sınıflar arası güç ilişkilerinin dışsallığı kararlı bir şekilde ilk sıraya yükselir. Napoleoni'nin dediği gibi, bu bakış açısıyla, Sraffa "iktisadi tartışmayı pratik planlama araçlarının hazırlanmasıyla sınırlı tutmak isteyen tüm çağdaş girişimlerin

25 Bkz. G.L.S. Shackle, *The Years of High Theory: Invention and Tradition in Economic Thought, 1926-1939*; Heinz Wolfgang Arndt, *Economic Lessons of the Nineteen-Thirties*; Alvin Harvey Hansen, *Full Recovery of Stagnation* ve *Fiscal Policy and Business Cycles*.

ilke olarak onaylanmasını" teklif eder (s.59). Diğerleri o kadar cömert davranmaz, Sraffa'nın çalışmasının büyük Menşevik planlamacısı Leontyev'in kurduğu cebirin geliştirilmesinden başka bir şey olmadığını öne sürer.

Bu noktada daha yakından baktığımızda, sermaye kategorilerinin değişken ücretin kontrol dışı hareketiyle girdiği çatışmada dağılmasıyla birlikte, planlamacı Devlet figürünün merkezî önem kazandığını görebiliyoruz: "sermaye" kategorisinin uzlaştırma gücünün kalmadığı bir noktada, yerini "Devlet" kategorisi almıştır. Ancak Devlet, tıpkı Marksist yapısal teorilerde olduğu gibi, örtük olarak yeni bir çehreye kavuşturulur - diğer bir deyişle, basitçe piyasa kanununun ikamesi anlamında değil, değerlenme oluşum sürecinin ögelerinin belirlenmesine matuf özel bir yenilik ve özel bir dirayet anlamında yeni bir çehre. Sermaye kavramı Devlet figüründe yeniden inşa edilmiştir; değer kavramı, artık, ne bir töz ne de bir ölçüdür, Devletin toplumsal antagonizmaları uzlaştırma isteğinin ifadesidir, o kadar. Tüm bunların paradoksal bir teyidi olarak bir iktisatçı şunları ilave ediyor: "Sınıf mücadelesi gerçeğini yeniden siyasal iktisadın bu temel [yani bölüşüm] sorununa dahil ederek bölüşüm teorisiyle yüzleşmenin en iyi yolu, öyleyse, Sraffa'nın ücret ve kâr hadleri arasında kurduğu ilişki ile hakkında çok az şey bildiğimiz -çoğu Marx'tan- gerçek ve parasal olguların karşılıklı ilişkileri konusunu birbirine bağlamaktır" (Domenico Mario Nuti, "Economia volgare a distribuzione del reddito", s.271). Bu, "Sermaye-sınıf ilişkisini daha fazla zorlayalım ve onu, belki de her zamankinden daha kararlı bir şekilde, güçlü ve totaliter bir para ve Devlet mistifikasyonu üzerine oturtalım" demeye gelir.

Keynes'ten Sraffa'ya uzanan teorik yolculuk, piyasanın dağılmasına yegâne alternatif olarak planlı Devlet gerçekliğini teyit etse de, her zamankinden daha açık, ve fazla bir yanılsamaya yer bırakmaksızın totaliter Devlet gerçekliğinin antagonist yapısını ifşa eder. Emekçi ve proleter öznel(l)ik -sistem için her zaman hazır ve nazır külli bir dışsallık olarak-, iktisadi süreçler ve onun Devlet eliyle düzenlenmesi işiyle uğraşan bur-

juva biliminin her zamankinden daha sonuç alıcı bir şekilde kuşatmak ve ifşa etmek zorunda olduğu ögedir.

Ancak, en yüksek kapitalist bilinç düzeylerine vasıl olan sadece bu yolculuk değildir, ayrıca itaatkar ve köle ruhlu burjuva hukuk bilimi de, kimi zaman tehlikeli bataklıklar arasında bıçak sırtı patikalardan geçerek, aynı menzile eren bir yolculuğu başarıyla tamamlamıştır. Burada da Birinci Dünya Savaşı'm izleyen bunalım, hukuk kavramının dönüşsüz bir şekilde yerinden oynaması ve Devlet karşısındaki geleneksel konumunu kaybetmesiyle -New Deal laboratuarlarında- doruğa çıkan önemli değişikliklere damgasını vurdu. Diğer bir deyişle, hukuk kavramını, kurumsal planda ve gerçekçi teoriler yardımıyla, belli ve somut reformist amaçlar çevresinde sağlanacak konsensüsün bir fonksiyonuna dönüştürme yönünde gitgide artan çabalar söz konusuydu. Hukukun demokratik idarileştirilmesini kimileri usullere normlar karşısında, reformist hedeflere normatif baskıcılık karşısında ve çoğulcu konsensüs süreçlerine merkezî ve otoriter yargı sistemi karşısında daha ayrıcalıklı bir yer verme girişimi olarak nitelendirdi (bkz. Üçüncü Bölüm, özellikle IV. Kesim, "Burjuva Otorite Teorisi Modelinin Eleştirisi"). New Deal demokratik müdahaleciliği, bu bakış açısıyla, liberal ve faşist rejimlere has geleneksel müdahalecilikten kökten farklı Keynesci bir hukuk deneyidir. Kimileri onu, bu zeminde, hukukun devlet karşısında yerinden çıkması olarak adlandıracaktır. Aslında pratikte, hukuk Devleti -yani özel ve kamusal hakları koruyan ve teminat altına alan kurulu bir hukuk sisteminin varlığıyla temize çıkarılmış Devlet-, hukuku Devletin bir fonksiyonu haline getirerek, koruma ve teminatlar sistemini dinamik bir şekilde, ama biçimsel olarak değil, tözel olarak, a posteriori işletmeye çalışarak, onu demokratik düzlemde yeniden kendisine mal eder. Bu proje olağanüstü çekici görünmüş olmalıdır, çünkü hepsi de Avrupa'da eğitim görmüş ve göçler yoluyla 1930'larda New Deal ile ilişki kurmuş tüm bir biçimci hukukçular sürüsü onu, tartışmalarının hipotezi olarak kabul ediyordu. Sadece Neumannlar ve Friedrichlerden bahsetmiyoruz, ayrıca ve esas olarak Hans

Kelsen'den bahsediyoruz, son teorisini tepeden tırnağa ve bıktırıcı bir şekilde, dinamik ve usule-dayalı bir form altında kanuni eylem (ve icrası) sorununu çözmeye hasretmiş Kelsen'den bahsediyoruz (bkz. Üçüncü Bölüm, "Genel Hukuk Teorisi ve Modelin İnşası"). Bu kez de normatif ve icrai eylemlerin döngüselliği, sistemin demokratikleşmesi açısından gerçek bir anahtar haline gelmişti. Kanunilik ve meşruiyet ögelerini -sistemin, düzenlediği tüm toplumsal maddilik akışını kaplaması ölçüsünde- tümüyle sisteme içsel kabul eden hukuki bir iktidar ideolojisine ulaşmada hedef olarak liberal teminatçı anlayış benimsenmiş ve daha ulvi bir şekle sokulmuştu. Bu, Kelsenci bir ütopyaydı aslında. Doğrusu öylesine ütopikti ki, Abbe Saint-Pierre ve Immanuel Kant'ın eserlerinde olduğu gibi, araştırma dünya vatandaşlığı sonucuna varıyor ve "hukukun uluslararası ıslah edici işlevi, toplumsal düzen(leme)lerin temeli ve hukuki (yargı faaliyeti anlamında) meşruiyet gibi kavramların hepsinin de aleni bir ütopik karakter taşıdığı" tespitiyle noktalanıyordu.

Ancak uluslararası düzen(leme) gerçekte Bretton Woods demekti, yani emperyalizm ve saire! (Özellikle, Keynes'in "idealizmi" konusunda bkz. Paul Fabra, "25 ans apres Bretton Woods".) Bu Keynesci hukuki geleneğin sonuçları, ulusal düzen(leme)ler bakımından da paradoksaldır. Devlet ve hukuk arasındaki geleneksel bağın kop(arıl)masına imkân veren aynı cins demokratik hamle, hukuk Devletinde tanık olduğumuz gibi, gerçeklikte, -geleneksel meşruiyetle pek bir alışverişi kalmamış olsa da, tanımlayıcı ve biçimsel özelliklerini yenileyen- Devletin totaliter karakterinin olumlanmasıyla noktalanır. Devlet çatısı altında hukuku geleneksel yerinden çıkarma hamlesi -ki kapitalist bir ihtiyaç tarafından, potansiyel olarak sapkın öznelerin tanınması ve sisteme kabul edilmesi ihtiyacı tarafından dayatılmıştır- nihayet Devletin hukuk karşısındaki ve meşruluğun kanunilik karşısındaki orantısız üstünlüğünü teşhis etmeyi başardığı; öyle ki, bir kere daha, bu önerme bakımından da, yapısal teori tarafından tanımlanan Devlet figürünün çizgilerini bulduğumuz söylenebilir (bkz. Ulrich Klaus

Preuss, *Legalität und Pluralismus*). Böylece bir güzergâhın -hukuk Devletinin ve diğer yanda piyasanın işlevini yitirdiğini farketmesine ve demokratik bir tarzda öznenin hukuki sisteme katılması için gayret göstermesine rağmen, gerçeklikte, merkeziyetçi, bürokratik ve otoriter hatlarını öne çıkararak Devlete yeni bir model giydiren bir güzergâhın sonuna geliyoruz Burada Schmitt'in yaptığı değerlendirme Kelsen'inkiyle el ele tutuşur; kararcılık (decisionism) ve hukuki gerçekçilik bir yastığa baş koyar; ve teknokratik yaklaşımlar ve randıman kültü demokrasideki iman meslekleri arasına katılır.[26]

Her halükarda bir adım atılmıştı. Sınıflar arası ilişkinin hukuk zemininde gizemlileştirilmesi sürecinde muhalefet, yeni özü ve genel iktidar sistemine (antogonist) içkinliği ile, tanınmış ve yeni baştan, daha üst bir düzeyde gizemlileştirilmişti. Açıkça görünen o ki burjuva bilimi -siyasal iktisat ve hukuk bilimi gibi iki stratejik alanda-, sınıfsal antagonizmanın yeni özelliklerinin fevkalade bir tanımıyla birlikte, bir uzlaştırma ve tanımlar bağlamı da önermektedir; bu bağlam altında Devlet gerçeği -bıktırıcı bir tarzda-, yalnızca proletaryanın teorik bakış açısına yerleşildiğinde farkedilebilen, tuhaf bir şekilde, onu gizemlileştirmek üzere ele alınır. Açıktır ki burada derdimiz, herkesi, burjuva biliminin ötesinde yeni bir toparlanmaya çağırmak filan değil. Aslolan bu bilime saldırmak ve onu alt edebilmek için kendimizi donatmaktır. Bu ise çağdaş Devletin gerçek boyutlarının anlaşılabilmesiyle mümkündür ancak. Hemen belirtelim ki (Marksist bakış açısı dışında) tüm Stamokap-türü revizyonizmler, yeni-Gramsciciliğin çeşitli biçimleri ve yapısal teorinin çeşitli nesnelci ve ekonomist türleri bu iş için yeterli donanıma sahip değildir.

Öte yandan burjuva bilimi, ona hasmını, diğer bir deyişle şu ürkünç öznel gerçekliği, ileri kapitalist toplumların kitlesel proletaryasını teşhis imkânı veren sağlam bir sınıf nefreti sayesinde hep canlı, hep uyanıktır. Diğerlerini geçsek bile salt bu nedenle, gerçekliğe, birçok "Marksist"ten daha yakındır!

26 Kararcılığın akıbeti için bkz. George Schwab, *The Challenge of the Exception* ve Julien Freund, *L'essence du politique*.

Sorunu Yeniden Kurmak: Devlet, Sınıf Mücadelesi ve Komünizme Geçiş

Planlamacı-Devletin bunalımı ziyadesiyle tartışılmış bir konudur. Ancak tartışma öyle karışık bir tarzda yürütüldü ki, banyo suyuyla birlikte bebeği de tuvalete dökme gibi bir tehlike belirdi. Hemen belirtelim ki planlama usullerinde gerek Anglosakson gerekse Kıta ülkelerinde aynı güçte hissedilen bunalım, hiçbir şekilde, kolektif sermayenin genel temsilcisi olarak Devlet figürüne doğru gidişin kesintiye uğradığı anlamına gelmiyor.[27] Aksine, planlamacı-Devletin bunalımı, daha öte bir adımın, Devlet ve kapitalist üretim arasındaki ilişkide yeni bir niteliksel hamlenin yolunu açıyor. Hiçbir şekilde, müstakil kapitalistler arası rekabeti yeniden başlatmak, piyasa kurallarını yeniden gözden geçirmek ya da otomatik müdahale gücünün zayıflaması türünden bir şey değil bu. Aksine, metaların dolaşımıyla ilgili muamelelerin tespiti ve üretim koşullarının belirlenmesinde daha ayrıntılı ve sağlamlaştırıcı adımlar atılırken, Devletin büyük kapitalist üretim kümelerine müdahale zorunluluğu had safhaya varmaktadır. Bunalımın anlam ve boyutlarını ortaya çıkarmadan planlamacı-Devletin sonunu haber vermek biri asli, ikisi tali üç tür çarpıtmaya yol açar. Hukuk fetişizmine özgü olan ilk çarpıtma, hukuki süreçleri yapısal olgularla aynı düzlemde ele almak ve, o nedenle de, gerçek kapitalist süreçler kompleksini, programlama usullerinin yetersizliği ya da başarısızlığından çıkarsamaya kalkmaktır. İkinci çarpıtma, planlı kolektif sermaye Devletinin, hukuki araçları, zaman zaman onların araçsallıklarına ve işlevsel şartlandırıcılıklarına törenler düzenleyerek nasıl kullandığı konusundaki körlükten kaynaklanır: programlayıcı Devlet makinesinin işlevsel kaosu, her durumda, bir sınıf mantığının damgasını taşır. Ancak bunlar tali çarpıtmalardır. Asli çarpıtma, sahte bir kapitalist kalkınma imgesine itimat telkin etmektir; burada işçi sınıfının

27 Devlet planlamasının krizi üzerine bkz. James O'Connor, *The Fiscal Crisis of the State*; P. Brachet, *L'État-Patron*; Pierre Dubois, *La mort de l'État-Patron*; ve Mario Cogoy, "Wertthorie und Staatsausgaben".

kapitalist iktidarın temsilcisi ve kalıntısı bir Devleti yıkma hedefinin karşısına kokmuş bir müstakil kapitalist imgesi dikilir, solgun "sosyalizm" bayrağı sallanır ve oportünizmin tüm aşağılık silahları yeniden piyasaya sürülür.

Peki planlamacı-Devletin krizi ne anlama geliyor? Usule-dayalı programlama araçlarında, anayasaya uygun bir kompleks, bir küme olarak (çünkü, gerçekte, teker teker çoğu kez işler haldedirler) ne anlamda ve niçin bir kriz söz konusudur? Genelde planlamacı-Devletin krizi, büyük ölçekli gelirlerin ayar ve yönlendirilmesini hedefleyen bir politika, esas olarak finansal bir araçlar manzumesi ve sosyalist eğilimler barındıran bir ideoloji temelinde, kapitalist gelişmeye Devlet müdahalesini öngören bir proje olarak Keynesci Devletin krizi demektir. Bu krizin kaderi esas olarak iki yetersizlik tarafından çizilmiştir: Devletin iktisat mekanizmasındaki varlığı ile Devlet müdahalesinin otomatizminin yetersizliği. Bu Devlet, hem uyumlu siyasal ilişkilerin yalın ve dolaysız bir şekilde bozulmasına (taleplerin niteliği) hem de kapitalist yeniden üretim süreçlerindeki orantısızlığa (taleplerin niceliği) bağlı olarak planlama konusu alanı kendi emellerine endeksleyen güçlü bir işçi mücadelesiyle karşılaşır. Diğer bir deyişle, sermaye planlamasının gündeme geldiği yeni durumların çoğunda, katılım ve eleme araçları yeterince etkin değildir; kapitalizmin işçi saldırısını kontrol altına alma ve bastırma araçları, baskı araçları ile teknik yenilik, siyasal konsensüs ile -çatışmaları önlemeye yönelik- sürekli müdahale dozajını iyi ayarlayamamıştır. Bu durumda -uluslararası proletaryanın kitlesel desteğini arkasına almış- işçi sınıfı mücadelesi, Devlet planlamasını krize sokabilmekte ve sistemde radikal bir krizle sonuçlanan çeşitli süreçleri harekete geçirebilmektedir. Tipik bir durumla kapitalist üretim tarzının gelişmesine yol açan kâr hadlerindeki düşmeyi, böylece, kâr haddi ve miktarının yeniden tesisinde izlenen tüm eski güzergâhların sonunu, ya da en azından yetersizleştiğini haber veren kitlesel -ama değer oluşum mekanizmalarını doğrudan karşısına almayan- bir kâra hücum takip eder. Sermaye, tarihinde ilk kez, iktisadi kriz ve gelişme yasalarını geri

püskürtecek çapta büyük bir saldırı başlatmak zorunda kalmıştı. Kapitalist iktisadın klasik sonuçları -enflasyon, durgunluk, işsizlik, kriz ve yeniden yapılan(dır)ma- şimdi ancak bir güç fazlasıyla takviye edilmesi halinde iş görebilirdi. Bu dizideki (yani enflasyon, durgunluk, vb.) kendiliğindenlik kaybolmuş, onun yerine, kapitalist bilim ve tecrübe tezgahından çıkmış çelişik dizilerin eşzamanlılığı kendiliğindenlik kazanmıştı. Paradoksal bir şekilde olgun kapitalist Devletin kesif yapı ve işlev şebekesi bakımından şimdi kendiliğinden hale gelen, bütünleş(tir)me yapıları eliyle krizin katlanması ve genişletilmiş yeniden üretimiydi. Burada işçi mücadeleleri "girdi"si, krizin yegâne mantığını yeniden üreten ve çoğaltan kurumsal bir kaosa ve, nihayetinde, -varlığıyla toplumsal mücadelelere yeni çizgiler katan ve her halükarda mücadelelerin sirayet ve tedavül şartını teşkil eden- kapsamlı ve eleştirel bir "çıktı"ya yol açan bir *dönüşüm* sürecine tekabül eder.

Bu tip bir kriz ve sınıfsal güç ilişkileri altında tutulabilecek yegâne kapitalist yol, Devlet ve genel sermaye arasındaki bağların daha fazla derinleştirilmesidir. Yeniden yapılan(dır)ma manevrası, Devletin, genel sermaye ile kurduğu Keynesci dengenin ötesine geçerek üretim makinesine ağırlığını koyması ölçüsünde uygulanabilir ancak; diğer bir deyişle Devlet, değer oluşum süreçlerini görünümünün tüm azameti ve cephanesiyle "takviye etme" görevini kabul eder. Siyasal "değerlenme", sermayenin değerlenmesini gerçeğe dönüştürür. Bu gidişatta üretim sektörü üzerindeki kapitalist kontrol ve, bunun bir parçası olarak, üretim süreçleri üzerinde kurulan kumanda (cephaneliği: teknisyenler, yöneticiler, şefler, vb.), Devlet gücünün aşırı büyümesi ve kumanda mantığının daha da güçlenmesi şeklinde tezahür eden, "resmî bir memuriyet" haline gelir. Bu, konsensus araçları (yani, konsensüsün siyasal ve/ya sendikal şahsiyetleri) için de eşit ölçüde doğrudur. Bu yeni iktidar dokusu temelinde yeni programlama teknikleri geliştirilir: sosyalist bir konsensüs tesisi babından büyük topluluklar eliyle değil, nüfusu cephelere bölerek programlama, işçi sınıfının bir tabakasını -tümüyle siyasal zeminde- diğer tabakala-

rından ayıran, toplumsal üretimi düzenlediği ve yeniden düzenlediği ölçüde ve aynı oranda ayıklayan ve kontrol altına alan sınırlı bir konsensüs arayışı içinde programlama, ve saire.

Bu olguların en kolay kavrandığı yer, belli ki sahip olduğu özel siyasal tarihe ve başka bir ileri kapitalist ülkede eşine rastlamadığımız bir dizi bütünleş(tir)me sürecine bağlı olarak en radikal ve tarafgir bir biçim altında ifade buldukları Federal Almanya'dır. Belki de bu durum, esas olarak, savaş sonrası Alman Keynesciliğinin (ki Nazizmle de ilginç yakınlıkları vardı) hiçbir zaman, -Müttefiklerin işgaline kadar anayasal bir yapı olarak sosyal emek Devletinin gündemde olması nedeniyle- asli bir politika olarak benimsenmemiş olması olgusundan kaynaklanıyordu (bkz. Karl Heinz Roth, *Die "andere" Arbeiterbewegung und die Entwicklung der kapitalistischen Repression von 1880 bis zur Gegenwart*).

Ancak soruna, daha doğrusu sorunun yeniden kurulması konusuna, yani, yapısal Devlet teorisinin temel varış noktalarının gerek krizin fenomenolojisi gerekse (sermaye adına) yeniden yapılandırma süreçlerinin analizi tarafından doğrulandığı olgusuna dönelim. Fakat bu bize, sorunun çözümü bakımından olsa olsa teorik-politik bir anahtar verir, hepsi o kadar. Bu anahtar hem teorik hem de politik düzlemde geliştirilmelidir. Ancak burada bunu yapmamız mümkün değil. Onun yerine, bu çalışmanın hangi alanlarda yürütülmesi gerektiğini göstermek belki de daha faydalı olacak.

Görünen o ki siyasal alanda, hepsinden önce, sınıfsal ilişkiler kümesiyle ilgili maddeci bir analizin izlemesi gereken köklü bir ayrılma var. Gerek siyasal iktisat gerekse Devlet teorisi yakasından zikrettiğimiz tüm olgular, eleştiri sürecini, artık, sermayenin diyalektik gerçekleşme mantıkları kompleksi olarak tanımlanamayacak bir kalkınma ve kriz öznesi belirlemeye sevkediyor gibi. Bu mantıklar kümesi, görünen o ki, çözülüyor ve kapitalist kalkınma ve/ya krizin yönlendirdiği bir dizi olgu, süreçte kol gezen ve artık diyalektik olarak yatıştırılması imkânsız radikal bir antagonizmayı gösteriyor. Siyasal süreçte bu tür köklü bir değişimin ilk işareti sermayeden geldi ve re-

formizm kanadında da temel öneme haiz olgular hanesine geçti.[28] Sermaye ilişkisindeki bu radikal değişim (ki, tüm ileri kapitalist ülkelerde, çağımızın siyasal üst-belirleyicisi makamına oturmuş yeni, daimi bir iktidar ikiliğinin katı gerçekliğini gösteriyor) kendini esas olarak işçi sınıfının özerkliği alanında belli ediyor. İşçi sınıfının özerkliği bağlamında tanık olduğumuz tüm hedefler ve tüm pratikler bu değişim tarafından belirleniyor. Ancak bu olgu açıkça, alternatif bir iktidar arayışı anlamına gelen siyasal sorunu da yeniden tartışmaya açıyor. Kapitalist ve reformist yaklaşım, kapitalist gelişmenin sürmesine hizmet edecek ve bir işçi sınıfı iktidarı ihtimalini kesip atacak bir form altında, işçi sınıfını sistemle bütünleştirmeye muktedir bir Devlet iktidarının kurulması ve işletilmesini öneriyor. Bir noktaya dikkat çekelim: bugün gelişme dediğimiz şey, ancak işçi sınıfının özerkliğini paramparça ederek yoluna devam ediyor ve Nazizm, iktidarın olmazsa olmaz bir bileşenidir. Diğer alternatif açık: tarihsel geçiş alanında, komünizm uğruna, Devletin sönmesi uğruna doğrudan mücadele vermeyen bir işçi sınıfı mücadelesi yoktur. Öyleyse birincil siyasi görev, tartışmayı tarihsel geçiş üzerinde toplamak, mevcut iktidar ikiliği analizini derinleştirmek ve her türlü örgütlenme tartışmasını iktidar meselesine kadar götürmek (bkz. örneğin, Danilo Zolo, *La teoria comunista dell'estinzione dello Stato*).

Bugünkü siyasi ve iktisadi kriz bağlamında bu tip bir alternatif mutlak bir aciliyet ve yeğinlikle ortaya konabilir. Devlet yeni ortaya çıkan şekli, kalkınmanın her durumda işçi sınıfının özerkliğinin tuz buz edilmesi anlamına geldiğini gösteriyor. Operasyonun reformist bedeli -ödenmesi icap eden ülkelerde- çok da yüksek değil. Siyasal katmanların nöbetleşe görev aldığı sosyolojik yapı ve seçimler düzeyinde çözülecek bir mesele değil mi bu! Bu kriz çerçevesinde tanımlanan Devlet, öte yandan, yapısal olarak, Alman meslektaşlarımızın, itiraf edelim ki o müthiş deneyimleri temelinde tasavvur edebildiklerinden belki de çok daha tutarlı bir figürdür. İşçi sınıfının mücadelelerine

28 Bkz. İtalyan Komünist Partisi'nin temel açıklamaları ve ayrıca, Luciano Cafagna, "Classe e Stato nello stato di transizione leninista".

"suçlu" damgası yapıştırmayı kendine iş edinmiş insanların Devletin faşistleştiğinden dem vurmaları gülünç oluyor! Onun yerine, şu dalga dalga ilerleyen süreç üzerinde, Devleti, işçi sınıfının özerkliğini parçalayabilecek ve onu ya reformist bir tarzda çeşitli cephelere bölme ya da teknolojik marjinalleştirme yoluyla ıskartaya çıkartabilecek bir güç olarak yeniden yapılandırma süreci üzerinde kafa yormak lazım.

Kimileri sermayeyi esas olarak planlanamaz bir şey gibi görüyor! Fukara bir hayal güçleri var, toplumsal gelişme ve kapitalist süreç imgeleri pembe ve alelade, oysa ilkin ve her şeyden önce sömürü, yıkım ve tahakküm süreçleri bunlar. Kimileri ise kapitalizmden komünizme geçişi düz, kesintisiz bir süreç olarak görüyor - ama o zaman "geçiş" bunun neresinde? Her halükârda kapitalist planlama diye bir şey var ve sağlığı sıhhati oldukça yerinde ve Devlet düzenlemesinin işlevsel kaosu da hayatta, yaşıyor. Bu sınai bütünleşme düzeylerinde planlama dışı herhangi bir sermaye yoktur - ve kalkınmadan çok yönetmek için, ya da daha doğrusu, işçi sınıfının son derece güçlendiği ve kalkınma olmadan hüküm sürmenin imkânsızlaştığı bir noktada kapitalist gelişmenin selameti açısından böyledir bu. Ancak burada da, işçi sınıfının parçalanması, Devletin bu hedefe göre yeniden yapılandırılması, işçi sınıfının özerkliğinin nasıl parçalanacağının, kâr haddi ve paylarının nasıl devam ettirileceğinin planlanması için bir mücadele söz konusudur.

Öyleyse araştırmayı bu doğrudan doğruya politik alanda sürdürmek ve sorunu orda yeniden kurmak gerekir; hatta sadece burada da değil, aynı zamanda ona komşu, siyasal iktisat eleştirisinin derinleştirilmesi alanında da. Marx bize, Engels'in de söylediği gibi, özel mülkiyet üzerindeki kamu yönetiminin sermayeyi yeniden ürettiği ve sömürüyü derinleştirdiği bir Devlet imgesi bıraktı. Bugün her zamankinden daha fazla bu alan üzerinde hareket ediyoruz. Ancak ne Marx ne de Engels, bizim tanık olduğumuz sınıf mücadelesi düzeyini öngörebilirdi. Ikili iktidar durumunun kalıcılığı, kapitalist iktidara antagonist bir işçi sınıfı iktidarının ortaya çıkması ve sömürü teorisi (değer teorisi) arasında bu noktada uç veren ilişkiler şim-

di tartışılmalı, geliştirilmelidir. Kolektif kapitalist olarak Devlet, sömürünün yöneticisi ve, ortalama kâr (ki artı değere eşitlenme eğilimi gösterir) ölçeğinde sosyalist bir geçiş ve yönetimi öngören değer yasasının işleyiş mantığı uyarınca, tüm sömürünün planlayıcısıdır. Bununla birlikte Devlet, eğer, sermayenin tarihinde daha önce hiç görülmemiş bir işçi mücadelesi tarafından buna zorlanıyorsa ve (bu mücadelelerin mevcudiyetiyle) değerin eşitlenme ve vasatileşme eğilimi zayıflıyorsa, demek ki bir kere daha tüm analizi yeniden masaya yatırmak ve onu siyasal iktisadın eleştirisi alanında yeniden kurmak zorundayız. Eleştiriye ihtiyacımız olacak, diğer bir deyişle değer teorisini, onun kilitlendiği hedefi gerçek bir ufuk kabul ederek ve değer yasasının işleyişine karşı ayağa kalkmış kitlesel bir işçi sınıfı mücadelesini hep göz önünde tutarak çeşitli düzeylerde yeniden okumamız gerekecek.

Belki de bu noktada, Elmar Altvater'in ifade ettiği bakış açısına gerekli cevabı vererek tartışmayı sürdürmek gerekiyor (bkz. yukarıda "Yapısal Devlet Analizinde Gelişmeler" bölümü). Altvater'in argümanında, katı nesnelci bir bakış açısından da olsa, kapitalist ekonomide Devlet müdahalesinin "marjinal" ve "kalıntı" karakteri üzerine güçlü bir vurgu vardır. Devletin planlayıcı müdahalesini inkâr etmez ama bu müdahaleyi iktisat-dışı terimlerle tanımlar. Devleti iktisat-dışına tahvil eden bu yaklaşımın sınırları, öyle görünüyor ki, Devleti kendi planlama gücünün ortasına oturttuktan sonra, sermaye ilişkisinin siyasal ve çifte karakterini kavrayamamakta yatıyor. Ancak, Altvater'in sezgisini diyalektik bir bakış açısından yeniden ele almaya çalışırsak, doğrudan doğruya artı değer üretimindeki ciddi güçlükler, işçi sınıfı mücadelesinin düzeyi ve yeğinliği ile kâr haddinin düşme ve vasatileşme eğilimine girdiği yeni durumun bir fonksiyonu olarak kapitalist Devlette yeniden ortaya çıkan parazit ve terörist kalıntıları pekala görebiliriz. Siyasal analiz, kapitalist üretimin sergilediği ve olgun kapitalist Devlette özetlenen "çifte karakter" üzerinde yoğunlaşarak, bu sürecin izini sürebilir. "Çifte karakter", sadece kapitalist sentezin tüm düzeylerinde sınıfsal antagonizmanın ye-

niden belirmesi demek değildir, aynı zamanda, günümüzde, esas olarak daimi bir işçi sınıfı matrisiyle karşı karşıya bir kriz bağlamında, antagonizmanın şiddetlenmesi ve sentez koşullarının gitgide birbirinden uzaklaşan bir seyir izlemesi demektir.

Sermayenin, kendi Devleti için yaratmayı başardığı en yüce figür, demek ki, aynı zamanda, kapitalist toplumsal emek örgütlenmesinin anlamının da nihai sınırlarını oluşturur. Planlamacı yönetim akliliği sermaye Devletine atfedildiğinde, bu yönetimin genel hedefleri de bir kontrol ve yıkım ameliyesine tahvil edilmiş olur. Tüm bunların nedeni, illa da söylemek gerekiyorsa, antagonist bir gücün önlenemez yükselişidir. Önemli olan analizi bu temel üzerinde geliştirmek ve, hepsinden önemlisi de, bu temel üzerinde eylemektir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Devlet ve Kamu Harcamaları

Bu deneme 1975 yılında, İtalya'da yaşanan mali ve siyasi kriz sırasında, ve tıpkı Dördüncü Bölüm gibi, İtalyan Komünist Partisi ve iktidardaki Hıristiyan Demokrat Parti arasındaki "Tarihsel Uzlaşma" politikasına meydan okuma amacıyla yazıldı. Ancak, bu acil polemik boyutunun yanında, Refah Devletinden artık vazgeçilebileceğini düşünen ve, kamu borçlarındaki artışlara bağlı iktisadi krizlerin çözümü konusunda kamu harcamalarında kısıntıya gidilmesini öneren kesimlerin eleştirisi gibi bir boyut da taşır. Devletin mali krizi ne coğrafi olarak İtalya'yla, ne de tarihsel olarak 1970'lerle sınırlı bir olgudur; bir meşrulaştırma ve birikim faili olarak davranmak isteyen çağdaş Devletin artık özsel fonksiyonlarından biridir. Devletin mali güçlerini ve kamu harcamalarını azaltmak amacıyla uygulanan teknikler, demek ki, aynı zamanda, Devletin yönetsel güçlerinin de altını oyar. Dahası Devlete muhalif toplumsal güçler nedeniyle, kamu harcamalarında (ki bizim "toplumsal ücret" dediğimiz şeydir bu) herhangi bir kısıntıya gitmek, pratikte uygulanması kabil olmayan bir şey haline gelmiştir. Diğer bir deyişle Refah Devleti, çağdaş Devletin yalnızca mümkün figürlerinden biri değil, aynı zamanda onun özsel ve dönüşsüz bir ögesi haline gelmiştir.

Deneme, hiç şüphe yok ki, 70'lerin ortalarındaki İtalya'da du-

rumun aciliyetini yansıtıyor. Bu dönemde siyasal mücadeleler geniş bir toplumsal yelpazeye (fabrikaların içinde ve dışında) yayılmış, yeni ve güçlü biçimler altında örgütlenmişti. İtalyan Devleti bu toplumsal kargaşaya, polis ve hakimlerin yetkilerini arttıran "Legge Reale" gibi olağandışı tedbirlerle cevap verdi, ki bunlar toplumsal karışıklığı daha da şiddetlendirecekti (tarihsel arkaplan için bkz. Franco Berardi, "Anatomy of Autonomy"). Bu mali, siyasi ve hukuki kriz bağlamında kamu harcamaları sorunsalı, toplumsal güçler ve kapitalist Devlet arasındaki çatışma hatlarının tanımlanmasında başvurulabilecek belli imkânlar sağlıyordu.

Bir Bütün Olarak Sorunsal: Yorumlama Şartları ve Gerçek Şartlar

Önde gelen kapitalist ülkelerde kamu harcamaları (Devletin ve kamu sektörünün yaptığı), gayri safi milli gelirin yarısına yaklaşır, hatta geçer. Milli gelir artışına oranla kamu harcamalarının gitgide daha büyük bir hızla artması tersinmez bir eğilimdir. "Ancak buna rağmen, bu benzersiz büyümenin neden ve sonuçları üzerine sistematik bir tarzda Marksistler tarafından yapılmış sağda solda birkaç çalışmadan başka bir şey yoktur" (Ian Gough, "State Expenditure in Advanced Capitalism", s.53). Doğrusunu söylemek gerekirse, yapılmış olan çalışmaların da, genel olarak durumun yenilik ve özgünlüğünü ancak nadiren kavradıklarını görüyoruz; daha çok, tekelci Devlet kapitalizmi teorisine özgü eski nesnelcilik çerçevesinde bir açıklama getirmeye çalışıyorlar, vardıkları sonuçlar hiçbir şekilde yeterli değil.

Tekelci Devlet kapitalizmi çerçevesinde bakıldığında kamu harcamaları, doğrusunu söylemek gerekirse, alelade bir özel sermaye finansmanı ve onun dolaysız kamusal izdüşümleri olarak görünür. Kamu harcamalarındaki artışa bağlı krizin sonuçları açıklanmadan, ve açıklanamaz bir öge olarak bırakılır. İleri kapitalist ülkelerdeki krizi yorumlarken, özgün bir oluşum olarak kamu harcaması sorunsalından uzak durmak, bana ya bir inkâr ya da ikiyüzlülük belirtisi gibi geliyor.

Bununla birlikte, son dönemlerde komünist Devlet teorisi, tekelci Devlet kapitalizmi teorisini ve aynı kaptan beslenen diğer teorileri reddettiği oranda, (ideal kapitalist isnadının gerçek ve kollektif merkezi olarak) Devlet tarafından tertiplenen yeni ilişki şeklini ve siyasal iktisadın kritik numaralarını irdelemeye başlamıştır.[1] Öyle görünüyor ki Devletin, tali planda değil, tüm özsel fonksiyonlarıyla birlikte sermaye dolaşım sürecinin merkezinde siyasi ve iktisadi bir kuvvet olarak davrandığı konusunda artık kuşkuya yer yok. Marx ve Engels'in işaret ettiği eğilimli süreç şimdi tamamlanmış ve, onunla birlikte, bu eğilimin tamamlayıcı unsuru da menzile ermiş bulunuyor: işçi sınıfı pratiklerinin sistem üzerinde artık kesinkes istikrarsızlaştırıcı bir etkisi var. Metaların ve meta üretim süreçlerinin çift-yönlü karakteri kendilerini kuran antagonizmada ne kadar fazla açığa vurursa, sermaye dolaşım (yani üretim artı yeniden üretim) mekanizması da o kadar fazla gelişir ve ileri kapitalist Devletin şahsında genel bir figür bulur.

Ancak genel teorik bilinç bu noktada duraklar. Oysa, eğer Devlet bu tür bir merkeziyet kazanmışsa, onun masrafları da, yani kamu harcamaları da fabrika-Devletin ücret giderleri olarak düşünülmelidir. Siyasal iktisat eleştirisi, siyasal iktisadın kurallarını çiğneyecekse (komünist eleştirinin yapması gereken budur), kamu harcamaları *üzerinde* mücadele asli bir çatışma alanı olarak görülmelidir. Ancak genellikle böyle görülmez. Sosyal Demokrat ve revizyonist geleneğin Devlet mitolojisi kontrolü tekrar ele alır ve, Devlet eleştirisinden kaçınamadığı yerde, onu tehdit veya kuvvetle kapitalist denge ve bütçe fetişlerine teslime zorlar! Marx'ın yerini Schmidt almış; Gotha sonunda eleştiriyi yenmiştir.

Örneğin, ücretler ve kamu harcamaları arasındaki güçlü

---

1 Bkz. konuyla ilgili yazının gözden geçirildiği Bölüm 4, "Yapısal Devlet Analizinde Gelişmeler: Kriz Teorisinde Devlet". Özellikle Sybille von Flatow ve Freerk Huisken'in makaleleri Almanya'da büyük tartışma yaratmıştır. Bkz. Helmut Reichelt, "Some Comments on Sybille von Flatow and Freerk Huisken's Essay"; Hunno Hochberger, "Probleme einer materialistischen Bestimmung des Staates"; ve Heide Gerstenberger, "Class Conflict, Competition, and State Functions".

bağlantıyı herkesten fazla sorgulamış olan James O'Connor, *The Fiscal Crisis of the State* adlı çalışmasında, toplumsal sermaye olarak Devlet ile sosyal harcama olarak Devlet ayrımı hakkında müphem ifadeler kullanır - analitik olarak yararlı bir ayrım olduğu söylenebilir ama tam manasıyla soyut ve, hatta, değişken sermayenin ögelerinin üretim ve yeniden üretimi (ki bugün kamu harcamalarının en önemli işlevidir bu), üretken olmayan bir harcama olarak düşünülmelidir şeklindeki bir iddiaya arka çıkmaya meylederse, yanlış bir ayrımdır. Marx'ın yeniden üretimin yapısıyla ilgili modelinin ikinci bölümünde (*Capital*, cilt 2, Bölüm 20-21) değişken sermayenin unsurlarının yeniden üretimine giden bu harcamalar, aksine, dolaylı olarak üretkendir ve, o nedenle de, artı değer üretir - ve kapitalist üretim mekanizması tüm toplum sathına yayıldıkça, bu, çok daha açık bir hale gelir (bkz. Ian Gough, s.57). O'Connor'un haklı olarak dikkat çektiği, doğrudan üretken Devlet yatırımları ve dolaylı olarak üretken Devlet harcamaları arasındaki boşluk, kendi içinde (verdiği modelin ima eder göründüğü) iktisadi bir dengesizlik kaynağı değildir. Ancak bir kuvvet, teskin edilemez bir mücadele ve daimi bir baskı merkezi olarak işçi sınıfının pratikleri ilişkiyi istikrarsızlaştırdıkça ve o oranda bir dengesizlik kaynağı haline gelir.

Devlet bütçesinde kamu harcamalarının yükselmesiyle gündeme gelen krizin, olgun kapitalizmin kârlılık krizine içsel, hatta onu belirleyen bir olgu olduğu iddiası daha da az inandırıcı.[2] Evet arada böyle bir ilişki var ama kesinlikle doğrusal bir ilişki değil bu: Kriz ne kamu harcamalarının artmasına dayanıyor, ne de bunun kendi içinde özel birikimle çelişkili bir şey olmasına. İşçi sınıfının gücü, kamu harcamaları ile Devletin hükümranlık sistemi arasındaki ilişkiyi felce uğratır (kapitalist ilişkide Devlet, dengeleyici güçtür) ve onu, proleter baskı ve

2 Davit Yaffe, Manel'in çalışmasından yola çıkarak bu argümanı verir. Bkz. "The Crisis of Profitability" ve "The Marxian Theory of Crisis, Capital and State". Joachim Hirsch de aynı belirsizliğe düşüyor gibi, bkz. "Zur Analyse des politischen Systems", özellikle s.95 ve 97. Ancak Hirsch'in çalışması, her şeye rağmen, Marksist Devlet teori.ini kanatlandıran muazzam bir katkıdır, onu ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

işçi mücadelesinin *akıl dışılığında* boğar; kamu harcamalarının bir çelişki ögesi haline gelmesi bundandır.

Devlet-kamu harcamaları sorununu masaya yatırmak demek, öyleyse, ta başından itibaren, bizi şu veya bu şekilde "tekelci Devlet kapitalizmi teorisi"ne özgü bir nesnelciliğe sürükleyebilecek her tür basitleştirmeyi gündemden çıkarmak demektir; tertemiz sözcüklerle Devletin bir çelişkinin hem alanı hem da öznesi olduğunu, yani kapitalist gelişmenin proletaryanın toplumsal zuhuruyla karşı karşıya geldiğinde içine düştüğü asli çelişkinin hem alanı hem de öznesi olduğunu kabul etmek demektir; ve nihayet kriz mekanizmalarının, Marksist terimlerle söylersek, sermayeyi kuran ilişkinin, yani mücadele halindeki iki sınıfın ilişkisinin (Marx'ın söylediği gibi) "patlamasından" kaynaklandığını anlamak demektir. Marx son kertede her şeyin, zorunlu emek ile artı değerin birbirine oranına ya da, daha doğrusu, -sömürü ve sömürü oranları sorununu kuşatan- çeşitli nesnelleşmiş emek ve canlı emek uğrakları arasındaki orana bağlı olduğunu açık açık anlatır (*Grundrisse*, s.359-64). Kamu harcaması, üretken emeği temsil eden işçi topluluğunun Devletçe sömürülmesini gizemlileştiren bir kamu ve Devlet formudur. Kamu harcaması toplumsal ücrettir ve işçi sınıfının istikrarsızlaştırıcı pratikleri ve analizler bu olgu temelinde geliştirilmelidir.

Devlet-kamu harcaması sorunu, öyleyse, tüm sosyal-demokrat ve revizyonist Devletçi kalıntıları, her türlü "tarafsız ve uzlaştırıcı, görece özerk" Devlet yanılsamalarını ve Devletin sözümona çifte doğası -bize yardım ettiğinde "iyi", özel kapitalistlere kredi açtığında "kötü"- ile ilgili her türlü nosyonu baştan kestirip atarak ele alınmalıdır! Ne yazık ki Devlet, bir Maniheist* değil, yönetici sınıfın organik iktidar yapısıdır. "Modern devlet" diyor Engels, "biçimi ne olursa olsun, esas olarak kapitalist bir makine, kapitalistlerin devleti, ideal kolektif kapitalistin cisimleşmesidir" (*Anti-Dühring*, s.330). *Kapital*'in Marx'ın yazamadığı Devlet bölümü, Marx'ın öngördüğü eğili-

(*) M.S. 3-5. Yüzyıllar arasında rağbet bulan ve Zerdüştlük mezhebinden esinlenip hem Allaha hem da Şeytana inanan bir mezhep - ç.n.

min anahatlarım takiben, kapitalizmin bugüne uzanan gelişim seyrinde yazılıdır (bkz. Dördüncü Bölüm). Bize düşen onu eleştirmektir.

Kamu harcamasına işçi sınıfının bakış açısından bakarak konuya girelim. İşçi sınıfı, dolaysız ya da nispi ücretin devrimci amaçlarla da kullanılabileceğini hep bilegelmiştir:

> Nispi ücretin düşmesine karşı mücadele, aynı zamanda emekgücünün meta karakterine karşı, yani bir bütün olarak kapitalist üretim tarzına karşı mücadele demektir. Nispi ücretin düşmesine karşı mücadele, artık ticari ekonomi alanında bir savaş değil, bu ekonominin temellerine yönelik devrimci bir saldırıdır; proletaryanın sosyalist hareketidir o (Rosa Luxemburg, *Ausgewählte Reden und Schriften*, cilt 1, s.720).

Bu mücadelenin pek bilinmeyen ama yeterince militan bir bilinç düzeyine ulaşmış farklı bir boyutu daha vardır - toplumsal ücret bahsinde Devlete karşı verilecek mücadele.

Bu, kapitalist gelişmenin belli bir düzeyinde, Marx'ın tüm bir emek cemaati potansiyelinin şu dolaşım-gerçekleşme aracı olarak sermayeye bayrak açtığı bir aşama şeklinde tasvir ettiği bir gelişme düzeyinde, tüm üretken toplumsal emek-gücünün müdahil olduğu bir programdır (*Grundrisse*, s.699 ve devamı).[3] Politik iktisadın eleştirisi, böylece, doğrudan doğruya

3 Son zamanlarda birçok yazar, özellikle "genel sermaye" kavramı bakımından, Roman Rosdolsky'nin (*The Making of Marx's 'Capital'*deki) *Grundrisse* yorumu hakkında çekincelerini ifade etmektedir. Örneğin bkz. W. Schwarz, "Das 'Kapital im Allgemeinen' und die 'Konkurrenz' in ökonomischen Werk von Karl Marx". Bu yazarlara göre Rosdolsky, Marx'taki farklı bilimsel soyutlama düzeylerini birbirine karıştırmakta, yalın bir mantıksal kategori olarak "genel sermaye" ile rekabet konusu, tarihsel bir kategori olarak "genel sermaye"yi ayıramamaktadır. Kuşkusuz *Grundrisse* incelemeleri mutlaka Marx'ın analizinin temel veçheleri temelinde değerlendirilmeli ve Rosdolsky'nin eserinin belli bölümleri, evet, düzeltilmelidir; ancak benim kanaatime göre, onun Marx'ın düşüncesinde asli bir yer işgal eden "genel sermaye" kavramı konusundaki yaklaşımı açısından böyle bir şey söz konusu değildir. Rosdolsky, bunun eğilimsel (tendential) bir kategori olduğu ve ancak bugün fiilî bir geçerlilik kazanmaya başladığı olgusuna açıklık getirir. Öte yandan Schwarz'ın, Marx'ın düşüncesindeki mantıksal kategoriler ile tarihsel kategoriler arasındaki karmaşık ilişkinin tam olarak hakkını verdiği de söylenemez.

"politikaların eleştirisi"ne dönüşür, çünkü, proletaryanın toplumsal ücret üzerinde verdiği kavga, kamu harcamaları alanını, üretim ve konsensüs, gelişme ve tahakküm, siyasal kuruluş ve toplumsal proleter mücadeleler arasındaki ilişkilerin kapitalist örgütlenme alanı olarak görmektedir.

Böylece sermayenin teorik pratiği, proletaryanın ancak kopuk kopuk ve kendiliğinden hamlelerle karşı durduğu bir alanda ilerlemeye başlar. İşçi sınıfının kendiliğinden hamleleri hiç kuşkusuz kitlesel ve yırtıcıdır. İleri kapitalist ülkelerin hiçbirinde, (Devlet-patron adına yürütülen en dolaysız aracılık ve kontrol ilişkisi düzleminde) hedeflerini tutturan tek bir bütçe yoktur. Toplumsal mücadeleleri uzlaştırma ve kontrol altına alma ihtiyacı nedeniyle, toplumsal artı değere el koyma çabası, bu kapitalist girişim, her yerde krizdedir. İşçi sınıfının dalga dalga yükselen toplumsal artı değeri yeniden kendine mal etme mücadelesi, sermaye üzerindeki Devlet kumandasının idari aklileştirilmesi açısından asli bir öneme haiz yetki ve kontrol mekanizmalarını her yerde krize sokmuştur.[4] Ancak sermaye sınıfı, işçi sınıfına denk bir kuvvet ve şiddette, ve ondan daha büyük bir ısrarla, kontrol, idari planlama ve kamusal harcama gibi işleri yeniden düzenleme ve tek merkezde toplama yönünde olağanüstü bir gayret içindedir. Sermaye ve onun bilimi, krizin akıbetini işçi sınıfının belirleyiciliğinden kurtarıp onu kapitalist bir çerçeveye bağlamaya çalışırken, belli ki, sorunu değilse de çözümü önceden görüyor. "Herkes" bu iş üzerinde. Devlet bütçesi ile kamusal harcamalar arasındaki bağların kesilmesi asli bir sorun haline gelirken, mali kontrol mekanizması ve politik müdahale talepleri arasındaki farklılık ve simetrilerin yeniden eklemlendirilmesi, ilkine bağlı ama ikinci bir özsel sorun olarak sahne alıyor.[5] Bürokratik-akılcı meşruiyet ilkesinin temelleri zayıf ve böylesine yaygın ve de-

4 Bu kriz üzerine Amerikan yazını zaten muazzam boyutlardadır. Bunlar arasında sadece Peter Bachrach ve Morton Baratz, *Power and Poverty*, ve Francis Fox Piven ve Richard Cloward, *Regulating the Poor*'u anmak isterim.

5 Genel olarak bu sorunlar için bkz. James O'Connor, *The Fiscal Crisis of the State*, özellikle s.9 ve son bölümler.

rin bir çatışmada teklemeye mi başladı, sorun yok, karizmatik meşruiyete, o da olmadı -kamu harcamaları üzerindeki talep baskısı zararsız hale getirilinceye kadar- sosyal demokrat katılım mistifikasyonlarına ve politik baskılara başvurulur.

Bu meseleler etrafında dağılmış muazzam fırsatlar var. Komünist teorisyenler sorunun süreklilik ve kalıcılığının belirlenmesinde bize yol göstermeseler de, mücadele halindeki iki sınıfın pratiklerinde onunla yüzleşmek zorunda kalıyoruz: bir yanda proletaryanın bu alan konusundaki ısrarını, diğer yanda başına geleceği farkeden kapitalistlerin onu baskıyla şekillendirme girişimlerini görüyoruz. Bu noktada "kamusal harcama", tartışmanın merkezî ögesi haline geliyor. Bu mesele etrafında, analiz ve proleter mücadele alanına ait kimi önemli sorunların (sömürünün niteliği ve yoğunluğu sorunları) bu çerçeveye dahil olup olmadığını, bu çerçeve altında biçim değiştirip değiştirmediğini ve sonuçta ortaya çıkan yeni ilişkilerin, işçi sınıfının genel teorik pratiği yakasından, Devletin tanımı ve Devlete karşı komünist mücadele bakımından bazı varsayımları değiştirip değiştirmediğini anlamaya çalışmak zorundayız.

Bu mesele doğal olarak bizi başka bir istikamete, İtalya'da kamu harcamalarının maddi boyutları ve işçi sınıfının mücadele ve saldırı imkânlarının analizine de sevkedebilir. Nitekim birçok yoldaşımız çalışmalarını bu istikamette sürdürüyor, ulaştıkları sonuçların en kısa sürede yayınlanacağını umuyoruz.

Birinci Analitik Yaklaşım: Üretken Emeğin Toplumsal Birleşme Eğilimi ve Değerlendirme Ölçütleri

Kamu harcamalarını tartışabilmek için kendimizi, belki de hepsinden çok, sadece metaların değil aynı zamanda toplumsal ilişkilerin de üretim ve yeniden üretim (ve yenilik) alanı olarak, Marksist sermaye dolaşım süreci analizi alanına ve, dolayısıyla, şu devrimci antagonizma ve öznel(l)iğin zuhur ettiği alana yerleştirmemiz gerekiyor. Ama sıkı sıkıya sınıfsal bakış açısına sarılmış yazarların durumunda olduğu gibi, özellikle

neo-klasik ve Keynesci merkantilist sistem mistifikasyonu ufkumuza damgasını vurmaya devam ettiği sürece bu iş oldukça zorlaşır.

Örneğin James O'Connor'un önerdiği kamusal harcama kategorilerini benimsediğimizi düşünelim:

> *Toplumsal yatırım,* belirli bir emek gücünün üretkenliğini ve, diğer faktörler aynı kaldığında, kâr haddini arttıran proje ve hizmetlerden oluşur. Devletin finanse ettiği sınai-gelişim bölgeleri bunun iyi bir örneğidir. *Toplumsal tüketim,* emeğin yeniden üretim maliyetini azaltan ve, diğer faktörler aynı kaldığında, kâr haddini arttıran proje ve hizmetlerden oluşur. Örnek, iş gücünün yeniden üretim kapasitesini arttırırken, eş zamanlı olarak, emek maliyetlerini de düşüren sosyal sigortalar. İkinci kategori, yani sosyal *harcamalar,* toplumsal uyumu devam ettirmek, Devletin "meşrulaştırma" görevini ikmal etmek için gereken proje ve hizmetlerden oluşur (*The Fiscal Crisis of the State,* s.6-7).[6]

Bu ayrım -analitik bakımdan şüpheli olmasına rağmen, yine de yararlıdır (bkz. Gough, s.71 n)-, tek yanlı bir tutumla, harcama sektörleri arasındaki dengesizlik alanları ve boşlukların tanımlanmasına yönelik olarak kabul edilirse, tehlikeli hale gelir. Bu şekilde kendimizi dengesizlik, kriz ve hepsinden önemlisi de enflasyonun nesnel olarak, Keynesvari, bölüşüm düzenindeki bozukluklardan kaynaklandığını söylerken buluruz. Bakış bu ufak engeli aşamaz; sektörlerdeki çeşitlenmeleri ve harcamalardaki (ya da dağıtımdaki) orantısızlıkları hükmü altında tutan toplumsal ilişkilerin maddiliği ve gücüne şöyle bir değinme cesareti bile göstermeksizin, kendi kendini sınırlandırır. Offe'nin çalışmalarıyla ilgili olarak "Mecburen", diyor Hirsch, "bu şekilde, 'toplum' kavramı fenomenolojik yapı kavramına indirgenir" ve Devlet, yeniden üretim

6 O'Connor bu ayrımları, Claus Offe'nin Devletin siyasal yapılarıyla ilgili çözümlemelerini takiben geliştirmiş olabilir. Bu temaları geliştiren bir eser olarak bkz. Offe, *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates,* s.27 ve dev; s.123 ve dev. ve "Crisis of Crisis Management", s.57 ve dev.

ilişkilerini hüküm altında tutmak için topluma yönelttiği (politik olarak) yapısal müdahalelerini karakterize eden sınıf kavramından arındırılır ("Zur Analyse des politischen Systems", s.87, 91 ve 93).

Onun yerine incelenmesi gereken, proleter özne alanı ve onun kapitalist meta dolaşımındaki yeridir, çünkü kamusal harcamalardaki asimetri ve dengesizliklerin neoklasik ve Keynesci yorumlarını ihtimal dahilinden çıkartan olağanüstü değişikliklerin yaşandığı yerdir burası. Kısaca bizim hipotezimiz şöyle ifade edilebilir: dengesizlik, kriz ve enflasyon basitçe, dağıtımdaki dengesizliklere işaret etmezler, onun ötesinde, ilk olarak olgun kapitalist toplumda üretken emeğin mekânı ve doğasındaki değişikliklerde ve ikinci olarak proleter öznenin verdiği mücadelenin seviyesi ve iktidar talebinde dışa vuran çok daha derin ve kütlesel bir yapıyı ifşa ederler. Bizim göstermeye çalışacağımız da budur.

Orantısız kamu harcamaları teorisi ve enflasyonu kamu harcamalarındaki (esas olarak O'Connor'un "sosyal harcamalar" şeklinde tanımladığı sektördeki) yükselişe bağlayan enflasyon teorisinin temelinde, Devlet-teşvikli üretimdeki işçilerin "bir bütün olarak kapitalizm açısından 'üretken olmadığı'" inancı vardır (Yaffe, "The Crisis of Profitability", s.51). Ancak, O'Connor'un "sosyal tüketim" sektörü adını verdiği alandaki işçilerin üretken olmadığı iddiası, öyle görünüyor ki, daha önce zikrettiğimiz ve bu işçilerin Marksist yeniden-üretim modelinin ikinci kısmına girdiği şeklindeki bir tespitle kolayca bertaraf edilebilir. Bu durumda geriye sadece O'Connor'un formüle ettiği üçüncü grupta yer alan ve (el altından) "lüks" harcamalar için ya da, her halükârda, Marksist terimlerle söyleyecek olursak, değer yaratmayan harcamalar için gerekli üretken emeğe ödenen "sosyal harcamalar", işçiler kalır (bkz. *Capital*, cilt 1, s.741 ve devamı).

Sivil toplumun Devlet marifetiyle olağanüstü bir kapitalist bütünleşme sergilediği böyle bir evrede bu bölümlendirmenin hâlâ bir anlamı var mı? "Toplumsal uyum" üretimine katkıda bulunan işçiler sahiden üretken değil mi? Onun yerine, üret-

ken emek tanımının kendisini, Marx'ın tanımladığı doğrultuda değiştirmek daha yararlı olmaz mı?[7]

> Emek sürecinin işbirliğine dayalı karakterinin gitgide daha belirgin hale gelmesiyle birlikte, gitgide ve zorunlu olarak üretken emek kavramı ile bu emeğin taşıyıcısı, yani üretken işçi kavramı da genişler. Üretken bir çalışma için artık bireyin bizzat nesneye el atması şart değildir; kolektif emekçinin bir organı olması ve onun alt görevlerinden birini yerine getirmesi yeterlidir (*Capital*, cilt 1, s.643-44).

Üretken emeğin kavramsal kaldırma gücünü çoğaltan bu değişiklik, kapitalist üretim tarzının genişlemesine ve çağdaş toplum üzerindeki saltanatına çok daha uygun düşmüyor mu?

Bu sorular üzerinde İngiliz Marksist iktisatçıları arasında dönen uzun tartışmanın sonuçlarını irdeleyen Ian Gough şöyle bir sonuca varır: "İster gerçek ücretin unsurlarını (örneğin sosyal hizmetler) isterse sabit sermayenin unsurlarını (örneğin araştırma geliştirme işleri) üretiyor olsun, tüm Devlet işçileri, sermaye açısından, dolaylı olarak üretkendir - diğer bir deyişle, artı değer üretir ("State Expenditure in Advanced Capitalism", s.83).[8] Öte yandan Bob Rowthorn ısrarla, "Devletin eğitsel ve idari sektörlerinin, 'üretken olmasalar' dahi, işçileri artı değer üretmeye sevkedebileceği ve bunun kısmen ya da tamamen, artı değerin kapitalistlerin elinde toplandığı kapitalist sektörlere aktarıldığı" olgusunun su götürmez bir şey olduğunu belirtir ("Skilled Labor in the Marxist System", s.36.). Kapitalist büyüme sürecinde yaşanan üretim bütünleşmesinin, Devlete, üretici faaliyetler bakımından, giderek artan boyutlarda, bütüncülleştirici bir takviye kuvvet görevi yüklemesi anla-

---

7 Marx'ın üretken emek tanımı, olgun eserlerinde, birbiriyle tutarlı birçok bölümde geçer. Örneğin bkz. *Grundrisse*, s.266-73, 293-95, 304-18, 699-716; *Capital*, cilt 1, s.643-44 ve *Theories of Surplus Value*, Bölüm 1, s.152-304.

8 Ayrıca bkz. Ian Gough, "Marx's Theory of Productive and Unproductive Labour"; J. Harrison, "Productive and Unproductive Labour in Marx's Political Economy"; B. Fine, "A Note on Productive and Unproductive Labour" ve P Bullock, "Categories of Labour Power for Capital" ve "Defining Productive Labor for Capital".

mında, doğrudur bu. Devlet Keynesci bir tarzda ticari ilişkileri düzenlemez, doğrudan veya dolaylı olarak, ama her durumda etkin bir şekilde üretkenlik ilişkilerini düzenler. Metaları ve, hepsinden önce de, üretim ilişkilerini üretme istidadındaki ilişkileri düzenler.

Kamu harcamalarının büyümesi ve hatta muazzam boyutlara varması, sermayenin gelişimiyle çatışmaz, aksine, günümüz üretken sermaye figürünün organik ve zorunlu bir ögesidir. Dahası kamu harcaması bugün birikim sürecinin tüm uğraklarının özsel önşartını teşkil eder. O nedenle kamu harcamasından kendi içinde bir enflasyon kaynağı şeklinde söz etmenin hiçbir manası yoktur. Üretim ve kumandanın bu toplumsallaşma düzeyinde, değer yasasının işleyişi lehine, özü itibariyle pozitif bir kanıt verilebilir. Değer yasası gerçekten tekliyor ve enflasyonist mekanizmaları harekete geçiriyorsa, bunun nedeni kamu harcamaları ile sermayenin bileşimi arasında tesis edilen organik ilişki (ki bugün Devlet kumandasının sultası altındadır) değil, bu organik ilişkinin işçi mücadeleleri sonucunda, bu aşamada sermayenin organik bileşimi ile işçi sınıfının (ki emek gücünün bu birleşme düzeyinde, şu veya bu oranda üreticidir) siyasal bileşimi arasında beliren antagonizma sonucunda kopmasıdır.

Krizin temelinde, O'Connor'un tanımladığı üç kamusal harcama biçimi arasındaki oransızlık veya, daha da önemlisi, emek gücünün (ki bu bağlamda dolaylı olarak üreticidir) yeniden üretimi için yapılanlar da dahil olmak üzere doğrudan üretici harcamalar ile, belli bir artı değerden çok toplumsal konsensüs ve uyum üreten siyasi harcamalar arasındaki çelişki yatmaz. Böyle bir çelişki yoktur, çünkü, toplumsal konsensüs ve uyum gerçekten sağlanıyorsa, bunlar, dolaysız ve/ya dolaylı üretim ilişkilerinin bir fonksiyonu olarak gerçekleşiyor. Krizin temelinde, bugünkü sınıf mücadelesinin seviyesine bağlı olarak sermayenin farklı bileşenlerinin ve gelişim seyrinin kontrol edilememesi vardır; işçi sınıfının indirgenemez antagonist mevcudiyeti vardır.

Peki, kolektif sermaye, krizi, niçin dolaysız üretim seviyesin-

den toplumsal üretim seviyesine taşıma gibi bir riski göze alıyor? Kapitalist gelişme niçin, doğrudan kontrol edemediği ve (dokunmasa tümüyle özel kapitalistleşme sürecinin bir fonksiyonu olarak kalacak)[9] kamu harcamaları sorununu -toplumsal planda zaten amansız bir etkinlik kurmuş- genel çelişkilere açık hale getiren bir düzleme taşınmak zorunda kalıyor?[10] Üretken emek kavramının özel Marksist tanımı, yukarıda anahatlarını verdiğimiz şekilde bir değişikliğe ihtiyaç duyuyorsa da, Marx'ın, söz konusu eğilimi ele alan ve üretken emeğin hem tanım hem de mekânının başka bir anlam kazanmasını sağlayan analizi, hâlâ geçerlidir. Bu eğilim kâr haddindeki çelişkinin gelişim doğrultusunda hareket eder. Özel, bireysel kâr mantığı gerek sermaye yoğunlaşma sürecinin gerekse sermayenin organik bileşimindeki sabit sermaye oranınının sürekli arttırılması -kapitalist- ihtiyacının açıkça gösterdiği gibi, yavaş yavaş terkedilir (bkz. Marx, *Grundrisse*, s.690 ve devamı). Bireysel kâr mantığı geriledikçe sermaye başka bir düzleme kayarak toplumsal üretkenlik düzeylerini örgütlemeye koyulur, üretici işbirliğinden artı değeri çalar ve, tüm üretici güçleri doğrudan ve kalıcı bir şekilde özümseyerek (ve onları sabit sermayeye tahvil ederek) ve tüm toplumu kolektif kapitalistin fabrikası altında yekvücut hale getirerek, kayıp değeri, genel toplumsal üretkenliğin ortaya koyduğu değerle telafi eder (bkz. Marx, *Grundrisse*, s.635). Bu bakış açısından kamu harcamaları, fabrika-Devletin nakit akışını temsil eder ve müstakil işletme düzeyinde kâr haddinin düşme eğilimi ile sistemin genel üretkenlik seviyesinin yükseltilmesi şartı arasındaki yapısal boşlukta şekillenir. Bu yapısal boşlukta enflasyon kaynağı ögeler bulunabileceği olgusu tali bir meseledir: bu yapısal boşluk gerçekliği değil, yalnızca ve yalnızca işçi mücadelelerinin düzey ve keskinliğiyle gerçeklik kazanan enflasyon ihtimalini tanımlar.

9 Bkz. Marx'ın özel birikim sürecinde kamu borçları hakkındaki araştırma ve sonuçları.

10 Üretken emek kavramanın ev emeğini de kapsayacak şekilde genişletilmesi son derece ilginç bir noktadır; bkz. İngiliz iktisatçıları arasındaki tartışma: J. Harrison, "The Political Economy of Housework" ve Ian Gough ve J. Harrison, "Unproductive Labour and Housework, Again".

Bu doğruysa, bundan hemen birkaç sonuç çıkarabiliriz. İlk olarak kamusal harcamalar, gerçek bir üretken harcama uğrağıdır ve incelenmek için gerisin geriye, çağdaş toplumda sermaye dolaşımının çeşitli düzeylerine götürülmelidir. İkinci olarak, Devletin elinde doğrudan veya dolaylı üretime tahsis edilmiş belli bir para (vasıta) miktarına karşılık gelen kamusal harcamalar, gaspedilmiş artı değer olarak, tüm ağırlığıyla, genelde toplumsal emek-gücü cemaatinin omuzlarına biner, özelde, toplumsal işbirliğinden gaspedilmiş değerin. Üçüncü olarak, bu şekilde teşkil edilmiş bir kamusal harcama, kapitalist birikime endeksli bir sömürüye temellik eder ve bu sıfatıyla, bir ücret meselesi olarak akit konusu yapılmalı, bir sermaye finansman meselesi olarak ise, saldırılmalıdır: Marx'ın nispi ücret analizi kabul edilirse, bu iki uğrak birbirinden ayrılamaz (bkz. Rosdolsky, s.293-96). Her durumda, kapitalist sömürünün bu düzeyinde asli bir sınıfsal mücadele alanıdır.

Öyleyse reformist "teori"nin kendini Marx'ın eleştirisine karşı savunmaya çalışarak, tüm gayretlerini bu alanda yoğunlaştırması tesadüf değil. En zeki ve o nedenle de en tehlikeli yaklaşımlarda kamu harcamaları, haklı olarak, kolektif kapitalist tarafından gaspedilmiş toplumsal artı değer olarak tanımlanır (örneğin bkz. Francesco Galgano, *Le istituzioni dell'economia capitalistica*, özellikle s.33-38). Ve sonuçta, nasıl işçinin iktisadi mahrumiyeti yurttaşın siyasal bir talebine dönüştürülebiliyorsa (İtalya'daki tarihsel uzlaşma projesinde olduğu gibi), tıpkı onun gibi, işçiler, birer yurttaş oldukları ölçüde, üretici olarak onlardan esirgenen şeye el koyabilirler! Analizin geçerliliği ile sonucun sefil oportünizmi arasındaki orantısızlığı, bu yazarların acemiliğine yoruyorum. Böyle olmasaydı (örneğin reformist politikaların çok daha az maceracı taraftarlarında olduğu gibi), kestirmeden, iğrenç ideolojik mistifikasyondan ve kitlelerin alçakça kandırılmasından bahsedecektik.

İkinci Analitik Yaklaşım: Toplumsal Birikim, Devlet Yönetimi ve Kapitalist Meşruiyetin Temelindeki Çelişkiler

Eskiden serbest teşebbüs biriktirir, Devlet meşruiyet kazandırırdı (bir "hukuk Devleti" olduğunda daha iyi, ama olmadığında bile). Devlet, kapitalizmin gelişim macerasında, tarihsel planda, "burjuvazinin iş komitesi" olarak varolmuştur ve Marx'ın birikim sürecinin ilk ve gelişme sürecinin kritik safhalarında kamu borçlarının kullanımıyla ilgili değerlendirmesi bunu net bir şekilde gösterir (bkz. *Capital*, cilt 1, Bölüm IV ve V ve cilt 3, s.395 ve devamı ve s.464 ve devamı). Kapitalist gelişmenin o düzeyinde meşrulaştırma, haklılık iddiasının, kapitalist ticari teşebbüsün temsilci güçleri, iktisadi kalkınma civarındaki değerler kümesi ve genel çıkarın dolaysız kapitalist mistifikasyonu üzerinde temellendirilmesi (ki iktidarın işletilmesi ile sivil konsensüs arasında fiilî ve hukuki bir ilişki zemini tesis eder) anlamına geliyordu. Devlet, kalkınmanın genel çıkarlarına sadakati teminat altına aldığı oranda meşrulaştırma görevini de başarıyla yerine getirmiş oluyordu. Ancak kapitalist gelişmenin bugünkü seviyesinde durum değişmiş görünüyor. Bugün tanık olduğumuz bir dizi gelişme (kapitalist üretimin bütüncülleştirici toplumsallaşması, doludizgin soyutlama süreçleri, hizmet-sanayisinin büyümesi, şu malum üretici güçlerin -toplumsal işbirliği, bilim, teknoloji ve diğerleri- genel sermayeye emdirilmesi, sosyal ve siyasal hizmet altyapısının dolaysız üretim alanına yerleşme eğilimi), Devletin genel üretim süreci içerisindeki aracı işlevlerinin yapısal bir derinlik kazanmasını getiriyor. Gerek örgütsel ve düzenleyici işlevler gerekse toplumsal olarak el konan artı değer kütlesi itibariyle Devletin doğrudan dahil olduğu miktarlar muazzam bir artış gösterdi. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu sürecin paralelinde, ticari girişim düzeyinde kâr haddinin düşme yasası işlemeye devam ediyor (esas olarak bkz. Altvater'in analizi, "Notes on Some Problems of State Intervention"). Dolayısıyla Devletin elindeki toplumsal artı değer birikimi ilk planda, ti-

cari girişimin azalan kârının telafisi olarak tezahür eder (bkz. *Capital*, cilt 3, s.232-66), ama ikinci planda, Devletin bu yeni işlevleri her zamankinden daha yoğun ve kararlı hale gelmiştir. Devlet kapitalist üretim tarzı alanında hegemonik bir güç olarak boy göstermeye başlar; Devlet, hakim ve amirane bir tarzda biriktirir.[11]

Kapitalist gelişmenin bu seviyesinde meşruiyet ilkesi nasıl şekillenir? Devletin yaptığı birikim, kâr miktarını arttırmakla (karşı-eğilimin işlevlerine geleneksel) birlikte, kâr haddinin genel düşme eğilimine derman olamaz. Bu birikim, artık bir meşruiyet ilkesini temsil edemez. Kapitalist sömürü, iktisadi gelişme beklentisiyle genel çıkarlara yönel(til)melidir. Kâr miktarındaki artış, demek ki, meşruiyet için yeterli değildir; Devlete kumanda gücünü veren ve kapitalist üretim tarzı bünyesinde itaat yükümlülüğü getiren şey, kâr haddidir. Olgun kapitalist Devlet, kâr haddi meselesini layıkıyla değerlendirip kendini ona göre şekillendirmeyi başarmış olsaydı dahi -Keynesci piyasa düzenleme işlevlerinin çok ötesine geçseydi, doğrudan doğruya üretken olsaydı, oligopolvari kamusal yatırımlar yardımıyla kamu hizmetleri yönetiminde son derece verimli rejimler yaratsaydı ve toplumsal artı değerin toplanmasını ilerici ve akılcı bir mali yönetim çerçevesinde (yani değer yasası esasında) yeniden düzenlemeye çalışsaydı dahi-, kendini hiçbir şekilde kabul ettiremezdi.[12] Bu gelişme düzeyinde bizzat toplumsal emeğin doğası, mevcut genellik ve soyutluğuyla, yani, özgün niteliğiyle, böyle bir şeye engel teşkil eder. Diğer bir deyişle bu durumda, bizzat hesaplama (değer yasası esasın-

11 Joachim Hirsch inandırıcı bir şekilde, toplumsallaşma süreçleri ile çağdaş Devletin yapısı arasında içsel bir süreklilik bulunduğunu savunur. Bkz. "Zur Analyse des politischen Systems", özellikle s.89, 91, 93 ve 103. Aynı doğrultuda, ayrıca bkz. Johannes Agnoli, *Überlegungen zum bürgerlichen Staat*, özellikle "Der Staat des Kapitals" başlıklı bölüm.

12 Devlet idaresinin bu alanda ortaya koyduğu güçlükler konusunda, Clauss Offe'nin 4. Bölümde tartıştığımız denemelerini akılda tutmakta yarar var: *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates* ve "Crisis of Crisis Management". Offe'nin sosyolojik ve yapısal nesnelciliğinin iyi bir eleştirisi ve Almanya'da "Kriz Teorisi"nin olumlu katkılarının bir değerlendirilmesi için bkz. Josef Esser, *Einführung in die materialistische Staatanalyse*.

da) imkânı, hem, işbirliği örneğinde olduğu gibi, toplumsal emeğin kendiliğinden değer-yaratıcı niteliği tarafından engellenir, hem de, emek zamanı üretkenlik kapasitesinin ölçümünde uygun bir ölçüt olmaktan çıktığında, artık bir imkân olmaktan çıkar (bkz. *Grundrisse*, s.699 ve devamı). Dahası, dolaylı olarak üretici emek -ki büyük ölçüde Devletle bağlantılıdır-, had safhada farklılaşmış, karmaşık dahilî planlama imkânlarına kapı açar (bkz. Bob Rowthorn, "Skilled Labour in the Marxist System"). Bu noktada kâr miktarını korumak üzere devreye giren Devlet müdahalesi, değer yasası bakımından tümüyle "keyfi"dir. Ama bizim daha fazlasına ihtiyacımız var. Ekonometrik keyfîlik (ki, genel sermaye planlaması yakasından her durumda vazgeçilmezdir), sınıfsal açıdan tümüyle akıldışı bir olgu olarak görünür; değer yasasının kullanımı, kapitalist direnişin kırıldığı bu noktada yalın kumanda pratiğine tahvil edilir (proleter bakış açısından, tahvil edilmiş gibi görünür - ve önemli olan da budur).[13] Sermayenin esas olarak mücadele halindeki sınıfsal güçler arasındaki bir ilişki kategorisi olduğu, kârın miktar olarak artarken oran olarak düşmesinin, sınıfsal terimlerle, amansız ve kitlesel proletarya mücadeleleri karşısında sermaye değerlenme rayicinin düşmesi anlamına geldiği göz önüne alınırsa, çok daha açık hale gelir.

Kapitalist gelişmenin mevcut seyrini haklı çıkaracak ne tür bir meşruiyet ilkesinden (hem iktidara hem de konsensüse, hem ayrımcı hem de katılımcı güçlere meşruluk kazandıracak) söz edilebilir? Devlete ait toplumsal birikim alanında meşruiyet ilkesi filan yok - bu kesin. Toplumsal artı değerin Devletçe biriktirilme süreci, giderek büyüyen bir antagonizma üzerine oturmuştur. Sermaye kendi yapısına ait bu bilgiyi gizemlileştirir ve bu antagonizmanın sonuçlarını, kamu müdahalesiyle alakalı bir öncelikler ve tercihler sorunu olarak koyar.[14] Doğrusunu

---

13 Bkz. Antonio Negri, "Crisis of the Planner-State" ve "Partito operaio contro il lavaro".

14 Hirsch, siyasal bilimler ve planlama teorisinin temel sorunlarını üretimin toplumsallaşma sürecindeki temel antagonizmalara gönderme hususunda çok açık bir örnek oluşturur. Bkz. "Zur Analyse des politischen Systems", s.85, 128-30.

söylemek gerekirse maliye politikası, tıpkı toplumsal işbirliğinin, dolaylı-üretken emeğin, dev bilimsel imkânların sömürüsü ve marjinalleş(tir)me gibi, nefret bir iştir. Kapitalist Devlet planlamacıları bu durumu bilir.[15] Bu genel inandırıcılık krizi içerisinde, öyleyse, yegâne gerçek meşruiyet uğrağı olarak, gerisin geri ticari girişim ilkesine, en yüksek artı değer sömürüsüne ve kapitalist adına üretkenlik üretimine başvurulur. Kapitalist üretim tarzının Devlet-formunda genişlemesi, kapitalist yeniden üretim tanımının özsel uğrakları olarak bu üretkenlik düzeylerine tabi kılınmalıdır. Yüksek kâr hadlerinin yeniden yakalanması (yani, kâr adı altına gizemlileştirilmiş üretkenlik ve sömürü), toplumsal birikimin Devlet aracılığıyla yürütülmesinin (ve arttırılmasının) bir şartı ve ölçütü haline gelir. Kapitalist gelişmenin başlangıç safhasına özgü durum böylece baş aşağı çevrilir: Devlet biriktirir, ticari girişim meşrulaştırır, gelişmesinin doruğundaki kapitalist Devletin asli meşruiyet ögesi olan konsensüsü (üretkenlik cinsinden) peşine takarak meşruiyet meselesini halleder. Ticari girişim böylece gelişmenin -onun nitelik ve tanımının- bir ayağı (Marx'taki anlamıyla *Trager*) haline gelir. Üretkenlik, toplumsal üretim ilişkisinin değer yaratıcı bir ögesi olarak, genel sürecin meşrulaştırıcı terimidir.

Yeniden kamu harcamalarına dönecek olursak, eğer bu, toplumsal artı değerin kapitalist temellükündeki (belki de en temel) figürlerden biriyse, ticari girişim üretkenlik normlarını da veriyor olmalıdır. Oysa, yapısal nedenlerden dolayı bunun kesinlikle mümkün olmadığını daha önce ifade etmiştik, fakat bu, sorunu çözmez. Doğrusunu söylemek gerekirse süreç, kendini, bu çelişki cinsinden sunar: ticari girişimin üretkenliği adına New York kentinin başarısızlığı, sermaye birikim-yeniden üretim miktarlarında derde derman bir üretkenlik kapasitesi artışı demek değildir, olsa olsa, işbirliğine dayalı, entelektüel ve yenilikçi emeğin kontrol dışı, dizginlenemez karakteri karşısında, baskıcı, dışlayıcı ve terörist bir tahakküm mantığı-

15 Batı Almanya'da gelişen şu *Planungsdiskussion*'a yapılan katkılar bu "negatif" bilince tanıklık eder. Hirsch, "Zur Analyse des politischen Systems"de, bununla ilgili bir kaynakça verir, s.88, 93-94.

nın yeniden gündeme alınması demektir. Kamu harcamalarının miktar ve oranları, mevcut kapitalist gelişme düzeyinde, ticari girişimin otoritesi altında ayarlanmalıdır - ama sistemin ortalama üretkenliğini değiştirdiği için değil (bu, birikim miktarı ile kâr haddinin düşmesi arasındaki antagonizmayla, toplumsal mücadeleler refakatinde, önceden kapatılmıştır), meşru bir düzlemde kapitalist tahakküm mantığını dayattığı, yeniden gündeme koyduğu ve kutsadığı için.

Kapitalist gelişmenin tüm çelişkileri, her zaman olduğu gibi, iki yanlıdır. Birikim-meşruiyet ilişkisindeki bu tersyüz oluş (yani Devlet bu ikiliden ilki, ticari girişim ikincisi üzerinde belirleyicidir), işçi sınıfı yakasında, proleter mücadelelere açık yeni imkânlar, yeni veçheler vaat eder. Ticari girişim kâr haddini ve üretkenliği teminat altına almak için ücretleri gevşettiği -tabii bu arada Devlete, ücretin satın alma gücünü toplumsal olarak güvence altına alma sorumluluğu vererek ve bu kaybı metaların toplumsal dolaşımında telafi ederek- anda, proleterya mücadeleleri için muazzam bir yarık, bir boşluk açılır. Ticari girişimin üretkenliği (gelişmiş sermayenin bir meşrulaştırma projesi olarak) ile gerçek birikim alanı arasında (ki her ikisi de Devlet tarafından kontrol edilir ve genel toplumsal işbirliğinin eseridir) uzanan bir boşluk, bir uçurumdur bu.

Kapitalist planlama bünyesindeki çelişkinin işçi sınıfının çıkarları ile kapitalist gelişme arasındaki bir antagonizma halinde derinleştirilmesi ve yaygınlaştırılması çeşitli yollardan gerçekleştirilebilir: işçilerin hep yaptığı gibi ticari girişimin üretkenliğini düşürerek ya da, proleterlerin kendiliğinden yapmaya başladığı gibi kapitalist Devletçe yürütülen toplumsal birikim rejiminin bozuk yanları öne çıkarılarak - ya da her ikisini birden yaparak. Öyle görünüyor ki işçi sınıfını esas alan bir analizin ana hattı budur. İşçi emek-gücünde kendini hüküm altına alınmamış emeğin proleter birliği olarak görme eğilimi olduktan sonra ikiliklerin, muğlaklıkların ve krizlerin esamesi okunmaz. İşçi sınıfını esas alan analiz, proletaryanın kalbindeki çelişkilerden sınıfsal antagonizmaya, süreci diyalektik ve birleşik bir süreç haline çevirir.

Fabrika ücreti ve toplumsal ücret, işçi sınıfının sermayenin toplumsal ve Devlet figürü altına yazıldığı ve uzlaştırıldığı figürün iki kutbudur. Sermaye, toplumsal emeğin yükselen üretken birlik bayrağına karşı, kapitalist Devletin bir meşruiyet ögesi olarak fabrika ücreti kozunu oynayabilmek için, kendini iki figüre ayırmaya çalışır. Öte yandan fabrika ücretinden toplumsal ücrete, tüm mücadelelerin eklemlendirilmesi, sermayenin tahakkümünde işlevsel bir yeri olan kapitalist çelişkinin yıkıcı gücü haline gelir.

Dikkate alınması gereken son bir öge daha var, ama taktik değil teorik bir öge. Bu süreç bağlamında, işçiler tarafından bağıtlanan ücretin "nispi" karakteri patlar. Aslında fabrika işçileri tarafından bağıtlanan ücretin "nispiliği", gerçek ücret ve parasal ücret arasında -sermayenin hakimiyetinde- iki anlamlı bir ilişkiye yol açar. Fabrika ücretinin hesaplanmasında söz sahibi fabrika sermayesidir ve bu hesaplamada onu göreli ve siyasal olarak işlevsel hale çevirir. Diğer yandan proletaryanın toplumsal ücret mücadelesi, kapitalist mantığın işleyişini kesintiye uğratır, hesaplama ve kontrol sürecinin önüne taş koyar. Öyleyse artık ayan beyan belli, gerçek ücretlerin artması ya da azalması hiç önemli değil - Marksist bir perspektifin bu konuda ciddi bir tereddüdü olamaz! Önemli olan, ücret unsurunu gerisin geri bağımsız değişken rolüne götürmektir ve bu, proletaryanın toplumsal planda yürüteceği pratikle mümkündür ancak.[16]

Günümüzün yıkıcı görevi, şu veya bu oranda, toplumu bir fabrika, Devleti bir patron olarak görmek, meşruiyet yatağı üretkenlik fetişini parçalamak ve meşruiyeti, proletaryanın genel ihtiyaçlarına geri götürmektir. Muhtemelen bu yeterlidir, çünkü, ücretin nispiliği parçalandığında ve bölme ve bölerek tahakküm mantığı zorla kırıldığında, hikâyede olduğu gibi kralın gerçek hali gün gibi ortaya çıkacaktır: çıplak ve çılgın.

16 Bkz. Rosdolsky'nin Marksist ücret teorisini eleştirel yeniden inşası, *The Making of Marx's 'Capital'*, s.282 ve dev.

İtalya'da Kamu Harcamalarında Kriz

Kriz gerçeğini daha ayrıntılı değerlendirebilmek için burda biraz duralım. 1960'lardaki mücadele dalgasını izleyen yıllarda İtalya'da kamu maliyesindeki kriz ve onu takip eden kurumsal panik konusunda oldukça kapsamlı ve yararlı belgeler vardır (bkz. Mediobanca'nın yayınladığı *La finanza pubblica* ve ayrıca, Franco Reviglio, "La crisis della finanza pubblica, 1970-1974"). Kısaca, harcamaların önemli ölçüde artması (düzenli bir şekilde, gayri safi milli hasıladan daha hızlı bir artış) ve gelirlerin yetersiz kalması sonucunda, 1970'lerin başlarında Devlet ve kamu idaresinin borçları tam bir patlamayla, 1970'te GSMH'nın %2.5'i iken, 1973'te %7.9'a yükseldi. Bu, büyüyen bir bütçe açığının ve sermaye masrafları ve sermaye transferlerinde katı bir yapının oluşmasına ve kalıcılaşmasına yol açtı. Durum 1974'te değişmişti, ama daha çok görünüşte. Yeni durum yapısal bir müdahaleye imkân vermiyordu ve, kaynakları daimi ve güçlü bir şekilde bu yapısal borç tarafından emilirken, sadece istihdam seviyelerini korumaya yönelik konjonktürel müdahalelerde bulunmak mümkündü - hafif bir ekonomik iyileşme getirse bile, ne anlamlı ne de organik sayılabilecek değişikliklerdi bunlar.

Hiç kuşkusuz bu dönemde İtalyan kamu yönetiminin boynunda proleter eylemin kemendi vardı ve sonuçta sistemin toplumsal üretkenliğindeki sömürü kanalları tıkanmıştı. Kapitalist bakış açısından bu durum enejik bir cevap istiyordu ve açıktır ki, bu gibi durumlarda el yordamıyla da olsa, bir yeniden-düzenleme stratejisi geliştirilir. Bunu, dolaşımın akılcılaştırılması, harcamaların kontrol altına alınması ve yatırım dürtüsü, tüm iktisadi karar merkezlerinin yeniden ortak denetim altına alınması, borçların konsolidasyonu ve hepsinden önemlisi, kamu harcaması meşruiyet ölçütünün yeniden doğrulanması gibi alanlarda atılacak daha öte bir adım şeklinde düşünebiliriz. Bu ölçüt, bütçe açığının azaltılması ile ticari düzenlemelere uygun bir üretkenlik standardının tanımlanması arasındaki (kontrollü) dengede iş görmek zorundadır. Proletarya-

nın toplumsal sömürü alanının bütüncüllüğünü keşfetmesiyle birlikte, sermaye bu alanı kabullenmek zorunda kalır - ama ancak ticari kumanda kurallarının orada yeniden gündeme alınmasıyla birlikte. Proleter baskı dalgalarının kırılması, elindeki araçların kontrol aygıtına bağlanması, ipleri koparma ve kontrolün kapitalist iş kuralları cinsinden tanımlanması - işte bugünkü "iyi yönetim"in anlamı. Kamu maliyesi teorisyen ve memurlarının mülahaza ve akrobatlıkları bu bakımdan, planlama teorisyen ve memurlarınınkiyle aynıdır - ve burada özümsenmiştir.

Aslında müdahalenin yeniden yapılandırılması düzleminde neler olup bittiğini doğrudan görebiliyoruz: kamu harcamalarının kısılması, sertlik ve provokasyon dozunun arttırılması, son on yılda planlama teorisyenlerinin çok az anlayabildiği bir olgu olarak gelişme evrelerinin kesintiye uğratılması ve en önemlisi de, toplumsal emek-gücünün yerinden sürülmesine, ve tüm toplumsal katmanları marjinalleştirerek ve/ya kendi haline terkederek, emek piyasasına yeni boyut ve özellikler taşıyacak bir tür "yedek sanayi ordusu" yaratılmasına yönelik aktif bir politika (bkz. Massimo Paci, *Mercato del lavoro e classi sociali in Italia*). Kısaca, potansiyel olarak devrimci ve, kendini kabul ettirme inadına bakılırsa, mevcut siyaset durumunu tepeden tırnağa istikrarsızlaştıran üretici emeğin birliğinin içerden bölünmesine yönelik bir stratejidir bu: kapitalist yeniden yapılandırma projesinin önüne koymak zorunda olduğu bir görevdir.[17] İşçi sınıfının yeni siyasal bileşimini şekillendiren süreçlere yönelik bu saldırı, iş aleminin hakimiyetini yeniden tesis edecek ve, hangi biçimde üretilmiş olursa olsun tüm artı değerin kapitalist temellük normunun boğucu meşruiyetini destekleyecektir.

İtalya bu konuda istisna değildir. Diğer olgun kapitalist ülkelerde kamu borçlarının gayri safi milli hasılaya oranı İtalya'dakinden daha düşük olmakla birlikte, bazılarının önemli miktarda borçları var ve şu veya bu oranda uygulamaya sok-

17 Bu analizi daha da genişleten bir örnek için bkz. Antonio Negri, *Proletari e Stato*.

tukları yeniden düzenleme ve yeniden yapılandırma politikaları İtalya'dakiyle ciddi benzerlikler taşıyor. Çünkü, mücadele edilmesi gereken kamu borçlarından çok, Devleti hem kamu harcamalarına hem de borca zorlayan işçi sınıfının yeni siyasal bileşimidir.[18] Tüm olgun kapitalist ülkelerde, emek piyasasının büyüklüğüyle doğru orantılı olmak üzere, bu proje, yani toplumsal birikimi sağlama alma ve ona iş verimliliği cinsinden meşruiyet kazandırma projesi, odak noktasıdır ve hep yenidoğan proleter öznenin mücadelelerini kırmaya yönelik tedbirler refakatinde yürütülür.[19] Bu kapitalist eğilim oldukça merkezî ve işlevsel bir Devlet şekli çizer - merkezî, işlevsel, onu sermayenin toplumsal birikim sürecinin çeşitli uğraklarına bağlayan (ve ondan türeyen) sıkı bir ilişki içinde yeni meşruiyet temelinin somutlaştırılmasına hizmet eden norm, davranış ve usuller dayatan bir Devlet şekli. Kısaca, kamu harcamalarının yeniden hizaya sokulması ve yönlendirilmesine yönelik Devlet müdahalesi bir meşruiyet ilkesinin sağlamlaştırılmasını yansıtan bir aynadan başka bir şey değildir; evet bu ilke yeni değil, ama şimdi istisnai bir muamele görmektedir, yani daha öncesinde de yürürlükte olmakla birlikte şimdi bu yürürlüğü öncelik ve aciliyet kazanmış bir ilke: sermayenin toplumsal birikimine hizmet eden ve şu, birleşme eğilimine girmiş ve bu servetten mahrum bırakılmış proleter özneye karşı üretkenlik, ticari verimlilik ilkesi.

Öyleyse kanuniliğin (Devletin hukuki işlemlerinin geçerlilik parolası), giderek artan boyutlarda, Devletin fiil ve işlemlerinin meşrulaştırılması için gerekli, belirleyici maddi koşulları üretmek durumunda kalması bir tesadüf değil. Biçimci okulun hukuki düzen(leme) yorum ve tanımı bugün büyük bir baskı altında ve, eğer Alman ve Amerikan teorisyenlerini yanlış anlamıyorsak, en önemli hasleti idari eylemin belirleyici ölçütü-

18 Bkz. Örneğin, H.J. Weissbach'ın *Planungswissenschaft*'da Almanya'daki durumla ilgili sunduğu belgeler.

19 Johannes Agnoli ve Peter Brücker, *Die Transformation der Demokratie*'de bu gelişmeyi öngörmüştü. Genel olarak siyasal bilimlerin yer ve yönelimlerinin yeniden belirlenişi ve bu alandaki iktidar uygulamaları konusunda bkz. *Wohlfahrsstaat und Massenloyalität*, der. Claus Offe ve Wolf-Dieter Narr.

nü tartışmak olan işlevselci teorileri sahneye davet etmek üzere.[20] Kadim hukuk perspektifine göre paradoksal bir durum olsa da, kanunilik şimdi ancak sonradan ayağa dikilebilir - hukukun hitap kapasitesini aratmayacak güçte belli başlı fonksiyonları hizmete hazırlayacak bir süreçte yeniden inşa edilebilir ancak. Bu olgunun ilginç bir ahlaki muhasebesi yapılabilir ama burası onun yeri değil. Burada, hukuki ve idari girişimlerle adım adım tesis edilen şeyin eski kanunilik formu değil, yeni bir davranış ve müdahale normları düzenlemesi olduğunu vurgulamak daha önemli. Bu çerçevede sermaye ve Devleti kendi işini görme ve, teorik kurucularına karşı olağan dışı, anlayışlı bir tavır içinde, çeşitli "alternatif hukuk" akımlarının ütopik çabalarına yer açma yoluna girer.[21]

Şöyle ya da böyle, bu yalnızca bir ilk tahmindir. Yeni meşruiyet ilkesi öylesine büyük bir ayrıcalık ve dışlayıcılıkla sahneye sürülür ki, düzen(leme)de belirmeye başlayan "boşluklar" öylesine yaygın ve süreklidir ki evrimci ve alternatif ölçütlerin kapsamlı bir şekilde uygulanması bile geleneksel kanunilik ufkunun yeniden düzenlenmesine imkân vermez. Burada yeniden düzenlenen şey, hep bir aciliyet içinde işlemiş meşhur bir yasadır: müdahale, düzen(leme)nin boşluğu ve durumun aciliyetinin bir sonucu olarak ve onlar kadar istisnai ve olağandışı bir şekilde devreye girer. Kriz şartlarında bu işlevler, sıklık ve kapsam olarak katlanır. Olağanüstü idari müdahale, önleyici terör ve otoriter girişimler, yeni kanunilik düzeylerini (bu kez sahiden etkin bir şekilde) tanımlayan evrim ve alternatif gibi kavramları besler ve geliştirir.[22] Biçimci kumanda bu düzeyler, bu işlevler ve bu keskin kopuşlar temelinde faaliyet ala-

20 İşlevselci teoriler bakımından bkz. Norberto Bobbio, "Intorno all'analisi funzionale del dritto". Almanya ve Amerika'daki teorik gelişmeler konusunda daha fazla bilgi için bkz. Niklas Luhmann ve Willard Hurst'ün eserleri.

21 Bu olgunun komünist bir perspektiften (ancak son derece muğlak) bir analizi için bkz. Jürgen Seifert, *Kampf um Verfassungspositionen*.

22 *Die Kommune in der Staatorganisation* (der. Rainer Emenlauer) içinde bir dizi genç Alman yazar bu konuda yararlı bir çalışma sunuyor. Thomas Kramer Badoni'nin Offe'nin kriz teorisini sorgulayan makalesi özellikle önemli, "Krise und Krisenpotential im Spätkapitalismus".

nını genişletmek, yeni mevzuat üretimi ve kanuni idari görevler gibi konulara da el atmak zorundadır. Eski idari rutinleri yıkıcı bir zeka ile parçaladıktan sonra, meşruiyet ilkesi artık, yeni kanunilik ile aynı örtü altında istirahate çekilebilir.[23]

Bugün kapitalist kumandanın kendi memurlarından istediği, nerede ve ne zaman ortaya çıkmış olursa olsun, resmî kararların içeriğini, bunları yeni meşruiyet ilkesine, diğer bir deyişle, belirleyici ve maddi iş verimliliği ölçütlerine uygun hale getirerek, akılcılaştırmaktır (yani ana eğilime uygun ve sürekli kılmaktır). Tüm bir toplumsal emek kompleksi, mümkünse baskıcı sosyal normlarla ya da, çoğu kez, resmî normatif davranışlarla, bu emre itaat ettirilir. Peki Devlete karşı mücadeleler ve işçi sınıfı hareketleri tarafından yerleştirilmiş normatif sistemlerden geriye ne kalır? Burada ve şimdi kapitalist kumandanın iradesi önünde eğilmeyen hiçbir şeyin var kalma şansı yoktur.

Bu noktada yeniden kamu harcamaları konusuna döndüğümüzde, büyük bir şaşkınlıkla, bu sorunsalın zihnimizi yepyeni düşüncelerle doldurduğunu farkederiz. Marksist ve işçi sınıfını esas alan bir ücret analizine yeni uygulama imkânları açan bir alanı yeniden keşfe çıkmak her zaman yararlıdır - ilk olarak, sermaye bilimi ve pratiğinin toplumsal ücretin ifşa ettiği özneyi inkâr için nasıl çırpındığını, nasıl en ağır baskıcı yöntemlere başvurduğunu göstermek ve, ikinci olarak, düşman iktidarın tüm uygulamalarının, -toplumsal ücret ve proletaryanın kitlesel bakış açısından- tek vücut olmasını sağlayan ve işçilerin nefretini haykırabileceği yeni bir düzlem gösteren bir mücadele alanını tanımlamak için.

---

23 Burada 1930'larda Franz Neumann'ın *The Democratic and Authoritarian State*'te yazdığı dramatik bölümleri anmak isteriz. Alfred Sohn-Rethel'in, *The Economy and Structure of German Fascism*'de bu sorunlara hasrettiği ve ilginçlikte bunlardan hiç de geri kalmayan not ve çözümlemelerini de.

Kriz ve Yeniden Yapılanma Döneminde Yeni Proleter Özne

Grundrisse'nin çok önemli bir pasajında Marx, sınıf bileşimi üzerine bir dizi tespitte bulunur. Üretici oldukları ölçüde insanlar bile, diye vurgular Marx, "dolaysız üretim süreci bakış noktasından, *sabit sermaye* üretimi olarak", üretken kapasite birikimi ve mükemmelleşmesi olarak görülür (s.711-12). Dolaysız üretim sürecine giren özne yavaş yavaş bu süreç tarafından dönüştürülür, öyle ki aynı dolaysız üretim süreci "hem, oluş sürecindeki insan bakımından, disiplindir; hem de, oluşunu tamamlamış ve kafasında toplumdaki birikmiş bilgiyi taşıyan insan bakımından pratik, deneysel bilim, maddi olarak yaratıcı ve nesnelleştirici bilimdir." "Burjuva iktisat sistemi bizler açısından sadece kademe kademe geliştiği için", diye bağlar Marx,

> onun inkârı da öyledir, ki bu, söz konusu sistemin nihai sonucudur. Şu anda hâlâ dolaysız üretim sürecinden bahsediyoruz. Burjuva toplumunu uzun vadede ve bir bütün olarak düşündüğümüzde, toplumsal üretim sürecinin nihai sonucu toplumun kendisi olarak gözükür, yani toplumsal ilişkileri içinde insanın kendisi. Ürün, vb., gibi sabit bir forma kavuşmuş her şey bu harekette sadece bir uğrak, göçüp giden bir uğrak olarak gözükür. Dolaysız üretim sürecinin kendisi de burada yine bir uğraktan başka bir şey değildir. Sürecin şartları ve nesnelleştirmeleri de eşit ölçüde onun uğraklarıdır, ve onun yegâne özneleri bireylerdir, ama karşılıklı ilişkileri içindeki bireyler, yarattıkları servet dünyasını yenilerken dahi aynı ölçüde kendilerini de yeni bir birey olarak yeniden üreten ve üreten bireyler (s.712).

Burada bizim derdimiz Marx'ın verdiği maddeci tanımların felsefi açıdan uygun olup olmadığı değil, onun işçi sınıfının doğuş sürecinde temellendirilen bir diyalektik, "hareket eden" sermaye ile "hareket ettirilen" sermaye arasındaki diyalektik konusundaki ısrarını ve tespitlerini güncelleştirmek. Nicel ve nitel bir değişim yatağıdır burası: hem yeni ücret miktarı hem

de yeni nitelikleriyle işçi ihtiyaç, arzu ve pratikleri burada belirlenir. Kapitalist gelişme sürecinde ihtiyaçlar sisteminin her durumda bir değişim değeri şeklinde verili olduğu ve bu yabancılaştırıcı ilişkiyi doğrudan doğruya kırmaya kalkışmanın bir ütopyadan başka bir şey olmadığı sahiden doğruysa, ancak emeğin tedrici toplumsallaşması, soyutlaşması ve büyüyen üretkenliği, bu katı toplumsal sömürü biçimini kırabilir, kırmak zorundadır. Sınıfı bu alana bizzat sermaye taşır, ardından da ister istemez kendisi gelir: toplumsal üretkenlik potansiyelinin olağanüstü gelişmesinin anlamı budur. Bu açıdan, sömürü formu ne kadar fazla toplumsallaştırılırsa, sömürünün ücret şeklinde gizemlileştirilmiş formu da o kadar toplumsallaşır, inkâr o kadar derinleşir ve kapitalist toplumun bedeninde o kadar belir(lenim)li hale gelir.[24]

Daha somut terimlerle, kamu harcamalarındaki (toplumsal ücrete ayrılmış bir harcama olarak) artışın gerisinde, sahiden de, daha gelişmiş bir -Marksist anlamda- sınıf bileşimini ima eden pratikler varmış gibi gözüküyor. İleri kapitalist ülkelerde iş ve ücret arasında her zamankinden daha büyük bir dengesizlik var ve işçi sınıfı bilinci -siyasal olarak örgütlü olmadıklarında bile- haklılığı su götürmez ücret türleri geliştiriyor.[25] Revizyonist ve yeni-Gramscici yazının ezici çoğunluğunun hummalı bir şekilde uğraştığı "işçi sınıfı eğitim" süreci,[26] bırakın kapitalist ve reformistlerin kontrolünde kalmayı, çeşitli mücadelelerle yeniden örgütlenerek, ancak genel toplumsal ücret seviyesi ve siyasal teminatların cevap verebileceği, dindirebileceği çeşitli pratik ve ihtiyaçlara -yapısal olarak- kök saldı.[27] Sermaye ve

24 Tüm bu konular hakkında ve özellikle sınıf bileşimi temasının yeniden inşası ve ihtiyaçlar diyalektiği konusunda bkz. Antonio Negri, *Proletari e Stato*.

25 Bkz. Robert Theobald, *The Guaranteed Income*; John H. Goldhorpe ve diğ., *The Affluent Worker*; ve W.G. Runciman, *Relative Deprivation and Social Justice*.

26 Bkz. Oskar Negt, *Soziologische Phantasie und exemplarisches Lernen*. "Eğitim" konusundaki çalışmaları, İtalya'daki 150-saatlik işçi eğitimi yasası tartışması etrafında dönen bir dizi ideolojik yaklaşıma ilham vermiştir.

27 Ilginç bir şekilde, Alman yazarları arasında "sınıf bileşimi" tartışmalarının yeniden ortaya çıktığını görüyoruz. Özellikle bkz. Christel Eckart ve diğ., "Arbeiterbewusstsein, Klassenzusammensetzung und ökonomische Entwicklung".

işçi sınıfı arasındaki sürekli daha yüksek toplumsallık derecelerine ulaşan diyalektiğin mukadderatı, mutlak bir yenilik ve indirgenemezlikle çağımızı karakterize eden bir siyasal sınıf bileşimi düzeyine bağlıdır.

Ancak, kapitalist kamu harcamaları stratejisi, ifşa ettiği şeyi inkâra çalışır. Daha önce de gördüğümüz gibi, buna icbar edilir. Devletin harekat tarzı eğer, gelir düzeylerini düşürme ve marjinalleştirici baskı konularından çok, (daimi gelir garantisi düzeylerinde) yeni nispi farklılıklar yaratmada başarılı olsaydı, bu strateji hiç de büyük bir başarı sağlayamayacaktı. Demek ki Devlet, tekrar göreceğimiz gibi, toplumsal birikim işlevleri ile ticari girişimin meşrulaştırılması işlevleri arasındaki ilişkiyi bir sonuca bağlar. (Bu, gevşek iş alışkanlıklarına, kaytarma itiyadına karşı "komünist" üretkenlik ve/ya işbirliği mitolojisi ve Marx'ın sözünü ettiği "keyif alma kapasitesi"dir.)[28] Bununla birlikte, bu yeni sınıfsal bileşimin gerçekliğini bir kamu harcamaları baskısıyla inkâr çabaları etkilidir.

Emek sürecinde doğrudan kullanılan (ya da bir süre için böyle kullanılmayan) canlı emek dışındaki şu, dolaylı-üretken hizmet emeği, bilimsel emek ve her türlü toplumsal bilgi biçimleri söz konusu olduğunda bu çok daha açık görülür. Bu alandaki Marksist yönsemenin çağdaş yörüngesine dair zengin bir bilgi sağlayan dev bir yazın var.[29] Toplumsal bilgi, hep daha açık ve daha kesin bir şekilde, belir(lenim)li tarihsel formasyonun sentezine katılıyor. Toplumsal yeniden üretim mekanizması, iktisadi yapıdan altyapıya, iletişim yapısından siyasi yapıya, tüm temel yapılarında bilimselliğe meylediyor. Sermayenin toplumsal yeniden üretim süreci boyunca bugün çeşitli toplumsal bilgi kümeleri oluşuyor ve gerçeklik düzeyinde iş görüyor. Ancak bu dolaylı-üretken insani faaliyet ambarı, sermayenin üretim ve yeniden üretim alanında metalarla değiş tokuş edilecek bu canlı emek kütlesi, kapitalist kumanda tara-

28 Bkz. Clauss Offe'nin *Industry and Inequality*'ye önsöz.

29 Bu konular hakkında bkz. Ulrich Rödel, *Forschungsprioritäten und technologische Entwicklung*; Carl Rolshausen, *Wissenschaft und gesselschaftliche Reproduktion* ve J.H. Mendner, *Technologische Entwicklung und Arbeitsprozess*.

fından tahakküm altına alınır, bölünür, farklılaştırılır ve katmanlara ayrılır. Toplumsal bilgi, sömürü yakasından, diğer bir deyişle, değişim değerlerinin toplumsal dolaşımının gerçekleşmesi açısından bir bütünlük olarak kabul edilir, ama o kendisini üretken bir emek olarak temsil/tasavvur etmeyi başardığı oranda toplumun kıyılarına, ihmal edilebilir kalemler arasına sürülür. Hiç kuşkusuz sermaye, bu üretken toplumsal emek kütlesinin "kendiliğinden" yeniden üretimini mümkün kılacak belli koşullara gönüllü olarak izin veriyor olmalıdır, ama, esas olarak "yeniden üretimin doğal şartı" konusunda sahiden ve giderek daha da güçlenen bir eğilimle böyle davranır - bu şartın değeri bir yandan gizemlileştirilirken, bir yandan da büyük bir aç gözlülükle, yeniden düzenlenen kapitalist kumanda bünyesine emilir (bkz. Massimo Cacciari, "Lavoro, valorizzaione e 'cervello sociale'"). Bu tam manasıyla nesnel karşıtlık kapitalist üretim ilişkilerinin gelişiminde üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki *bir* uğrağı yansıtır - tabii, "üretici güçler"den, "bilim, genel toplumsal bilgi, emek kalitesi, emeğin toplumsallığı, doğa, makineler, emek örgütlenmesi ve benzerlerini" anladığımız sürece (Romano Alquati, *Sindacato e partito*, s.165). Bu karşıtlık, demek ki, üretici güçlerin tümüyle kapitalist üretim ve kumanda ilişkilerine tabi kılınmasıyla çözülür. Bu çerçevede kamu harcamaları baştan ayağa kapitalist bir harcamadır, kapitalist yeniden üretim yatırımıdır. Yaratıcı toplumsal emek-gücü kütlesinin kapitalist inkârı hiçbir zaman tamamlanamaz. Tam da bu nedenle ücret düzleminde, toplumsal emek-gücünün emek-gücü olarak yeniden üretimi alanında, yine genel olarak ücrete ilişkin kapitalist tutumun tipik özelliklerini buluruz: zorunlu emek miktarını düşürme ve el koyulan toplumsal artı değeri azamileştirme yönünde daimi bir çaba - her fabrikada tanık olduğumuz aynı açgözlülük ve devasa zulüm eşliğinde.

Bu alanda, öyleyse, nispi ücret mücadelesi yeniden açılıyor: dolaysız ücret mücadelesinden toplumsal ücret mücadelesine. Yine burada da mücadele biçimleri arasında yapılan bir dizi geleneksel ayrım (ekonomik mücadele ve siyasal mücadele, sen-

dikal mücadele ve iktidar mücadelesi), belki de her zamankinden daha net bir şekilde anlamını yitirir (tabii bu mümkünse). Ancak bu alanda başka şeyler de sahne almıştır - işçi sınıfının toplumsal üretkenliği yeniden kendine mal etme amacıyla Devlet üzerinde kurduğu baskıya cevap verme ve üretimin yeni öznesini devrimci bir özne olarak görme ihtiyacı.[30]

Bu mücadele alanı gerek eklemlendirme gerekse bütünlük bahsinde açılmıştır: iki bakış açısından, kapitalist kumanda ve proletarya yakasından. İşçi sınıfı perspektifinden şu soruyu sormalıyız: "işçi sınıfı, antagonist bir sınıf olarak, sermayeye karşı, kendi öz-değerlenme sürecinde üretici güçlerden faydalanabilir mi; gelişmiş üretici güçlerin alternatif bir kullanım biçimi var mıdır?" (Romano Alquati, *Sindacato e partito*, s.165-66). Bu noktada kendimize sınıf bileşimi kavramının, betimleyici ve analitik bir kategori durumundan, bilinçli işçi sınıfının üretici güçleri yeniden kendine mal etmesiyle ilgili ameli bir kategoriye ve örgütsel bir modele tercüme edilip edilemeyeceğini sormak belki daha da önemli.[31] Ancak her zaman olduğu gibi bu soruların kısmi bir cevabı vardır ve ancak kısmen cevaplandırılabilir. Bu süreç işlemektedir, ama eklemlendirme, ancak güç ilişkileri bütünlüğü alanında bir anlam kazanır, çünkü işçi sınıfının üretici güçleri kendine mal etme dalgaları karşısında, tüm kapitalist yıkım güçleri işçi sınıfının öncülerini ve proletarya mücadelelerinin eklemlenme sürecini yerle bir etmek üzere zincirlerinden boşanmıştır. Kamu harcamaları, onun eklemlenme biçimleri, yönsemeleri, planlanmış öncelikleri ve baştan sona ona eşlik eden kumanda akliliği sermayenin asli silahlarından birkaçını oluşturur. Kamu harcamaları -kâr amaçlı birikim üzerindeki Devlet güvencesine ve kâr hadlerine dayalı- kapitalist ticari girişimin meşruluğunu toplumsal birikim sürecinin (ve işçi sınıfının toplumsal müca-

30 Bkz. *Technologie und Kapital*, der. B. Vahrenkamp, özellikle Alfred Sohn-Rethel'in makalesi, "Technische Intelligenz zwischen Kapitalismus und Sozialismus".

31 "Üretici potansiyel" derken burada biz, Sweezy-Baran'ın "düşük-tüketim" teorisinde formüle ettikleri "artı(k)" kavramını ima etmiyoruz. "Üretici potansiyel", çok farklı bir istikameti gösterir.

delesinin) orta yerine yerleştirmiştir. Kamu harcamaları, emek cemaatini, onun muhtemel siyasal formunu tahrip etmek ve onu tepeden tırnağa kâr haddinin meşruluğuna tabi kılmak üzere düzene sokmaktadır - burada komünizme muktedir yeni bir işçi sınıfı dünyası ölü bir fetişe, azalan kâr haddi fetişine tabi kılınır.

Demek ki, yeni üretim öznesinin yeni devrimci bileşimine karşı Devletçe yürütülen faaliyetlerin etki ve sonuçlarıyla ancak bütünlük alanında savaşılabilir. Yalnızca, üretici güçlerin proletarya tarafından komünist yeniden-temellükünün canlı kolektif meşruiyeti, ancak bu meşruiyet, yeniden yapılanmakla meşgul kapitalist Devletin meşruiyetine cevap verebilir. Devletin meşruiyeti, işçi sınıfına karşı, ister istemez bir terör ve yıkım iktidarıyla telaffuz ediliyorsa, işçi sınıfının mücadelesine saygınlık ve değer kazandırabilecek tek şey iktidar mücadelesidir - iktidara karşı iktidar, teröre karşı terör. Tüm kapitalist yeniden yapılanmanın merkezinde, üretken toplumsal emeğin yeni bileşimini ve onun siyasal potansiyelini (her ne pahasına olursa olsun) tahrip projesi vardır. Bu kurumsal yeniden yapılanma süreci, aynı ölçüde, formel kanunilik kerteleri ile - bu yapılanma sürecini daha verimli kılmak için elzem yeni işlevsel zorunlulukları uzlaştırmaya çalışmaktadır. Bu kapitalist yeniden düzenleme süreçlerinin normatif ruhunda azalan kâr haddi yasası ve, Marx'ın da söylediği gibi, sermaye uygarlığı için çalan ölüm çanları vardır. Burada Devlet ve yeni proleter özne arasındaki gerilim yalnızca yıkıcı olabilir. Sermaye yakasında her şey kısa vadeli kavranıyor ve yıkma isteği kötümserlik ve hezeyan kokuyor olabilir, ama, işçi sınıfı yakasında yıkma isteği müthiştir, çünkü "uzun vadede biz kazanacağız" umudu ve kesinliğiyle bütünleşmiştir. Bugün sınıfsal bakış açısından iktidar analizi giderek cazip olmaktan çıktı. Şu an önemli olan yeni proleter öznenin pratiklerine ve gündelik davranışlarının daimi yasadışılığına dikkat kesilmektir. İktidar analizi, patrona verilecek siyasal "cevabın" analizi niyetiyle, bundan sonra gelir ancak.

Kamu Harcamalarının Birikim ve Meşruiyet İşlevleri Üzerine Ek Tespitler

"Planlama iş dünyasının büyük başları için büyük başlar tarafından yapılır": Bu ne bugün doğrudur ne de dün doğruydu. Ne *economie concertee** ne de çeşitli karma ekonomi biçimleri sahiden buna indirgenebilir. Ticari girişim mantığının planlama süreçlerinin hakimi ve meşrulaştırıcısı olduğu fikri, bu süreçlerin her zaman büyük kapitalistlerin dolaysız çıkarlarının yansımalarından başka bir şey olmadığı anlamına gelmez. Planlama daha çok, üretimin altyapılarının maddiliğini belirleyerek, sistemin genel üretkenliğini uyararak, ve metaların toplumsal dolaşımını düzenleme kudretini (etken veya edilgen) esas olarak Devlet iktidarına tahsis ederek çeşitli toplumsal güçler arasında uzlaştırıcı bir rol üstlenir. Kamusal harcama, bu işlemlerin toplu bedelidir, Devletin programlama sahasındaki faaliyetlerine karşı ücret düzeyinde geliştirilen bir cevap niteliği taşır ve bu sıfatıyla, hiçbir şekilde, el çabukluğu "büyük sermayenin arzuları" hanesine yazılamaz.[32] Planlamanın esas işi, kurumsal aracılık yoluyla, sınıfsal çatışmalar için yeni bir uzlaşma alanı açmaktır. Sınıf mücadelesinin bu düzeylerinde, kapitalist yönetim mantığına içkin çifte gelişmenin tümüyle teyit edildiğini sakın aklımızdan çıkarmayalım.[33]

Tüm bunlar, çatışmaların sahiden uzlaştırılabilir olduğu ve emek piyasasının, üretken toplumsal işlevler ve toplumsal refah arasında sağlanacak bir uzlaşma ekseninde yeniden-düzenlenmesi işinin öngörülebilir ve kontrol edilebilir oranlar dahilinde yürütülebileceği yönünde reformist bir umudun bulunduğu eski zamanları hatırlatıyor. Aslında belli ölçüde gelişmiş tüm kapitalist ülkeler bu projenin krizine tanık olmuştur.

---

32 Planlama modelinin siyasal bilimler terminolojisiyle yapılmış bir tanımı için bkz. Stephen S. Cohen, *Modern Capital Planning: The French Model*.

33 Burada Nicholas Kaldor'un, *Causes of the Slow Rate of Economic Growth in the United Kingdom* ve Michio Morishim, *Marx's Economics: A Dual Theory of Value and Growth*, ufuk açıcı katkılarını hatırlatmakta fayda var.

(*) Fr.: Planlı ekonomi - ç.n.

Yeni proleter öznenin iktisadi potansiyeli hiçbir zaman bu planlı projenin hükmü altına girmedi ve bu öznenin kendini sürekli bir mücadele olarak ortaya koyamadığı durumlarda bile, ücret düzeyinde nicel ve nitel bir başkaldırı biçiminde hep mevcuttu. Keynescilik, Keynesci ütopya ve şu Keynesci sol tarafından sunulan "alternatif", sınıf mücadelesinin bu yönsemesi karşısında tuz buz olmuştur.[34] İş çevirmenin meşruiyeti ve toplumsal birikim böylece hasmane bir tarzda birbirinden ayrılır: kamu harcamaları, toplumsal birikim ile iş çevirmenin meşruiyeti arasındaki uzlaşmadan çok toplumsal mücadeleleri finanse eder.

Bu noktada ve bu önvarsayımlar temelinde sermaye, krizi yeniden yapılanmaya tahvil eder ya da daha açık bir deyişle, krizi yeniden yapılanma kılığına sokar. Kapitalist stratejinin asli hedefi, toplumsal birikim ile meşruiyet arasındaki bağlantıyı parçalamak ve, demek ki, kamu harcamalarını kitlesel proleter varlık için (mümkünse) bir yıkım (yoksa, en azından bir kontrol) modeline dönüştürmek ve zorunlu kâr hadlerine uygun üretkenlik modellerini teşvik etmektir. Proje, zorunlu toplumsal emek miktarını düşürmek ve toplumsal artı emek miktarını yükseltmek suretiyle, yükselen toplumsal emek maliyetlerini bir yerde durdurma ve bu emeği, herhangi bir ödeme yapmaksızın (ya da, daha doğrusu, yalnızca onun "doğal" yeniden üretim maliyetlerini karşılayarak) daha yaygın bir şekilde sömürme arayışındadır. Bu noktada, gerek işçi sınıfının baskısı gerekse kapitalizmin genel toplumsal çalışkanlığın özsel karakterini farketmesi sonucunda olağanüstü büyümek zorunda kalan kamu harcamaları, tereddüdü artık bir kenara bırakır. Kamusal harcama, değer teorisinin değil onun kapitalist yıkımının ifadesine dönüşür; karar verilmiştir, o, kapitalist kumanda pratiğinin çağdaş bir ögesi olacaktır.

Söylemin koşullarını daha somuta indirgersek, bu, değer yasası engelinin -tam da onun gerçekleşme uğrağında- işçi (ve kapitalist) tarafından nasıl aşıldığını göstererek, tartışmayı da-

34 Cambridge Siyasal Iktisat Grubu'nun "English Crisis, Causes and Remedies"de geliştirdikleri dokunaklı tekliflere bakmak yeterli.

ha üst bir soyutlama düzeyine taşımak demektir (bkz. Roman Rosdolsky, *The Making of Marx's 'Capital'*, Sonsöz). Üretken emeğin toplumsallaşması ve değer yasasının toplum üzerindeki tam tahakkümü, diğer bir deyişle, tarihsel olarak, değer yasasının kendiliğinden tecelli etmiş düzeylerini inkâr eden bir dizi Devlet faaliyetine yol açar - ve bu hem "sosyalist" hem de ileri kapitalist toplumlar açısından eşit ölçüde doğrudur.[35] Her iki halde de değer yasası Devletin "cebrî kontrolü" altında iş görür. Sosyalist toplumlarda buna "bürokratikleşme", kapitalist toplumlarda "despotikleşme" (authorianism) diyoruz ama ikisi de aynı kapıya çıkar. Burada, karizmatik bir yeniliğin değer yasasını işler hale getirerek planı güvence altına alabileceği şeklindeki Weberci yanılsamaya düşmeyelim. Burada kaydedilecek olgu, üretici güçler ve üretim ilişkileri diyalektiğinde değer yasasının, sömürü örgütlenmesinin temel bir şartı olarak davrandığıdır. Yasa kendisiyle beraber sömürüyü de gerçekleştirir ve direnişlerin/başkaldırıların somut koşullarını mutlak anlamda belirler - demek ki yasanın kendiliğinden işleyişinin yoğun bir müdahale aldığı bir belirleme sürecidir bu, çünkü yasanın kendi normal gerçekleşme sürecinde vasıl olacağı menzil üretken bir düzenleme değil, üretici güçlerin gelişmesini engelleyen bir olgu durumudur. Öyleyse bu noktada, değer yasasının sürekliliğini ancak, muhtemelen toplumsal emeğin ifadesi olmaktan uzak bir kumanda temsil edebilir - öte yanda, yeni proleter öznenin tüm pratikleri ise, kendiliğinden, üretici güçlerin önünü tıkayan bu engele tahammülsüzlüğü ve isyanı ifade etmektedir.

Sermaye ve onun kolektif akliliği tüm bunlardan haberdardır ve bu temelde davranır. Kamu harcamalarının kapitalist kumandanın baskıcı akıldışılığı içinde reforma uğratıldığı ve, aynı zamanda, siyasal iktisat (ki değer yasası refakatinde son derece yıpranmıştır) eleştirisinin *tout court* "siyaset eleştiri-

35 Sosyalist ülkeler konusunda bkz. Renate Damus, *Wertkategorien als Mittel der Planung*. İşçi sınıfının mücadele günlüğünden biliyoruz ki bu "cebrî kontrol", Sovyetler Birliği'ndeki planlama sürecinden de kaynaklanıyor. Bkz. Örneğin, M. Holubenko, "The Soviet Working Class: Discontent and Opposition". Kapitalist ülkelerdeki aynı olgu üzerine bkz. H. Häussermann, "Die administrative Organisation als Problem politischer Innovation".

si"ne yol verdiği noktadır burası - ama siyasi güçler penceresinden bir siyaset eleştirisine değil, esas olarak kumanda sorununa ve onun (toplumsal üretime işlevsel) kurumsal örgütlenişine el atan bir siyaset eleştirisinin. Burada ayrıca, değer yasasının iflası ve beraberinde, piyasa hesaplarının siyasal planlama (ve yeniden yapılandırma) yasasıyla ikamesi sonucunda bir mücadele alanı olarak işçi sınıfının önünde açılan işlevsel ve yapısal çelişkilerden de bahsedilebilir.[36]

Nispi ücret mücadelesinin kurumsal çelişkilerin ve kurumlara karşı mücadelenin derinleştirilmesine doğrudan etkisi ölçüsünde, kamusal harcama sorunsalı şimdi işçi sınıfı için bir eleştiri alanı haline gelmiştir. Bir yanda siyasal iktisat eleştirisi, bir yanda siyaset eleştirisi, bir yanda da yönetim, planlama ve yeniden yapılan(dır)ma eleştirisi - işte üzerinde çalıştığımız güzergâh.

Öte yandan Devletin işçi sınıfı karşısında yürüttüğü faaliyetlerin tüm belirlemeleri -ki şu somut yeniden yapılandırma alanında olup bitmekte ve orta vadeli eğilimleri ta baştan tanımlamaktadır- bir noktada kesişir: değer yasasının gerçekleşmesi babından her türlü planlama yanılsamasını parçalamak ve üretici ve devrimci bir güç olarak proletaryanın bölünmez potansiyelini yerle bir etmek için sınıf içi hatlar/ayrımlar üzerinde oynamak. Kamusal harcama esas olarak, üretim ve kalifiye emek arasındaki her türlü ilişkiyi ve genel toplumsal formasyon ile üretimin değeri arasındaki her türlü değer-yaratıcı (valorizing) birlikteliği tahrip ederek emek-gücünün keyfî parçalanma sürecini teminat altına almalı ve, bu arada, emek-gücü ile yedek emek ordusu arasındaki şu bildik bölünmeden çok, ücret farklılıkları cinsinden karşı karşıya gelmiş farklı emek-gücü katmanları arasında vahşi bir bölünme yaratmalıdır.[37]

---

36 Bkz. Clauss Offe, "Rationalitätskriterien und Funktionsprobleme politisch-administrativen Handelns"; Dieter Freiburghaus and G. Schmid, "Techniken politischer Planung"; Willi Ehlert, "Politische Planung - und was davon übrig bleibt"; and Volker Ronge, "Entpolitisierung der Forschungspolitik".

37 Bkz. E Gerstenberger, "Produktion und Qualifikation". "Çifte emek piyasası" yeni bir olgu değildir ama 1970'lerde dönüşüme uğramış ve emek piyasasının parçalanmasına yönelik aktif bir politik strateji haline gelmiştir. Bkz. Peter Bo-

Kamusal harcamanın katı yapısı burada, kumanda (diğer bir deyişle yeniden yapılandırma) modellerine göre ve esas olarak kâr artışından çok kapitalist üretim tarzının selameti adına yeniden eklemlendirilmelidir.

Bu şartlarda, içeriği ne olursa olsun her türlü reformist girişim bir anda bütün inandırıcılığını kaybeder. Burada, artık, toplumsal ücret konusunda Devletin ve işçi sınıfının amaçlarının karşı karşıya gelebileceği herhangi bir alan yoktur: bu alan kamusal harcamanın tümüyle ticari girişimin meşruiyeti ölçütüne tabi kılınmasıyla ortadan kalkmıştır. Her reform vakası işçi sınıfının toplumsallaşmasına yönelik kapitalist bir saldırıyla ve üretimin toplumsal biçiminin parçalanmasına yönelik bir girişimle sonuçlanır. Tüm -reformcu pratiğin sürekli daha derin bir şekilde gömüldüğü- idari aksaklık ve ayrışmalar soyut manada akılcı bir alan üzerinde değil, salt sınıf mücadelesinin raptettiği ilişkilerce şekillenmiş somut yapısal zorunluluklar tarafından belirlenen ve ancak o *oranda* iş gören bir alan üzerinde vücut bulur.[38] İdari eylemin akliliği değer yasasının toplumsal işleyişinde değil, olsa olsa pratik kapitalist kumanda iktidarında ikamet edebilir - yani tereddütsüz akıldışıdır. İdari aklilik terör haline gelmez, bizzat kendisi terördür. Kapitalist toplumu açgözlü bir sömürü üzerinde yükselen, yegâne akliliğinden soyduğumuzda, karşımıza bu barok provokasyon ve yıkım canavarı çıkacaktır.

Yeniden yapılanma kapitalizmin krizini çözmez, daha da belirgin hale getirir. Kamu harcamaları analizi bunu olabildiğince açık bir şekilde göstermektedir. Kamusal harcama, kapitalist kârlılık standardının sürdürülmesi baskısı ile hep daha büyük bir dayatma gücüne kavuşan ve böylece ücret biçiminde toplumsal birikim süreçlerine müdahale eden toplumsal

---

eringer ve Michael Piore, "Unemployment and the 'Dual Labor Market'" ve Dieter Freibughaus ve G. Schmid, "Theorie der Segmentierung von Arbeitsmärkten".

38 Clauss Offe'nin son çalışmasında (*Berufsbildungsreform. Eine Fallstudie über Reformpolitik*), sahip olduğu yapısalcı yaklaşım ve sınıfsal bakış açısı, toplumsallaşma süreçlerine özgü antagonizma uğraklarının daha güçlü bir şekilde ifade edilmesini mümkün kılan yeni bir dengeye kavuşmuş görünüyor.

emek-gücünün ücret taleplerine bir şekilde cevap verme zorunluluğu arasındaki çelişkili ilişkinin ortasında kalmıştır. Diğer bir deyişle kamu harcamaları, tarihsel değer yasası engelinin çökmesi ile değer yasasını belirli oranlarda ve her ne pahasına olursa olsun yürürlükte tutma yönündeki kapitalist inat arasındaki uçuruma köprü kurar. Reformizm ne tür sarsak destekler verirse versin, bu ilişkinin ayakta kalması mümkün değildir. Yeni üretim tarzının - işçi sınıfının yeni bileşimine içkin- doğuşu ile kapitalist kumanda yönetiminin cebrî sürdürülüşü arasında aracılık imkânı gittikçe zayıflar.

Analizde kamu harcamaları krizine ayrıcalıklı bir yer verilmelidir, çünkü genel krize ait hem pozitif (işçi sınıfı, kolektif) hem de negatif (kapitalist kumanda) etmenler sergilemektedir. Ancak açıktır ki burada kriz analizi bizi doğrudan Devlet figürüne ve onun kapitalist üretimin uzlaştırma makamı sıfatıyla sahip olduğu itibarın çöküşüne götürür. Burada da Marksist paradoks gerçekleşir: Devlet, toplumsal üretimin kontrolünü tümüyle kendi elinde tutmak isteyen kumanda kuvveti ile sivil toplum arasındaki çatışmayı ne kadar gelişmiş bir çözüme bağlarsa, çözümün diyalektik olarak o kadar kararsız olduğu ortaya çıkar ve işçi sınıfı toplum üzerinde gerçek manada o kadar güçlü bir hegemonya kurar. Devrimci komünizm projesi bu çelişkiden ve bu imkândan beslenir.

Kurumsal İşçi Sınıfı Hareketinin İdeolojik Çöküşü: Reformizm ve Baskı

İşçi hareketi, kurumsal bir hareket olduğu ölçüde, bugün ideoloji itibariyle revizyonist, proje itibariyle reformist ve pratik itibariyle teknokrat bir hareket olarak gözükür. Bu durumun sonuçlarını birer birer irdelemeye çalışalım.

İtalya'da kurumsal işçi hareketinde ideolojik revizyonizmin uzun bir tarihi vardır. Belli açılardan Gramscici bir tarihtir bu. Gramsci'nin sivil toplum bünyesinde ve üzerinde hegemonya kavramı, Marksist ve Leninist Devlet anlayışı bakımından gerçek bir yeniliği temsil ediyordu (bkz. Norberto Bobbio,

"Gramsci and the Conception of Civil Society"). Bu yaklaşımın temelinde her şeyden önce ve esas itibariyle, kapsamlı bir aidiyet/bağlanma modeline göre ve toplumsal üretici güçlerin tam kalbine yönelmiş devrimci sürecin bir şartı olarak, işçi hareketinin toplumsal gücüne havale edilen bir ideolojik uzlaştırma mekânı vardır. Burada, bu yaklaşıma müptela revizyonizmin inkâr edemeyeceği bir saygınlık var. Dahası o, İtalya'da üretici güçlerin gelişimindeki belirli bir safhaya (yani faşizm-öncesi dönem) karşılık gelir ve sonuçta, anti-faşist siyasal eylemin zaruretlerine bir cevap olarak şekillendirilmiştir. Öyleyse, kurumsal işçi hareketinin ilgi alanlarını ideolojik bakımdan tehlikeli bir noktaya sürükleyen, Gramscici yaklaşımın revizyonist niteliği değildir. Neden, daha çok, şu ya da bu ölçüde Gramsci'den türetilmiş çeşitli tespit ve ifadelerin günümüzdeki kullanım biçimlerinde yatmaktadır. Hegemonya teklifi belli bir sivil toplum tanımını gerektirir, oysa bugün sivil toplum ölüdür: kapitalist gelişme hanesine yazılmış ve üretken emeğin toplumsal birliği tarafından yeniden formüle edilmiştir. Bu şartlarda hegemonik bir süreç, baştan ayağa, sermayenin kâr amaçlı toplumsal kumandasından başka bir kuş tanımayan komple bir diretmeyle karşı karşıyadır - sivil toplumu yeniden düzenleyen ve ona sadece üretim sürecinin ve iktidar katının bir uzantısı olarak varolma hakkı tanıyan bir kumandadır bu. Sivil toplum imgesinin yıkıntıları üzerinde müttefikler, "karma ekonomi"ye dümen kırmış politikalar ve orta sınıflar üzerinde ideolojik baskı gibi kavramlar boy atıyor. Ancak sınıf mücadelesinin gerçekliği, proleter öznenin Devlete karşı mücadelede birleşme eğiliminin devam ettiğini ve başkaldırı alanının kendini koruduğunu göstermektedir.

Burada, revizyonizmin kurumsal ilişkiler ve uzlaşmalar alanı konusunda geliştirdiği söylemden geriye, taktik üzerine söylemin elzem ve tamamlayıcı bir unsuru sayılabilecek ne kalmıştır? Demokratik mücadele ile sosyalizm mücadelesi arasındaki süreklilik ve çağdaş anayasal yapıların bu tür bir sürekliliği destekleme istidadı üzerine söylemden geriye ne kalmıştır? Geç-kapitalist Devletin krizinde sadece toplumsal iliş-

ki çatıları değil aynı zamanda kurumsal ilişki çatıları da çözülmüştür, öyle ki anayasal gerçeklik alanı burjuva iktidarı tarafından boşa çıkarılmakta, çarpıtılmakta, demokratik ortak yaşamın temel ilkeleri konsensüs bazında belirlenmekte, ve konsensüs sorunu ister despotik ister terörist, sistematik olarak, belli davranış hatlarına gebe bir çerçevede çözümlenmektedir. Bugün meşruiyet çerçevesi, yetki kaynakları ve bizzat iktidarın maddi onaylanma sürecinin kendisi, demokratik meşruiyet modeline -şimdiye kadar hiç tanık olmadığımız bir vaka olarak- öylesine uzak bir yerden vazedilmektedir ki, tıpkı Luxemburg'un öngördüğü gibi, radikal demokratik mücadele, bırakın bir ilk aşama filan olmayı, işçi mücadelesinin asli meselesi haline gelmiştir.

İşçi sınıfı mücadelesi, değer yasasının işleyişini nihai bir krize sokar - işçi sınıfı pratiklerinin kâr haddinin düşme eğilimi yasasını gerçek kılması ve daha da şiddetlendirmesi anlamında değil, çok daha temel bir anlamda, bu yasanın bizzat geçerlilik koşullarını istikrarsızlaştırması, diğer bir deyişle, zorunlu emek ile artı emek arasındaki ilişkiyi (ki Marx'ın söylediği gibi, son tahlilde her şeyin temelidir) felç etmesi anlamında da. Tam da bu uğrakta sosyalizm imkânsız hale geliyor. Sosyalizm ve tüm sosyalist ütopyalar değer yasasının fiilî gerçekleşmesinden yana bir tutum geliştirmeye çalışır - ki toplumsal emeğin baştan ayağa ve gerçek manada sermayeye iltihakını istemekten başka bir şey değildir bu. Ancak bu yalnızca sınıflar diyalektiği çerçevesinde, sadece sınıf mücadelesinin bir uğrağı olarak mümkündür. Bu noktada ister nesnelci (üretim araçlarının toplumsallaştırılması ve kumandanın aklileştirilmesi olarak sosyalizm) ister öznelci (yeni bir üretim tarzı, işbirliği, katılım, ortak-yönetim, vb. olarak sosyalizm) tüm sosyalist ütopyalar krize girer, çünkü değer yasasının, aynı anda kendini tuz buz etmeden, kapitalist emek, kumanda (ne kadar meşruiyet kazanmış olursa olsun) ve proletaryanın üretken toplumsal güçler kümesi arasına son derece yoğun yeni bir antagonizma zerk etmeden gerçekleşme imkânı sıfırdır.

Değer yasasının planlamayla gerçekleştirilebileceği ideoloji-

siyle malul reformist modelin çöküşü bu noktada belki de daha ağır bir şekilde kendini gösteriyor. Tekrar kamu harcaması sorunsalına şöyle bir göz atmak, onun reformist bir perspektiften nasıl konduğuna ve reformizmin ne tür yeni antagonizmalar yaratacağına bakmak yeterli. Reformistler kamu harcamasını ya doğrudan ya da dolaylı olarak üretken bir şey gibi görüyor. Ve haklı olarak kamu harcamaları yönetimini akılcılaştırma, öncelik modellerine göre şekillendirme, kalkınmayı yönlendirmede yararlanma ve doğrultusunu etkileme yoluna gidiyorlar. Ancak daha önce de gördüğümüz gibi, bu formel ölçütlerin ötesinde, toplumsal birikim biçimi ile onun meşruiyet kaynağı (onun ölçüsü ve oranı) arasında bir çelişki söz konusudur - hem üretken toplumsal öznenin birleşme eğilimini su yüzüne çıkartan hem de *bizzat kendi standartlarına göre*, ticari girişimin meşruiyeti konusunda önerilen ölçütün akıldışılığını gösteren sınıfsal bir çelişki. Çelişki sınıfsal bazda öznel hale geldikçe, aynı zamanda patlayıcı bir hale de geliyor. Kamu harcamaları üzerindeki baskı bir ücret baskısına dönüşürken, işçi sınıfı nispi ücret konusunda yaptığı siyasi baskı ve - özellikle ve esas olarak içinde bulunduğumuz dönemde- kapitalist emeğe karşı mücadelesiyle yeni zuhur eden bir üretici gücü ima eden bir işçi haline geliyor ve ücretini de böylę talep ediyor.

Bu çelişkiler ağında, kamu harcamalarını akılcılaştırma çabası -ister istemez ticari parametreleri esas alacak ve işadamı Devlet figürünü açıklamak durumunda kalacak bir akılcılaştırma-, acilen baskıcı bir karakter kazanır. Bunun nedeni, bu amaç için Devlet iktidarının baskıcı araçlarından (ve onun baskıyı katlayan tüm müstakil organlarından) yararlanılıyor olmasından çok, bu işin çözümlenemez yapısal bir çelişkinin keskin gerilimi altında yapılıyor olmasıdır. Sosyalizm imkânsızsa, reformizm haydi haydi öyledir. Her reformcu uygulama, aslında doğrudan baskıcıdır.[39]

---

39 Bkz. Karl Heinz Roth, *Die "andere" Arbeiterbewegung und die Entwicklung der kapitalistischen Repression von 1880 bis zur Gegenwart* ve C.J. Bolbrinker, *Klassenanalyse als Organisationfrage.*

Burada, resmî işçi sınıfı hareketinde hakim revizyonizm ve reformizmin, sadece sahip oldukları sınıf ilişkileri anlayışının çökmesiyle yedikleri darbeden mustarip olmadıkları daha bir açıklık kazanmaya başlıyor. Projelerinin inandırıcı olmaması bir yana, gerçek manada, her ne pahasına olursa olsun eski bir tasarının gerçekleştirilmesine hasredilmiş bir iradenin de inandırıcı olmaması gibi bir sorun var. Reformizmin kapitalist yeniden yapılanma projesine iltihakının kökeninde, bir araya gelen, Devlet bütçesini sıkıntıya sokan, gaspedilmiş toplumsal emeğin bedelini isteyen ve toplumsal işbirliğinin tüm veçheleri üzerinde ticari kâr imparatorluğunu meşrulaştırmak üzere oluşturulmuş bir düzeni zorlayan proleter öznenin aktif bir şekilde bastırılması zarureti yatar. Proleter kaynağın aktif bir şekilde bastırılması, üretken toplumsal emeğin yeniden yapılandırılması, emek-gücü pazarının parçalara ayrılması, işçi sınıfı iktidarını tahrip eden akışkanlık süreçlerinin güvence altına alınması ve tüm toplumsal katmanların terörist bir tarzda marjinalleştirilmesi - tüm bunlar, sosyal-demokrat yönetimlerin iktidarda olduğu tüm kapitalist ülkelerde olduğu gibi İtalya'da da reformizmin temeli ve programı haline gelmiştir. Reformizmin "ilk safhası"nın programı, ki dört bir yanda fasılasız pompalanmaktadır, yeniden imkânsız bir sosyalizm önerme iradesinin temeli haline geliyor! Burada ideolojik projenin çöküşü ile reformizmin mevcut baskıcı uygulamalarını birbirinden ayırmak ne mümkün.

Esas olarak, toplumsallık dozu arttıkça ve hizmet endüstrilerinde toplandıkça sermayenin toplumsal birikim süreçlerinin gerçek bağlayıcı dokusu ve merkezî sinir sistemi haline gelmeye başlayan üretici zeka (productive intelligence) sektöründe giderek artan bölücü uygulamaların nedeni, yine, bunlardır. Bu yeni rol ve sektörlerin sınıfsal yapısını inkâr etme ya da örtme, ve onları eski "orta sınıflar" boyutuna havale ederek taşıdıkları işlevleri gizemlileştirme, işte burada başvurulan ana işlemler. Ancak bunlar ağrısız sızısız işlemler değildir, çünkü reformizm ve revizyonizm doğrudan doğruya üretici güçlerin toplumsal bir işlevi olarak tecelli etseler de, üstlendikleri rolle-

rin meşruiyet kazanışında *toplumsallık* dozu giderek zayıflamakta, onun yerine *despotik* meşrulaştırma biçimleri her zamankinden daha yoğun bir şekilde hissedilmektedir. Bu, onların, ticari girişimin ölü mantığını yeniden üreten ve, birikim sürecine can veren üretken emeğin doğasını inkâr edip onu kumanda parametrelerine, ikincil ve itaatkar bir işleve tahvil ederek bu sürecin yoğun toplumsal dokusunu gizemleştiren bir üretim akliliğiyle donatılmış, despot yüzlü sosyalizmin bürokratik-terörist uzlaşmanın (mediation) *Trager*'i ya da ayakları olma teklifi ve dayatmalarıdır. Devlet idaresinin üstlendiği roller, giderek artan bir oranda, bizzat kendi eserleri olan bir çelişkiye dolaştıkça, reformizmin krizi daha da ağırlaşır. Şu Devlet yönetimine atfedilen teknokrat figür de, sahip olduğu akılcılaştırma uygulamalarının doğrudan doğruya terörist bir işlev gördüğü ortaya çıktıkça, krize girmektedir.

Örneğin İtalya'daki "tarihsel uzlaşma"nın, kapitalist krizin yönetimi konusunda sunduğu, baştan sona, gelişmiş bir sosyal-demokrat Devlet figürü formudur. İtalyan Komünist Partisinin (ve muhtemelen Latin-Akdeniz Avrupa komünist partilerinin) Avrupa sosyal-demokrat iktidar bloğuna girişi, sınıf mücadelesinin tüm politik şartlarını değiştirmektedir. Devlet figürü konusuna gelince, kapitalist kumandanın taleplerinin ne anlamda, giderek artan boyutlarda, sınıf mücadelesine damgasını vurduğunu görmeye başlıyoruz.

Devlet katı ve reformizmin yolu muhtemelen çoktan kesişti. Sınıfsal bakış açısı bundan böyle, bu yeni politik sentezi göz önünde bulundurmak zorundadır. Uzun vadede saldırılacak düşman, muhakkak ki odur.

Yeni Bir Strateji İçin Eski Taktik

Peki kamu harcamalarım niçin genel Devlet sorunsalı tartışmasının topoğrafyası olarak almamız gerekiyor? Çünkü kamu harcamaları çevresinde, kapitalist yeniden yapılanma süreci ve reformist Devlete belli tahditler koyan nesnel çelişkilerin analizi öznel bir alana dönüştürülebilir. Rosa Luxemburg gibi te-

orisyenlerin nispi ücret mücadelesine atfettikleri tüm siyasal niteliklerle birlikte, ücret mücadelesinin cereyan ettiği, potansiyel olarak öznel bir alandır bu. Kamu harcamaları hem toplumsal üretim hem de toplumsal ücret alanı demektir. Kısaca kendi içsel diyalektiği içinde toplumsal sermayenin ifade biçimlerinden biri, (her zamankinden daha uygun) bir veçhesidir, dolayısıyla da Devlet-toplum ilişkisinde işçi sınıfının antagonizması sorununu karşımıza getirir. Kamu harcamaları sorunsalı hem emeğin kapitalist il(ti)hak biçimlerinden birini hem de antagonizmanın öznel olarak karara bağlanabileceği dokuyu gösterir.

Olgun kapitalist toplumlarda, sömürünün devamına adanmış müesses tahakküm ilişkileri düzenlemesi ile, hep daha eksiksiz ve fasılasız bir şekilde toplumsal servet kütlesini yaratan "işçi toplumu" arasında, diğer bir deyişle şekillenmiş ekonomi ile şekillendiren ekonomi (şu kadim *natura naturata* ve *natura naturans* ayrımı gibi)* arasında baş gösteren zıtlık üzerinde durmak yeterli değildir.[40] Doğrudan ya da dolaylı üretken toplumsal emeğin olağanüstü gelişimine dikkat çekmek ve onun karşısına sıkı sıkıya kapitalist ellere teslim toplumsal birikim sürecini koymak da yeterli değildir. Marx bunu çok açık görmüştü (*Grundrisse*, s.690-711). Roman Rosdolsky *Grundrisse*'yi okurken, makineler hakkındaki bu tartışmaların, "yüzyıldan daha fazla bir süre önce yazılmış olmalarına rağmen, insanın tahayyül gücünün ürettiği müthiş cüretkar kimi öngörüleriyle, insanda hâlâ şaşkınlık ve heyecan uyandırdığını" kaydeder (*The Making of Marx's 'Capital'*, s.425). Marx değer yasasının diktiği maddi engelin akıbetini, üretici güçlerin otomasyonunu ve, komünizmin maddi ve acil önşartı olarak yenilikçi güçlerin özgürleşmesini ta o zaman görmüştü.

(*) Lat.: Oluşumunu tamamlamış doğa ve oluşum halindeki doğa - ç.n.

40 Bkz. Alfred Sohn-Rethel, *Die ökonomische Doppelnatur des Spätkapitalismus*. Sohn-Rethel'in çalışmalarından "Technische Intelligenz zwischen Kapitalismus und Sozialismus"a ilaveten, bkz. *Intellectual and Manual Labor: A Critique of Epistemology*, *Warenform und Denkform*, ve *Materialistische Erkenntnistheorie und Vergesellschaftung der Arbeit*.

Ancak bu yeterli değildir. Burada öznel(l)ik ister istemez ve kaçınılmaz bir şekilde sürecin köşetaşı haline gelir. Komünizm imkânıyla birlikte muazzam bir ihtiyaç ve arzular manzumesi açığa çıkmaya başlar. Bireysel olarak bizler tasavvurda, Marx'm söylediği gibi, bunların "kaba" suretlerini verebiliriz ancak (bkz. *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*'te "Özel Mülkiyet ve Komünizm" bölümü ve *The German Ideology*'de "Komünizm" bölümü). Ortaklaşa ortaya koyabileceğimiz yegâne gerçek suret ise, ancak bir mücadeleyle mümkündür. Bir mücadele alanının varlığını kabul etmek, bütünlüğü (totality) tüketmez, tüketemez, ne de önemli bir gerçekleşmiş ihtiyaçlar manzumesi bulunduğunu ima eder. Mücadaleyi kabul etmek, hepsinden önce negatif bir yıkım ihtiyacını kabul etmektir. Ücret, her düzeyde yeniden gündeme gelen, patlayıcı ihtiyaç ve arzu potansiyelini ateşleyebilecek bir mücadele alanıdır. Öyleyse sadece bu noktada nicelik niteliğe dönüşür ve yenilik, girişim ve susamış bir değişiklik arzusu açığa çıkar. Bizim işimiz gelecek hakkında kehanette bulunmak değil, geleceğin üzerinde kurulması muhtemel çelişkiyi teşhis etmektir. Kitleler, hiç kimsenin tasavvur edemeyeceği genişlik ve yoğunlukta, üretmesini bilir. "Devlete karşı toplumsal ücret" o nedenle bir strateji değil, reformizm ve iktidarın çözümsüz çelişkilerini gören bir gözle ve her türlü açık ve bilinçli sınıf mücadelesinin bugün doğrudan doğruya ve zorunlu olarak bir komünizm mücadelesi olduğu teorik doğrusu çerçevesinde, bir mücadele alanının pratik teşhisidir. Kamusal harcamalar alanında eski nispi ücret mücadelesi taktiği, komünizm stratejisine açılan girişimi başlatır. Kitlelerin mücadeleyle sahiplendiği her türlü meydan, bugün, kapitalist birikime endeksli toplumsal üretim tarzı tarafından kontrol altına alınmış ve bastırılmış bir arzu kütlesinin püskürdüğü bir yarıktan başka bir şey değildir. Bunu gündelik hayatta da görüyoruz: bu arzular ne kadar çok ve ne kadar keskin, nasıl sabırsızlar ve nasıl çığlık çığlığa! Tüm bunların gerisinde kapitalist üretim biçimi vardır, sömürünün toplumsallaştırılması vardır, toplumsal ilişkilerin kapitalist akıldışılaştırılma sürecinin ağırlığı ve bütün-

lüğü vardır - ama, büyük emekçi kitlelerinin sömürünün yaygınlığını farketmesi ve buna direnmesi de vardır. Ücret, sermayenin proleteryamn tüm siyasi, toplumsal, tarihsel ve insani veçhelerini kavradığı ve temel bir biçim altında gizemlileştirdiği bir kategoridir. Sermaye bugün, ücreti, ya da onun büyük bir kısmını, kamu harcaması biçiminde tanzime zorlanmaktadır. Burada da, her şeyden önce, çelişkiler patlayabilir - Devlete karşı toplumsal ücret.

Tanık olduğumuz bazı ögeler, çelişkilerin yeni bir biçim altında çoktan patladığını gösteriyor. Toplumsal üretimdeki artı değere el koyma süreçlerine karşı direniş, artık, tohumları doğrudan doğruya büyük fabrikalarda atılan eski sendikal savunma biçimleri altında yürütülmemektedir; acilen çeşitli toplumsal birikim katlarını hedef alan yeni siyasal mevzileniş ve saldırı biçimleri söz konusudur. Örneğin İtalya'da "otomatik-kesinti" için verilen mücadeleler, biçim itibariyle, esas olarak işçi sınıfnm ücret mücadelesinin bir genişlemesidir.[41] Ancak bu, ufukta beliren yegâne yeni öge değildir. Yavaş yavaş, sınıf bilinci geliştikçe, tüm toplumsal alanı boydan boya kateden yeni bir mücadele alanı daha net bir şekilde farkedilmektedir. İşçi sınıfının emek zamanını ve serbest zamanı yeniden temellük mücadelesi (ki her zaman fabrikalarda vücut bulmuştur) bugün, toplumsal yeniden temellük mücadelesi ve toplumsal ücret mücadelesi şeklinde gelişmektedir. Otomatik-kesinti, hem kitle işçisinin verdiği sınıf mücadelesinin en son ve en yüksek formudur, hem de zenginliğin toplumsal yeniden temellükünde sınıf mücadelesinin yeni proleter öznesinin, yani kitle işçisinin inkârı ve aşılmasını temsil eden toplumsal işçinin esas alındığı ilk deneyimdir.[42]

Sınıf bileşimi diyalektiğindeki dönüşümler burada öznel bir

41 1970'lerde İtalya'da "otomatik-kesinti"yle ilgili mücadeleler konusunda bkz. Eddy Cherki ve Michel Wieviorka, "Autoreduction Movements in Turin". Bu dönemde genel olarak İtalya'daki siyasi mücadelelerin tür ve kapsamı konusunda bkz. Semiotext(e)'in yayınladığı, *Autonomia: Post-Political Politics*.

42 Kitle işçisinden toplumsal işçiye tarihsel geçişin bir analizi için bkz. Antonio Negri, "Archaeology and Project: The Mass Worker and the Social Worker".

biçim altında tezahür eder. Direniş, otomatik-kesinti, temellük: bu mücadele biçimleri, sınıf bileşimindeki dönüşümlerle aynı güzergâhı takip eder. Bu hiç kuşkusuz, doğrudan doğruya toplumsal ücret alanıdır. Bu politik inisiyatifler, kapitalist kumandanın bu alanda maruz kaldığı çelişkilerin şiddetlendirilmesi yönünde hareket eder. Bu üç mücadele biçimi tedrici bir tarzda birbirine geçer: İkinci, birincinin sınırlarında yürütülen bir saldırıya dönüşür ve, böylece, üçüncü ikincinin. Bu niteliksel dönüşümler aracılığıyla sınıf bileşiminin ögeleri gerçekliğe dönüşür ve yüzünü siyasal bilinç ve iradeye çevirir. İşçi sınıfının zenginliği elle tutulur hale gelir ve sınıf bilinci kendi gelişimini birincil amaç olarak koyar. Böylece, aksi takdirde hep yarım ve tamamlanmadan kalacak bir diyalektiğin nahoş özellikleri çözülür. Bilincin maddi aracılık alanı, doğrudan zenginlik ve iktidarı ele geçirmeye yöneldiğinde, orda aracılık ve doğrudanlık birbirine yaklaşmaya başlar.

Toplumsal işçi kendi gücünü arttırdığı, yaygınlaştırdığı ölçüde ve kapitalist toplumsallaşma, proletaryanın yeni toplumsal bileşiminde -soyut emeğin öznel(l)eştirilmesi suretiyletersyüz edildiği oranda, ancak o zaman tüm bunların pratik bir değeri vardır. Ama, en yüksek proleter bilinç ve faaliyet düzeyleri arasında, büyük fabrikalarda toplumsal ücret üzerinde dönen bir dizi komünist mücadele örneği de vardır. Burada üretimin toplumsal gücü ve kapitalist kumanda arasındaki ilişki sabit sermaye ve emek örgütlenmesi eksenleri boyunca yuvalanmıştır. Burada da, İtalya'daki son mücadele ve grevler sırasında görüldüğü gibi, kolektif yeniden temellük iradesi, kendisini, iktidar cinsinden ifade edebilmektedir: fabrikaların kontrolünü ele geçirme, onları üretim yerine, pozitif bir şekilde, işçi sınıfının -yakın bir gelecekte başvurabileceği en güzel sabotaj ve mücadele örnekleri konusunda- ortak üretim gücünü göstermek için çalıştırma. Başarıyla sonuçlanmış bir şeydir bu. İşçi bilinci sabit bir model üretmemekte, daha çok, mücadelenin derinleştirilmesi için kolektif, kitlesel bir güzergâha işaret etmektedir. Yeniden temellük arzusu, toplumsal düzeyde ve fabrikalarda işçi sınıfının komünizm istidadını, ancak

onun kitlesel eylemlerle -toplumsal düzenin sosyalist dolayımında vücut bulan- ölesiye düşman bir iktidarı tasfiye etmesi oranında hayata geçirir. Bu projenin birbirinden bağımsız perdeleri temellük alanında birleştirildiğinde, toplumsal ücret mücadelesi, işçi sınıfının kapitalist toplumsal birikim mekanizmasındaki yeni çelişkilerinden yararlanma biçimini bir iktidar mücadelesine, komünizm mücadelesine dönüştürme istidadına tanıklık edecektir.

Kamu harcamaları alanındaki siyasal ve yapısal çelişkilerde gözlenen son derece önemli diğer bir öge, idari personelin kamu harcamalarında üslendiği rollerin ve Devletin analiziyle bağlantılı olarak karşımıza çıkar. Bu, yönetime özel siyasal-iktisadın eleştirisinin derinleştirilmesini gerektirir. Kaç defadır vurguladığımız gibi, Devletin rolü giderek birikim sürecine daha içsel ve yapısal hale geliyorsa, hangi çelişkilerin toplumsal sermayenin Devlet tarafından yönetilmesiyle alakalı olduğunu ortaya çıkarmak gerekir. Bu idari rolleri üretken olarak tanımlama gereği, paradoksal bir şekilde, üretken olmaları için bunlar üzerinde sermayenin uyguladığı yoğun baskıda zaten belliydi. Bu, basitçe, bürokratik akılcılaştırma değildir. Burada yönetimin işleyişi dolaylı olarak üretken (kelimenin gerçek anlamında, yani, artı değer üreten) hale gelir, çünkü yönetim süreçlerinin işleyişi toplumsal birikimi ticari meşruiyet süreçlerine bağlar. İdari personelin rolü bu noktada doğrudan çelişkili hale gelir, çünkü bu personel bir yandan toplumsal emek sürecinin bir uğrağını teşkil ederken bir yandan da emeğin kâr getirecek şekilde yönetilebilmesi için elzem bir katmanı temsil eder. Kamu yönetiminin üretkenliğinin arttırılması ve güvenceye alınması son tahlilde bu çelişkinin tümüyle kapitalist randıman cinsinden çözülmesine bağlıdır. Ancak çelişki çok büyüktür. Aslında, ilk olarak, üretken toplumsal dokuya ait olma bilinci, Devlet makinesini mükemmelleştirme gayretinin tahrikiyle sürekli büyür ve yayılır. Ancak, ikinci olarak, Devlet aygıtı üzerindeki kapitalist kumandanın sergilediği genel akılcılık eksikliği, çeşitli krizlere ve zaman zaman da başkaldırılara yol açar. Katılımcı, teknokrat, reformist ve bürokratik sos-

yalizm ideolojisinin bu toplumsal katmanlar üzerinde önemli bir etkisi vardır, ama bu etkinin dört dörtlük olmadığı anlaşılıyor ya da kapitalist toplumsallaştırmadan sökün eden çelişki ve antagonizmalar karşısında sarsılması ve püskürtülmesi mümkün görünüyor. Bu ideoloji, ne olursa olsun, itiraz veya muhalefet karşısında dayanamaz, nitekim örgütlü proletaryanın eylemiyle şimdiden bir ölçüde geriletilmiştir.

Ancak bu durumda bir yeniden-temellükten bahsetmenin hiçbir anlamı yok. Çünkü bu, Devlet kumandasını aynen muhafaza eden bir sosyalist alternatif önermek demektir! Bu seviyede yapılması gereken, daha çok, belli yönetsel sektör ve personelin işçi sınıfının toplumsal üretim cemaatinin bir üyesi olduğunun farkına varılmasını ve, böylece, düşmanın kendi alanında bile mücadele imkânlarının görülmesini sağlamaktır. Yönetim çerçevesindeki mücadeleler, daha çok, düşmanın hareketleri hakkında bilgi veren ve cephe gerisinde karışıklık yaratan casus ve muhbirlerin faaliyetlerine benzeyecektir. Devlet kumandası ve Devlet aygıtları için "alternatif" kullanım biçimleri öneren sosyalist ütopyadan kaçınmanın ve "yukarıdan aşağıya devrim" mistifikasyonlarının peçesini kaldırmanın yegâne yolu budur. Öyleyse bunun yerine önerdiğimiz şey, kumandayı reddeden bir strateji ve, yönetim içerisinde bir sınıf mücadelesi pratiği olarak, idari görevleri kural dışı kullanmaya dayalı bir taktiktir. Tüm bunlar ancak idari görevlerin aslında üretken olduğunun (dolayh-üretken, evet, ama yine de artı değer üreticisi) itirafıyla mümkündür.

Son ama aynı derecede önemli bir husus da, kamu harcamaları analizi temelinde, siyasal taktiklerimizi çeşitli stratejik hareket tarzları ile bir araya getirmeye başlayabilir ve ilaveten, mevcut üretim tarzının toplumsallaşması ve hayat ve mücadele koşullarının proleterleşmesiyle yatırım konusu haline gelen yeni katmanlara özel bir dikkat vererek, işçi sınıfının siyasal bileşimini incelemeye girişebiliriz. Kamu harcamaları politikası, bir toplumsal kontrol sistemi olarak daha da yaygınlaştırıldıkça, bir yandan yeni toplumsal sektörleri -onları Devletle potansiyel bir çatışma noktasına taşıyarak- kuşatma altına alır-

ken, bir yandan da, Devlet makinesi içinde, Devlet yönetim personeli arasında sınıfsal çelişkiler yaratır. Bu olguların net bir şekilde tanınması ve bu alandaki araştırma ve siyasal faaliyetlerin -artık önceki çalışmalarımızdan daha analitik bir düzeyde- sürdürülmesi, sınıf analizine önemli yenilikler getirebilir. Potansiyel tartışmanın Marksist çerçevesi az ya da çok bellidir, şimdi bizden beklenen, analizi yaratıcı bir şekilde derinleştirmektir. Bu tartışmada baş rolü Devlet yönetiminin öznelerine -Devlet için çalışanlar, hem sömürünün özneleri hem de kapitalist kumandanın taşıyıcıları olanlar- vermeliyiz. Bu proje bir Devlet analizini, bir siyaset ve yönetim eleştirisini gündeme getirecek, bizden, işçi sınıfının siyasal bileşiminin analizi konusunda yeni adımlar atmamızı isteyecektir - hepsi de iktidar, Devlet ve idari görevler konusundaki reformist anlayışlara karşı.

Üçüncü Kısım

ALTINCI BÖLÜM

Postmodern Hukuk ve Sivil Toplumun Sönüşü

1970'ler sona ererken işçi sınıfının öznel(l)iği, sınıf mücadelesi ve genel olarak sol politika gibi belli telakkiler de sona eriyordu. 1980'li yıllar, Reagan ve Thatcher'ın bu yılların hemen başlarındaki neoliberal ekonomik devrimlerinden 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılışıyla simgelenen "komünizmin ölümü"ne kadar, birçok açıdan, sermayenin emek üzerindeki kesin zaferinin taçlandığı uzun bir kutlama töreni gibiydi. Emek sahneden silinmiş, sermaye birincil üretken güç rolünü üstlenmiş görünüyordu. Efendi o can sıkıcı mücadeleye nihayet bir son vermiş ve köleyi yere sermişti.

Birçok bakımdan diyalektik sahiden son bulmuştu. Yeni bir çağa girdiğimize hiç kuşku yoktu, belki de 1968 ayaklanmalarıyla birlikte dönüşsüz bir şekilde harekete geçmiş ve kendine has biçim ve tezahürlerini ancak 1970 ve 80'leri katettikten sonra 1990'ların başında daha net bir şekilde faş etmiş çağ. Ama yeni bir çağa (izninizle, en azından yeniliğini belirtmek niyetiyle postmodern çağ diyelim) girmiş olmamız, toplumsal yüzeyin tüm yönlerde değiştiği, örneğin emeğin toplumsal üretimin yatağı olmaktan çıktığı ya da sınıf mücadelesinin ortadan kalktığı manasına gelmiyor. Kapitalist üretimin, emekgücünü hâlâ ve giderek daha yoğun biçimde sömürdüğünü

hiç kimse inkâr edemez. Üretici güçlerin sömürülmesi söz konusu olduğu sürece, er geç, toplumsal antagonizmalar sökün edecek, direniş takım yıldızları halinde bir araya gelecek ve alternatif bir iktidar inşasına yönelecektir. Komünist teorinin önündeki temel bahis, bu yeni çağın ana hatlarını kaydetmek, yeni toplumsal antagonizma yataklarını tespit etmek, yeni özne(l)ik figürlerine dikkat çekmek ve ufukta beliren kurucu iktidarın şeceresini ortaya koymaktır - öyleyse kitabın geri kalan bölümlerinde girişeceğimiz iş bu.

Ancak bu görev konusunda üstümüze düşeni yapmaya çalışırken, hemen bir proje önerme gayretkeşliğine girmeyecek, önce, Marx'ın yaptığı gibi, sermaye sınıfının teori ve pratiğini okuyacak ve eleştireceğiz. Marx; Smith ve Ricardo'yu okuyarak ve İngiliz fabrika mevzuatını inceleyerek işe başlamıştı; önceki bölümlerde (ve başka bir çağla ilgili olarak), Keynes ve Kelsen gibi yazarların eserleri üzerinde yoğunlaşmış, hukuk Devletinden sosyal Devlete geçiş konusunu irdelemiştik; şimdi ise, John Rawls, Richard Rorty, Charles Taylor ve diğerlerinin eserleri bağlamında Devletin çağdaş hukuki ve iktisadi faaliyetlerini büyüteç altına almayı teklif ediyoruz. Bu yazarları eleştirel bir yorumlama çabasıyla değil, daha çok, çağdaş kapitalist Devlet-biçimi hakkında, onun iktidar tertiplenişi, sömürü mekanizmaları ve toplumsal antagonizma üretim biçimleri hakkında onlarda neler bulunduğunu görmek amacıyla okuyacağız. Bu bize, kendisinden hareketle bu yeni alanda beliren toplumsal öznel(l)ikleri görmeye başlayacağımız ve çağdaş komünizm potansiyellerini ortaya koyabileceğimiz sağlam bir duruş noktası kazandıracaktır.

Rawls ve Devrim

John Rawls, eserlerini, bir adalet ve demokrasi teorisi için makul ve formel bir temel oluşturma projesi olarak görür, öyle ki bu çerçevede ifade edilen iddialar ideal bir ahlak teorisinin, "ahlaki bir geometri"nin açılımlarında ortaya çıkan zorunlu bağlantılardan başka bir şeye dayanmayacaktır (*A Theory of*

Justice, s.121). Rawls bizi, kurucu sözleşmesel uğrağın ve onun devreye soktuğu usulün ahlaki zorunluluğu ve felsefi tutarlılığına bakarak temel adil toplum yapısı konusunda sunduğu yaklaşımı kabul ya da red etmeye davet eder. Rawls'u eleştiren yazarların birçoğu, *sub specie aeternitatis** evrensel bir ahlak teorisinin uygunluğunu sorgu masasına yatırarak, bu aşkın temel(lendirme)nin felsefi sakatlığı üzerinde yoğunlaşır.[1] Diğer bazı eleştirmenler ise bu tür bir temelin gizlediği önemli önvarsayımlar bulunduğuna dikkat çeker: kurucu akılcı ilkelerin, toplumu bilfiil düzenleyen güç ve tahakküm ilişkilerini örtmekten başka bir şeye yaramadığını öne sürerler.[2] Rawls'un idealist çileciliğini eleştirmek hiç kuşkusuz yerinde ve önemli ise de, Rawls'ın projesinde bizi asıl çarpan ve heyecanlandıran, aksine, açıkça onun özgürlük ve eşitlik *tutkusudur* - çoğu kez tartışmanın soyut evreleri arasında kaybolup giden bir tutku. Öyleyse Rawls'un "ahlaki geometri"sinin ruhuna aykırı bir *A Theory of Justice* okuması öneriyor, onu Devleti düzene sokmaya matuf, uygulanabilir hukuki bir düzen geliştirmeye çalışan, zamanımıza uygun siyasi bir proje olarak ele almayı teklif ediyoruz. Rawls'u politik olarak okumak, yani, geride bıraktığımız on yılların siyasi gelişmeleri bağlamında teorisinde dile gelen iktidar ilişkilerine ışık tutmak istiyoruz.[3]

(*) Lat.: Ebediyetin zaviyesinden - ç.n.

1 Rawls'un ahlak teorisinin idealist ya da evrenselci felsefi tutumuna yöneltilmiş sayısız eleştiri vardır. Örneğin bkz. Michael Walzer, "Philosophy and Democracy", s.393. Eserinin yorumunu ahlak teorisi alanından siyaset teorisi alanına kaydırmaya çalışarak Rawls'un kendisinin de bu tür bir "metafizik" yaklaşımı reddettiğini ileride göreceğiz.

2 Carol Pateman, örneğin, son derece inandırıcı bir şekilde, Rawlscu sözleşmenin, mantıksal olarak başlangıç durumunun inşasından önce, kadınların sosyal tabiyet durumunu teminat altına alan ve böylece eşitlik argümanlarını baltalayan ikinci bir sözleşme, cinsel sözleşme önvarsaydığını öne sürüyor, bkz. *The Sexual Contract*, özellikle 41-43.

3 Rawls aslında, kendi adalet teorisinin yalnızca ya da esas itibariyle bir ahlak teorisi olarak değil, daha çok bir siyaset teorisi olarak görülmesi gerektiği konusundaki ısrarıyla bu tür bir yaklaşımı pratik olarak davet eder (bkz. "Justice as Fairness: Political not Metaphysical", s.224 ve *Political Liberalism*, s.xiv-xxx). *A Theory of Justice*'in yayınlanmasından bu yana yayınladığı makalelerin çoğunda Rawls, ideal teori iddiaları üzerindeki vurguyu azaltmaya, argümanı-

Aslında Rawls'un eserini bir kere politik arenaya oturttuğumuzda, verdiği akla yatkın argümanın büyüleyici akışını bir kere kırdığımızda, hemen metnin hiç de tutarlı, geometrik bir bütün olmadığını, muhtelif ve çoğu kez ihtilaflı yorumlara müsait, müphem bir siyasi yönelim ve gelişmeler barındıran karma bir yapı olduğunu farkediyoruz. Bu bölümde, 1980'li yıllarda gerek Rawls'un kendi yazılarında[4] gerekse çeşitli eleştirmenlerin argümanlarında özellikle öne çıkan iki yorum üzerinde odaklaşacağız: ilki, toplumdaki farklılık ve çatışmalardan soyutlanmış zayıf bir devlet zemininde sistematik bir hukuki düzen(leme) öneren postmodern yorum; ikincisi, toplumsal alanı etkin bir şekilde kendi düzeni altına sokmaya muktedir güçlü bir devlet telakkisine çıkan cemaatçi yorum.

Sistem konusunda taze bir perspektif kazanmak için, ilk bakışta karanlık gibi duran bir noktayla işe başlayalım. *A Theory of Justice*'in birçok yerinde Rawls, teorisini, devrimci bir adalet teklifi ve kurgusuna bağlar. Adalet ilkelerini belirlerken Rawls'un yapmak istediği, devrim uğrağının bir suretini çıkarmak (simulation) ya da onu bu ilkelere iltihak ettirmektir: "Geleneksel özgürlük, eşitlik ve kardeşlik düşüncelerini aşağıdaki gibi iki ilkenin demokratik yorumuna bağlayabiliriz: özgürlük ilk ilkeye tekabül eder, eşitlik, fırsat eşitliğiyle birlikte ilk ilkedeki eşitlik düşüncesine ve kardeşlik, farklılık ilkesine tekabül eder" (s.106). Fransız Devrimi ilk evre, yani başlangıç durumu dahilinde şekil kazanır ve hatları akılcı seçim cinsin-

---

na daha pratik, siyasi bir temel kazandırmaya çalıştı. Ancak siyaseti, sosyal sorun ve çatışmalarla uğraşmak yerine bunlardan uzak durmayı yeğleyen bir alan olarak kavramış görünüyor. Bu konuya aşağıda, "Zayıf Özneler ve Uzak Durma Siyaseti" başlığı altında tekrar döneceğiz.

4 Kukathas ve Pettit, 1980'li yıllar boyunca Rawls'un çalışmalarında iki eğilim tespit ederler. Ilki, bizim kısmen Rawls'un cemaatçi yorumlarıyla birlikte andığımız Hegelci eğilim (*Rawls: A Theory of Justice and Its Critics*, s.143-148); diğeri, bizim okumamızda postmodern yoruma karşılık gelen, etkililik ve fizibilite sorunlarını öne çıkartan pragmatik bir eğilim (s.148-50). Rawls'un son çalışmalarındaki yönelim ve kaymaların biraz farklı ama daha kapsamlı bir analizi için bkz. William Galston, "Pluralism and Social Unity". Ileride, büyük bir kısmıyla 80'li yıllarda yazılmış ve şimdilerde *Political Liberalism* altında toplanmış makalelelerine dönme şansımız olacak.

den ifade edilse de, toplumsal adaletin bir sezgisi, tecellisi gibi boy gösterir. Devrim uğrağı başlangıç durumunun muhayyel bağlamı içinde bir imge halinde dondurulmuştur. Bu statik uğrak, *A Theory of Justice*'in I. Bölümü'nün özü, ideal bir adalet teorisidir.

Ancak II. Bölüm'de, devrimi daha da ileri götürmek, onun diyakronik serimlenişinden bir suret çıkarmak (simulate) niyetiyle Rawls, Fransız Devrimi'nden Amerikan deneyimine geçer. "Birleşik Devletler Anayasası ve onun tarihi, dört-evreli bir gelişimi akla getirmektedir" (s.196). Başlangıç durumu evresi kimlik ve ilkelerin tesisine, Bağımsızlık Beyannamesi ve İnsan Hakları Beyannamesine tekabül eder. İkinci evrede kurucu meclis ya da anayasa kongresi toplanır. Burada kurucu üyeler adalet ilkelerini en iyi temsil eden bir Anayasa hazırlarlar. Bir sonraki yasama evresinde, ulusun sosyal ve iktisadi politikaları belirlenir. Son evrede ise, kurallar somut vakalara uygulanır. Bu süreçteki her evrede cehalet ve bilgisizlik perdesi bir parça daha kalkar, öyle ki kanunların hakimler ve yöneticiler eliyle doğrudan uygulanması aşamasına ulaşıldığında, artık hariçte hiç bilgi kalmamıştır. Amerikan Anayasası'nın gelişimini esas alarak, toplumsal kurumların kalıtım mekanizması konusunda verilen bu betimleme, karmaşık bir geçişin, ideal ve formel teoriden gerçek politik pratiğe geçişin sürekliliğini göstermek niyetiyle tasarlanmıştır.

Ancak Rawls, Fransız ve Amerikan deneyimlerine başvurur başvurmaz, onların etkilerini de küntleştirmeye koyulur: devrim uğrağındaki baş döndürücü kopuş dümdüz formel bir yapıya dönüştürülür ve dinamik pratik güçlerce gerçekleştirilen tarihsel kaymalar (displacement) formel geçişler altında sınıflandırılır ya da kavranır - kısaca, devrimin kurucu gücü ideal bir formel usul dairesinde sıradanlaştırılır. Devrim artık bir olay değildir. Burada antagonizma patlaması filan değil, toplumsal çatışmaların istikrarlı bir denge durumundaki bir düzenin kanatları altına alınması vardır. Rawls yenilikçi ve yaratıcı güçlere ait kopuşları zaman dışına alır ve muhayyel veya ideal bir sözleşme usulü altında biçimselleştirir: krizden azade

bir dönüşüm. Anayasayı hazırlayarak toplumu özgürleştiren gerçek bir toplumsal güç değil, formel bir usuller dinamiği, insandan arındırılmış bir kurucu meclistir - kurumların düzenlendiği yerdir burası.[5] Devrimdeki eşzamanlı kopuş, maddi içeriğinden arındırılır ve herhangi bir gerçek hareketin diyakronik dinamiği inkâr edilir. Burada kuruluş usulünün formel mekanizmaları, devrimin vahşi enerjisini evcilleştirmeye hizmet eder.

Rawls'un argümanında Fransız ve Amerikan devrimlerine yapılan bu kendine özgü atıfların rasgele hatta tesadüfi oldukları söylenebilir, ama, adalet teorisi ile demokratik toplumsal güçlerin kuvvet ve yaratıcılığı arasındaki ilişki zorunlu ve merkezîdir. Rawls toplumun tutkulu özünü, "adalet duygumuz", ortak özgürlük, eşitlik ve kardeşlik hasretimiz dediği şeyde görür. Adalet duygumuz toplumdaki örtük devrimdir, onu canlı bir bütün olarak devindiren motordur. Adalet ilkelerinin belirlenmesi ve devamındaki usule ilişkin gelişmeler, o durumda, kurucu uğrağın sürekli yeniden canlandırılması ve toplumun temel yapısındaki devrimci deneyimin tarihsel serimlenmesi gibi gözükür. Burada, tabii, Rawls'un bir devrimci olduğunu iddia etmiyoruz, yalnızca, verdiği argümanın altında demokratik kurucu iktidar fikri ya da imgesinin yattığını söylüyoruz. Rawls'un toplumsal reform, özgürlük ve eşitlik çağrısına retorik gücünü kazandıran şeydir bu. Teorinin kalbinde, ya da en azından onun formel sistemine yedirilmiş kurucu bir imge olarak, demokratik devrim ufku ya da dinamiği olmadık-

5 Rawls'un argümanı, kurucu meclis gibi gerçek siyasi örneklerden kuvvet alır, ama Rawls hemen peşinden, gerçeklik düzeyinden feragatle, bunun başlangıç durumunun soyut bir taklidinden başka bir şey olmadığını vurgular. Örneğin: "Bu tespitler, başlangıç durumunun, belli bir uğrakta herhangi bir zamanda yaşayabilecek herkesin katıldığı bir genel meclis olarak; ya da, çok daha kötüsü, herhangi bir zamanda yaşamış olabilecek herkesin oluşturduğu bir meclis olarak düşünülmemesi gerektiğini gösteriyor. O, tüm gerçek ya da muhtemel kişiler topluluğu değildir. Başlangıç durumunu bu şekillerde tasavvur etmek, fantezinin de suyunu çıkarmak demektir" (*A Theory of Justice*, s.139). Benzetmeleri bire bir alsaydık ve başlangıç durumunun yerine gerçek insanlardan oluşan bir genel meclis koysaydık, adalet teorisinin nasıl bir çehre kazanacağını bir düşünün!

ça, akılcı hukuk argümanları herhangi bir önem taşımayacak ve projenin uçuşturduğu esinler de hiçbir işe yaramayacaktır. Topluınsal kuvvetlerin kurucu iktidarını, hukuki sistemin kurulu iktidarı altına sokarak Rawls, geleneksel bir hukuki soruna, hukukun kaynakları sorununa içkin bir çözüm getirmeye çalışır. Adalet teorisi, aşkın normatif üretim kaynaklarına dayanmaz; sistemi kuran ne herhangi bir kayıtsız şartız ve kategorik buyruk vardır ne de herhangi bir *Grundnorm*; Rawls, yaratıcı toplumsal güçlere genel ve biçimsel göndermeler aracılığıyla, içkin bir üretim kaynağına sahip bir hukuk sistemi geliştirir. Usule-dayalı sistemin kendisi bu üretici dinamiği kavrar ve ardından onu kendi formel yapısı içinde gözden kaybeder. (Aşağıda "Sistemin Dehası: Tefekkür ve Denge" bölümünde bu süreci daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağız).

Ancak ideal ahlak teorisinin doruklarından yere indiğimizde, devrimin gerçekliğinin öyle kolay yutulur bir lokma olmadığını farkederiz. Rawls'un sistemi hazımsızlık illetine yazgılıdır. Adil bir kuruluşun yaratıcısı olarak devrim telakkisi, adalet duygumuza güvenme, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik tutkumuz, hepsi de hukuki sistemin, Marx'ın canlı emek dediği yaratıcı toplumsal faaliyet üzerine kurulduğunu gösterir. Ancak canlı emek, anayasacı düşüncenin (constitutionalism) karşısına trajik bir ikilem çıkartır. Bir yanda canlı emek toplumun kurucu gücüdür. Kendisini yaratıcı, canlı bir yatak, dinamik bir değer ve norm fabrikası olarak ortaya koyar. Ancak canlı emek, aynı zamanda, kurulu bir gücün/iktidarın, müesses anayasal düzenin eleştirisini de ortaya koyar. Yeni normların yaratılmasında yoluna çıkan tüm eski normları silip süpürerek toplumun ölü yapılarını istikrarsızlaştırır. Canlı emek, hukukun kaynağı olduğu ölçüde, ta özünde, yasanın radikal eleştirisidir. Anayasacı düşünce bu yaratıcı toplumsal faaliyeti vahşi bir kuvvet, yırtıcı ve azgın bir hayvan olarak görmek zorundadır - Hegel'in de işaret ettiği gibi, evcilleştirilmesi gereken bir hayvan.

Bu ikilem gerek Rawls'un eserinde gerekse onun çeşitli yorumlarında bir alternatife yol açar. Bir yanda, düzenli bir şekil-

de toplumsal canlı emek güçlerini liberal hukuk sisteminden dışlamaya çalışan ve böylece istikrarlı ve işlevsel, ama Devlet otoritesi için gerekli toplumsal derinlik ve öznel güçten yoksun bir düzen makinesine çıkan bir gelişme çizgisinden bahsedebiliriz. Diğer yanda, kısmen ilkinin yetersizliklerine cevaben ortaya çıkmış ikinci eğilim ise, canlı emeğin gücünden kaçınmak yerine, daha cismani bir Devlet yapısının sınırları içinde onu işe koşmaya, evcilleştirmeye çalışır; ancak bu çaba, yaratıcı toplumsal kuvvetlerin tehditkâr ve istikrarsızlaştırıcı güçlerinin, gerisin geri, tekrar sahneye çıkmasını getirir. Birinci eğilimi Rawls'un liberalizminin postmodern yorumu, ikincisini ise cemaatçi yorumu çerçevesinde analiz edeceğiz. Bu muhtelif argümanlar, kader gibi onun tam kalbinde yeniden ortaya çıkmak üzere hukuki düzenin dışına sürülmüş canlı emek ve kurucu gücün 1980'li yıllar boyunca yaptığı tuhaf yolculukları görebileceğimiz bir pencere açacaktır.

Postmodern Yasa ve Anayasada Emek Hayaleti

A Theory of Justice'i Refah Devleti politikalarını savunan bir metin olarak kaydetmek tartışmasız bir doğru, Rawls'un eserlerinin siyasal analizinde neredeyse mecburi bir çıkış noktası haline gelmiştir. Robert Nozick'in "*A Theory of Justice*, piyasaesaslı liberter bir ahlak teorisidir" iddiasının aksine, bu iddia tereddütsüz tutmuş görünüyor. Oysa daha yakından baktığımızda Rawls'un teorisi, modern Refah Devletindeki eğilimler bakımından müphem, hatta çelişik bir konum işgal eder. Rawls, hakkın tahakkuku (redress) ve hak etme (desert) gibi sorunları bir kamu politikası ve ahlakiyat meselesi olarak gören bölüşümcü/dağıtımcı bir adalet teorisi sunduğu ölçüde, eserinin, Devlet-merkezli sosyal yardım politikalarının felsefi bir savunmasına tekabül ettiği doğrudur. Örneğin Rawls, bölüşümcü adalet için gerekli dört yönetim dalından bahseder (s.276-77). Kuşkusuz dağıtım/bölüşüm, bu bağlamda, çok genel bir anlamda anlaşılmalıdır: Devlet zenginlik ve malların iktisadi paylaşımına nezaret ederken, aynı anda hem hak, so-

rumluluk ve yükümlülükleri kapsayan özgül bir ahlaki paylaşıma, hem de doğrudan doğruya siyasal avantaj ve dezavantaj paylaşımına da nezaret eder.[6] Bu şekilde Rawls, demek ki, Devleti -bir ölçüde Bismarck tarafından geliştirilen- kamusal yardım sistemleri inşasına sevkeden siyasal eğilimi alarak onu ahlak teorisinin aşkın düzlemi makamına oturtur: Paylaşım sisteminde Devletin rolü, somut bir tarihsel bağlam içerisine oturtulmuş siyasi bir seçime değil, felsefi bir ilkeye göre yapılan ahlaki bir seçime dayanır.[7] Rawls'un öngördüğü temel adil toplum yapısı, düzenli kurumsal usuller muvacehesinde paylaştıran bir Devlette gerçeklik kazanır.

Ancak dağıtım görevi modern Refah Devletini oluşturan ne istisnai ne de ana ögedir. Refah Devleti sadece paylaşım alanına değil, daha da önemlisi, üretim alanına müdahalesiyle tanımlanır. Bu anlamda Rawls'un eseri, göründüğü kadarıyla, Refah Devletinin tarihsel hareketine ters yönde kürek çeker. Yirminci yüzyılın büyük bir bölümünde Devlet-formunun evrimine damgasını vurmuş New Deal ve Keynesci ve Fordcu mekanizmalarla birlikte işlemeye başlayan siyasal kurumlar, üretimi, kapitalist toplumların iktisadi ve siyasal kuruluşunun derindeki merkezi olarak konumlandırır. Refah Devleti, üretimi, istikrarlı bir sosyal ve iktisadi gelişme süreci altında götürmelidir. Üçüncü Bölüm'de -umudumuz o ki- açıkladığımız gibi, Refah Devletinin sosyal bir Devlet olarak 20. yüzyıl boyunca gelişimi, esas olarak, emeğin kuruluş yapısına duhulü gibi bir sürece yol açmıştır, yani üretken ve antagonist emek güçlerinin Devletin biçimsel kuruluş yapısı altında uzlaştırıldığı ve düzenlendiği, ama aynı zamanda söz konusu kuruluş yapısının bizzat bu emek güçleri üzerinde temellendirildiği bir süreç. Bugün bu kaymanın son derece kapsamlı olduğu ve 1930 ya da 1940'lardan itibaren birçok ülkede yeni

6 Bölüşüm kavramının genişliği, Rawls'un "birincil iyilik" terimine atfettiği genişlik kadardır. Bu nokta Paul Ricoeur'un "Le cercle de la demonstration" adlı çalışmasında dile getirilir, s.79-80.

7 Bu anlamda Rawls'un eseri, Wilhelm Windelband ve Heinrich Rickert gibi yazarlarca sergilenen, 19 ve 20. yüzyıl yeni-Kantçı ahlak teorisi geleneğinin sadık bir takipçisidir.

bir anayasal rejimle noktalandığı yaygın bir şekilde kabul edilen bir olgudur.[8]

Ancak Rawls Devletin niçin emekle uğraşma ve üretime müdahale ihtiyacı duyduğunu inceleme gereği duymuyor. Nitekim Robert Paul, *A Theory of Justice*'in temel kusurunu Rawls'un "alternatif *paylaşım* modelleri yerine, dosdoğru iktisadi alandaki *üretimin* yapısı üzerine odaklanmaktaki başarısızlığı" olarak tespit ediyor (*Understanding Rawls*, s.207). Tıpkı dağıtımı yukarıda geniş anlamda aldığımız gibi, üretimi de geniş anlamıyla düşünerek Wolff'un iktisadi önermesini genelleştirebiliriz: Rawls hem malların iktisadi üretimini hem de hak ve normların hukuki üretimini eşit ölçüde ihmal eder. Gerek iktisadi ilişkilerde gerekse hukuki kuruluşta emeğin asli rolü üzerinde hiç durmaz. Wolff, Rawls'un bu odaklanma zaafını bir gizemlileştirme işlemi olarak görür: "Üretim yerine istisnai bir şekilde paylaşım üzerinde odaklanmakla Rawls, bu paylaşımın gerçek köklerini gizemlileştirir" (s.210). Rawls üretici temeli ihmal etmekle, yalnızca geleneksel siyasal iktisadın ana kaidelerinden birini değil, Refah Devletinin siyasal yapılanışındaki asli ilkeyi de ihlal etmiş olur: üretici kaynağı görmezlikten gelerek liberal bölüşüm teorisini de baltalamakta ve gizemlileştirmektedir. Bu anlamda Rawls'un teorisi Refah Devletinin temel kuruluş sistematiğinden radikal bir uzaklaşmayı temsil eder. Emeğin asli rolünü ve Devletin onu kontrol zaruretini ihmal ederken yaptığı şey, sonuçta, Refah Devletini savunmak değil, onun sütunlarının dibini oymaktır. O nedenle Wolff, Rawls'un eserini bir yandan "eşitlikçi marka liberal bir Refah-devleti kapitalizmine adanmış felsefi bir savunma" olarak görme gereğinden söz ederken, onu, aynı zamanda, "tarihsel olarak, ondokuzuncu yüzyıl sonları ile yirminci yüzyıl başlarına ait [yani, modern Refah Devletinin bilfiil ortaya çıkı-

8 İtalyan Anayasası örneğini Bölüm 3'de uzun uzadıya inceledik. Bruce Ackerman, ABD Anayasası'nda, New Deal mevzuatının oluşturulduğu dönemde sosyal güçlerin "ikici" yapısı ve dolayısıyla, anayasa çalışmalarında yürüttükleri farklı çalışmalardan kaynaklanan benzer bir kayma tespit eder. Bkz. *We The People: Foundations*, s.47-50 ve 103-30.

şından önce] ütopyacı siyasal iktisat geleneği içine" oturtma ihtiyacı da duyar (s.195). Böylece elimizde paradoksal bir adalet teorisi kalıyor - Refah Devletinin ilkelerini hem geliştirmeye hem de yerle bir etmeye gebe paradoksal bir yaklaşım.

Rawls'un Refah Devletinin geleneksel iktisadi ve hukuki ilkelerinden uzaklaşmasını Wolff tarihsel bir gerileme olarak değerlendirse de biz, bu durumu daha çok, kapitalist toplumda son dönemlerde tanık olduğumuz bazı gelişmelere ayak uydurma manevrası olarak değerlendirme eğilimindeyiz. Diğer bir deyişle Wolff, Rawls'un eserini Refah Devleti öncesi bir döneme yerleştirirken biz, Refah Devletini takip eden bir döneme yerleştireceğiz. Ancak, 20. yüzyılın büyük bir kısmı için hukuk teorisinde emek kavramı merkezî bir rol üstlendiğine göre, yaptığımız inceleme açısından bizim her durumda sormamız gereken soru şudur: Rawls'unki gibi emek ve üretime herhangi bir atıfta bulunmayan bir hukuk teorisi nasıl, kabul görmenin de ötesinde, hegemonik hale gelebiliyor? Bu konudaki hipotezimiz, Rawls'un hukuk teorisinin Amerika'da olduğu kadar Avrupa'da da kazandığı başarının önemli ölçüde, onun işlevsel olarak, Devlet-formu, toplumsal kuruluş ve boyun eğdirme biçimi ve kapitalist birikim koşullarında son dönemlerde tanık olduğumuz değişimlere -Marx'ın emeğin sermayeye gerçek iltihakı aşaması olarak adlandırdığı bir dönemdir bu- denk düşmesinden ileri geldiğidir.[9] Aslında Rawls'un teorisinin kurduğu hegemonya kısmen, Marx'ın 19. yüzyılda bir eğilim olarak kaydettiği, emeğin sermayeye biçimsel iltihakından gerçek iltihakına geçiş sürecinin bugün artık gerçeklik kazandığının da bir göstergesidir.

Öyleyse burada biraz durup Marx'ın sezgilerindeki haklılık payına açıklık getirmemiz gerekiyor. Marx'a göre bu aşamalardan ilkinde, biçimsel iltihak aşamasında emek süreci, sermaye-

9 Emeğin sermayeye biçimsel iltihakından gerçek iltihakına geçiş konusunda Marx'ın verdiği son derece kapsamlı açıklama için bkz. *Capital*'in Vintage basımında ek olarak yayınlanmış "Results of the Immediate Process of Production", cilt 1, s.948-1085, özellikle 1/21-1040. Ayrıca bkz. *Grundrisse*, s.704-9. Marx'ta iltihak süreçlerinin geniş bir analizi için bkz. Antonio Negri, *Marx Beyond Marx: Lessons on the Grundrisse*, s.113-123.

nin nüfuz dairesine dahil edilir, yani kapitalist üretim ilişkileri tarafından kuşatılır, öyle ki sermaye onun yöneticisi ya da müdürü sıfatıyla emeğe müdahale ediyordur. Ancak bu düzenlemede sermaye, emeği, nasıl bulduysa öylece nüfuz dairesi içine alır; sermaye, önceki üretim tarzlarında geliştirilmiş ya da şu veya bu oranda kapitalist üretimin dışında kalan eski emek süreçlerini devralmıştır. Emek süreci sermaye bünyesinde varolduğu, sermaye alanının dışında doğmuş, *ithal bir yabancı güç olarak* onun kumandası altına sokulduğu ölçüde bu, *biçimsel* bir iltihaktır (subsumption). Ama sermaye, üretimi toplumsallaştırarak ve bilimsel ve teknolojik yenilikler yardımıyla yeni emek süreçleri yaratmaya ve, çeşitli üretim ajanlarının konumlarını dönüşüme uğratarak, eskilerini yıkmaya yönelir. Ve sonuçta tüm yönleriyle kapitalist üretim tarzını devreye sokar. Emek süreçleri sermaye bünyesinde doğuyor ve o nedenle de emek, dışsal bir güç olarak değil, sermayeye özel içsel bir güç olarak onunla bütünleşmeye başlıyorsa, emeğin *gerçek* iltihakından söz edilir. Tarihsel olarak bu aşamalardan birinden diğerine geçiş, çeşitli ara istasyonlara uğrayan yavaş ve tedrici bir gelişmedir. 19. yüzyılda Marx, sadece, o zamanlar ekonominin ufak bir parçasını oluşturan büyük-ölçekli fabrika üretiminde gerçek iltihakın kimi özelliklerini teşhis etmişti. Aralıksız teknolojik gelişmeler ve bu emek süreçlerinin fabrika duvarlarının dışında uğradığı toplumsallaşma sayesinde gerçek iltihakın ayırdedici çizgileri toplumsal alanın daha büyük ve daha büyük bölümlerinde yayılmaya başlamıştır. Fabrika-toplum, gerçek iltihak süreçlerine paralel olarak, bugün tanık olduğumuz gibi, toplumsal üretimin som kapitalist üretim tarzının hakimiyeti altına girdiği bir noktaya kadar genişlemiştir.

Marx'ın iki aşama arasında yaptığı ayrım tartışmamız açısından önemli, çünkü bize toplumun kapitalist hukuki kuruluşunda emeğin üstlendiği farklı rolleri anlamak için bir çerçeve sağlıyor. Biçimsel iltihak aşamasında emek, kapitalist ilişkiler bünyesine ne kadar katı bir şekilde içselleştirilmiş olursa olsun, esas olarak kapitalist gelişmeye yabancı bir unsur olarak kalır. Emeğin yabancılığının indirgenemezliği, sermayeyi, üre-

tim sürecindeki iki farklı rolü itirafa zorlar - toplumsal zenginliğin kaynağı, emek, ve toplumsal zenginliğin yöneticisi, sermaye. Emeğin biçimsel iltihakı, hukuk teorisinde, öyleyse, Üçüncü Bölüm'de sosyal Devlette emeğin kuruluş yapısına duhulü diye adlandırdığımız şeye ya da, daha doğrusu, şu, bir yanda, hukuk teorilerinde emek kategorisinin toplumsal değer-yaratım sürecinin ve normatif üretimin istisnai ölçütü olarak benimsendiği, bir yanda da Devletin, bu emeğin sömürülmesi sırasında ortaya çıkan antagonizmaları yumuşatmak ve yatıştırmak üzere, sahip olduğu aracı hukuki ve iktisadi yapıları konuşlandırmaya durduğu bir sürece tekabül eder. Emek antagonist bir *Grundnorm* olarak iş görür, sistemin dışında doğan ama onun gerek eklemlendirilme gerekse meşrulaştırılmasında bir temel yerine geçen, düşman ama elzem bir istinat noktası vazifesi görür. Ancak gerçek iltihak aşamasına geçtiğimizde, Marx'a göre, emek süreçleri öyle bir noktaya doğru evrilmiştir ki, her şeyden önce üretim artık dolaysız ve bireysel bir faaliyet değil, doğrudan doğruya toplumsal bir faaliyettir:

> Büyük sanayinin dayandığı temel, yabancılaşmış emek zamanının mülk edinilmesi, kendi gelişim seyri içinde, zenginlik üreten ya da yaratan kaynak olmaktan çıktıkça; *dolaysız emek* de, dolaysız emek olarak, üretimin temeli olmaktan çıkar, çünkü bir yönüyle, giderek daha fazla, gözetleyici, denetleyici ve düzenleyici bir etkinlik haline dönüştürülür; çünkü ürün, müstakil bir dolaysız emek ürünü olmaktan çıkar ve onun yerine üreticilik makamında oturan şimdi *bileşik* bir toplumsal etkinlik kümesidir (*Grundrisse*, s.709).

Üstelik kapitalist üretimin kaynağı konumundan uzaklaştıkça, toplumsallaşmış emek gücünün kendisi de ortadan kalkmış gibidir:

> *Dolaysız üretim sürecinde* (bireylerin az ya da çok bağımsız emeklerinin aksine) *toplumsallaşmış emeğin* üretici güçlerindeki bu gelişme, bir bütün olarak, ve *bilimin kullanımıyla* (toplumsal gelişmenin genel ürünü) birlikte, sermayenin üre-

tici gücü biçimine bürünür. Artık, emeğin ya da, hatta, onun sermayeyle özdeş bir parçasının üretici gücü olarak bile gözükmez (*Kapital*, cilt 1, s.1024).

Kapitalist üretimin kaynağı bireysel emekten toplumsal emeğe ve sonunda toplumsal sermayeye (özellikle teknolojik yenilikler bakımından) kayar: "Tüm üretim süreci işçinin yalın ustalığı altında değil, bilimin teknolojik uygulamaları altında toplanmış gibidir" (*Grundrisse*, s.699). Bu, emeğin artık kapitalist toplum ve kapitalist üretimin yaratıcı, yenilikçi kaynağı olmaktan çıktığını göstermez, yalnızca, sermayenin onun rolünü yeni bir biçim altında gizemlileştirme gücü kazandığını gösterir. *Özgül* kapitalist üretim tarzında, gerçek iltihak koşullarında, emek -hatta genel olarak üretim-, artık, kapitalist toplumsal örgütlenmeyi tanımlayan ve ayakta tutan sütun olarak gözükmez. Kapitalist sistem sanki kendiliğinden hep ileriye koşan bir makineymiş, kapitalist bir otomasyonmuş gibi, üretime nesnel bir nitelik atfedilir. Bir anlamda bu imge, sermayenin çok eski bir rüyasının gerçekleşmesidir - kendisini emekten ayrı bir unsur olarak sunmak, dinamik temel olarak emeğe muhtaç olmayan kapitalist bir toplum ortaya koymak ve bu arada, sermaye ve emek arasındaki aralıksız çatışmayla karakterize edilen toplumsal diyalektiği parçalamak.

Üretimin kurucu rolü zayıfladıkça, kapitalizm "üretimci" modelden ve emek "fetişizmi"nden kurtulup giderek bir otomasyon kimliğine büründükçe, dolaşım ve paylaşım büyük bir önem kazanır ve sistemin yaşaması için elzem kan haline gelir (*Grundrisse*, s.517). Dolaşım, gerçek iltihak aşamasında kapitalist sisteme can veren dinamiktir. Fredric Jameson bu, dolaşım süreçlerine bağımlılık artışını ya da yeni ve yoğun bir piyasa mitolojisiyle birlikte "üretimden dolaşıma kayışı" teşhis etmişti ("Postmodernism and the Market", s.272). Özerk piyasa imgesi ve sermayenin emekten özerkleşmesi düşü, çağdaş kapitalist ideolojiye iktisadi analizi dolaşıma odaklamaya sevkeden bir ayak (yakında bir yanılsama olduğu anlaşılacak olsa da) sağlıyor.

Kapitalist iktisat artık, emeği birincil toplumsal üretici olarak resmetme mecburiyetinden kurtulurken, hukuk teorisi de, benzer bir şekilde, artık, emeği, normatif üretimin maddi kaynağı olarak resmetmek gibi bir sıkıntıyı üzerinden atmıştır. Ancak, hukuk teorisindeki bu kayma ne yazık ki iki tarafa da yontar: emeğin toplumsal ve normatif üretimin kaynağı olduğunu görmezlikten gelme, bir yandan sistemi ana antagonizma ve istikrarsızlık yatağından kurtarır ama, diğer yandan, sistemi temel maddi istinat noktasından mahrum bırakır. Emek, özelde soyut emek, biçimsel anayasa ile maddi anayasayı birbirine bağlayan menteşe hizmeti görmüş; tüm sistemin kendi geçerliliği, selameti açısından dayandığı *Grundnorm* işlevi üstlenmişti. Hukuk teorisi artık emeğe dayanamayacağına göre, hukuki düzen(lemen)in birlik, eklemlenme ve meşrulaştırılması sorununa alternatif bir çözüm bulmak zorundadır (bkz. Üçüncü Bölüm, "Birinci Hukuki Sonuç"). Çözümlerden biri gerçek iltihak mistifikasyonunu, üretici emeğin kapitalist toplumsal düzende gözden kayboluşunu gerçek olarak kabul etmek ve böylece postmodern bir hukuk telakkisi geliştirmek - normatif üretimin külli bir soyutlama düzeyine, bir simulasyon tarzına yükseltilmesi anlamında postmodern, öyle ki orda hukuki sistem artık eşdeğer göstergelerin karşılıklı oyunu, dolaşımı ya da tedavülünden ibarettir.[10] Postmodern hukuk kendisini temelciliğin bir eleştirisi olarak sunar: toplumsal değeryaratma sürecine temellik eden emek kategorisinin ve biçimsel kuruluş yapısına temellik eden maddi kuruluş yapısının eleştirisi. Postmodern bir kuruluş yapısı tüm dikkatini, hak/hukuk ve normların hukuki sistem içerisinde üretimi üzerinde değil dolaşımı üzerinde toplamalıdır.

Burada bizim, emeğin sermayeye gerçek bir iltihakının söz konusu olduğu bir toplum şeklinde özetlediğimiz postmodern toplum anlayışımızın, kapitalist toplumda emeğin gözden yitişi-

10 Postmodernliğin, üretimci modelden kurtulma ve göstergelerin özgür oyun ya da dolaşımının hegemonyası olarak tanımlanması artık adi vukuattan sayılır. Jameson'un çalışmalarına ilaveten bkz. Jean Baudrillard, *The Mirror of Production*, özellikle s.111-129.

ne ya da daha doğru bir ifadeyle gizemlileştirilmesine işaret ettiğini özellikle belirtmeliyiz. Postmodernizm diyalektiğin sonunu haber verir: burada, sosyal Devletin kuruluş sistematiğinde emek ile sermaye arasındaki toplumsal diyalektiğin sonunu. Bu toplumsal diyalektik sınırları nihai ve yapay bir uğrak tarafından çizilmiş ve düzene konmuş nihai bir diyalektik değil, emek-sermaye çatışmasının belirlediği açık bir diyalektikti. Bu diyalektikte uzlaşmalar oyunu, uzun zamandan beri sivil toplum kavramını karakterize eden şeydir. Ancak burada, emeğin kuruluş yapısından dışlanmasıyla, diyalektik parçalanır. Emek, yani toplumsal üretimin "temeli", postmodern, temelcilik-karşıtı Devlet düzeni tarafından reddedilir. Şüphesiz bu, ne emeğin artık mevcudiyetten kesildiğini ne de, gerçeklikte, toplumun zenginlik ve üretkenlik kaynağı olmaktan çıktığını söylemektir, hepsi hepsi, onun bu sıfatlarıyla Devletin hukuki düzeninde kendine yer bulamadığını, tanınmadığını söylemektir. Postmodern toplumun bu özelliklerini akılda tutarak, Rawls'un hukuk teorisinin nasıl zengin, istikbal vadeden bir postmodern hukuki kaynak olarak hizmet edebileceğini tartışmaya başlayabiliriz.

Wolff, Rawls'un adalet teorisinin, üretimin ihmali pahasına dolaşım ve dağıtım üzerinde odaklandığını ve bu odağın sistemin öz kaynaklarının bir mistifikasyonundan başka bir şey olmadığını kaydederken, bu mistikasyonun toplumsal örgütlenmenin bugünkü aşamasında ne kadar gerçek ve işlevsel olduğunu farketmiyor. Rawls'un postmodern hukuk telakkisine uygun bir yorumu, sistemin temelcilik-karşıtı veçhesi üzerine odaklanmış bir yorum, biçimci hukuk geleneğinde bir gelişme olarak değerlendirilmelidir - sıradan değil, niteliksel anlamda bir gelişme.[11] Biçimci geleneğin başı hep temel sorunu ve norm üretiminin gerçek kaynakları meselesiyle dertte olmuştur. Bir yanda, Kantçı geleneğe mensup akımlar bu sorunu,

11 Daha önce, Rawls'un eseri ile ahlak teorisindeki neo-Kantçı gelenek arasındaki yankı ve yansımalardan bahsetmiştik, ama burada, biçimci mantığa ve bir tür modelleyici akla vurgu yapan yeni-Kantçı biçimci gelenekle çeşitli rezonanslar buluyoruz. Bu geleneğin önde gelen takipçileri arasında Hermann Cohen ve Paul Natorp da yer alır.

hukukun temelini aklın buyrukları içine oturtarak çözmeye çalışıyorlardı. Bu temel, akılcı bir ifadeye kavuşturulduğunda düzenli ve evrensel bir hukuk sistemi ortaya çıkıyordu. Ancak bu katı biçimci teoriler, haklı olarak, keyfî, soyut ve kullanışsız oldukları yönünde suçlamalara maruz kalıyorlardı. Diğer yanda, hukuki biçimciliğe mensup diğer akım, hukukun sivil toplumun yorumlanmasında yararlanılabilecek analitik bir ızgara olarak, toplumsal biçimlerin sadık bir temsili olarak vazife görebileceğini savunuyordu. Burada biçimsel sistem maddi bir temel üzerine oturtulmuş ve onun temel hatları boyunca eklemlendirilmiştir. Ancak bu akımın sıkıntısı da, biçimsel bir sistemin hukuki bir düzen önerebilmek için ihtiyaç duyduğu göreli özerkliğin bir tasvirini vermek, toplumdaki uyumsuz ve aykırı unsurlarla sistem arasına belli bir mesafe koymak durumunda olmasıydı. Daha incelikli hukuki biçimcilik türlerinden birçoğu kuşkusuz, bu iki stratejiyi birleştirir -örneğin Hans Kelsen, *Grundnorm*'daki maddi temeli paranteze alır ve onu akılcı, bilimsel bir tümdengelim yardımıyla ifade eder-, ama bu birleştirme ya da uzlaştırma, temel meselesini çözmez.

"Temelcilik-karşıtı" bir hukuk teorisi, aslında, biçimci gelenekte içkin bu eğilimlerin münasip bir şekilde gerçekleştirilmesi demektir. Bu bölümün aşağıdaki kesimlerinde Rawls'un, geleneksel temelci çözümlerin maruz kaldığı ikiz tehlike arasında başarıyla gidip geldiğini göstermeye çalışacağız: hem toplumun maddi anayasasında deneysel temelden hem de aklın buyruklarında aşkın temelden kaçınır. Bu temelleri reddederek ve orada kaybettiği desteği makul ve döngüsel bir usuller ağında bulmaya çalışarak Rawls, hem özerk hem de kullanışlı bir biçimsel sistem inşa eder. Burada hukuki form normatif üretim ve dolaşımın soyut bir modeli, motoru haline gelmiştir. Usul kavramı bu rol için biçilmiş kaftandır: usul, hareket halindeki biçimdir, dinamik modeldir. Usule-dayalı cumhuriyet, dolayısıyla, postmodern toplumun temel yapısının -üretim ve emekten ayrılmış toplumsal gerçeklik simulakrı- kendini nasıl ürettiği ve sürdürdüğünü anlamamıza imkân veren bir araç sağlar.

Sistemin Dehası: Tefekkür ve Denge

Her ne kadar Rawls'un postmodern yorumu, metinde daha önce teşhis ettiğimiz gerilimi sıfıra indirirse de, bu yorum, aslında, *A Theory of Justice* ve özellikle de onun son zamanlarda yazdığı (*Political Liberalism* altında bir araya getirilmiştir) bazı makalelerle belli bir rezonans da kurar. Özel olarak belirtmek gerekirse Rawls'da biçimsel hukuki sistemin özerkliği, sahip olduğumuz adalet duygusu ve olgun kanaatlerden tefekkür mahsulü denge fikrine ve sonunda bünyesel istikrar nosyonuna uzanan bir fikir silsilesi ile desteklenir. Döngüsellik ve tefekkür, biçimsel modele, sistemin temeli ve normatif üretimin kaynakları sorunlarını yerinden çıkarmaya (displace) yarayan bir derinlik ve istikrar kazandırır. Sistemin dehası, onun, herhangi bir temel olmadan istikrarı ve herhangi bir hareket olmadan usulü keşfinde yatar - ki bunlar, toplumsal çatışma ve antagonizmaları, başarılı bir şekilde kurumsal düzenlemenin dışına atar. Dolaşım, birbirini besleyen bir payanda sistemi yaratarak ve böylece, muntazam demokratik rejimi teminat altına alarak, hukuk teorisinin merkezi sıfatıyla üretimin yerini almaya başlar.

Hukuki sistemin döngüselliği Rawls'un tartışma yönteminde, belki de ta başından açık edilir. *A Theory of Justice*'de sunduğu "ahlaki geometri" (s.121), geleneksel geometrik gelişme anlayışlarından kökten farklıdır. Örneğin 17. yüzyıl *more geometrico** argümanları geçerlilik iddialarını, tanım ve aksiyomlardan önerme ve sonuçlara giden tek yönlü, tümdengelimci ispatlar üzerine kurar. Oysa Rawls'un geometrisi, argümanın çıkış noktası ve varış noktasının (sonucunun) birbirini önvarsaydığı döngüsel bir sunuş biçimine dayanır. Metnin I. Bölümü'ndeki temaların gelişimine şöyle bir göz attığımızda, bu döngüselliğin ipuçlarını bulabiliyoruz. Argüman nadir karmaşıklıkta bir düzen içinde serimlenir. Rawls deneme kabilinden bir dizi önermeyle işe başlar, ancak bunlar, bir ayar ya da

(*) Lat.: Geometrik biçimde - ç.n.

yerine oturtma süreci sayesinde tedrici olarak ve giderek geçici olmaktan çıkar, ta ki baştaki aynı önermeler argümanın varış noktası, sonuçları haline gelinceye kadar. Hipotez ağı, hipotezlerin karşılıklı birbirini desteklemesiyle "ispatlanır". Aslında tüm teori, herhangi bir ögesi geçerlilik kazanmadan önce, yerli yerine oturmalıdır; argüman, layıkıyla başlamadan önce bitmelidir. Örneğin Paul Ricoeur, daha biz "acaba Rawls hangi şartlarda böyle bir seçim yapmış" derken, birdenbire iki adalet ilkesi (Kesim 11) ve onların yorumlarıyla (Kesim 12) karşı karşıya geldiğimize işaret eder. Yaklaşık yüz sayfa sonra bu iki ilkenin seçilmesine vesile ortamın tam bir tasviri (Kesim 20-25) ve bu seçimi doğrulayan muhakeme tarzı (Kesim 26-30) önümüze konur. "Onların gerçek manada ilkeler, yani ilk önermeler olduğunu kanıtladığı varsayılan argüman daha ortada yokken, insan bu ilkeleri -tabii, bunlar sahiden birer ilke ise- nasıl formüle edebilir ve yorumlayabilir?" ("Le cercle de la demonstration", s.81-82). Belli ki Rawls, bir ilkenin kuruluşu konusunda özel bir fikre sahip.

Rawls'un sunuş tarzı doğrusallığı reddettiği için, aslında kimi ögeleri diğerlerinden önce veya sonra gibi görmenin fazla bir anlamı da yok. "Karşımızda doğrusal bir argüman değil, daha çok, zaten öngörülmüş olan bir şeyin kademeli bir şekilde aydınlatılmasından mürekkep bir gelişme, bir katetme var" ("Le cercle de la demonstration", s.83). Bu, herhangi klasik anlamda akılcı bir geometri olmadığı için belki de ona *makul/aklayatkın* bir argüman dememiz gerekiyor. Rawls, argümanının metafizik değil politik olduğunu, diğer bir deyişle, teorisinin aşkın bir akli düzenle değil, pratik bir kanaatler/inançlar alemiyle alakalı olduğunu vurgulamak için, Akılcı ve Aklayatkın arasındaki Kantçı ayrıma müracaat eder ("Justice as Fairness", s.237 n. 20 ve "Kantian Constructivism in Moral Theory", s.528-32). Akılcı gelişme düz, tek yönlü bir hareketle tanımlanırken, makul, aklayatkın argüman, güvenirlik koşullarını yitirmeden ileri-geri hareketlerle yürütülür. Doğrusunu söylemek gerekirse akla yatkın argümanı karakterize eden şey hareketten çok -hareketin durduğu bir noktaya

doğru evrilen- bir dengeleme usulü, diğer bir deyişle hareketin tedrici ayıklanmasıdır.

Rawls'un özgün metodolojisi, bize onun sadece teorik bir düzen(leme)deki geometrik gelişme konusunda değil, aynı zamanda toplumsal bir düzen(leme)deki sözleşmesel gelişme konusunda da kendine has bir anlayışa sahip olduğunu gösterecektir. Sözleşmeci gelenekteki birçok formülasyon gibi Rawls'un sözleşme usulü de tam manasıyla muhayyeldir, ama sözleşmenin yazarını ve sözleşmeye giren tarafların ilişkisini kavrayış tarzı itibariyle yenidir. Başlangıç durumunda sözleşme sahnesinde bir kalabalık yoktur, hatta ne muhayyel ne de temsilî bir kişi. Sözleşmesel argümanın arkaplanında, ilk modern sözleşme argümanlarının birçoğunda olduğu gibi örneğin doğa hali türünden bir toplumsal farklılık ve çatışma imgesi yoktur. Aslında birkaç yorumcu, biraz karmaşık bir halde de olsa, Rawls'un sözleşme usulünün farklılığa en küçük bir dikkat bile göstermediğine işaret etmiştir: bu usul, "karşılıklı etkileşimleri" esas almaz ve konuya dahil ettiği herhangi bir pazarlık, müzakere ve hatta seçim yoktur - doğrusu Rawls'unki klasik anlamda bir sözleşme de değildir (bkz. Chandran Kukathas ve Phillip Pettit, *Rawls: A Theory of Justice and its Critics*, s.34 ve Michael Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice*, s.130-132). Öyleyse Rawls'un sözleşmeciliği ilk bakışta, herhangi fiilî ya da muhayyel bir anlaşmaya değil, teorik tartışmanın bir *şartına* işaret eder. "Sözleşme kavramı işte bu noktada net bir rol üstlenir: bir kamusallık şartı dile getirir ve üzerinde anlaşmaya varılacak şeyin sınırlarını koyar" (*A Theory of Justice*, s.175). Dolayısıyla "bir sözleşme durumunda akdedilmesi gereken fiilî bir sözleşmenin burada çok da önemli olmadığı" izlenimini verir (Kukathas ve Pettit, s.68). Aynı zamanda sözleşme durumunun kamusal yapısı bu durum içerisinde davranan faili de tanımlar. Rawls'un kendisi "sözleşme" teriminin bir çoğulluk ima ettiğine dikkat çekse de (s.16), başlangıç durumunda sadece bir özne vardır - kamu: ama bir toplumsal ortalamayı temsil manasında değil, genel, umuma ait olmak manasında. Sözleşme durumundaki özne en iyi, yerin-

den çıkarılmış (displaced) toplumsal özne olarak kavranabilir: bilgi konusundaki cehalet perdesi nitelemesiyle dile getirilen sınırlamalar somut bir topluma ait ama bu toplumdaki yerinden bihaber bir özne yaratır. Yerinden çıkarıldığı oranda bu özne, gerek bireysel özneden, belli bir kalabalığa işaret eden özneden, gerekse herkes diye ifade ettiğimiz özneden farklı bir tür Rousseaucu genel özne olarak görülebilir. Ancak Rousseaucu genel irade fikrinin başlangıç durumunda özne tarafından devreye sokulduğunu düşünürsek, ona demokratik bir irade ya da halka mahsus bir öznel(l)ik merkezi olarak değil, mantıksal bir isnat merkezi olarak müracaat edildiğine dikkat etmeliyiz. Başlangıç durumunun genelliğini, Rousseau'nun zaman zaman genel iradeyi demokratik katılım güçlerine bağladığı gibi, toplumsal öznelerin fiilî durumlarına bağlamak, der Rawls ısrarla, tümüyle yanlıştır:

> ...Başlangıç durumu ... belli bir uğrakta herhangi bir zamanda yaşayabilecek herkesin katıldığı bir genel meclis olarak; ya da, çok daha kötüsü, herhangi bir zamanda yaşamış olabilecek herkesin oluşturduğu bir meclis olarak düşünülmeme[lidir]. O, tüm gerçek ya da muhtemel kişiler topluluğu değildir. Başlangıç durumunu bu şekillerde tasavvur etmek, artık fantezinin de suyunu çıkarmak demektir. (s.139)

Bu açıdan bakıldığında Rawls'un başlangıç durumu, muhtemelen, sistemin temeli olarak genel iradenin mantıksal (öznel değil) niteliğine vurgu yapan (ve kısmen Rousseau'nun özel bir yorumundan beslenen) Avrupa anayasa hukuku geleneğine epeyce yakın düşüyor. Rawls'un sözleşmeciliğinin ilk unsuru, öyleyse, onun, yerinden çıkarılmış tek bir özneyi bir sözleşme durumu içine oturtmasıdır.

Bu şartı bir kere sağladıktan sonra, artık, Rawls'un argümanında da bir sözleşme ve anlaşma usulü bulunduğunu kabul edebiliriz - ama kişiler arasında değil, sözleşme durumu içinde bulduğumuz tek bir özne bünyesinde. Süreç, adalet duygumuz ile mevcut teorik adalet ilkeleri arasında bir çakışma arayışına kilitlenmiştir. Bu iki hattın yakınlaşması (ve kesişmesi),

başlangıç durumundaki özneye, adil bir toplumsal işbirliğinin şartlarını ortaya koyma ve, dolayısıyla, toplum için dört başı mamur ve adil bir temel yapı tasarlama konularında ihtiyaç duyduğu desteği verecektir. Ama bu sözleşme usulünün yol açtığı hareket ya da ilerlemeye daha yakından bakmak gerekiyor. Bir kere Rawls, adalet duygumuzu, sahip olduğumuz ortak ahlaki kapasite olarak tarif eder. Tıpkı Chomskici dilbilimde insanlara atfedilen gramer duygusu gibi, adalet duygumuz da Rawls'un sisteminde sezgi görevi üstlenir: ahlaki göstergelerin uçuştuğu toplumsal bir alanda, altta yatan temel bir yapıyı, adalet yapısını kavramak fıtraten sahip olduğumuz bir yetenektir. Adalet duygumuz ahlak teorisine gerekli hammaddeyi sağlar, ama aklayatkın olmak gibi bir zorunluluğu da yoktur. Rawls sahip olduğumuz adalet duygusunun incelmiş bir biçimini, olgun yargılarımızda, "ahlaki potansiyellerimizin hiç bozulmadan sergilendiği kuvvetle muhtemel yargılarımızda" (s.47) bulur. Bu yargılar en derin inançlarımızı temsil eder ve fıtratımızdaki, en iyi şartlarda muhafaza edilmiş adalet potansiyelimizi yansıtır. Bunlar, sisteme sağlam bir toplumsal temel kazandıran bir tür doğal alt katman, "hakikatler" (s.51), oluşturur. Terazinin diğer kefesinde, adalet duygumuzun mümkün teorik betimlemelerini düzenlemekte yararlanabileceğimiz çeşitli alternatifler vardır. Demek ki terazinin bir kefesine koyduğumuz bu alternatif ilkeleri, diğer kefedeki yargılarla tartar, ölçer biçer ve onlara uygun düşenleri seçeriz. Öte yandan terazinin diğer kefesindeki yargıları da, seçtiğimiz bu ilkelere uygun düşecek şekilde değiştiririz. Sonunda bu ileri-geri hareket bir dengeye kavuşur. "Bu olgu durumunu ben tefekkür mahsulü denge olarak adlandırıyorum. Bu bir dengedir, çünkü nihayet ilke ve yargılarımız uyuşmaktadır; bu tefekkür mahsulüdür, çünkü yargılarımızın hangi ilkelerle uyum içinde olduğunu ve türetildikleri önermeleri biliyoruzdur" (s.20). Tefekkür mahsulü denge makul kanaat ve akılcı ilkelerin, aralarındaki farklılıkları hallederek belli bir uzlaşmaya vardığı bir tür sözleşmedir. Başlangıç durumunda belli bir adalet telakkisi seçilir demek, belli ilkelerin, tefekkür

mahsulü denge halinde, olgun yargılarımızla uyuşacağını söylemektir, o kadar (s.138).

Bu münhasıran soyut sözleşme nosyonu, kişiler arasındaki farklılıkları ele almaz, ama bir yandan da sanki, inanç ve kanaatlerimizin akılcılaştırılması yoluyla makul bir anlaşma zemininde toplumsal istikrarın sağlanmasına yönelik bir hareketi göstermektedir. Bu, Rawls'un sisteminde sözleşmesel bir ilerleme bulunduğu görüntüsünü veren şeydir. Ama daha yakından baktığımızda bu sözleşme usulü, tıpkı Rawls'un tartışma usulü gibi, kusursuz bir döngüsel hareket çizer. Bu döngüsellik, aslında, istikrarı garanti eden şeydir. İlk bakışta, karşımızda, deneysel bir altkatman (adalet duygumuz) bünyesindeki farklılıklarla uğraşan, tefekkür mahsulü bir denge adına onları uzlaştıran ve böylece rızaya dayalı bir kurumsal yapı inşa etmeyi başaran bir süreç varmış gibi gözükür. Daha önce de kaydettiğimiz gibi "sözleşme" terimi bir failler ya da taraflar çoğulluğunu çağrıştırır ve bu özel durumda, öyle görünüyor ki, sözleşmede düzene sokulacak şu açık alanı, çoğulluk ve farklılıklar alanını karakterize eden şey, "adalet duygusu" terimidir. Tefekkür mahsulü denge durumuna çıkan ileri-geri hareketin, farklı adalet duyguları arasında belli bir karara varma ya da belli bir uzlaşma sağlama gibi işlemleri gerektireceği düşünülebilir. Ama burada gerçek bir inançlar çoğulluğunun bulunmadığını, daha çok, sistemde fiilen tek bir adalet duygusunun bulunduğunu görüyoruz, tıpkı başlangıç durumunda tek bir özne bulunduğu gibi. Adalet duygusunun Rawls'un sistemindeki işlevini anlamak için, bir kere onun gerçek bireylerin ya da, hatta, muhayyel veya temsilî toplumsal öznelerin inanç ya da arzularıyla bağlantılı bir şey olmadığını bir kenara yazmalıyız. Adalet duygusu, aksine, sıkı sıkıya demokratik bir rejimin kurumlarında temellendirilmiştir: "diyelim ki bir kişinin halden anlama potansiyeli, kurduğu çeşitli muhabbet ve dostluklarla fiile taşındı ... diyelim ki toplumun kurumları adildir ve herkes tarafından adil olduğu bilinmektedir, o zaman *bu kişi bu duruma karşılık gelen adalet duygusunu edinecektir*, çünkü bu düzenlemeler o ve onun kaygı çektiği kişilerin yararınadır"

(s.491, vurgular benim). Muntazam bir toplumda kurumlar, etkin bir şekilde bireylere adalet duygusu aşılar (s.515). Demek ki adalet duygusu sistemin dışındaki bir toplumsal çoğulluğa, dış "hakikatlere" ya da girdilere müracaatla bulunacak bir şey değil, halihazırda kurumsal yapıya sinmiş inanç ve kanaatlerin eşsiz bir mahsulüdür. Bu sayede teori, kişideki adalet duygusunu görmezlikten gelerek ve onun yerine kurumlara sinmiş "o duruma karşılık gelen adalet duygusu" üzerinde odaklanarak, artık, analitik açıdan kestirme bir yola girebilir.

Bu noktada argümanın döngüselliği mükemmeldir, toplumsal farklılık ve çatışmanın istikrarsızlaştırıcı etkilerinden tümüyle yalıtılmıştır. Adalet duygusu sözleşme usulünü boydan boya katederek adil toplumsal düzenin seçilmesini sağlar, sonra bu kez adil toplumsal düzen dönüp adalet duygusu aşılar. Ricoeur'un yöntem bakımından kaydettiği gibi, "burada herhangi türde bir hareket değil, zaten öngörülmüş olan bir şeyin tedrici aydınlatılması söz konusudur." Demokratik rejim, ya da muntazam toplum, sözleşme sürecinin yalnızca varış noktası değil, aynı zamanda çıkış noktasıdır. Döngüsel öz-gönderme (self-reference) hareketi, sisteme kusursuz bir denge kazandırır ve böylece toplumsal sözleşme fikri bir totolojiye tahvil edilir. Sistem her türlü dış girdiden kaçınarak ya da onları dışlayarak özerkliğe kavuşur. Sözleşme usulünde tanık olduğumuz müzakere, diyalektik ve uzlaşma yalnızca bir görünüşten ibarettir. Gerçekte hiçbir fark, sistemin dengesini bozamaz. Tefekkür mahsulü denge, sağlanan istikrarı belki de en iyi, sistem gerisin geri kendi üzerine yansıtıldığında betimler. Rejim, açıkça, sistem serbest bir şekilde kendini iktidara seçtiği ölçüde demokratiktir.

Zayıf Özneler ve Uzak-durma Siyaseti

Rawls'un adalet teorisinin postmodern yorumu bize, toplumsal gerçekliğin bir simulasyonunu verir, tüm toplumsal içeriklerinden arındırılmış, boşaltılmış bir ufuk. Kendi kendini doyuracak makine toplumsal simulakrın arasından ilerler. "Merkez-

sizleşmiş" postmodern hukuk makinesi açısından merkezî önemde iki öge sahneye çıkıyor - herhangi bir temelden yoksun bir sistem için özsel iki öge (paradoksal bir durum bu, çünkü burada öz kavramı dışlanmış görünüyor). İlki, sistem çoğu zaman birtakım çoğulluklardan dem vuruyor görünse de, kendi sınırları dahilinde yalnızca soyut, üniter bir özne tanır. Postmodern birlik aracılık ve uzlaşmayla ya da bir çoğulluğu düzene girmeye zorlayarak değil, daha çok, sistemi özgürleştirmek ve böylece genel bir birlik ortaya koyabilmek için farklılıklar alanından soyutlanarak yaratılır. Sözleşme durumunda ne bir çoğulluk, çeşitli kişilerden oluşan bir çokluk, ne de, hatta, tek bir kişi vardır, sadece soyut, gayri-şahsi bir fail. Sözleşmeye karar veren yegâne fail, sistemin kendisidir. İkincisi, sonsuz döngüsel bir harcketle sistemde zaman inkâr gelinmiş ya da kısa devre yaptırılmıştır. Aslında, üretim, geride içi boş bir hareket mekanizması bırakarak, zamandan soyulur. Postmodern zaman bir hareket yanılsaması yaratır, hiçbir yere çıkmayan bir faaliyet vızıltısı. Her iki ögede de canlı emeğin hukuki düzen(leme)den çıkarılışını görebiliyoruz: hukuki sistemde canlı emeğin yaratıcı enerjilerinin yardığı toplumsal farklılıklardan ve onun üretken dinamiğinin zamansallığından mahrumuzdur. Sistemin dehası tüm ontolojik göndergeleri silip süpürür, aktif bir şekilde kendini toplumsal varlıktan soyutlar ve onun yerine soy bir *Sollen** yükler. Çağdaş hukuk teorisindeki bu postmodern ögeleri okuma şeklimiz, Marx'ın, gerçek iltihak aşamasında makinelerin rolü hakkındaki sezgilerini doğrular ve onları en son raddeye, kıyametengiz bir menzile taşır. Mekanik etkinlik insani emek gücünü tam manasıyla yutmuştur, öyle ki toplum, kontrolümüz dışında, sermayenin ezeli düşlerinden birini gerçekleştirmekle meşgul, kendi kendini yöneten, düzenleyen bir otomasyon gibi gözükür. Belli ki bu sistem insani yargıdan soyutlanmıştır; bir android adalet teorisidir.

Postmodern Rawls okuması, görüldüğü gibi, bizi adeta siyaset teorisinden bilim kurgu alanına götürüyor. Ama biz tartış-

(*) Alm.: Zorunlu olmak - ç.n.

mayı yeniden gerçek iktidar sorunlarına taşımaya ve Rawls'un eserinin nasıl teorik yücelerden aşağı inerek gerçek toplumsal alanda müşteri bulabildiğini anlamaya çalışalım. Aslına bakılırsa Rawls'un son çalışması da, tartışma konusu kitabının ne anlamda siyasal bir metin olduğu konusuna ışık tutmaya hasredilmiştir. *A Theory of Justice*'de verdiği argümanın esas sorunu, Rawls'a göre, "hiç de gerçekçi olmayan bir muntazam toplum fikri"ne dayanmasıdır (*Political Liberalism*, s.xvi). Muntazam bir toplum önkabulle değil, siyasal vasıtalarla ulaşılması gereken bir toplumdur. Rawls liberal hukuk sisteminin, toplumsal farklılıkları sorun etmesi ya da toplumsal çatışmaları uzlaştırması anlamında değil, aksine, kendini toplumsal ilişkiler alanından net bir şekilde soyutlayabilmesi anlamında siyasal olduğunu iddia eder. Bu "siyaset" odağında birinci sırada, yönetim sisteminin randımanı ve onunla ilgili sorunlar vardır. Kukathas ve Pettit'e göre, "Rawls'un son makalelerinde, kitabın III. Bölümü'ne damgasını vuran *fizibilite* argümanlarına giderek daha fazla yaslanması ve buna karşılık *arzu edilirlik* mülahazalarına gerekli önemi vermemesi, yaklaşımında belli 'kaymalar' ortaya çıktığını açık bir şekilde gösterir" (s.142). Fizibilite argümanları teoriyi, ebedi bir toplumsal düzeni sürdürebilecek pratik bir sistem arayışı üzerinde yoğunlaştırır. Rawls şimdi "istikrar sorunu[nun] siyaset felsefesi açısından asli bir önem taşı[dığına]" vurgu yapmaktadır (*Political Liberalism*, s.xvii). Bu argümanlardan siyasal amaç, "örtüşen bir konsensüs, yani, çağdaş toplumda birbiriyle ihtilaflı çeşitli dinsel, felsefi ve ahlaki doktrinlerin beslediği çeşitli farklılıklara rağmen varlık kazanan bir konsensüs formüle etmektir ("The Idea of an Overlapping Consensus", s.1). Ancak hemen sonra, örtüşen bir konsensüsün toplumsal farklılıklarda taraf olarak ya da onları uzlaştırmaya çalışarak değil, hukuk sisteminin toplumsal alandan tecridiyle sağlanabileceğini öğreniyoruz. Rawls bu stratejiyi "uzak-durma yöntemi" diye adlandırır (s.12). Bu yöntem yardımıyla, demokratik bir rejimin toplumsal çatışmalardan uzak-durmasını (çözmesini değil) sağlayacak ve böylece kendi düzeninin istikrarlı birliğini sürdürecek bir usul for-

müle etme umudundadır. Rejim, çoğul amaçlara açık olması ve düzen sağlama yöntemi olarak baskıyı reddetmesi bakımından liberaldir; ancak bu boş bir açıklıktır, belirsiz ve çorak bir meydan; çünkü sistem kendisini sınırlandıran toplumsal parametrelerden başarılı bir şekilde sıyrılmıştır. Düzen, uyum ve denge, toplumsal çatışma noktalarının sistemin işleyiş mekanizmasından dışlanması suretiyle sağlanmaktadır.

Richard Rorty, Rawls'un hoşgörü ve uzak-durma kavramlarını toplumsal varlığın belirle(n)melerine karşı külli bir kayıtsızlık anlamına gelecek şekilde genişletirken bu usulün özünü kavramış ve onu daha da geliştirmiş gözüküyor. Rorty'ye göre postmodern liberal siyasette hoşgörü, bir amaç olarak, zayıf bir toplumsal öznel(l)ik kavramına ihtiyaç duyar ve uzak-durma yöntemi bu amacı sağlayan temel mekanizmadır. Rawls'u takiben Rorty de, Amerikan devrimci deneyimini ve Amerikan Anayasası'nı başvuru noktası alarak, ipleri eline geçirmeyi dener. Ancak burada devrim bir iktidar ve yaratıcılık kaynağı olarak değil, bir sınırlama, bir sistemi toplumsal içeriklerden tecrit vasıtası olarak kabul edilmiştir. Rorty'ye göre modern siyaset teorisinin tarihsel gelişimi, siyasetin toplumdan tedrici yalıtılmasına yol açar. Bu alanda ilk önemli adımı, kamusal işlerin dinî inançlardan ayrı tutulması ve yalnızca akılcı felsefi mülahazalar rehberliğinde yürütülmesi gerektiğini savunan, Aydınlanmadan esinlenmiş, modern devrimci Jefferson temsil eder. Rorty, Rawls'u ikinci temel adımın temsilcisi postmodern olarak niteler: toplumsal teori ve yönetim yalnızca dinî sorunları değil aynı zamanda felsefi mülahazaları da paranteze almalı ya da bir yana bırakmalıdır ("The Primacy of Democracy to Philosophy", s.261-62). Daha dikkatli baktığımızda Rorty'nin bu noktada, Rawls'un yaklaşımında ince ama son derece önemli bir değişikliğe gittiğini farkediyoruz. Rorty'nin denemesi, Rawls'un "hoşgörü ilkesini bu kez felsefenin kendisine uyguluyoruz" ve böylece "'örtüşen bir konsensüs' yaratıyoruz, yani ... yaşama ihtimali olan tüm karşıt felsefi ve dinsel doktrinleri *bünyesinde toplamış* bir konsensüs" ("Justice as Fairness", s.233 ve 225-26, vurgular benim) şeklinde ifade ettiği

önermesi üzerine kuruludur. Rawls "hoşgörü ilkesi"ni, sistemin çatışan tüm görüşleri kendi yapısına dahil etmesi olarak anlar. Oysa Rorty, postmodern bir hukuk sisteminin hiçbir barış veya uzlaştırma aracının bulunmadığını kabul eder. İçerme dili, o nedenle, ince bir manevrayla dışlama diline dümen kırar. Hepsinden önce, hoşgörü ilkesini hayata geçiren uzak durma yöntemi bir içerme değil dışlama mekanizmasıdır. Rawls'un hoşgörü sisteminin gerçekleşmesi, şimdi Rorty'nin ellerinde, bizzat toplumsal çatışmalara karşı kayıtsız kalabilmesine ve onlardan kaçınabilmesine bağlıdır.[12] Postmodern liberal hoşgörü, demek ki, toplumsal farklılıklar bakımından bir içerme değil, gerçekte, bir dışlama üzerine kuruludur.

Rorty liberal düşüncedeki bu ilerlemeyi tarihselleştirmeye özen gösterir. Her ne kadar 18. yüzyıl dini, istikrara yönelik en büyük tehditleri üreten bir toplumsal çatışma alanı idi ise de, bugün, istikrarlı bir yönetim sistemi oluşturmak ve sürdürmek için tüm toplumsal çatışma alanlarından uzak durulması gerekir. Bu, Rorty'ye göre, "'ideolojinin sonu'nu teşvik eden, tefekkür mahsulü dengeyi toplumsal politikaların tartışılmasında yegâne yöntem olarak gören bir toplum olacaktır. Böyle bir toplum iyice ölçüp biçtiğinde, terazilenecek ilke ve sezgileri devşirdiğinde, felsefi benlik ya da aklilik açıklamalarından çıkarsanmış ilkeleri *kaldırıp atmaya* başlayacaktır" (s.264, vurgular benim). Sosyal farklılıkların ifade biçimleri, kamusal alan açısından kayıtsız kalınabilecek meseleler olarak

12 *A Theory of Justice* tek başına alındığında, Rorty'ye itirazla, Rawls'un argümanını neredeyse çarpıtma derecesinde abarttığı söylenebilir. Sahiden de, bu metinde Rorty'nin teziyle açıkça çelişen birkaç bölüm bulabiliyoruz. Örneğin, "vicdan ve düşünce özgürlüğü ne felsefi ve etik bir şüphecilik üzerine ne de dinî ve ahlaki kaygılara tam bir kayıtsızlık üzerine kurulmalıdır. Adalet ilkeleri, bir tarafa dogmatizm ve hoşgörüsüzlüğü, diğer tarafa da, din ve ahlakiyatı biri diğerine tercih edilebilir şeyler olarak gören bir indirgemeciliği koyacak olursak, bu ikisini birbirine bağlayan elverişli bir rota çizer" (s.243). Ancak Rawls'un sonraki makalelerinde (örneğin "Justice as Fairness", "The Idea of an Overlapping Consensus", "The Priority of Right and Ideas of Good" ve "The Domain of the Political and Overlapping Consensus"), yaklaşımı netlik bakımından çok daha zayıf ve belli yönleriyle Rorty'nin yorumunu destekler mahiyettedir. Rawls'un çalışmalarının bu evresinin bir özeti ve çözümlemesi için bkz. Kukathas ve Pettit, *Rawls*, s.133-41 ve özellikle s.148-50.

görmezlikten gelinir ya da bir kenara atılır; siyaset böylece, soyut toplumsal girdiler arasında, düzen ve meşruiyet açısından zorunlu dengenin sağlanmasına yönelik mekanik ve pragmatik bir denge sistemi haline gelir. Tıpkı önceki demokrat siyaset bilimcileri kuşağının, Tanrı fikrinin modern-öncesi ilahi otoritesinden kurtulmamızı önerdikleri gibi, bugün de Rorty, özne fikrinin modern felsefi otoritesinden kurtulmamızı önermektedir (s.264). Emek, üretim, cinsler arası farklılıklar, ırksal farklılıklar, cinsel tercih, arzu, değer gibi tüm sorunlar bir yana bırakılır, çünkü bunlar özel ve, dolayısıyla da, siyaset açısından kayıtsız kalınabilecek meselelerdir. Demokrasi ellerini kirletmez. Bu, Rorty'ye göre, herhangi bir aşkın toplumsal iyilik telakkisi ya da herhangi bir zorunlu ve teleolojik bir insani özne ve eylem yapısı üzerine kurulmamış olması anlamında, liberal siyaset teorisinin deontolojik bir teori olduğu yolundaki genel yaklaşımın doğal bir sonucudur. Rorty aslında bu olumsuzlamayı, onun karşıtının bir olumlanması olarak kabul eder: liberal etik ve siyaset eğer aşkın, ideal bir düzenin zorunlu bir sonucu değilse, o, gerçek toplumsal belirle(n)melerin derinlik ve ağırlığı gibi tespitlere başvurmayı reddederek, mutlak anlamda olumsal bir düzlemde ortaya konmalıdır. Toplumsal çatışmanın hüküm sürdüğü o öznel alan, sırf özel alana ait işler diye görmezden gelinip dışarı atıldığında, geriye antiseptik, mekanik, kendine-yeterli bir siyasal denge sistemi kalır. Daha önce de gördüğümüz gibi, Rawls'un tefekkür mahsulü denge kavramı bu görev için biçilmiş kaftan olabilir, çünkü, fiilen mevcut kişiler çoğulluğundan soyutlanmış bir perspektiften (yani başlangıç durumundan) bakıldığında, tefekkür mahsulü denge, mevcut toplumsal sisteme sinmiş adalet duygusunu aynı sistem içinde dile getirilmesi mümkün ilkelerle dengeler. Bu kendi kendini dengeleyen hukuk sisteminin özerkliği ise, Rorty'nin demokrasi anlayışına esas teşkil eden sosyal farklılıklardan uzak-durma ya da dışlama siyasetini mümkün kılar.

Rorty'nin Rawls yorumunda, doğrusu, hukuki biçimcilik geleneğinde karşılaştığımız aynı soyutlama eğilimini görebili-

yoruz, ama sonuna kadar götürülmüştür ve artık Niklas Luhmann'ın sistematizmine benzemektedir. Luhmann'a göre toplum, "içsel bir bütünlük" ortaya koyan ve böylece kapalı ya da çevreden özerk bir varoluş sürdüren öz-göndergesel (self-reference) ya da kendi kendini yaratan bir sistem olarak anlaşılmalıdır:

> Kendi kendini yaratan sistemler ... sadece kendi kendini düzenlemekle, kendi öz *yapılarını* üretmek ve zaman içinde değiştirmekle kalmaz; sahip oldukları bu öz-göndergesel nitelikler, aynı zamanda, diğer *bileşenlerin* üretimi açısından da geçerlidir ... Hatta *elementler,* yani, en azından sistemin kendisi açısından ayrıştırılamaz son bileşenler (bireyler) dahi sistemin kendisi tarafından üretilir. Yani sistem tarafından bir birim olarak yararlanılan her şey, bir birim olarak yine sistemin kendisi tarafından üretilir (Essays on Self-Reference, s.3; ayrıca bkz. s.1-20, 145 ve devamı, 228 ve devamı).

Toplum, sadece kendi kendini yönlendirmek ve düzenlemekle kalmayan, aynı zamanda kendi kendini üreten bir iletişim sistemidir. Geriye tek bir mesele kalır, bu döngüsel, özerk dünyadaki sonsuz aynasallığın karmaşıklığını, sorunlarını çözmek. Sistematizm aslında, Rawls'un eserinde tanık olduğumuz bir eğilimin, fizibiliteyi ahlak teorisindeki arzulanırlığa üstün tutma eğiliminin mantıksal bir uzantısıdır; daha doğrusu, fizibiliteyi sistem bağlamında dert edilebilecek yegâne mesele haline çevirerek bu eğilimi mutlaklaştırır. Sistematik sürdürülebilirliğe ayarlı bu odaktan, toplumsal bileşenler, zayıf özneler olarak görülebilir ancak. "Bu sistemin işleyişiyle yaratılmış bir dünyada her somut birim, *olumsal* bir şey, başka türlü de olabilecek bir şey olarak görünür" (s.147). Bu liberal kamusal alan anlayışında sistem zorunluluk makamına oturur ve tüm bileşenlerini olumsallığa havale eder. Sistem, gergin, acılı ve tutkulu toplumsal çatışma alanından soyutlanmış, yani tüm toplumsal içeriklerinden arınmış bir denge makinesidir.

Liberal yönetim şekli artık bir sanat değil bilimdir, toplumda siyasetsiz ve sistematik bir denge sağlamak üzere tasarlan-

mış teknik bir güç aritmetiği. Postmodern liberal teorideki "siyaset açığı", Devlet yapısının çıplak bir iskelete, mekanik bir yönetim iskeletine indirgenmesini ima eder. Bundan sonra, toplumdaki güç ilişkileri meselesini siyasal bir sorun olarak ortaya getirmenin alemi yoktur. Peki Rawls'un elinde kalan ("The Priority of Right and Ideas of Good", s.260 ve devamı) minik Devlet sahiden tarafsız ya da tarafsızlaştırılmış mıdır, diğer bir deyişle iktidarın dışında mıdır? Daha önce, postmodern liberal argümanın gelişiminde, Devlet iktidarının Foucault'nun disipliner paradigma diye adlandırdığı şeye göre kullanılmadığını ya da toplumsal etkileşim yapılarını aydınlatan ve yöneten "şeffaf bir toplum" yaratmadığını görmüştük (örneğin bkz. Gianni Vattimo, *The Transparent Society*). Devlet iktidarı burada, çatışan güçlere müdahale etme, onları uzlaştırma ve düzenin sınırları içinde tutma gayreti içinde, toplumsal öznelerin tepesine binme ya da onlara boyun eğdirme gibi işlerle uğraşmaz. Küçük Devlet bu tür işlerden uzak durur: "liberal" siyaseti karakterize eden şeydir bu. Doğrusunu söylemek gerekirse bu argüman çizgisi, küçük Devlet telakkisinden küçük siyaset telakkisine çıkar. Diğer bir deyişle siyaset, sosyal çatışma ve farklılıklara müdahale ve aracılık işine bakmaz, bu konuda tek yaptığı onlardan uzak durmaktır.

Ancak açıkça görülüyor ki bu uzak-durma siyaseti küçük Devleti iki-yüzlü olarak resmeder. Toplumsal ahengi koruma adına yapılan -o müşfik- sorunlardan uzak-durma uygulaması kolayca kötü niyetli bir politikaya dönüşebilir. Öyleyse, ironik bir durum olarak kaydetmek gerekirse, liberal hoşgörü nosyonu bu noktada, şu liberallikle uzak ya da yakın hiçbir alakası bulunmayan dışlama mekanizmasıyla kusursuz (ama paradoksal) bir uyum içindedir. Bu anlamda postmodern liberalizmin küçük Devleti, aslında, Alman polisiye geleneğinin inceltilmiş bir uzantısı olarak gözükür. Sistemin soyutlanabilmesi ve yalıtılabilmesi için polis zorunludur: "ince mavi hat", yönetim sisteminde nelerin girdi olarak kabul edileceğinin sınırlarını çizer. Rorty, Devletin farklılık ve çatışma unsurlarını dışlayacağını ya da bir kenara koyacağını söylüyor, oysa gerçek bir

güç alanı üzerindeki bir dışlama ya da bir kenara koyma işlemi, önleyici bir kuvvet konuşlandırma işleminden ya da, daha doğrusu, son tahlilde, mutlak bir kuvvet tehdidinden başka ne anlama gelebilir. Rawls'un uzak-durma mefhumu ve Rorty'nin aziz kaygısızlığı, böyle bir pratik siyasi koşullar çerçevesinde sahneye sürüldüğünde vahşi bir dışlayıcı karakter kazanır. Postmodern *Polizeiwissenchaft** ile tahakkuk eden hayati gelişmede, toplum şimdi, nüfuz ve müdahalenin ötesinde, tecrit ve kontrol altına alınmıştır: disipliner bir toplum değil, kaynaşmış bir kontrol toplumu (bkz. Gilles Deleuze, "Postcript on the Societies of Control"). Polis hizmeti, denge makinesi üzerindeki çatışma vakalarını önleyerek kaynaşmış bir toplum ya da kaynaşmış bir toplum görüntüsü yaratır ve sürdürür. Kurgusal-toplumsal denge ve uyum Disneylandı, yeryüzündeki en mesut yer simulakrumu (simulacrum) zorunlu olarak LAPD'den** takviye alır. Rorty'de "demokrasinin birincilliği" aslında daimi bir tehdide, sisteme düzensizlik hakim olacak tehdidine ve, dolayısıyla da daimi bir ihtiyaca, polislik hizmetini sürekli hazır tutma ihtiyacına bağlıdır; demokratik sistem, ister bir Sovyet lideri, ister Saddam Hüseyin, Manuel Noriega, isterse Los Angeles'ın Afrika kökenli Amerikalıları ya da İsponyol-Portekiz asıllı gençleri olsun, "eşkiyalar"a karşı hep uyanık olmalıdır (örneğin bkz. Richard Rorty, "Thugs and Theorists: A Reply To Bernstein"). Uzak-durma yöntemi, demek ki, örtük olarak, sistemi etkin bir şekilde ve pratik şartlarda potansiyel çatışma alanlarından soyutlayacak ve böylece sisteme randımanlı, idareli bir toplum yaratma imkânı verecek postmodern bir *Polizeiwissenchaft* tarafından yürütülür.[13]

Rawls'un eserinde, daha önce de birçok kereler kaydettiği-

(*) Alm.: Polis Bilimi - ç.n.

(**) Los Angeles Police Department - ç.n.

13 Bu "uzak-durma yöntemi"nin Los Angeles'ın kentsel gelişimi ve 1992 ayaklanmaları bağlamında pratik bir analiz için bkz. Michael Hardt, "Los Angeles Novos" Los Angeles'in mimari ve coğrafi/bölgesel düzenlenişi, uzak-durma ve dışlama arasındaki pratik ilişkinin ortaya çıkarılması hususunda özellikle açık bir örnek teşkil eder. Bkz. Mike Davis, *The City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles*, özellikle s.233-63.

miz gibi, gerçek bir demokratik ruh çırpınır ve polislik hizmetinin liberal düzen için vazgeçilmezliği iddiasının onu son derece rahatsız edeceği açıktır (örneğin bkz. "Overlapping Consensus"da, "devlet iktidarının baskıcı kullanımı"na itirazları, s.4 ve "The Domain of Political", s.235.). Rorty'nin yorumu liberal hukuk sistemini kuşkusuz bu yöne iter, ama, hamleyi bizzat yapan ve bu bağlantıyı en güçlü biçimiyle ortaya koyan Gianni Vattimo'dur. Tıpkı Rawls gibi Vattimo da, postmodern liberal Devlet nosyonu ile Hobbes'un Leviathan'ı arasında asli bir bağlantı bulunduğunu ifşa eder, ama Vattimo cüretkar bir şekilde onun karanlık, ve liberal olmayan yüzünü meydana çıkarır. "Devletin esas olarak polis olduğu düşüncesi", diye yazar Vattimo, "çok uzun zamandan beri Devletin baskıcı gücünün küçültülmesi babından bir özgürlük atağı hayal etmiş insanlar için yenilir yutulur bir lokma değildir" ("Senza Polizia Non C'e Uno Stato"). Liberalizmin küçük ya da asgari Devleti bağlamında gündeme gelen gerçek küçültme, diye devam eder, baskı güçlerinde naif, solcu manada bir indirime gidilmesi değil, daha çok "özsel manada bir küçültme"dir ve Devletin özü polistir: "Devlet ... ancak ve düzeni sağlayabildiği oranda vardır." Yani Vattimo, postmodern zayıf toplumsal özne teorisi ve küçük Devlet arasındaki çoğu kez ifade edilmeyen ama vazgeçilmez menteşeyi ifşa ve ilan eder. Polis kuvveti, biraz karanlıkta kalmış ve ancak son tahlilde görünebilmiş olsa da, postmodern liberal Devlet düzeninin teminatı ve dingil çivisidir.

Neoliberalizmin Güçlü Devleti: 1980'lerde Kriz ve Devrim

Bu postmodern teorilerde, tüm maddi toplumsal içeriklerinden soyutlanmış ve o nedenle de denge ve düzen simulakrını tesis etme konusunda çok daha etkili, küçük ama işlevsel bir Devlet makinesinin öne çıktığını görüyoruz. Liberalizmin zayıf toplumsal öznesi kendini toplumsal antagonizmanın siyasal gücünden soyutlamış ve böylece liberal devlet idaresi sorununu sadeleştirerek, soyut güçler arasında, hükümet etmeye

dönük, mekanik ve araçsal bir denge işine indirgemiştir. Sistemde, denge mekanizmasında artık toplumsal bir fail olarak Devlet figürüne rastlanmaz. Devlet nihayet diğerleri arasında bir başına zayıf bir öznedir, tarafsız bir düzen muhafızı. Bu postmodern liberal yönetim vizyonunun teorik mükemmelliğini, soğukkanlı döngüselliğini, kristalimsi basitliğini gördükçe insan hayretten hayrete düşüyor. Başımızı pratik politika düzlemine çevirdiğimizde de karşımıza zayıf Devlet çıkıyor, 1980'lerin neoliberalizminin bir düşü ve Reagan devriminin retorik süsü olarak. Öyleyse biraz görgüsüzlük ederek teorik argümanlar güzergâhından başka bir yere, bu liberal teorileri gerisin geri toplumsal gerçekliğe götürebileceğimiz ve bunların çağdaş Devletin pratik ihtiyaçları ve kaydettiği gelişmeler açısından haddi zatında ne ölçüde işlevsel olduklarını değerlendirebileceğimiz bir düzleme bağdaş kuralım.

Hepsinden önce, şu ana kadar yaptığımız Rawls yorumu ile 1980'lerde Refah Devletinin bunalımı arasında derin bir rezonans bulunduğunu kaydetmeliyiz. Rawls'un hukuk teorisinde üretim ve emek kategorilerinin dışlandığına ve toplumsal sözleşme telakkisinde özneler arası pazarlık ya da müzakereye herhangi bir yer verilmediğine dikkat çekmiştik. 1980'ler buna paralel bir tarzda, Devletin toplumsal ve iktisadi istikrara dönük planlama ve meşrulaştırma faaliyetlerinde yararlandığı yöntemler olarak toplu sözleşme, pazarlık ve korporatizmin sona erişine tanık oldu. Refah Devleti siyasal iktisadının kutsal üçlüsü -üretimde Taylorizm, siyasal planlamada Fordizm ve iktisadi planlamada Keynescilik- artık siyasal düzen ve iktisadi gelişme açısından bir güvence olmaktan çıktı.[14] İktisadi kriz hepsinden önce sermayenin, çatışmalı emek-sermaye ilişkisini toplumsal ve siyasal bir mantık aracılığıyla kontrol yeteneğinin kriziydi. Emeğin aşırı talepleri (ister yüksek ücretler, ister üretim süreçlerine isyan, isterse toplumsal kumanda mekanizma-

14 Son dönemlerde kutsal Refah Devleti üçlüsünün -Taylorizm, Fordizm ve Keynescilik- çöküşü üzerine burada zikredemeyeceğimiz kadar çok çalışma vardır. Yaygın bir okuyucuyla buluşmuş bir örnek için bkz. Michael Piore ve Charles Sabel, *The Second Industrial Divide*.

larının reddi şeklinde dışavurmuş olsun), uzlaşma imkânını kapatarak, diyalektik süreci kopma noktasına getirdi. O zaman kriz yönetim stratejilerinin, uzlaşmadan dışlamaya kaydığına tanık olduk: hem geleneksel müzakere süreçlerinin dışlanmasına hem de bizzat emeğin üretim alanından dışlanmasına.

Bu safhada ABD'de muhtemelen Nixon yönetimi tarafından başlatılmış ve Reaganlı yıllarda bir ölçüde başarılı olmuş, korporatizme karşı siyasal bir proje olarak, sermaye ve emek arasındaki müzakere mekanizmasının dışlanması yönünde bir eğilim görebiliyoruz. Bu projenin esas olarak iki ayağı vardı. İlki, emek piyasasının dengesini bozan ve pazarlık imkânlarını zayıflatan korporatizme karşı dolaylı bir kampanya söz konusuydu. Bir tasarruf kampanyası çerçevesinde, sosyal-yardım programları daraltıldı ve işsizlik oranı kendi haline bırakıldı. Toplumun yoksullar tabakasının ve çalışanlar için işsizlik tehdidinin büyümesi, işverenler karşısında işçilerin toplu pazarlık gücünü büyük ölçüde zayıflattı (bkz. örneğin Frances Fox Piven ve Richard Cloward, *The New Class War*, s.13). Reagan yönetiminin anti-tröst yasaların iptali ve sanayide deregülasyon ve özelleştirme yönündeki çabaları, emeği geriletme kampanyasına katkıda bulundu ve New Deal'den beri şu veya bu şekilde süren sözleşmesel dengeyi altüst etti. İkincisi Devlet, emekle toplu pazarlığa girilmesini toptan reddederek korporatizme açıktan saldırıya geçti. Muhtemelen, son derece manidar bir şekilde, PATCO (Profesyonel Hava Trafik Kontrolörleri Kuruluşu) greviyle başlayıp, Eastern Airlines, New York Daily News, Greyhound Bus Lines ve Caterpillar işçilerinin grevleriyle devam eden bir süreçte grevlere, görüşmelerin yeniden başlaması şeklinde değil, sessiz bir kuvvet gösterisi ve işçi çıkarmayla cevap verilmeye başlandı (bkz. Samuel Bowles, David Gordon ve Thomas Weisskopf, *After the Waste Land*, s.125-127 ve daha yeni bir çalışma, Stanley Aronowitz, *The Politics of Identity*, s.1-9). Örgütlü emeğin gücü ve korporatist temsil 1980'ler boyunca sürekli zayıfladı. Reagan yönetiminin müjdelediği yeni toplum sözleşmesinin pozitif içeriği belirsiz, ama negatif içeriği çok açıktı: toplum sözleşmesi emekle sermaye

arasında Fordist siyasi dengeye özgü herhangi bir uzlaşma ya da toplu pazarlık üzerine oturmayacaktı.

Bir toplu pazarlık tarafı olarak emeğin geriletilmesine yönelik bu siyasal mekanizmaları tamamlayıcı mahiyette, bir de, otomasyon ve bilgisayarlaştırma yardımıyla işyerinin yeniden düzenlenmesi ve bu sayede emeğin üretim sahasından bilfiil uzaklaştırılması yönünde bir eğilim söz konusuydu. Bu hem sermayenin akışkanlaşmasına hem de, Marksist terminolojiyle, değişken sermaye oranının düşmesi, sabit sermaye oranının yükselmesi yönünde bir eğilime yol açtı. Bu süreç boyunca, emek ve sermaye arasındaki eski denge daha da bozuldu, daha doğrusu, üretim sürecinde işçilerin yerini makineler aldıkça, bizzat denge meselesi mesele olmaktan çıkmaya başladı. Otomobil sanayiinde yaşanan dönüşüm, bir zamanların en güçlü işçi kesiminin otomasyon sayesinde nasıl zayıflatıldığı, uzlaşmaya zorlandığı ve bozguna uğratıldığına mükemmel bir örnek oluşturur. Torino'da (İtalya) olduğu gibi Flint'de de (Michigan), işçi sınıfının öznel(l)iğinin ve gücünün tarihsel patlama mekânları, Marco Revelli'nin deyişiyle "fabrika çölleri"ne dönmüştür.[15] Tüm bunlara genel olarak sendikacılığın gerilemesi eşlik eder.

Tıpkı emek kategorisi hukuki düzenin kuruluş sistematiğinden dışlandığı gibi, emekle toplu pazarlık ve müzakere kategorileri de, neoliberal uygulamada, siyasi düzenin kuruluş sistematiğinden dışarı sürülmeye başlanmıştır. Önceki durumda emeğin dışlanması, kuşkusuz, pasif bir işlem (liberal teorinin bir boşluğu ya da kusuru) olarak gözükebilir, ama ikinci durumda aktif, hatta kimi zaman acımasız bir dışlamaya ihtiyaç duyulur. Ancak bu gerçek farklılıklara rağmen, emeğin kuruluş sistematiğinden dışlanması üzerinde buluşma, çağdaş siyasi bağlamın Rawls'un teorisini, özellikle de postmodern yorumunu nasıl sofraya buyur ettiğini, onun adalet teorileri

15 Torino'daki FIAT tesislerinin yeniden yapılandırılmasının tarihi konusunda bkz. Marco Revelli, *Lavorare in FIAT*. Benjamin Coriat da, endüsriyel otomasyonun sonuçları ve şu Japon üretim modeli denilen şey üzerine mükemmel çalışmalar yapmıştır, bkz. *L'atelier et le robot* ve *Penser à l'envers: Travail et organisation dans l'entreprise japonaise*.

arasında belli bir hakimiyet kurmasını ve sırası geldiğinde liberal teorinin bu versiyonunun nasıl neoliberal siyasi projelerin geliştirilmesinde kullanılabildiğini açıklayan belki de en önemli ögedir. Gerek liberal teoride gerekse liberal pratikte, hemen belirtelim ki, genel toplumsal aktör rolünü üstlenmiş zayıf özne imgesinde tanık olduğumuz şey, toplumsal antagonizmalara müdahale ya da onları uzlaştırmadan çok, bunların dışarı atılması ya da dağıtılmasıdır.

Refah Devleti 1980'lerde, emeğin tedrici olarak kuruluş yapısından dışlanması ve Devletin tam istihdam çabalarının son bulması anlamında, ciddi bir şekilde yıprandı. Ancak diğer bir perspektiften, Refah Devletini Devlet harcamaları ve Devletin iktisadi ve sosyal mekanizmalara müdahalesi bakımından mercek altına aldığımızda, onun bu dönem boyunca zayıflamak bir yana bilfiil güçlendiğini görüyoruz. Neoliberal proje Devlet müdahalesinde güç ve çap itibariyle ciddi bir artışa yol açtı. Neoliberal Devletin gelişim seyri, Devletin toplumsal bir aktör olarak tedrici bir şekilde dağılması ya da ortadan kalkması anlamında "zayıf" bir yönetim biçimine yönelmedi. Devlet, zayıflamak bir yana, aksine, giderek daha güçlü bir özne haline geldi. "Liberalleşme" ne iktidarın yaygınlaştırılması ne de Devletin küçültülmesi anlamına geliyordu - tabi, Vattimo'nun ifşa ve ilan ettiği "özsel" Devlet güçlerinin yeniden ve daha büyük bir kuvvetle sahneye buyur edilmesi anlamında bir "küçülme"yi saymazsak. Klasik liberal iktisat retoriğine yapılan müracaatlara rağmen Devlet harcamaları ve Devletin piyasaya müdahalesi bilfiil arttı (J. LeGrand ve D. Winter, "The Middle Classes and the Defence of the British Welfare State", s.148). Bu anlamda Refah Devletinin harcama düzeni geriye dönüşsüzlük işaretleri veriyor ve neoliberal saldırıya karşı kayda değer bir direniş gösteriyor (Piven ve Cloward, *The New Class War*, s.157-58). Neoliberalizm iktisadi krize Devlette toplanmış yetkilerin dağıtılması ve yaygınlaştırılması şeklinde bir cevap geliştiremediği gibi, sosyal ve iktisadi meselelerde otoriteyi tek elde toplama ve daha da takviye etme ihtiyacı duydu. İlan edilen küçültme çalışmaları asgari düzeyde kalır-

ken, Devlet harcamaları, özellikle de askerî harcamalar, dramatik bir şekilde yeni alanlara doğru genişledi (Bowles, Gordon ve Weisskopf, *After the Waste Land*, s.130 ve devamı). Neoliberal Devlet, Refah Devletine ait yapıları küçültmeden çok, onları yeniden yapılandırma ve yeni bir istikamete sokma yoluna gitti. 1980'lerin neoliberalizmi bu şekilde, elli yıllık Refah Devleti politikalarıyla yaratılmış muazzam iktisadi güç ve yapıları farklı amaçlara doğru yönlendirerek aynen sürdüren yukarıdan aşağıya bir devrime imza atmış oluyordu.

Devletin yetkilerini sürdürme ve yeniden yapılandırmaya yönelik benzer bir süreç hukuki sahada da ortaya çıktı - bir yandan tüm yetkiler doğrudan yürütme organlarında toplanıyor bir yandan da bunu tamamlayıcı mahiyette, yargı organlarını yürütme organlarının dümen suyuna sokacak bir dönüşüm başlatılıyordu. Anayasa hukukunda "Reagan devrimi" Yargıtay, Adalet Bakanlığı ve her düzeyde federal mahkemelere yapılan bir dizi atamayla gerçeklik kazanıyordu. Reagan yönetiminin retorik iddialarına rağmen, bu personel değişiklikleri ne hukuku siyasetten kurtarmaya ne de anayasanın saf yorumu düşünü yeniden canlandırmaya yarayacak; hepi topu yeni ve taraflı bir anayasa yorumu ve "hukuki aktivizm" paradigması ile sonuçlanacaktı: liberal hukuki aktivizmin yerini basitçe muhafazakâr hukuki aktivizm almıştı (bkz. Ronald Dworkin, "The Reagan Revolution and the Supreme Court"). Bu yeni aktivizm çoğu zaman federalizm paravanası altında faaliyet gösterse de, yürütme organları, davaları federal düzeyde değerlendirmeyi reddederek ve onları gerisin geri eyaletlerin yargı bölgesine iterek, yargı organları aracılığıyla kendi tutarlı ideolojik projelerini kovalamaktan hiç de geri kalmadılar. Bu kaymanın en ciddi sonuçları, kürtaj vakalarını resmî makamlara haber veren doktorlar hakkında mecliste konuşma yasağından kürtaj hakkının kendisine, kadınların doğurma hakları konusunda hissedildi. Küçük, ideolojiden-azade Devlet retoriğine rağmen, tıpkı Refah Devletinin korunan ve yeni bir istikamete çevrilen iktisadi yapıları gibi, bu şekilde, geniş hukuki yetkiler aynen korunuyor ve yeni hedeflere yöneltiliyordu.

Devletin takviyesi, gerek iktisadi gerekse hukuki alanda hakim toplumsal aktör, iri ve güçlü bir özne haline getirilmesi - işte neoliberal Devletin çırçıplak "liberal olmayan" yüzü. Bu durumun kendini belki de en açık gösterdiği yer, son yıllarda temel insan haklarına getirilen önemli kısıtlamalardır. Son on yılda sadece Panama ve Irak gibi ülkelerde girişilen dış savaşlar değil, uyuşturucu ve mafyaya karşı verilen iç savaşlar boyunca da, en ciddi kayıplardan biri İnsan Hakları Beyannamesiydi. Dış savaşlar, kısmi bir sıkıyönetim altında çeşitli kısıtlamaları gündeme getirirken (özellikle basın ve toplantı özgürlüğü alanında), iç savaşlar daimi bir kısmi sıkıyönetim ortamı yaratıyordu. Örneğin Devleti "makul olmayan" arama ve tutuklamalardan men eden Anayasada Dördüncü Değişiklik, vahim bir şekilde sınırlanırken, polisin yetkileri aynı oranda arttırıldı. Uyuşturucu -ve mafya- bağlantıları konusunda oluşturulan "profiller" şimdi yaygın bir şekilde, polisin yurttaşları sokak ortasında durdurup araması için yeterli ölçüt kabul ediliyordu.[16] "Yeterli şüphe" kavramı, neredeyse kural olarak ırksal ve kültürel hatlar üzerinde delillendiriliyordu. O nedenle makul bir neden olmaksızın polis tarafından durdurulup taciz edilmekle kalmayan, ikramiye olarak tutuklanan, hapse atılan ve infaz edilen, başta siyahlar ve İspanyol-Portekiz asıllı azınlıklar olmak üzere, inanılmaz oran ve miktarlarda azınlık üyesi vardır (bkz. Manning Marable, "Black America", s.12). Dördüncü Değişiklik'e yapılan saldırı, öyleyse, belli ölçüde, Amerika'da ırkçılığın (yeniden)-kurumlandırılmasına hizmet etmektedir. Genelde, İnsan Hakları Beyannamesinin aldığı son darbe, sosyal kargaşa tehlikesine karşı Devletin yetkilerini pekiştirmeyi amaçlayan geleneksel federalist projenin takviyesine yaradı. Gerek içeride gerekse dışarıda yükselen militarizm, giderek daha çok toplumsal alarm politikasına başvurma, kor-

16 Uyuşturucuyla mücadele bahanesiyle son dönemlerde temel hakların kısıtlanmasını, özellikle de Dördüncü Değişiklik'i tartışan iyi bir çalışma için, bkz. Stephen Saltzburg, "Another Victim of Illegal Narcotics: The Fourth Amendment". Mike Davis de, Los Angeles Emniyet Teşkilatı'nın mafyayla mücadelesinin temel haklar üzerindeki etkilerini tartışır, bkz. *The City of Quartz*, Bölüm 5, "The Hammer and the Rock", s.265-322.

ku ve ırkçılık, tüm bunlar Devlette belli faşist ögelerin ortaya çıkışına ve bir polis devletinin teşkili yönünde bir eğilime işaret ediyor: *Rechsstaat*'tan *Polizeistaat*'a* her zaman korku, nefret ve ırkçılık köprüsünden geçilir.

Reagan devriminin karşılaştığı en önemli sorun, öyleyse, özerk ve güçlü bir Devlete (ve donatıldığı yetkilere), gerçek bir birlik ve konsensüs yaratabilmek, diğer bir deyişle, toplumsal tabanı kargaşadan kurtarmak ve kendi düzeni altında evcilleştirmek için, toplumun maddi anayasasında ayak basacak bir yerin nasıl verileceğidir. Bu projeye katkılardan biri, Devletin müdahale alanını ahlakı da kapsayacak şekilde genişletmek isteyen bir hareketten geldi. Reagan ve Bush yönetimlerince kullanılan retoriğin büyük bir kısmı mevcut krizi esas itibariyle iktisadi bir kriz ya da bir yasa ve düzen krizi olarak değil, değerlerde, milli duyarlılıklarda, ahlaki dokuda yaşanan bir kriz olarak gösteriyordu. O zaman da Devlet müdahalesi giderek daha yaygın bir şekilde, sadece ekonomik refah için değil, aynı zamanda tüm yurttaşların ahlaki refahı için de gerekli bir araç olarak düşünülmeye başlandı. Kadın hakları, uyuşturucu kullanımı, dinsel faaliyetler, aile değerleri ve cinsel tercihler gibi alanlar, sürekli önem kazanan ve Devletin doğrudan müdahil olduğu alanlar haline geldi. Ülkenin ahlaki önderliğe ve eğitime ihtiyacı yardı. Onun için güçlü neoliberal Devlet öznesi, ahlaki düzlemde, ulusa belli bir ahlaki birlik kazandırma çabaları eşliğinde kısmen sağlamlaştırıldı. Hemen hatırlatalım ki bu, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, neoliberel pratiğin liberal teoriyle uyuşmayan diğer bir "liberal olmayan" veçhesidir. Hakkın (right) iyiye karşı önceliği, Rawls'un liberal argümanı bağlamında bu tür bir ahlaki birlik yaratma çabalarını baştan yasaklayan bir slogandır ve Rorty gibi yazarlara liberal ve postmodern projeleri aynı yatakta buluşturma imkânı veren ise, tam da bu tür bağlayıcı bir metafizik temelden ya da ahlaki bir teleolojiden azadeliktir.

Özetle, 1980'lerin neoliberal siyasi projelerinin, emeği kuruluş yapısından dışlama ve bu sayede toplum sözleşmesini Re-

(*) Alm.: Hukuk Devleti'nden Polis Devleti'ne - ç.n.

fah Devletinin pazarlık ve müzakereye dayalı merkezinden çıkarma girişimlerinde postmodern liberal teoriyle buluştuğunu görebiliyoruz. Bu kayma, liberal teoriyi küçük Devlet ve zayıf özne kavramlarını önermeye sevkederken, neoliberal pratik aksi yönde, Devleti güçlendirme ve büyütme yönünde hareket eder - güvenlik, adli ve hukuki faaliyetlerde olduğu gibi, kamu harcamaları sahasında da toplumsal alanın hakimi, güçlü ve özerk bir özne olarak Devlete. Aralarında büyük bir açı bulunan bu iki öznel Devlet figürü imgesi, yukarıdaki bölümlerde açmaya çalıştığımız postmodern liberal teorinin, mevcut haliyle, neoliberal pratiğin somut ihtiyaçlarını açıklama ve ilerletmede yeterli olamayacağını göstermiş olmalıdır. Reagan'lı-Bush'lu yılların, kendini ahlaki (iktisadi değil, tam olarak hukuki de değil) planda ülkeyi birleştirmeye muktedir ahlaki bir makam olarak sunan Devlet pratiği, çağdaş Devlet-formunu açıklayabilecek daha uygun bir figür geliştirme girişimimizde, önümüze temel bir araştırma güzergâhı açıyor.

Kamu Yararı ve Cemaat Öznesi

Çağdaş Devletin bu ihtiyaçlarını akılda tutarak, tekrar teorik argüman hattımıza ve liberal teori alanına dönelim, bu noktada, onun kaydettiği gelişmelere taze bir gözle bakmak gerekiyor. Bu kez, 1980'ler boyunca Devletin maruz kaldığı pratik baskıları gördükten sonra, Rawls'un ve eleştirmenlerinin eserlerinde, teorik bir proje olarak, güçlü toplumsal öznenin sahneye çıkışını irdelemek istiyoruz. Postmodern hukuk telakkisinin ve ona tekabül eden hukuk sisteminin tüm gelişimi boyunca, Rawls'un argümanındaki gerilimin yatıştırılmaya ve onun adalet teorisinin araçsallaştırılmaya çalışıldığını farkediyoruz. Belli açılardan bu yorum, özgürlük ilkesini toplumsal içeriklerinden arındırmış, eşitlik ilkesini bir kayıtsızlık ilkesine tahvil etmiş ve bu ilkeler temelinde, toplumsal derinlik ve hareketi inkâr ederek düzeni teminat altına alan biçimsel bir usul iskelesi kurmuştur. Postmodern hukukun bu özel evrimi, açıktır ki, Rawls'un ufkunun hakkını tam olarak vermez.

A Theory of Justice'de Rawls eşitlik, kardeşlik ve kamu yararına müracaatla, sürekli olarak toplumsal varlığa gerçek bir belirleme ve içerik vermeye çalışır. Bu çabanın doruğu belki de, farklılık ilkesinin toplumsal eşitliğin gelişmesi için elzem bir mekanizma olarak önerilmesidir. Farklılık ilkesi, der Rawls, kardeşlik arzumuzu ifade eden adalet ilkesidir, yani bariz bir şekilde bir insan cemaatini temellendiren ve gerçek belirle(n)meleri içinde toplumsal varlığı kuran ilkedir. Burada Rawls'un demokrasi tutkusunu son derece açık bir şekilde görürüz: "Daha iyi durumda olanların daha büyük beklentileri, ancak ve ancak toplumun en alttaki üyelerinin beklentilerini yükselten bir modele uygun düşüyorsa adildir" (s.75). Önerdiği farklılık ilkesiyle Rawls'un, Kant'ın *Metaphysics of Morals*'ından çok İsa'nın, Mattaya Göre İncil'de Hıristiyan öğretisinin temellerini de açıkladığı meşhur vaazına yakın durduğu söylenebilir. Allah aramızdaki garibanlara yardım etsin, amin! Farklılık ilkesi adalet kaygılarımızı toplumsal gerçeklik zemininde, en alttakilerin duruş noktasında temellendirir. Her durumda toplumsal konum itibariyle en alttakilerin geçim şartlarını kollayarak alternatif sosyal düzenlemeler arasında karar vermemizi sağlayan mümkün asgari kazancın azamileştirilmesi (*maximin*) ölçütü, akılcı bir aktörün hesapları temelinde tartışılıyor olsa da, bariz bir Hıristiyan çeşni taşır (bkz. *A Theory of Justice*, s.153 ve dev., ve "Some Reasons for the Maximin Criterion"). İma yollu der ki, eğer, esas olarak tuzu en az kuru olanların durumunu iyileştirme niyetiyle bir anayasa belirler ve tüm siyasi kararlarımızı da aynı niyetle alırsak, tuzu daha kuru olanların kimi zaman lehinde, ama kimi zamanda aleyhinde politikalar oluşturarak, sosyal eşitliğe doğru bir eğilimi harekete geçirebilir ve böylece, birleşik ve güçlü bir toplumsal özne yaratabiliriz.

Rawls toplumsal eşitleşme eğilimini sadece bir ilke olarak ortaya koymakla kalmaz, aynı zamanda onu kurumsal bir düzenleme halinde tesis etmeye de çalışır. Farklılık ilkesi her şeyden önce "adil fırsat eşitliği"ne bağlanmalıdır. Güdümlü piyasa fikri, der, fırsat eşitliği nosyonu üzerine kurulmuştur, tıp-

kı serbest piyasanın meziyet ve yeteneklerin eşitsizliği üzerine kurulmuş olması gibi. Fırsat eşitliği, önceden sürüp gelen belli bünyevi eşitsizliklerin düzeltilmesi amacıyla, sosyal alışverişlere aktif bir kurumsal müdahaleyi gerektirir. Örneğin, der Rawls, "okul sistemi, ister özel isterse devlet okulu olsun, sınıfsal engelleri bertaraf edecek şekilde tasarlanmalıdır" (*A Theory of Justice*, s.73). O halde, güdümlü bir piyasanın rekabet kurumlarında, farklılık ilkesi, ister "doğal tesadüfler"e isterse belli sosyal düzenlemelere bağlı mevcut eşitsizlikleri ya da, kısaca, "ahlaki açıdan keyfî" her türlü eşitsizliği düzeltme göreviyle karşı karşıyadır (s.74). Aslında ahlaki açıdan keyfî olmayan yegâne eşitsizlik grubu, en alttakilerin yararına işleyen eşitsizliklerdir. O yüzden ikinci adalet ilkesinin nihai şekli: "Sosyal ve iktisadi eşitsizlikler, (a) en fazla en alttakilerin yararına olacak, (b) adil bir fırsat eşitliği içinde herkese açık kuruluş ve makamlara tanınacak şekilde düzenlenmelidir" (s.83). Rawls, toplumun onu kardeşlikte birleştirecek daha mükemmel bir eşitliğe kavuşturulmasında merkezî ve aktif bir rol üstlenmiş toplumsal kurumlar ve reformcu Devlet aygıtları hayal eder. Farklılık ilkesi, görüldüğü gibi, teoriyi pratiğe aktararak, teorik meseleler ile taraf olunacak meseleler arasındaki açıklığı kapatmaya yaramaktadır.

Farklılık ilkesini bu şekilde koyduğumuzda, Rawls'un adalet teorisinin postmodern yorumunun ziyadesiyle uzağındayızdır. Sosyal eşitlik bakımından Rawls, olumsallık özgürlüğüne prim vermez, aksine, reformcu bir toplumsal dinamik aracılığıyla her türlü keyfîlik kırıntısını ortadan kaldırmaya çalışır. Bu noktada öyle görünüyor ki Rawls, kardeşlik nosyonu (ve bu kardeşlik nosyonunda örtük olarak bir kamu yararı nosyonu bulunmalıdır) aracılığıyla, belli bir derinlik ve güce sahip kolektif bir toplumsal özne önermektedir. Keyfî farklılığın dışlanması, zorunlu toplumsal ilişkilerin kurulmasına, adaletin *Sollen*'inde ikamet eden bir toplumsal varlığa çıkar.

Ancak, böyle bir demokratik toplumsal eğilim bahsinden sonra Rawls, onu teorisinin kıyılarına itmeye kararlı tutum takınır. Aslında ta *A Theory of Justice*'de farklılık ilkesi iki kere

tabiyet altına sokulur: ilki, özgürlüğe (s.250) ve ikincisi, hakka ya da fırsat eşitliğine (s.392-93) öncelik tanınarak. İki durumda da farklılık ilkesinin pratik gücü zayıflar, öyle ki soyutta böyle bir ilke mevcut olmakla beraber, uygulanması giderek zor ve daha zor hale gelir.[17] Farklılık ilkesi ve ona karşılık gelen "mümkün asgari kazancın azamileştirilmesi ölçütü", kitap ilk çıktığı sıralarda adalet teorisi tartışmalarında aslan payını aldığı halde, son yıllarda sistemin bu veçhesi, gerek Rawls'un kendi yazılarında gerekse eleştirmenlerin yazılarında giderek daha fazla marjinal hale geliyor. Metinde ilk geçtiği yerde, demokrat ruhlu bir sosyal reformcu avazıyla telaffuz edilen farklılık ilkesinin altı, öyleyse, tedrici bir şekilde oyulmuş ve şu vaat edilmiş toplumsal eşitlik yönündeki gerçek eğilim, sistemde bir gölge olarak kalmıştır.

Rawls'un liberal adalet teorisinin yalnızca ölü doğmuş bir ço-

17 Farklılık ilkesinin muhtemel uygulamalarından birkaçına şöyle bir göz atmak bile, onun, taraf olunacak bir mesele cinsinden ortaya konduğunda, pratik yararsızlığını gösterecektir. Michael Sandel farklılık ilkesinin, teorik bir eşitlik ufku vaat ettiğinde dahi, sosyal eşitsizliklerin kaldırılmasına yönelik kurumsal bir mekanizmanın inşası için yeterli pratik temel sağlamadığını göstermek niyetiyle, onu, destekleyici-eylem planları bağlamında mercek altına alır. Farklılık ilkesi ortak varlıklar üzerinde ortak mülkiyet anlayışını gündeme getirir, diyor Sandel, ama dayandığı herhangi bir cemaat/toplum kavramı yoktur ve o nedenle de, toplumsal hakedişlerin (desert) dağılımı konusundaki pratik karar ve politikalarla ilgili tartışmalarda hiçbir pratik önem taşımaz (*Liberalism and the Limits of Justice*, s.135-47 ve genel olarak Bölüm 2). Rawls'un kendisinin John M. Keynes'in görüşlerini tartışırken bu ilkeye yaptığı stratejik müracaat, belki de çok daha açıklayıcı bir örnektir ve onun teorik zayıflığına ışık tutmaktadır. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında, diye izah eder Rawls, "hızlı sermaye birikimini ve insanların genel yaşam standartlarında az ya da çok istikrarlı bir iyileşmeyi imkân dahiline sokan açıkça, servet dağılımındaki eşitsizlikti. Keynes'e göre, kapitalist sistemin haklılığını ispat eden temel olgu buydu.... burada esas nokta, Keynes'in ispatının, öncüllerinin geçerli olup olmadığına bakılmaksızın, yalnızca işçi sınıfının durumundaki iyileşmeye bakılarak da yapılabileceğidir" (*A Theory of Justice*, s.299). Öncelik meselesine adanmış bir argüman silsilesiyle adalet sisteminde sosyal eşitlik sorunu tali bir sorun olarak bir kenara atıldıktan sonra, eşitsizliği sürekli yeniden üretme istidadındaki genel bir sistem doğrulanmış ve akli bir sistem haline çevrilmiş olur -ve üstelik, haksızlığın üstüne bir kat da aşağılama sürerek, en alttakiler adına desteklenmektedir. Burada Rawls'un, bir dizi tabi kılma işlemiyle, sistemdeki gerilimleri bertaraf edişine ve taşıdığı demokratik ve eşitlikçi eğilimi sırf görünüş haline çevirişine tanık oluyoruz.

cuğu olmak için dünyaya gelmiş olsa da, farklılık ilkesi ve ihtiva ettiği kardeşler cemaati hasreti, Rawls'un cemaatçi eleştirmenleri için tartışmasız çıkış noktasını oluşturur.[18] Rawls, liberal toplumsal varlık kavramını şişirmekle ve kardeşlik, yurttaşlık ahlakı ve kamu yararı düşüncelerine anlam kazandırmaya muktedir güçlü bir özne önermekle aslında bizi, pratik olarak, düşüncesindeki bu eğilimi tekrar diriltmeye ve bir tamamlanma noktasına kadar götürmeye davet ediyor. Rawls'un projesinin en tam ve yaygın bir şekilde tartışılmış cemaatçi eleştirisi Michael Sandel'in *Liberalism and the Limits of Justice* isimli eseridir.[19] Bize göre Sandel'in projesinin dehası, bu polemiği, son

18 Cemaatçilik bir hareket ya da okul olarak adlandırılamayacak kadar farklı görüşler barındıran bir küme olmakla birlikte, Rawls'un belli bir yorumunun ve liberal toplum teorisinin eleştirisi söz konusu olduğunda belli bir tutarlılık gösterir. Biçimci hukuk anlayışı, bireyci ahlakiyat ve ona bağlı zayıf toplumsal özne(l)ik anlayışının aksine, cemaatçi kaygı ve tespitler, açıkça güçlü ve sağlam bir teorik yaklaşım temelinde karşımıza gelir. 1960 sonları ve 1970 başlarında, yani Rawls'un yazılarının yayınlandığı dönemde, ahlak teorisindeki tartışmanın odağında Refah Devleti liberalizmi ve muhafazakâr liberalizm arasındaki polemik vardı, ama o zamandan beri tartışma odağı radikal bir kayma göstererek liberal hukuk teorileri ile cemaatçi erdem ve kamu yararı anlayışları arasında bir polemiğe doğru ilerler. Ancak burada cemaatçileri liberalizm karşıtları gibi görmemek gerektiğini özellikle hatırlatalım: cemaatçi yaklaşım kendisini liberalizmin reddi adına değil onu "tamamlamak" adına bir eleştiri olarak sunar -tıpkı Hegelci Kant eleştirisinin, Kant'ın ideal sistemini tamamlaması gibi.

19 Bu tartışmada Michael Sandel, Charles Taylor ve özel bir Hegelci cemaatçilik yorumu üzerinde duracağız; ama bunun nedeni bu çizginin genel olarak cemaatçi yaklaşımı temsil kudretinde olması değil (aslında böylesi farklı düşünürler grubu içinden herhangi birini genel temsil iddiasıyla öne çıkarmak son derece zordur), Rawls ve liberal teoriye karşı en tutarlı, tam ve doğrudan bir sorgulama yürütmüş olmasıdır. Cemaatçilik alanını felsefi mirasları cinsinden tanımlama yönünde birçok girişim vardır: Taylor'un esinlediği Hegelci okul, Alasdair McIntyre'nin temsil ettiği Aristocu okul, Quentin Skinner'in başı çektiği sivil cumhuriyetçi çizgi gibi. Bu işe yarar bir kısaltma olabilir ama, sınırlar çok da belirgin olmadığı için yanıltıcıdır. Örneğin MacIntyre iyi bir Hegel araştırmacısıdır ve *After Virtue: A Study of Moral Theory*'deki Aristo okuması, kuşkusuz, derin bir şekilde Hegel'in izini taşır; Taylor, kendi çapında, sık sık tutkulu bir sivil cumhuriyet taraftarıdır (bkz. Örneğin, "Cross Purposes: The Liberal Communitarian Debate", s.165 ve dev.). Öyleyse, umud ediyoruz ki, burada yaptığımız Hegelci cemaatçilik okuması, geneli temsil gibi bir iddia taşımasa da, en azından, diğer cemaatçi düşünce çizgilerine ışık tutacaktır. Kendileri her zaman böyle bir etiket talep etmiş olmasalar da, sık sık cemaatçiler arasında anılan diğer araştırmacı ve yazarlar, Roberto Unger, Robert Bellah, William Sullivan ve Michael Walzer'dir. Bu alanda yararlı bulduğumuz eleştirel incelemeler

yirmibeş yılda Anglo-Amerikan dünyasında siyaset teorisine yapılan en önemli ve etkili katkılardan ikisiyle hesaplaşarak mercek altına yatırmasındadır: *A Theory of Justice* (1971) ve Charles Taylor'un *Hegel*'i (1975). Rawls'un eseri kuşkusuz Sandels'in çalışmasının açık temasıdır, ama Taylor da, adı nadiren geçse bile, tüm argüman açısından sağlam bir eleştirel bakış açısı olarak hep ordadır. Doğrusu Sandel'i okurken, felsefe tarihini yeniden yaşıyormuşuz gibi bir izlenime kapılırız: Rawls'u Taylor'un bakış açısından okumak, Hegel'in meşhur Kant okumasının bir tekrarı gibi gelişir. "Eğer çağdaş liberaller Kant'ı yeniden keşfetmeye yönelselerdi", diyor bir yazar, "liberalizm eleştirmenleri de mecburen Hegel'i yeniden icat ederlerdi" (Steven Smith, *Hegel's Critique of Liberalism*, s.4). Sandel'in Hegelci bakış açısı sadece bir eleştiri temeli sağlamakla kalmaz, ayrıca bir dizi gizli sonucu da beraberinde getirir. Diğer bir deyişle Sandel, analizinin çatısını kurmada Taylor'un terimlerinden faydalanmakla kalmaz, ilaveten, aşağıda göreceğimiz gibi, Hegelci bir bakış açısı önvarsaymakla, argümanın çıktığı çatışkıların kaçınılmaz bir şekilde, akıbeti bilinen bir çözüme doğru ilerlediği bir çerçeve de yaratır: Evrensel cemaat biçiminde Hegelci bir sentez. Liberalizmin zayıf öznesi, demek ki, şişmanlamış ve kanlı canlı bir özne olarak Devlet telakkisinde karar kılmıştır.

Sandel'in Rawls bağlamında gündeme getirdiği en önemli sorun, deontolojik liberal öznenin nasıl bir doğa ve potansiyele sahip olduğudur. Önce Rawls'un söylemine içkin özne ya da benlik teorisini ifşa etmeye çalışır, ardından onun ahlaki görevler bakımından uygun olup olmadığını değerlendirmeye geçer. Bu yaklaşım Rawls'un argümanına yeni bir ışık tutar, şimdi liberal adalet teorisi sanki korunmasız ve cascavlak ortada kalmış gibidir. Liberal öznenin takatsizliği Sandel'in incelemesinin birincil derdi ve kılavuz motifidir: "Argümanın çeşitli noktalarında benlik ya cisminden kurtulmuş, iflah olmaz de-

---

arasında şunlar sayılabilir: Chantal Mouffe, "Le liberalisme americain et ses critiques"; Amy Gutmann, "Communitarian Critics of Liberalism"; Michael Sandel, *Liberalism and its Crisis*'in Giriş'i; Charles Taylor, "Cross-Purposes" ve Nancy Rosenblum, *Liberalism and the Moral Life*'ın Giriş'i.

recede uçuk bir özne halinde çözülmek ya da oturmuş, iflah olmaz derecede katı bir özne halinde çökmek tehdidiyle karşı karşıyadır" (s.138). Rawlscu özneye dair bu nitelemeleri daha yakından incelemeye geçmeden önce bir parantez açıp, Sandel'in eleştirisine yataklık eden bakış açısını mercek altına yatıralım. Sandel modern özne teorisini, ikiz tehdit altında güvensiz bir bölge olarak görür: burada ahlak felsefesi iki ateş arasında bir tür geçit olarak sahneye gelir. Özne teorisi bir tarafta benliği esas olarak zihinsel bir bakış açısından kavramak -"iflah olmaz derecede uçuk" ve, demek ki, iflah olmaz derecede özgür bir özne- hatasına düşebilir ya da, diğer tarafta, aşırı maddeci bir perspektife sapabilir - "iflah olmaz derecede katı" ve, demek ki, belirlenmiş bir özne. Ancak ahlak teorisinin bu merkezî ikilemi -birbirine zıt benlik telakkileri- Sandel'in çalışmasında asli bir rol oynamakla beraber, olduğu gibi kabul edilir ve hiçbir zaman tam olarak geliştirilmez.

Aslında bu özne teorisinin bütünlüklü bir tarzda nasıl geliştirilebileceğini görmek için, Charles Taylor'un çalışmalarına başvurmalıyız. Hegel incelemesinde Taylor bu sorunsalı muhteşem ve kapsamlı bir şekilde ortaya koyar: (1) özne teorisi, modern düşüncenin asli egemenlik alanıdır; (2) modern felsefeyi ve, doğrusu, modern uygarlığı karakterize eden birbirine karşıt iki büyük düşünce ve duyarlılık akımı vardır; (3) Hegel verdiği özne teorisinde bu iki akımı cisimleşmiş tin olarak bir senteze kavuşturur.[20] Taylor'un en tutarlı ifadesini Herder'de bulduğu ilk akım, Romantik kozmik anlamlı (expressive) birlik fikrinde yoğunlaşır: "Anlamlı birlik anlayışının ana esin kaynaklarından biri, insanın doğayla ortak, dostane bir birlik oluşturduğu, insanın öz-hissiyatının bir duygudaşlık içinde, canlı olarak tüm hayata ve doğaya bağlandığı düşüncesidir"

20 Taylor, *Sources of Self: The Making of Modern Identity*'de bu sorunsalı basbayağı içinden çıkılmaz hale getirir. Çok uzun bir tarihsel dönemi alır, çok sayıda yazarla uğraşır ve getirdiği çözümde tarihsel trendlerle ilgili binbir ayrıntıya girer. Özellikle Hegel, artık, modernlik ufkunda başat figürlerden biri olarak sunulmaz. Ancak, bu farklı vurgulara rağmen Taylor'un argümanı, modernliğin temel projesi olarak, anlamlı birlik öznesi ile serbest akıl öznesi arasında bir senteze ulaşma fikri üzerinde odaklanmış bir argüman olarak kalır.

(*Hegel*, s.25). Bu manada insan nesnel bir dünyayla karşı karşıya değil, maddi kozmik öznenin bir parçası olarak onun içindedir. Modern düşüncede, en eksiksiz ifadesini Kant'ta bulan ikinci akım Aydınlanmaya özgü bir kavramda, insanın ahlaki özgürlüğü kavramında yoğunlaşır ve, o nedenle de, entelektüel, akılcı bir özne önerir. "Üzerimde sadece akılcı irade sıfatıyla bağlayıcı kuvveti olan, tümüyle formel bir yasaya tabi olan ben, adeta tüm doğal dürtü ve meselelerden ve onlara hükmeden doğal nedensellikten bağımsızlığımı ilan ederim" (*Hegel*, s.31). Radikal insani özgürlük telakkisi, insanları, maddi varlıklar olmalarına binaen değil, akılcı, ahlaki bir iradeyle kurulmuş entelektüel varlıklar olmalarına binaen ve o oranda kendi kaderini çizen varlıklar olarak resmeder. Bu iki akım, Taylor'a göre, bu iki özne telakkisi, günümüzde modern düşünce ve uygarlığın tanımlayıcı parametreleri olmayı sürdürüyor. Hegel felsefesi, öyleyse, asli bir önem ve "daimi bir cazibe" taşır, çünkü o, "akılcı, kendi yasasını yapan Kantçı öznenin özgürlüğü ile, çağın hasretini çektiği, insanın içindeki, insanla ve doğayla anlamlı birliği" (*Hegel*, s.539) birleştirerek söz konusu zıtlıkların üstesinden gelmede diğer düşünürlerden daha başarılıdır. O halde Taylor'un eserinin en ayırdedici özelliği, özne teorisinin merkezî önemi üzerinde odaklaşmasmdadır. Modern düşünce tarihini iki kısmi düşünce arasındaki cihanşumül bir çelişki olarak okuma stratejisi, "radikal özgürlük ile yekpare anlamın birliği" (*Hegel*, s.43) şeklinde Hegelci bir aşmaya açılan kapıyı aralar ya da daha doğrusu böyle bir aşmayı zorunlu kılar. Çıkış noktası belli olduğuna göre, başka bir çözüm ancak kısmi bir çözüm olabilirdi.

Burada bizim açımızdan önemli olan, Sandel'in Rawls okumasında yararlandığı bakış açısının, sadece Hegelci değil, aynı zamanda Taylor'un Hegel yorumuna has bir bakış açısı olmasıdır: hem Taylor'un söz dağarını kullanır hem de onun, modern düşüncenin merkezî sorunsalını, akılcı düşünce özgürlüğü ile tanımlanan özne ile maddi gerçekliğin belirlemelerinde temellendirilen özne arasındaki çelişki olarak okuma stratejisini. Böyle bir çerçeveyi görünce, Sandel'den, Rawls'un liberal projesin-

deki Kantçı idealizmi eleştirmesini bekleyebilirsiniz. Ancak Sandel inceliklerin adamıdır ve Rawls'un bazı önemli noktalarda Kantçı ahlaki çerçeveden ayrıldığını farkeder: "Rawls, bir proje olarak, çetrefil Alman bilmecelerini, keyfilik suçlamasına daha kapalı ve Anglo-Amerikan mizacına daha uygun, evcilleştirilmiş bir metafizikle değiştirerek Kant'm deontolojik öğretisini koruma peşindedir" (s.13-14). Sandel'e göre Rawls, aşkın temeli reddedip onun yerine makul bir deneycilik koyarak, Kantçı ahlakiyatta reform yapar. O nedenle Sandel'in tartışma stratejisi Rawls'un Kantçılığmın Hegelci bir eleştirisinden ibaret olamaz, çok daha nüanslarda oynamak zorundadır. Rawls ideal bir ahlak teorisi geliştirme babından Kant'ı takip ettiği ölçüde Sandel, "uçuk özne"nin "radikal özgürlüğü"nün eleştirisine başvuracak; Rawls, deneysel ve usule dayalı bir toplumsal sistem adına Kantçı aşkın temeli reddettiği ölçüde ise, "iflah olmaz derecede katı" ya da belirlenmiş öznenin eleştirisine başvuracaktır.

Sandel'in analizi, Rawls'un argümanlarının altında yatan "kendine hakim özne"yi (subject of possession), ki modern ahlak teorisinin çifte tehdidinden kaçınmaya çalışan bir öznedir bu, yeniden inşa etmeye girişir.[21] Aslına bakılırsa Sandel, Rawlscu özneyi iki modern öznenin zayıf bir bileşimi olarak resmederken güçlü bir Hegelci sentez için gerekli zemini zaten hazırlamıştır. Sandel'e göre liberal öznenin karmaşıklığı benlik ve onun amaçları, hak (right) ve iyi arasındaki ilişkide yatar. Başlangıç durumunda elimizde kendi amaçlarından ayrı ya da bihaber, dolayısıyla da Kantçı tarzda akılcı ve ahlaki bir adalet seçimi yapmaya muktedir bir özne vardır. Ancak liberal özne ne yalnız akılla idrak edilebilen ya da mutlak bir öznedir ne de, hatta, günümüz toplumunun genel bilgisi dahilinde tanımlanan genel özne. Cehalet perdesi kaldırıldığında, belli varlıkları, yüklemleri ve çıkarları olan deneysel bir benlik buluruz. Rawlscu benlik, Sandel'e göre, belli yüklemlere sahiptir ama onlar tarafından kurulmaz ya da belirlenmez: "Benliğin ha-

21 Rawls'un sunuş tarzı için bu nitelemenin uygun olup olmadığı kesinlikle tartışmalı bir konudur. Sandel'in zilyet özne okuması, Thomas Pogge tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir, *Realizing Rawls*, Bölüm 2.

kimlik veçhesi şu anlama gelir ki ben, asla tümüyle yüklemlerim tarafından kurulamam, daima, olmuş olduğumdan çok *hükmettiğim* bazı yüklemler olmalıdır" (s.20). Sandel, Rawls'un, Kant'ın yaptığı yalnızca akılla idrak edilebilen temellendirmenin zayıflığını ve Taylor'daki gibi Hegelci bir çözüme ihtiyaç olduğunu farkettiğine inanır. "Rawls'un gözünde, herhangi bir benlik ve amaçlar açıklaması bize bir değil, iki şey anlatmalıdır: benlik, amaçlarından nasıl ayrılır ve benlik bu amaçlarına nasıl bağlanır. Birincisi yoksa, oturmuş, iflah olmaz derecede katı özneyle başbaşa kalırız; ikincisi yoksa, cisminden kurtulmuş, iflah olmaz derecede uçuk özneyle" (s.54). Kendine hakim özne, Sandel'e göre, bu konuda belli bir çözüm getirir; bu çözümde benliğe belli bir göreli özerklik verilmiş, amaçlarından uzaklaşmış ama hepten de ayrılmamıştır: özne böylece aynı anda hem özgür hem de belirlenmiştir.

A Theory of Justice'in Hegelci bir proje olduğuna karar verdikten sonra, Sandel'in eleştirisi ciddi bir engelle karşılaşmadan kolayca ilerler; çünkü Rawls'un getirdiği açıklamalar hiçbir zaman Hegelci ölçütü sağlayacak kadar derine inmez. Bu ışıkta Rawls her zaman zayıf bir Hegelcilik olarak gözükecektir.[22] Sandel, örneğin, kendine hakim esas olarak hak etme (desert) kavramı bakımından sorunsallaştırır. Farklılık ilkesinin ima ettiği gibi malların eşit dağıtımını amaçlayan reformcu toplumsal kurumların, toplumsal hak etme nosyonu altında iddialarının doğruluğunu ispat etmeleri gerekir. Ancak "Rawls'un yaklaşımını esas aldığımızda, hiç kimsenin tam olarak herhangi bir şeyi hak ettiğini söyleyemeyiz, çünkü hiç kimsenin tam olarak herhangi bir şeyin hakim olduğunu söyleyemeyiz, en azından, hakim olmanın, hak etme nosyonu için zorunlu, güçlü ve kurucu anlamıyla" (s.85-86). "Kendine hakim"de tutturulan özerklik ve cisimleşme dozunun, bir sen-

22 Kukathas ve Pettit de, klasik muhafazakâr veçhelerine dikkat çekerek, Rawls'un eserindeki Hegelci eğilimi vurgularlar. "Rawls'un felsefesinin Hegelci karakteri, onun kendi projesini, yaşadığı toplumu belli bir akılcı ideal imgesi etrafında yeniden-modellendirme iddiası olarak değil, Amerika'nın resmî siyasi kültür ve (aklayatkın) kurumlarına içkin ilkeleri açığa çıkartarak liberal demokrat Amerika'yı anlama girişimi olarak görmesinde yatar" (*Rawls*, s.145).

tez olarak haddinden fazla zayıf olduğu ortaya çıkar. Rawlscu özne özerklik iddiasında bulunduğu anda, kendi yüklem ve amaçları üzerindeki her türlü iddia ve hakkını bilfiil kaybeder.

Sorunu bu şekilde koyduktan sonra Sandel, liberal projeyi yerleşik ölçütler açısından daha avantajlı hale getirecek iki değişiklik yapılabileceğini tespit eder. İlki, özne, daha derin bir ortak varlıklar ve toplumsal hak etme nosyonunu besleyebilecek kolektif bir boyut, cemaatsel bir kimlik keşfetmelidir (s.103). İkinci ve belki de daha önemlisi, öznenin yüklem ve amaçları bizzat öznede içselleştirilmeli ve bu anlamda, öznenin kurucu elemanları olmalıdır. Rawls öznenin bu türden tanımlanmasına açıkça karşı çıksa da Sandel, Rawls'un kendi projesini anlamlı kılmanın ve bir bütünlüğe çıkarmanın en tutarlı yolunun bu olduğu konusunda sonuna kadar ısrar eder. Bu bize, örneğin, cehalet perdesinin arkasında niçin birçok kişi değil de tek bir özne, niçin seçim ve pazarlıkla değil de yasayı tanıyarak ve ona razı olarak bir sözleşme imzalayan özne bulduğumuzu anlama imkânı verir. "Yine de başlangıç durumunda devam eden şey bir sözleşme değil, öznelerarası bir varlıkta öz-farkındalığım uyanmasıdır" (s.132). Bu noktada A *Theory of Justice*'in aslında bir öz-farkındalık yaratmayı amaçlayan, ama bunda yeterince de başarılı olamayan Hegelci fenomenolojik bir proje olduğunu açıkça görebiliyoruz.

Güçlü, "kurucu" cemaat mefhumu, özneyi daha anlamlı bir tarzda sentezleme imkânı verir. Şimdi yüklem ya da vasıflara sahip olma, ontolojik bir nosyon haline gelmiştir. "[bir toplumun üyeleri] bakımından cemaat yalnızca onların bir yurttaş olarak nelere *sahip* olduğunu tanımlamakla kalmaz, aynı zamanda onların ne *olduklarını* da tanımlar, seçtikleri (örneğin gönüllü bir dernekte olduğu gibi) bir ilişkiyi değil, keşfettikleri bir bağlılığı, dostluğu, sadece bir yüklemi değil, kimliklerinin kurucu bir bileşenini" (s.150).[23] Cemaatin anayasası ve

23 Charles Taylor, Rawlscu ahlakiyatın ontoloji özürlü olduğu yolundaki eleştiriyi tekrarlar ve onu genel olarak günümüz ahlak felsefesi alanına yaygınlaştırır: "Bu ahlak felsefesi 'iyi olmak nedir'den çok, 'neyi yapmak doğrudur' üzerinde odaklanma eğilimindedir" (*Sources of the Self*, s.3, ayrıca bkz. s.88-89).

hatta adalet ilkelerinin seçimi (ya da kabulü), bir "derin tefekkür" ve kendini tanıma diyalektiği içerisinde tanımlanmalıdır. "Burada ihtiyaç duyulan fail irade ile değil idrak kabiliyeti ile tanımlanan bir fail[dir], benlik, amaçlarına seçimle değil tefekkürle [ulaşır], (kendini-)anlamaya dönük bir bilme eylemiyle ulaşır" (s.152). Sandel, Rawls'taki Kantçılığı, genç Hegelin siyasal ufkuna doğru, *Phenomenology*'nin eşiğine doğru geliştirir. Adalet teorisinde kamu yararı ve kardeşlik nosyonları bakımından ölü doğuma gebe bir eğilim görür ve ona daha sağlam bir temel ve daha güçlü bir kuruluş yapısı kazandırmaya girişir: "karakter" ve "dostluk" (s.180), kuvvetli bir toplumsal özne olarak cemaati kuracaktır.

Devletin Özerkliği: Ahlaki Refah

Eleştirel duruş noktasını tesis ve kabul ettikten sonra, Sandel'in Rawls okuması hayranlık verici bir açıklıkla ilerler. Ancak burada görece açık olmayan, yaptığı liberalizm eleştirisinde saklı alternatif ahlaki veya toplumsal görüş ufkudur. Sandel, liberalizmi ayakları üzerine oturtmak için, kamu yararı, kimlik ve cemaat gibi nosyonları belli bir esasa bağlamak suretiyle, hukuk teorisine ontolojik bir boyut kazandırmak gerektiğini vurgular. Toplumsal özne teorimiz sadece nelere *sahip* olduğumuzu değil, aynı zamanda kim *olduğumuzu* da dert etmelidir. Diğer bir deyişle *Sollen** üzerine söylemimiz *Sein*** düzeniyle birleştirilmelidir. Derin tefekkür süreci ve sonuçta ortaya çıkan kolektif kendini-anlama, eksikliğini duyduğumuz o güçlü kimliğe doğru atılacak ilk adımlardır. Burada bir parantez açıp, cemaatçi siyasal ontolojinin gerçek sonuçlarını görmek babından, bu süreci toplumsal bir çerçevede daha ileri götürmeye çalışalım.

Sosyal program, sosyal eleştiri üzerine kurulur. Cemaatçi bakış açısından liberalizmin krizi salt teorik bir kriz değil, ay-

(*) Alm.: Zorunlu olmak - ç.n.

(**) Alm.: Olmak - ç.n.

nı zamanda sosyal bir krizdir: sosyal dokunun homojenleşmesi ve parçalanması şeklinde dışa vuran bir kimlik ve değerler krizi. Taylor bu krizin bir yüzünü sanayi-sonrası demokrasilerde anlamlı sosyal farklılıkların giderek kaybolması ve "modern toplumun giderek artan 'sınıfsızlaşması'" olarak tanımlıyor (*Hegel and Modern Society*, s.111). Liberal demokrasiler cemaatlerin temellerini parçalayarak çağdaş toplumsal özneleri takatsiz bıraktı, güçlü kimlikler kuramaz hale getirdi. "Bu anlamda Hegel'de modern demokrasinin ikilemi en basit ifadeyle şöyle konabilir: modern eşitlik ve bütünsel katılım ideolojisi toplumun homojenleşmesine yol açar. Bu insanları sarsar ve geleneksel cemaat bağlarını gevşetir, ancak onların yerine yeni bir kimlik odağı koyamaz" (s.116). Eğer sanayi-sonrası liberal toplum kendisini bir birlik olarak sunabiliyorsa, bu birlik sadece, kimlikten yoksun ve o nedenle de güçsüz kalmaya mahkûm, farklılaşmamış, homojen bir birlik olduğu içindir. Taylor, Hegelci alternatifi, tek ve güçlü bir bütünlük oluşturmaya yetenekli farklı kısmi cemaatlerin tutarlı formasyonu olarak görür: "modern demokratik rejimin en büyük ihtiyaçlarından biri, anlamlı farklılık duygusunu tekrar yakalamaktır, bu sayede ister coğrafi, ister kültürel isterse mesleki olsun tüm kısmi cemaatler, rejimin üyeleri için tekrar, onları bütüne bağlayacak bir tarzda işleyen önemli ilgi ve faaliyet merkezleri haline gelebilecektir" (s.118). Homojenleşme tikel-genel bağlantısı zayıf, boş bir bütünlük yaratırken, kısmi cemaatler halinde sosyal farklılaşma bireyler ve toplumsal bütünlük arasındaki bağları yavaş yavaş ama devamlı güçlendiren aracı bir mekanizma sağlar.

Liberalizmin Cemaatçi analizi açısından sosyal farklılıkların homojenleşmesi, her zaman, sosyal bütünlüğün parçalanması eşliğinde olup biter. Homojenleşme ve parçalanma aynı krizin iki yüzüdür. Sandel Amerikan toplumundaki parçalanmanın tarihsel bir dökümünü verir. En azından 20. yüzyıldaki biçimiyle liberal Amerikan Devleti inşası ister istemez, "modern bir sınai düzenin kapsamlı uğraş ve girişimlerini ahlaki ve siyasi olarak sağlama almaya yönelik, güçlü bir milli cemaat duy-

gusu" ("The Procedural Republic and the Unencumbered Self", s.93) üzerine kurulmuştu. "Oluşturucu ya da kurucu anlamda cemaat açısından elzem ortak benlik potansiyellerini beslemek" (s.93) için, ulusun, bir bütün olarak tutarlı bir kimlik geliştirmesi gerekiyordu. Milli cemaat ya da milli kimlik bir bütün olarak toplumun birliğini ortaya koyacak ve onun diğer tarafa düşürdüğü görüntü, yani kamu yararı imgesi aracılığıyla birey ve gruplar kendilerini kurulu bir düzen içinde kısmi cemaatler olarak konumlandırabileceklerdi. Ancak liberal toplum, tarihsel gelişimi sırasında, milli kimlik ve birliğin temellerini aşındırmış ve parçalamıştır. "Sosyal ve siyasal örgütlenme ölçeği büyüdükçe, kolektif kimliğimizin öge ve şartları daha fazla parçalanmış ve siyasal yaşam biçimleri kendilerini ayakta tutacak ortak amacın önüne geçmeye başlamıştır" (s.94-95). Ulusun aczinin nedeni, son tahlilde, toplumsal dokunun tutarlılığını kaybetmesidir. Liberalizm önümüze, gerek içsel olarak, tutarlı cemaat oluşturma kapasitesi bakımından gerekse dışsal olarak, diğer uluslar karşısında kendi hedeflerini kovalama kabiliyeti bakımından, gücünü kaybetmiş bir Devlet koyar: "iktisat ve toplum düzeyinde üstlendiği benzeri görülmemiş role rağmen modern Devlet yurt ekonomisini etkin bir şekilde kontrol edemeyen, inatçı sosyal hastalıklara çare bulamayan, Amerika'nın iradesini dünyaya gösteremeyen, dirayetsiz ve güçsüz bir yapı olarak gözükür" (s.92). Zayıf bir kimlikle, zayıf bir kuruluş yapısıyla takatten kesilmiş Devlet, ulusal ya da uluslararası sahnede güçlü aktör rolünü oynayamaz. Bu durumda ulusun kriz karşısında geliştirdiği proje, bir ahlaki tutarlılık ve birlik projesi haline gelir. Taylor ve Sandel'in teorik düzeyde kaydettiği ahlaki doku krizi, cemaatçi sosyolojik araştırmalarda da kesin bir şekilde doğrulanır. "Ortaya koyduğumuz ve tekrar tekrar karşımıza gelen asli sorun", der Robert Bellah ve mesai arkadaşları, "ahlaken tutarlı bir hayatın nasıl korunacağı ya da yaratılacağıydı" (*Habits of the Heart*, s.vii).

Steven Smith liberalizmi kurumsal ve hukuki düzeye yerleştirerek, sosyal liberalizm eleştirisini ve onun cemaatçi alternatifini daha somut bir çehreye kavuşturur. Liberal toplum parça-

lanarak atomlarına ayrışmıştır, der, çünkü kurumsal yapısı toplumda ortak bir anlam ve değer oluşumunu sağlayacak güçte değildir, "kendisinden ahlaki ve siyasi olarak tatmin edici bir cemaat biçimi üretilemeyecek kadar zayıf bir temel"dir (*Hegel's Critique of Liberalism*, s.4). Ahlaki parçalanmayı kurumsal yetersizliklere bağlayan Smith, çözüm olarak kurumsal bir reform stratejisi önerir. Burada da cemaatçi eleştirinin, yine, liberalizmi reddetmek yerine, onun sınırlarının ötesine geçmeye ve onun katı formel çerçevesine daha büyük bir içerik yükleyerek, kuru hukuk ve adalet iskeletini etlendirerek onu "tamamlama" yoluna gittiğini görüyoruz. Kurumsal ve hukuki yapı, der Smith, bireysel gelişme için uygun bir "etik içerik" sağlamalı ve böylece tutarlı bir toplumsal cemaat yaratmalıdır. Etik hayatın kurumlarını "sadece, ahlaki kendini-gerçekleştirme potansiyelimize getirilmiş kısıtlar gibi görmek yerine, bireysel güç ve potansiyellerimizin serpilip gelişebileceği zorunlu kategorik çerçeve olarak" görmeliyiz (s.130). Bu kurumsal reform, liberalizmin krizinin aşılmasında merkezî önemdedir. "Devlet, bireysel hakların korunmasında gerekli bir yaptırım mekanizmasından öte bir şey olarak görülmediği sürece liberalizm şu yurttaşlık ve kamu yararı gibi sahiden siyasal konular hakkında ikna edici bir söz söyleyemeyecektir" (s.x).

Devleti farklı bir gözle görebilmek için, önce onun kurumsal yapısının bilfiil toplumsal özneye içkin olduğunu anlamak zorundayız. Smith, Devlet iktidarının bir baskı olarak ve yasanın hakimiyetinin bir kumanda olarak görülmediği Hegelci yasa telakkisini yeniden gündeme getirir. Kumanda özneye yabancı ya da dışsal, ama yasa özneye içkin bir şeydir: "yasalar, geçerlilik bakımından düzenlenmelerine vesile olan öznelerin iradesini ifade eder" (s.147). Benzer bir şekilde cemaatçi *Rechsstaat**, "zorun yerini alacak istikrarlı siyasal kurumlar ve duygular yaratmaya muktedir" olması bakımından *Machstaat*'tan** farklıdır (s.160). Yasa ve düzen toplumsal özneye iç-

(*) Alm.: Hukuk Devleti - ç.n.

(**) Alm.: Erk Devlet - ç.n.

kindir, çünkü, sosyal kurumlar öznenin oluşumunda "etik bağlamı" oluşturur. Geleneksel liberalizm, düzeni, özneye dışsal bir şey kabul eder; o nedenle de liberal resmî kurumların rolü, toplumsal öznelerin özerk oluşum süreçlerinde ortaya çıkan çatışmaları uzlaştırmaktır. Bu anlamda Hegelcilik daha kusursuz işleyen, daha etli kanlı, daha tam bir liberal düzeni temsil eder. Düzeni özneye içkin bir üretim olarak kavrayabilir, çünkü, resmî kurumlar öznenin oluşumunda asli bir rol oynarlar. Liberalizmde Hegelci reform, demek ki, öznenin hukukileştirilmesidir - öznenin yasalarla sınırlanması ya da kısıtlanması anlamında değil, yasaların bizzat o özneye içsel ve kurucu olmaları anlamında.

Devlet burada etik bir birlik ve güçlü bir fail olarak karşımıza geliyor. Lewis Hinchman tekrar Amerikan geleneğine dönerek, Jefferson ve Hamilton'la birlikte anılan teorik modeller arasındaki ikiliğe müracaatla güçlü Devlet lehine bir argüman ve cemaatçi bir liberalizm eleştirisi geliştirir (bkz. *Hegel's Critique of Enligthenment*, s.258-63). Jeffersoncu liberaller halkın ahlak ve erdemlerine güveniyor, o nedenle de toplumsal açıdan yararlı ve faydalı olana bir tür piyasa, serbest bir fikir ve değer piyasası aracılığıyla ulaşılabileceğine inanıyorlardı: bir bırakınız-geçsinler bırakınız-yapsınlar ahlakı. Devlet zoru olmadan sivil toplum içerisinde gelişebilecek yegâne ahlakiyat türüdür bu. Hamilton-Hegel yaklaşımı, aksine, iktisadi alemde piyasaya güvenilebileceğini ama ahlaki alemde topluma yol gösterecek bir "gizli el" bulunmadığını vurgular. Tutarlı ve ahlaklı bir toplum kendiliğinden ortaya çıkmaz; bu yönde bir arzu ve irade olmalıdır; o nedenle, "kamu yararı kendiliğinden ya da çıkar gruplarının elbirliğiyle hasıl olmayacağına göre", çeşitli politikalarla "uzun vadeli kamusal çıkarları" kollayan belli bir müdahale şarttır (Hinchman, s.260). Smith bu konuda hemfikirdir, liberal ahlaki krizin çözümü Devletçe yürütülecek ahlaki bir planlamadan geçer: "Öyleyse Devlet, geleneksel liberalizm biçimlerinin beceremediği belli bir kamu yararı nosyonunu düşünmek işinden sorumludur ... Devlet sadece rakip menfaat grupları arasında simsarlık yapmaz, aynı za-

manda bir hayat tarzım, insani zenginleşmeye matuf belli potansiyel ve telakkileri geliştirmek gibi bir pozitif görevi de vardır" (s.233). Öyle görünüyor ki bu pragmatik Hegelci ahlak anlayışı, Keynesci Devletin yeniden yaratılması yönünde bir çağrı da yapıyor, aradaki tek fark, tüm iktisadi terimlerin ahlaki terimlerle değiştirilmiş olması. Liberalizmin kaotik serbest piyasacı değer anlayışının yarattığı yıkımdan kaçınmanın yegâne çaresi, ahlaki-planlamacı Devlet (ya da daha doğrusu ahlaki refah Devleti) müdahalesidir; seri, kitlesel bir öznel(l)ik üretimi için, tutarlı bir değerler cemaati için elzem istikrarı yaratabilmenin yegâne yoludur bu.

Öyleyse kimi cemaatçi yazarların, ahlaki planlama ihtiyacı ve ulusun ahlaki yaşamını tek bir çatı altında toplamaya matuf bir Devlet müdahalesi konusunda Reagan yönetiminin başvurduğu retoriği ağzı açık seyretmesi hiç de şaşırtıcı gelmemeli. Reagan'ın kendi terimleriyle onun görevi "tüm yurt sathında aile, iş, komşuluk, barış ve özgürlük gibi kelimelerde saklı bir değerler cemaatini paylaşanlar arasında yeni bir konsensüs" inşa etmektir (bkz. *Los Angeles Times*, 1 Şubat 1984). Bush yönetiminin 1988'de ahlaki ve ailevi değerleri öne çıkarması ve 1992 seçim kampanyası, bu temanın güçlü bir süreklilik kazandığını gösteriyordu. Sandel, "muhafazakâr düşüncenin bu cemaatçi damarı"ndan liberallerin öğreneceği çok şey olduğunu iddia eder: "[Reagan'ın] çağrısının en güçlü yanı, aile ve komşuluk, din ve yurt sevgisi gibi cemaatçi değerleri uyandırmasıydı. Reagan, son zamanlarda gerilemiş gözüken bir hayat tarzına, daha kuşatıcı değerler altında ortak bir hayata duyulan derin özlemi harekete geçirmişti" ("Democrats and Community", s.21). Taylor, ulusu bir araya getirecek yeni bir "yurtseverlik" ruhunu savunurken, Reagan'ın projesine doğrudan bir atıfta bulunmaksızın, aynı duyguyu yansıtır (bkz. "Cross-Purposes", s.165-76). Ancak, Reagan retoriği söz vermiş olsa da, bu cemaatçi yazarlar, yönetimin politikalarının bireyciliğe arka çıktığına ve o nedenle de bu "ortak erdemler"in geliştirilmesi için yeterli olmadığına dikkat çekerler (bkz. Bellah vd., *Habits of Heart*, s.263 ve Sandel, "Democrats and Community", s.21). İşte

böyle. Cemaatçiler, Reagan'ın ahlaklı milli cemaat vaatlerini başarıyla taçlandıracak bir program öngörüyorlar.

Liberal toplumun krizini eleştirel analize tabi tutan cemaatçi yazarlar, aradaki geçitten *Phenomenology*'den *Philosophy of Right*'a doğru kayıp gider. Tıpkı öznenin derin tefekkürünün kendini-anlamayla sonuçlanması gibi, tıpkı bu tefekkürün özneyi gerçekten olup biteni farketmeye götürmesi gibi, gelişmiş bir *Sittlichkeit** da bizi, toplumumuzun değerlerini farketmeye, zaten orada hazır duran düzeni meydana çıkarmaya götürür, öyle ki olması gereken ile olan ya da gerçeklik arasında, *Sollen* ile *Sein* arasında herhangi bir ayrılık yoktur. Bir farketme, tanıma ve düzenleme sürecinden başka, ne psikolojik ne de sosyal herhangi bir dönüşüm söz konusu değildir. Sonuçta ortaya çıkan özne (ister bir bireysel bilinç isterse bir Devlet olsun), önceden mevcut bir kimliğin gerçekleşmesidir. Şu teorik arayışa -aynı zamanda hem katı hem de özerk bir öznel(l)ik arayışı- ve siyasi talebe -toplumda tutarlı bir etik hayat, milli bir cemaat talebi- getirilen çözümler, sürekli yayılma eğilimi gösteren mantıkî bir argümanda yapı itibariyle birbirine denk iki süreç halinde çakışır. Bu cemaatçi yazarların önerdiği tefekkür-esaslı, oturmuş, katı öznel(l)ik ve cemaat nosyonları, nihayetinde, Devletin tam manasıyla gerçekleşmiş özne sıfatıyla önümüze getirilmesine varır. Yerel bir düzeyde kavranan cemaat tam bir anlam kazanamaz. Cemaatçiler cemaati sürekli, kim olduğumuzun ifadesi olarak postüle ediyor, ama burdaki "biz" için herhangi bir somut açıklama getirmiyorlar. Aslını ararsanız, eğer cemaati yerel düzeyde somut topluluklara dayalı bir tarzda kavramaya çalışsaydık -otomotiv işçileri cemaati, eşcinseller cemaati, hatta kadınlar cemaati-, buna Taylor'un terimleriyle "kısmi cemaat" demeyi tercih ederdik.[24] Bu

(*) Alm.: Törellik - ç.n.

24 Kuşkusuz, "cemaat" teriminin yegâne kullanım şeklinin bu olmadığım akılda tutmalıyız. Örneğin "Siyahlar cemaati"nin (ki Taylor onu kısmi bir cemaat olarak nitelendirecektir), Malcolm X'in söyleminde, nasıl, belli bir özerklik ya da ayrılma imkânına sahip, güçlü bir özne olarak gündeme getirilebileceğini düşünün. Bu konuya bir sonraki bölümde tekrar döneceğiz.

tür bir cemaat tam manasıyla gerçekleşmiş bir özne rolünü üstlenemez, olsa olsa (tefekkür sayesinde) bütün içindeki kendi kimliğini keşfedebilir. Onun içindir ki Sandel, cemaatin doğası hakkında daha net olmaya gayret ederken, milli cemaatten bahsediyor. Bu "biz"i nitelendirmenin yegâne yolu, bütünün tespitinden, ona belli bir kimlik atfetmekten geçer - biz Amerikalılar, biz usule-dayalı cumhuriyetin üyeleri. Devlet bu argümanlara bir zorunluluk suretinde girer, cemaatin yegâne gerçek öznesi, cisimleşmiş öznel(l)iğin eksiksiz gerçekleşmesi olarak. "Es ist der Gang Gottes in der Welt, dass der Staat ist". Tanrının dünya üzerindeki muzaffer yürüyüşü için Devlet şarttır (*Philosophy of Right*, ÜÜ 288'e ek). Son kertede cemaatçi özne teorisi takıntısı, Devletin özerk ve tam olarak gerçekleşmiş yegâne özne sıfatıyla önümüze getirilmesine çıkar.[25]

Toplumun Devlete Gerçek İltihakı

Rawls'un eserinin esinlediği iki yorum damarını -ki her ikisi de son onbeş yılın tarihinde önemli bir rol üstlenmiştir- irdelemeye çalıştık. Kimi önemli veçhelerinde farklı düşseler de bunlar, emeğin kuruluş yapısından dışarıya, kıyılara doğru sürülmesi ve toplumun Devlete gerçek iltihakı diye adlandırdığımız olguları teorileştirmek gibi ortak bir projeyi paylaşır. Bi-

25 Ahlak ve siyaset teorisindeki bu eğilim, Theda Skocpol'un çalışmaları etrafında vücut bulmuş karşılaştırmalı siyasal incelemelerle tam bir uyum içindedir. Tarihsel-toplumsal bir aktör olarak Devletin (göreli) özerkliği, Skocpol'de, normatif veya siyasal bir değer barındırmayan, metodolojik bir deneysel araştırma aksiyomu olarak kabul edilir. Çalışmasının hiçbir yerinde Devletin sosyal güçlerden özerk olması gerekip gerekmediğini, birincil sosyal aktör olmasının doğru olup olmadığını sorgulamaz, sadece, Devleti özerk bir özne olarak aldığımızda toplumların tarihsel dönüşümü bahsinde daha açıklayıcı modeller inşa edebildiğimizi söyleyip durur. Skocpol'e göre Devletin özerkliği iddiası siyasal bir sorun değildir, ya da daha doğrusu, deneysel verilerle test edilebilecek ve doğrulanabilecek, politik açıdan nötr bir bilimsel araştırma sorunudur. Bu iddia olduğu gibi kabul edildiğinde dahi, Skocpol'ün eseri ile Devletin özerk ve asli toplumsal aktör olduğu yolundaki Hegelci söylemler arasındaki çakışma, karşılıklı uyum ve anlayış havasından hiçbir şey kaybetmez. Skocpol'ün yaklaşımının bir özeti için bkz. "Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research".

rinci durumda, Rawls'un postmodern yorumu, hukuki düzenin özerkliği, Devletin toplumsal güçlere müdahil olduğu bir süreçte değil, onlardan soyutlandığı bir süreç aracılığıyla tesis edilmiştir. Siyasal uzak-durma yöntemi, hukuki sistemi toplumsal gerçeklikten ayırır, öyle ki hak/hukuk sorunları, genel bir dengeye ulaşmak adına soyut girdilerle çalışan mekanik bir denge sürecinde çözümlenmeye başlar. Bu soyut toplum tasarısı otomatik olarak Devlet altında sınıflandırılır, ona iltihak eder, çünkü toplumsal hayalde varoluş tarzları sistemin kendi ürünleridir. Postmodern iltihak o nedenle yapay, mekanik bir nitelik taşır. Ancak, ikinci eğilim, daha dişe dokunur bir yorum geliştirir, fakat o da aynı iltihak sürecine işaret eder. Bu yorumda hukuki sistemin toplumdan soyutlanması değil, toplumun tüm düzeylerine nüfuzu esastır. Yasa Devlet düzenine paralel olarak toplumsal özneleri kurar ve böylece toplum, Devlet kontrolü altında kaynaşmış bir düzen olarak yaratılmış olur. Farklı toplumsal özneler, "kısmi cemaatler", Devletin kendi kiplerinden başka bir şey değildir ve ancak bütün içerisinde, yekpare cemaat içerisinde, Devlet içerisinde tanındıkları ölçüde, ancak o ölçüde kendilerini tanıyabilir ve tanınabilirler. Bu durumda da iltihak mukadderdir, çünkü kısmi toplumsal özneler bizzat Devletin ürünlerinden başka bir şey değildir. O yüzden, liberaller ve cemaatçiler arasındaki tartışma, ilk bakışta, hukuk Devleti ile sosyal Devlet taraftarları arasındaki tarihsel çatışmayı yineliyor gibidir; ama daha yakından baktığımızda, bu iki yaklaşımın aynı projeye niyetli iki farklı stratejiden ibaret olduğunu farkederiz - toplumun Devlete iltihakı.

Emeğin sermayeye gerçek iltihakında olduğu -ve Marx'ın öngördüğü- gibi, toplumun Devlete gerçek iltihakı, toplumsal ilişkilerde yeni bir çağı haber verir ve yeni bir toplumsal teori paradigmasının inşasını gerektirir. Sivil toplum kavramının pek çok modern Devlet teorisinde işgal ettiği merkezî konumu bugün nasıl da kaybetmiş olduğunu farkettiğimizde, bu teorik durumun yeniliği, bizce, ayan beyan ortaya çıkar. Sivil toplum kavramı siyaset teorisinin tarihinde çok farklı şekillerde kullanılagelmiştir. Burada bu kavramın karmaşık evrimine girmeye-

ceğiz; mevcut tartışmanın amaçlarına uygun düşmesi bakımından, sadece, Hegel'in bu kavramda açığa çıkardığı bazı unsurları kaydetmekle yetineceğiz.[26] Hegel'in kavramsalında sivil toplum, örgütsüz sosyal-iktisadi ve hukuki mübadele, antagonizma ve çatışmaların ifade edildiği ve örgütlendiği dinamik mekândır. En önemlisi de, emek gücü örgütlendiği ve mesleki birliklerin şekillendiği mekândır (*Philosophy of Right*, ÚÚ 250-56). Hegel bu tür bir örgütlenmeyi doğrudan -ilişkiye sokulan somut çıkarların evrenselin şemsiyesi altına girebileceği ya da oraya iltihak edilebileceği anlamında- eğitsel bir mesele olarak düşünür. Hegel'in Jena döneminde somut emekten soyut emeğe giden hareket olarak gördüğü ve vahşi tikel çıkarların evrenselin iktidarını işler kılacak şekilde onun saltanatı altında ehlileştirildiği aynı eğitsel süreçtir bu (*Jenenser Realphilosophie*, cilt 2, s.268). Üretim süreçleri boyunca gerek piyasadaki mübadele gerekse yasanın uygulama ve yürütülmesi, aynı şekilde bireyin evrensele uygun hale getirilmesine varan eğitsel bir işlev yerine getirir. Sivil toplumun hukuki ve iktisadi kurumları, Devletin kapitalist üretim ve kapitalist toplumsal ilişkilerden doğan antagonizmalara müdahale edebileceği, onları eski normal yataklarına sokabileceği eklem çizgilerini aydınlatır; Devlete varacak toplumsal diyalektiği harekete geçiren kamusal uzlaşma mekânıdır bu. Demek ki sivil toplum, Devletin, evrensel çıkarın temsilcisi sıfatıyla, kendi düzenine dışsal ya da yabancı çeşitli tikel çıkarları kendi hükümranlığı altında topladığı mekândır. Bu manada sivil toplum biçimsel iltihak mekânıdır, Devletin kendi hükmüne yabancı toplumsal antagonizmaları uzlaştırdığı, disipline ettiği ve normal yataklarına soktuğu alandır.

Ancak, incelediğimiz postmodern ve cemaatçi teorilerin söylediği gibi Devlet artık, sivil toplum kurumları aracılığıyla kendine yabancı toplumsal güçlerle uğraşmıyor. Hegel'in analizin-

26 Siyaset teorisi tarihinde sivil toplum kavramı üzerine daha kapsamlı tartışmalar için bkz. Antonio Negri, *The Politics of Subversion: A Manifesto for the Twenty-First Century* içinde "Journeys Through Civil Society", s.169-76 ve *Savage Anomaly*, s.136-43. Ayrıca bu açıdan oldukça yararlı bir çalışma için bkz. Norberto Bobbio, "Gramsci and the Concept of Civil Society".

de sivil toplumun en seçkin unsurlarından olan kurumsal sendikaların akıbetlerinde bu dönüşüm apaçık görülebilir. 20. yüzyılın birinci yarısı boyunca kurumsal işçi sendikaları birçok bakımdan emek ve sermaye arasında, Devletle toplum arasında asli dolayım/uzlaşma noktasını oluşturdu. Toplumsal sözleşmenin tesis ve yeniden üretiminde toplu pazarlık mekanizmaları ayrıcalıklı bir yer işgal etti (bkz. Üçüncü Bölüm, "Soyut Emek Modelini Somutlaştırma Şartları"). Kurumsal işçi sendikaları ve yakın ilişki içinde oldukları partiler, işçi çıkarları lehine Devleti etkileyecek bir kanal sağlamak ve aynı zamanda Devlet ve sermayenin disiplin ve kontrolünü tüm iş gücü arasında yaymak gibi ikili bir amaca hizmet etti. Ancak son yıllarda Devlet ve kurumsal emek arasındaki diyalektik ve de toplu pazarlık mekanizmaları tedrici bir şekilde sahneden çekildi (bkz. önceki bölüm, "Neoliberalizmin Güçlü Devleti"). Bir gerçek iltihak toplumunda bu diyalektiğin artık merkezî bir rolü yoktur; sermayenin ne emekle uğraşmasına, taahhütleşmesine ne de onu üretimin kalbindeki unsur olarak düşünmesine gerek yoktur. Toplumsal sermaye, adeta işçi sınıfından kurtulmuş gibi, kendini otomatik bir şekilde yeniden üretir gözükmektedir, emek bu sistemde görünmez hale gelmiştir. Aslında iltihak edilen yine Devlet tarafından üretilmiş bir toplum taklididir. Devletin artık, meşruiyet ve disiplin gibi aracı mekanizmalara ihtiyacı yok: antagonizmalar yoktur (ya da görünmez haldedir) ve meşruiyet bir totolojiye dönüşmüştür. Gerçek iltihak Devleti artık aracılıkla, uzlaşmayla değil tecritle ilgileniyor ve böylece toplumsal diyalektiğin mekânı sivil toplum kurumları tedrici olarak önemlerini yitiriyorlar.[27] Devlet değil, sivil toplum sönmekte!

Devlet artık esas olarak disipliner düzenlemelerle değil, çeşitli kontrol şebekeleri aracılığıyla hükmediyor. Bu açıdan Gilles Deleuze'ün Michel Foucault'nun eserlerinde tespit ettiği disipli-

27 Paradoksal bir şekilde gerçek iltihak her zaman radikal bir tecrit durumunu, ayrılmayı ima eder. Biçimsel iltihaktan çok gerçek iltihakta, iltihak edilen şey sisteme yabancı değil ona uygun bir şeydir. İltihak süreci ona dışsal olan bir şeyle uğraşma, bağlantıya girme mekanizmalarından yoksundur, dolayısıyla da, sistemin özerkliğini ya da ayrılma gücünü arttırır. Gerçek iltihak ve ayrılma arasındaki bağlantıya Yedinci Bölüm'de zaman zaman döneceğiz.

ner toplumlardan kontrol toplumlarına geçiş, tam da Marksistlerin biçimsel iltihaktan gerçek iltihaka tarihsel geçiş şeklinde ifade ettiği olguya denk düşüyor veya, daha doğrusu aynı eğilimin başka bir yüzünü gösteriyor (bkz. "Postscript on the Societies of Control"). Disipliner toplumlar esas olarak, sivil toplumun iskeleti ya da omurgası olarak işleyen belli mahfazalar ya da kurumlarla ayırt edilir; bu mahfazalar toplumsal uzayın dokusal hatlarını tanımlar. Önceki paradigmada, yani egemenlik paradigmasında, eğer Devlet, disipliner toplumlarda, toplumsal üretimden ayrı ya da belli bir mesafede durduysa -örneğin üretimi vergilendirerek yönetim-, Devlet şimdi aradaki tüm mesafeyi kapatarak ve toplumsal üretimle bütünleşerek ya da onu kendi topraklarına katarak hükmünü yürütüyor - yani vergilendirerek değil, üretimi düzenleyerek. Bu bakış açısıyla fabrika, sivil toplumun belki de paradigmatik mahfazasıdır. Fabrikayı kuran disipliner tertip ve düzenlemeler, fabrika işçisini eş zamanlı olarak boyun eğmeye ve öznel(l)eşmeye, fabrikayı bir tahakküm ve direniş mekânı olmaya zorlar. Toplumun fabrikayla çizilen dokusal hatları, Devlete, yabancı toplumsal güçleri kendi yapısı altında örgütleme ve hizaya getirme imkânı veren bir kanal sağlar. Kurumların tanımladığı bu dokusal hatlar bir ahtapotun kolları gibi tüm sivil toplumu, ya da Deleuze'ün dediği gibi, köstebek yuvaları gibi tüm toplumsal uzayı dolaşır.

Ama Deleuze bu sosyal mahfazaların ya da kurumların bugün her yerde krizde olduğuna da işaret ediyor. Fabrika, aile ve öteki toplumsal mahfazaların krizi, çeşitli toplumsal istinat duvarlarının arkasında toplumsal bir boşluk bırakarak tedrici yıkılışı şeklinde yorumlanabilir, öyle ki sivil toplumun dokulu toplumsal uzayı sanki dümdüz, boş bir uzaya dönüşmüştür. Ama Deleuze, mahfazaların duvarlarının çöküşünü, şimdiye kadar bu sınırlı alanlarda işlemiş mantıkların tıpkı bir virüs gibi tüm topluma yayılması şeklinde anlamanın daha doğru olacağını belirtiyor. Fabrikada tam kıvama gelmiş kapitalist üretim mantığı şimdi tüm toplumsal üretim biçimlerini aynı şiddette kuşatmaktadır. Aynı şey okul, hapishane, hastane ve diğer disipliner kurumlar için de söylenebilir. Toplumsal uzay düz(gün)dür,

ama disipliner dokusal hatlardan temizlenmiş manasında değil, dokusal hatların birörnek bir şekilde tüm topluma genelleştirilmesi manasında.[28] Toplumsal uzay disipliner kurumlardan tahliye edilmemiş, ağzına kadar kontrol modülasyonlarıyla doldurulmuştur. Toplumun Devlete iltihakı o nedenle biçimsel değil gerçektir; bu iltihak artık disiplin, denetim ve yönetimin tesisi bakımından kurumların aracılığını ve düzenlenmesini gerektirmemekte, Devleti doğrudan müebbet toplumsal üretim devresinde işlemeye bırakmaktadır. Artık aracı, uzlaştırıcı sivil toplum kurumları telakkisinde temel önem taşıyan altyapı-üstyapı metaforunu kullanamayız. Disipliner toplumları tanımlamakta başvurduğumuz örülmüş köstebek yuvaları imgesi bu yeni alanda artık geçerli değildir. Kontrol toplumlarmın düz(gün) uzayının ayırt edici özelliği, diyor Deleuze, köstebek yuvalarına benzer yapılaşmış geçitler değil, bir yılanın sonsuz dalgalanmalarıdır. Sivil toplumun dokusal hatlarındaki geçitlerde kurulan direnişlerin, açıktır ki, bu yeni hüküm modelinin kaygan yüzeylerinde tutunacak bir yer bulma şansı yoktur.

Bu durumun diğer bir sonucu da, herhangi bir sosyalist reform stratejisinin bugün her zamankinden çok daha net ve külli bir yanılsama haline gelmesidir (bkz. Yedinci Bölüm, "Hukuki Reformculuğun Yanılsamaları"). Bazı popüler, Gramsci yorumları, örneğin, hâlâ, sivil toplumu bir özgürleşme mekânı olarak, baskıcı Devlet güçlerinin "halkçı" ya da "sosyalist" amaçlarla hüküm ve kontrol altına alınabileceği bir mekân olarak görüyor.[29] Gramsci'nin eserleri bu bağlamda, sa-

---

28 Deleuze ve Guattari toplumsal uzayın düz(gün)leşmesinin, toplumsal dokulanma sürecine son vermediğini özenle belirtirler; aksine, düz(gün)leşme sürecinde, toplumsal dokulanma ögeleri "en mükemmel ve en tehlikeli biçimlerde" yeniden zuhur eder (*A Thousand Plateaus*, s.492). Bazı açılardan mahfazaların krizi toplumun hiper-parçalanmasına yol açar ve bu parçalanmadan beslenir.

29 Daha önce, 1960 ve 70'lerde, özellikle İngiltere ve Fransa'da hakimiyet kurmuş yeni-Gramscici Devlet teorilerini tartışmıştık (bkz. Bölüm 4, "Teorinin Günümüzdeki Durumu: Yeni-Gramscici Çeşitlemeler"). Aynı yeni-Gramscici bakış açılarının özlü ve güncel bir savunusu için bkz. Bob Jessop, *The Capitalist State*. Ancak 1980 ve 90'larda yaygınlık kazanan Gramscicilik türü, muhtemelen en iyi ifadesini Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe'un bir çalışmasında, *Hegemony and Socialist Strategy*'de bulan "post-Marksist" bir Gramsciciliktir.

dece iktisadi değil aynı zamanda -bu alanda açılan- kültürel alışverişlere de vurgu yapan, o nedenle de Hegelci sivil toplum anlayışının geliştirilmiş bir biçimi olarak görülür. Ama Gramsci'deki sivil toplum Hegelci kavramın doğrusal bir şekilde geliştirilmesine değil, Devlet ve sivil toplum ilişkisinin bilfiil tepetaklak edilmesine dayanır, öyle ki burada sivil toplum Devlete iltihak etmek şöyle dursun, Devlet aygıtı üzerinde kendi hegemonyasını kurmaya ve Devleti kendi hükmü altına kapatmaya çalışır. Hegeldeki sivil toplumun Devlete tabiyeti baş aşağı çevrilir - Devlet muhafaza edilmesine edilmekte ama artık sivil toplumdaki girift bir çıkarlar çoğulluğuna tabi kılınmaktadır. Buradan zuhur edecek siyasal çoğulculuk toplumsal güçlerin bir tür kültürel-ideolojik serbest piyasası olacak ve, Devlet yapıları üzerinde halk iradesininin egemenliğini sürdürmeyi de ihmal etmeden, kendine özgü mübadele dinamikleri üzerinde gelişip serpilecektir.

Bu yorumun Gramsci'nin temel yaklaşımına ne kadar sadık olduğu sorusu bir yana, gerek teorik tartışmalarımızdan gerekse mevcut dünyadaki pratik siyasi durumlarla ilgili çözümlemelerimizden görülmüş olmalı ki, reformcu siyasal yaklaşım, tam olarak söylemek gerekirse, ütopyacıdır. Üzerinde varolabileceği herhangi bir mekân, diğer bir deyişle, *topos* yoktur. Daha önce analiz ettiğimiz iki liberal teorinin (postmodern ve cemaatçi) çağdaş Devlet-formu kavramsallaştırmalarında itirazsız mutabık oldukları nokta açıkça şudur: sivil toplum artık yoktur; Devletin, ne toplumsal antagonizmalara ilişkin bir uzlaştırma ve normalleştirme alanı olarak ne de kendi iktidarının meşrulaştırılmasına ilişkin bir alan olarak artık ona ihtiyacı yoktur. Daha net bir şekilde söyleyecek olursak, eğer illa da bir sivil toplumdan bahsedilecekse, o, yalnızca, kendi kendini yaratan (autopoietic) bir Devlet sisteminin döngüselliği içine fırlatılmış sanal bir tasarım olarak vardır, Devlete yabancı, gerçek, antagonist toplumsal gösterilenler ise uzak-durma yöntemleriyle dışlanmıştır. Demek oluyor ki sivil toplum gerçekten Devlete iltihak etmiştir. Kontrol toplumlarının düz(gün) yüzeyleri ve gerçek iltihakın kesif bütünlüğü, sosya-

list stratejide bir kıyıbaşı olarak düşünülen, sosyalizm fikrini mümkünlük haline çeviren kanal ve aracı kurumları tasnif dışı bırakmıştır.

Sosyalist reformculuğun imkânsızlığına, kapitalist Devletin gitgide artan güç ve özerkliğine ve kontrol paradigmasının tedrici yükselişine işaret ederken, hiçbir şekilde, "durum umutsuz" demeye getirmiyoruz. Sadece, günümüzün kalbur üstü bazı teorisyenlerinin getirdiği yorumlar aracılığıyla, çağdaş Devlet-formu figürünün aydınlık bir resmini vermeye çalışıyoruz. Bu, denklemin yalnızca bir tarafıdır. "Böylesine muazzam üretim ve mübadele araçlarını harekete getirmiş modern burjuva toplumu", diyor Marx ve Engels, "bizzat büyüyle çağırdığı yeraltı dünyasının güçlerini artık kontrol edemeyen bir büyücü gibidir" (*Manifesto of the Communist Party*, s.39). Şu ana dek yalnızca büyücünün büyülerine göz attık; şimdi yer altı dünyasına inmeli ve derinlerden kopup gelen güçlerin öznel ve üretken suretini yakalamaya çalışmalıyız.

YEDİNCİ BÖLÜM

Bir Kurucu İktidarın Potansiyel Kaynakları

Reel Sosyalizmin Bunalımı: Bir Özgürlük Alanı

"Reel sosyalizm" -yani Sovyetler Birliği ve diğer Doğu Avrupa ülkelerinde bilfiil hüküm sürmüş sosyalizm-, özünde, kapitalizmin kendi gelişme seyri içinde icat ettiği yönetim biçimlerinden farklı bir yönetim biçimi kurmamıştır. Daha açık bir ifadeyle, bu yönetim biçimi, sadece kapitalist demokrasilerin yürürlükte olduğu evreden farklı bir kapitalist gelişme evresine ait olması anlamında farklıdır. Birçok Üçüncü Dünya ülkesinin yakından tanıdığı yönetim biçimlerinden (bunlar büyük Batı demokrasileri tarafından koruma altına alınmış olsa da) ciddi bir farkı yoktur - normatif olarak "aşamalı gelişme teorisi" (altında ister Stalin isterse Walter Rostow imzası olsun, farketmez) tarafından emredilmiş bir "kalkınma idaresi"ne özgü bir biçim. Kapitalist gelişme yakasından bakıldığında, doğrusu, reel sosyalizm bir başarıyı temsil eder: dünyanın iktisadi kalkınmanın kıyılarında bekleşen muazzam bir bölgesini "sanayi-sonrası" dünyanın merkezine taşımış ve dünya pazarının kurulmasına olağanüstü bir ivme kazandırmıştır. Reel sosyalizmin doğuş ve çöküşünün en önemli sonuçlarından biri, öyleyse, Doğu ve Batı arasındaki boşluğun kademeli bir şekilde daralmasıydı.

Bu iktisadi gelişme, hiç kuşkusuz, açıkça ifade etmek gerekir ki, ağır toplumsal tahribatlara yol açtı. Aleksander Solzhenitsyn, Stalinci Sovyetler Birliği'ndeki gulag sistemini, son derece radikal bir anti-kapitalizm ve reaksiyoner hümanizm yüklü bir bakış açısından eleştirmekte bütünüyle haklıdır. Öte yandan, kapitalist gelişmeyi iktisadi ve siyasi uygarlığa açılan mümkün yegâne biçim olarak gören kesimlerin gulagı mutlak anlamda eleştirmeye, lanetlemeye hakları yoktur ve bu mümkün de değildir. Kapitalizmin müdafileri sahiden bu tür bir eleştiriye kalkıştıklarında, aslında, hem kapitalist birikim tarihini hem de mevcut sömürü ve ayrımcılık gulaglarını unutarak, Vietnam ve Irak'taki cesetleri, kapitalist gelişmenin darbeleriyle harap olmuş kıtaların korkunç ve viran topraklarını unutarak, muazzam bir tarihsel örtbas çabasına girmek gibi riskli bir maceraya atılmaları gerekecektir. Rostow, büyük bir titizlikle, İngiltere'de 18. yüzyılda ilkel birikim döneminde yaşananlarla, 19. yüzyılda azgelişmiş ülkelerin azgelişmişlikten kapitalist iktisadi kalkınma sürecine geçişte yaşadıklarını karşılaştırırken bunu unutmamıştı. İktisadi kalkınmanın yol açtığı tahribatlar açısından da iki rakip sistem arasındaki açıklık giderek daralmıştır.

Reel sosyalizmin başarısının Doğu ile Batı arasındaki açıklığı kapatmak olduğu göz önüne alınırsa, sosyalist rejimlerin totalitarizm kategorisi altında yorumlanmasının beylik bir değerlendirme haline gelmesi şaşırtıcıdır. Bir Devlet, üretici güçleri topyekün bir seferberlik haline geçirdiğinde ve her türlü toplumsal diyalektik bu seferberliğin hizmetine sokulduğunda totaliter olarak adlandırılır. Totaliter bir rejimde sivil toplum tümüyle Devlet tarafından soğurulmuş ve yutulmuştur, öyle ki toplumun tüm özerk potansiyelleri ve her türlü özgürlük talebi sadece bastırılmakla kalmaz, aynı zamanda yok sayılır. Ortak tarih ve maceraları sayesinde reel sosyalizm ve Nazizm 20. yüzyılda totalitarizm kategorisinin mümtaz temsilcileri oldular. Ancak, bu kategorinin fenomenolojik ve betimleyici gücünün en iyi ihtimalle şaibeli olduğunu (bir nüfusun topyekün iktisadi kalkınma seferberliği ile olgun bir kapitalist ekonomi-

nin topyekün ve yayılmacı bir savaş seferberliğini özdeşleştirmek, aslında tam bir çılgınlık gibi görünmektedir), bulgusal, yol açıcı değer bakımından ise mutlak bir hiç olduğunu farketmeliyiz. Pratik açıdan reel sosyalizm, bizzat çözülme sürecinde, totalitarizm teorisyenlerine, onların iddia ettikleri gibi, bir toplama kampına dönüştürülmüş sivil toplum olmadığını, aksine, karmaşık, dinamik, eklemli (örgütsüz olması neyi değiştirir) ve yenidoğan bir sivil toplum olduğunu, açık, yenilikçi, ve kurucu gelişme ve alternatiflere imkân veren üretici ve sivil bir kaos olduğunu göstermiştir. Pratik açıdan totalitarizm kavramı reel sosyalizmin bazı baskıcı özelliklerini kavramaya muktedir olsa bile, bu özellikleri genelleştirmiş ve söz konusu toplumları bilfiil değiştirmeyi başarmış bir hareket ve yenilik kargaşasının gerçek anlam ve özelliklerine karşı tümüyle kör kalmıştır.

Öyleyse biz, tez olarak, reel sosyalizmin bir dünya pazarına giriş sürecini temsil ettiğini iddia ediyoruz, tabii, bunun, pazarın inşa edildiği ve sivil toplumun uç vermeye, gelişmeye, ciddi bir başarı kazanmaya müsait bir noktaya ulaştığı bir süreç olmuş olması ölçüsünde. Reel sosyalizm ilkel birikim sürecini gerçekleştirmenin hızlandırılmış ve genişletilmiş bir biçimiydi, güçlü bir "biçimsel iltihak", toplumu sermaye hanesine yazma girişimi. Yetmiş yıl içinde, kalkınmaya hasredilmiş dönemi radikal bir şekilde kısaltmış, ve de engellemiş, kanlı iç ve dış savaşları bir yana bırakırsak, reel sosyalizmin hüküm sürdüğü ülkeler Üçüncü Dünyadan çıkarak Birinci Dünyaya adım atmışlardır. Hiçbir kapitalist ülkenin iftiharla kendi tarihinden örnek gösteremeyeceği ve kapitalist iktisatçı ve politikacıların ağzını açık bırakacak cinsten bir hızlı kalkınma macerası, gerçek, müthiş bir başarı. Kapitalizm, pazarın ve sivil toplumun inşasında hiçbir zaman "reel sosyalist" ülkelerdekine eş bir başarı ve etkinlik sergilememiştir. Yirmilerin ortalarından otuzların sonlarına ve ellilerden yetmişlerin ortalarına, kısa dönemler içinde, reel sosyalist ülkeler, sadece bir örnek verecek olursak, şu (uzak doğudaki) ünlü kaplan ülkelerinin gıpta ile anılan yetmiş ve seksenli yıllarda -hatta Sovyetler Birliğinden çok

daha düşük ücret (ve refah) ve çok daha yüksek sömürü düzeyleriyle- yakaladığı başarıyla bile kıyaslanamayacak bir iktisadi kalkınma temposu tutturdular.

Bu noktada, reel sosyalizmin gelişim sürecinin tam ortalarında, 1936'da, İşinski reformunun Sovyet hukuk sistemini resmen bir hukuk Devleti, bir kanun Devleti olarak ilan ettiğini duyduğumuzda, şaşırmamız mı yoksa üzülmemiz mi gerektiğine karar veremeyebiliriz (bkz. Andrei Vyshinsky, *The Law of the Soviet State*, özellikle John Hazard'm yazdığı önsöz, s.vix). Olağanüstü siyasal değişimlerin yaşandığı o yıllar boyunca Sovyet liderliği, gerek 1917 öncesinde gerekse 1917 sonrasında, iktisat ve siyasette sosyalizmin mantığına karşı komünizmin mantığını ve kapitalist birikim mantığına karşı devrimci kurucu iktidar mantığını çıkaran hareketlerin "yanılsama" ve "ütopyalarını" kesin bir şekilde buruşturup atmıştı. Bu "ütopyacılar" gulaga direnmenin, onunla mücadele etmenin (özgürlük arzusunu iyi bilen o ölümcül mücadelede) başka araçları olduğuna inanıyordu. Ancak bu araçları Solzhenitsyn bilmiyordu, totalitarizm teorisyenleri bilmiyordu, dahası kapitalizm, muzaffer kapitalist gelişme ve hukuk Devleti filozof, iktisatçı, siyasetçi ve hukukçuları bilmiyordu. Bu bölümü doğrudan bu "bilinmeyen" direniş ve özgürlük ifade araçlarının incelenmesine, Atina demokrasisinde agoranın ortasındaki altarın önünde "bilinmeyen tanrı"nın yeniden tanımlanmasına ayırıyoruz.

Ancak tezimiz paradoksal görünmesin. Gerçekten de reel sosyalizmin bunalımını, birikimin sağlanması sırasında karmaşık bir sivil toplum kurma sürecinin bir sonucu olarak değerlendirirken (ve bu bize sonuçları itibariyle de uygun bir hakikat gibi görünmektedir), postmodern dönem kapitalist Devletinde eşit ölçüde merkezî önem taşıyan, ama burada sivil toplumun sönüşü bağlamında sahne alan belli görüngülerle karşı karşıya geldiğimizi görüyoruz: örneğin, yurttaşların siyasetten uzaklaştırılması, demokratik Devlette temsil ve meşruiyet sürecine katılmanın reddi ve alternatif bir toplumsal mekânın kurulması, toplumsal işbirliği süreçlerinin gerçekleşti-

rilmesi yönünde yeni öz-değerlenme (self-valorization) biçimlerinin ve farklı vizyonların (horizon) tartışmaya açılması gibi. Diğer bir deyişle reel sosyalizmin gelişimi, tarihsel açığı kapatan, sistemin bunalımını, Batıdakiyle aynı düzeyde, aynı sorunlardan muzdarip kanun Devletinin orta yerinde kayıt altına alan politik ve üretken bir özne(l)lik inşa etti. Reel sosyalizmin yeni yurttaşı, olgun kapitalizmin eski yurttaşının bir eşi, bir suretiydi (sistemlerin bunalım dönemlerinde).

1930'lardan başlayarak reel sosyalizmin kapitalist demokrasilere yakınlaşması, çelişik de olsa doğrusal bir süreçti. Bir yanda azgelişmişlikten kurtuluş, diğer yanda komünist toplumun inşası gibi devasa görevlerle karşı karşıya kurucu Sovyet iktidarının karışık duygu, düşünce ve umutlarla dolu ruh hali defterini kapattı - muhtemelen, en azından kısmen, liderlerin ihaneti ve kitlelerin yorulması nedeniyle, düşmanın nefreti, iç ve dış savaşlar ve dünya pazarının şantajları nedeniyle. Geçiş dönemi artık komünizm değil, sosyalizm olarak değerlendiriliyordu ve doğrudan, olgun kapitalizme karşı azgelişmişliğin meydan okumasına indirgenmişti. Komünizm ceza yasaları ve gulag sisteminin şemsiyesi altında ütopyacı güzergâhından çıkarıldı. Bu yüzyılın ilk yıllarında Sovyet Devleti kapitalist Devletteki gelişmeleri önceden haber veren bir mecrada (ve devrim umutlarını bu öngörüye iliştirerek) kendisini bir planlamacı-Devlet olarak takdim etmişse de bugün roller değişmiş görünmektedir, şimdi postmodern dönem kapitalist Devleti, bunalım döneminin sabık Sovyet Devletlerini andırmakta ve onların geçtiği yollardan geçmektedir. Bu tazelenmiş yüzleşmede, her durumda, sorunlar arasında tam bir eşdeğerlik, durumlar arasında tam bir örtüşme vardır. Burada yeniden hesaba vurulan ve istikrar iskelesinden sarkan şey, bu iki rejim arasındaki çatışmayla ilişkisini uzun zaman önce kesmiş ve her toplumsal durumun kendi içinde taze bir soluk kazanmış genel devrim sorunudur.

Ancak bu geçişi ve bu eğilimsel eşdeğerliği hakkıyla değerlendirebilmek için, gerek Doğu gerekse Batıda ortaya çıkan sorunların ortak doğasını daha iyi tanımlamak, yani, yaptığımız

postmodern yasa analizinde ayrılma ve özerklik teması olarak karşımıza gelen konuya açıklık getirmek zorundayız (bkz. Altıncı Bölüm). Reel sosyalist sistemin bunalımının belirleyici etmeni, bunalımın temeli ve motoru Doğu Avrupa'daki toplumsal mücadelelerdi. Bu toplumlar öylesine az "totaliter" (isterseniz diktatörlük deyin, farketmez) toplumlardı ki, söz konusu toplumsal mücadeleler onları kısa sürede yıkımın, ve belki de yenileşmenin, eşiğine getirdi. Demek istiyoruz ki, bunalımı öncelikle, yıkıcı güçlerini yeni ve sıra dışı pratiklerle dışa vuran toplumsal hareketlerden yola çıkarak anlamaya çalışmak gerekiyor: yokluk ve ret, firar ve göç* aracılığıyla. Diğer dönemlerde aktif bir şekilde ortaya çıkmış ve bozguna uğratılmış (örneğin 1956 ve 1968'de) direniş, kitlesel ret ve göç örgütlenmesinde altedilmesi imkânsız hale gelmişti. Geleneksel anlamda alternatif pozitif biçimlere bürünmüyordu. Mücadelelerin etkinliği, kendini, istikrarsızlaştırıcı ve yıkıcı bağımsızlık ve ayrılma gücünde gösteriyordu. Reel sosyalizmin karşısına hafızasız, ideolojisiz bir komünizm dikilmişti. Bir yoklukta, hafıza yokluğunda, bir göç kararma binaen, kurtuluşun pratik, gizli damarları üzerinde kitlesel bir işbirliği hareketi örgütlenmişti. Hesaptan çıkma (subtraction), firar ve ret, Berlin Duvarını çökertti. Bürokratik örgütlenmeyi yerle bir eden, Kremlin kulelerini dibinden sarsan toplumsal bir yumruktu bu. Merkezi boşaldığında ve proletaryanın bağımsızlık isteği göç biçimine büründüğünde rejim tüm şiddetiyle içeri doğru çöktü.

Bu bağlamda sosyalist geçiş teorileri ve mitleri tümüyle iflas etmişti, çünkü bunların hepsi de üretim sürecinde kesintisiz kapitalist gelişme çizgisine dayanıyordu; devrim, iktisadi kalkınmaya adanmış bir iktidar ve sermaye yönetiminde, bir sınıfın yerine başka bir sınıfın (ve/ya temsilcilerinin) geçmesi olarak anlaşılıyordu. Bu açıdan bakıldığında (1945 ve 1948 arası cumhuriyetlerde ya da 1936'da Sovyetler Birliğinde İşinski'nin giriştiği anayasa reformunda tamı tamına ifade edildiği gibi)

(*) Exodus: Göç, çıkış; aynı zamanda Musa döneminde Musevilerin Mısır'dan çıkışı. Burada Berlin duvarının yıkılışı günlerinde "reel sosyalist" ülkelerdeki halkın göç için yabancı elçiliklere koşturmaları kasdediliyor - ç.n.

devrim, hukukî düzlemde, Devletin biçimsel kuruluş yapısına (burjuva diktatörlüğü) dokunmaksızın gerçekleştirilen bir maddi kuruluş değişikliği (proletarya diktatörlüğü) olarak tasavvur edilebiliyordu. Sonraki yıllarda ortaya çıkan, bu sürekliliğin doğrusal değil diyalektik olduğu iddiası ya da daha doğrusu, toplumsal meşruiyet temellerinde olup biten her türlü değişikliğin Devletin doğasını bir bütün olarak koruduğu iddiası (ki olumsuzlamanın aşılması bağlamında dile getirilir) retorik bir göz boyamadan başka bir şey değildi. Sosyalist geçiş dönemi hukuk teorisi ve pratiği ağzından dinlediğimiz bu son mistifikasyon, başka bir diyalektik önvarsayımla destekleniyordu: proletarya (sahip olduğu hegemonik potansiyelleri ve evrensellik vasfıyla) reform ve kalkınmanın aktif motoru olarak, yani katılımcı öznesi olarak işlev görüyordu. Ancak tam bu noktada, çok fazla yük vurulmuş katır yere yıkıldı - proletaryanın hegemonik potansiyelinin kendini bir katılım iradesi olarak değil, bir bağımsız öz-değerlenme olarak ve sonuçta bir ayrılma süreci olarak dışa vurduğu bir andı bu. Bu proletarya, parlak sosyalizm ufuklarına doğru katılımcı geçişten değil, katılımın kırılmasından, bir mistifikasyon olduğunun ifşa edilmesinden, bağımsızlık ilanından ve gözünü kökten farklı, yeni bir dünyaya dikmiş kurucu bir iradeden yanaydı.

Batıda, olgun kapitalist ülkelerde olup bitenlere yakından baktığımızda, manzara çok da farklı değildir. Burada da katılımcı diyalektik, çok yakın bir zamana kadar kurumsal işçi sınıfı hareketi ile kapitalist kurumlar arasında münasip bir şekilde işleyen ve Devlet politikalarının dönüşümünde güçlü bir reformcu dinamiğin oluşmasını sağlayan katılım diyalektiği, artık sonuna gelmiştir. Sürekli tekrarlanan sosyal "toplu sözleşme" törenleri bu aşamada melankolik bir esintiden başka bir şey değil. Diyalektik olarak yapısal dengenin kurulmasında elzem siyasal partileri tanımlamakta başvurduğumuz "sağ" ve "sol" kavramlarının kendisi tümüyle yararsız hale gelmiştir ve durumu daha da anlaşılmaz kılmaktadır. Reformizmin ve sosyalizme demokratik geçişin son idolü Keynescilik ömrünü doldurmuştur. Gerek iktisadi hayat gerekse siyasal temsil sis-

temindeki katılımcı modeller tümüyle iflas etmiştir. Paradoksal bir şekilde bir kere daha ama bu kez Çin buna çok yakın bir tablo çizmektedir: ayrılma yoluyla iktidara ve onun şiddetine direnen Tiananmen meydanı ve onun karton Özgürlük heykeli bizim durumumuzu çok daha iyi özetlemektedir, ve eski umutları "yeniden temellendirme"ye yönelik herhangi bir girişim, herhangi bir Keynesci uyanış, ve herhangi bir sosyalist projeyle (mevcut ya da olabilecek) kıyaslandığında, bizim durumumuza çok daha yakındır. Sosyalizmin çöküşü sadece Doğu ülkelerini değil, bizzat demokratik katılım temasını da vurmaktadır. 1917'den bu yana, sosyalizme cevaben, olgun kapitalist ülkelerde bile, çeşitli reformcu meşruiyet mekanizmaları inşa edilmiştir (bkz. İkinci Bölüm). Ayrılma hareketi sadece mevcut uygulamayı değil, diyalektik bir Devlet tanımı imkânının kendisini de tuz buz etmektedir.

Daha önceki bölümlerde tartıştığımız gibi, postmodern Devlet teorileri de, Keynesci teoriler kadar bu belaya bulaşmıştır. Zayıf öznelere dayalı bir denge arayışı çerçevesinde, sistematik tekniklere başvurarak yorumladıkları bir gözlemin, yani yeni zamanlara özgü geçiş tespitinin, reel sosyalizmin bunalımıyla açığa çıkan göç tasavvurlarının katılığı karşısında, tutma şansı yoktur. Takatsiz meşruiyet pratiklerinin karşısında şimdi göç dikilmektedir - göçebelik, kaotik dönüşüm dinamikleri, kitlesel ret. Bunlar, onların teorik iskelelerine asla güvenilemeyeceğini açıkça gösteriyorlar.

Şimdi, izin verirseniz, gerek Doğu Avrupa'nın sabık sosyalist Devletlerinde gerekse kapitalist Batı demokrasilerinde tanık olduğumuz "sosyalizmin ötesindeki" bir harekete dair bu ilk tespitleri derinleştirmeye çalışalım. Tarihsel ve teorik olarak, çok'un kurucu iktidarı ve Devlet arasındaki diyalektiğin örgütlenmesi üzerine inşa edilmiş modern Devleti bunalımından kurtarma babında yapılabilecek yegâne şey, Devletin bu diyalektiği yeniden inşa çabası olabilir. Peki, eğer bunalımı ateşleyen kurulu bir iktidar değil de kurucu bir iktidarsa, kalkınmayı reddeden ve söz konusu diyalektiğe ihtiyaç duymayan bir iktidarsa, durum ne olacak? Kitlelerin sosyalist yanıl-

samayı tuz buz etmesi ve kendini Devlete rağmen bir ayrılma ve öz-değerlenme gücü olarak konumlandırması ne demektir? Kurucu iktidarın doğuşu ayrı ayrı olaylardan meydana gelmiş ve bir patlama ya da isyan kabilinden bir durum değil, kesintisiz, ontolojik ve tersinmez bir durumsa, yasa ve Devlet bakımından böyle bir afet ne anlama gelir? Biz göçü zamanın asli politik gerçekliği olarak görüyoruz. Kurucu Babaların bizlere öğrettiği gibi, göçte muazzam bir yaratıcı enerji birikmiştir. Göçün pozitif içeriğini, yaratıcı enerjisini yeni bir kurucu iktidar olarak görebilir miyiz? Kurucu gücün kullanılması, geliştirilmesi bugün ne anlama gelmektedir?

Reel sosyalizm, yükselişi ve bunalımıyla, Doğu dünyasını Batının orta yerine taşımış ve sonunda, mümkün özgürlük seçenekleriyle ilgili temel bir mistifikasyonu yırtıp atmıştır. Doğu ve Batıdaki mevcut bunalımın biçimi, siyasaldan göç olarak, ayrılma ve toplumsal öz-değerlenme olarak zuhur ediyor. Son olarak, göçün pozitif bir belirlenme kertesi vardır ve bu, hukuk alanında tanımlanabilir: kurucu iktidardan söz ediyoruz, göçün örgütlenmesinden ve kurumundan. Demek ki reel sosyalizmin bunalımı, aynı zamanda ve esas olarak hukuk Devletini ve kapitalist demokrasileri kuşatan bir özgürlük alanı açar. Şimdi bu yeni toprakları keşfetmek gerekiyor.

Postmodern Devletin Paradoksları

Anahatlarını vermeye çalıştığımız bu sorunsalı ele alabilmek için, hepsinden önce, postmodern Devletin bazı paradokslarını kavramanın yararlı olacağını düşünüyoruz. İlk ve temel paradoks (tüm diğer paradoksların anası), bu ideal Devlet figüründe, sivil toplumun hegemonyasının, sivil toplumun kendisinin yokluğunda hizmete koşulması olgusudur. Sivil toplumun fiziksel ögeleri (yukarıda belirttiğimiz gibi) ortadan kaybolduğunda bile, onun sureti daha üst bir düzeyde yeniden sahneye sürülür. Sivil toplum imgesini diri tutabilmek adına postmodern Devlet, fiilî bir sivil toplum kurma ihtimali taşıyan her türlü toplumsal diyalektiği sahneden uzaklaştırır.

Postmodern Devlet, her türlü güç ilişkisini yatay bir ilişki haline dönüştürerek hem her türlü toplumsal gücün içini boşaltmış, hem de onları yalnızca Devlet biçimi bünyesinde bir anlam kazanmaya mecbur bırakmış olur.

Altıncı Bölüm'de de gördüğümüz gibi postmodern Devlet, tüm kurucu ögelerinin döngüselliği içinde kendisini, kusursuz bir demokrasinin kusursuz ufku olarak sunar. Söz konusu ögeler yeterince zayıf olmalıdır ki, kurumsal işleyişin döngüselliği içinde sürekli olarak yeni bileşim ve biçimlere sokulabilsinler. Bunun getirdiği bir sonuç, maddi kuruluş (yani tarihsel Anayasanın önvarsaydığı fiziksel ve siyasal koşullar manzumesi) ve biçimsel kuruluş (yani Devletin kanuni ve hukukî yapısı) arasındaki her türlü diyalektik zıtlaşmanın ihtimal dışına çıkarılmasıdır. Benzer bir şekilde, toplumda ve Devlet ile toplumsal organlar arasında denge kurulmasında izlenen sözleşme usullerinin tüm kademeleriyle işinin bittiği kanaatine varılmıştır. Postmodern siyaset ve yasa, diyalektiği sahneden uzaklaştırır ve her türlü bunalım ihtimalini Devlet-biçiminin maddi işleyiş düzleminin dışına taşır. Böylece ister gerçek, hatta, isterse bir suretten ibaret olsun, her türlü toplumsal diyalektik ortadan çekilirken, siyasalın toplumsaldan bağımsızlaşması tam ve dönüşsüz bir noktaya ulaşır. Sivil toplum artık yalnızca siyasalın şahsında varolabilir. Bu geçiş bir melankoli (Lyotard) ya da oyun (Baudrillard) olarak yaşanabilirse de, toplumsalın tükenişi ve siyasalın kütleselleşmesi kapitalist gelişmenin bir ürünü olarak kaskatı ortada durmaktadır. Bu açıdan bakıldığında postmodernliğin sahneye koyduğu şey, olgun kapitalist toplumda Devletin söneceği yolundaki geleneksel Marksist öngörünün tuhaf ve beklenmedik bir tekrarıdır - ya da daha doğru bir ifadeyle, sivil toplumun barışık bir siyasal biçime dönüştürülmesidir.

Postmodern Devletin temel paradoksu Devlet-biçimini tanımlamakta başvurulan kavramların her birinde yeniden karşımıza gelir. Bu hem sistematik (ya da yeni-sözleşmesel) biçim altında sunulan Devlet hem de cemaatçi bir biçim altında sunulan Devlet için geçerlidir - her iki durumda da "meşruiyet",

"temsil" ve "sorumluluk" kavramları, çıkıntıların azami ölçüde düzlendiği bir işlemden geçirilir, planlı ve marifetli bir çabayla tam anlamıyla yatay bir düzlemde konuşlandırılır ve, doğal olarak, döngüsel, ben-merkezli, hep kendine yontan bir mekanizmanın işlevleri haline dönüştürülür. Her türlü toplumsal diyalektik sahneden uzaklaştırılmış; demokrasi vücut bulmuş; tarih tamamlanmıştır.

Devlet ve hukuk teorisinin postmodern evresinde meşruiyet kavramı, iktidarın rasyonalizasyonunda (Weberci anlamda) uç bir figür olarak görünür. Geleneksel (ya da, daha doğrusu, korporatist ve sözleşmesel) meşruiyet kavramından miras her türlü kalıntının, tüm karizmatik (ya da, daha doğrusu, ihtişam ve oya dayalı) ögelerle birlikte, ıskartaya çıktığı kabul edilir. Siyasal düşünce tarihinde her zaman konsensüs ve otorite arasında bir uzlaşma olarak şekillenmiş hukukî yükümlülük, artık bu özelliğini yitirmiştir: postmodern demokratik meşruiyet, konsensüs ve otoritenin kusursuz bir sentezidir. Sapkın ya da antagonist toplumsal pratikler suç nosyonu altında değerlendirilir. Onlar, o barışık toplum yasasının dışında seyreden bir hastalık ya da terörden başka bir şey değildir. İktidardan sual ederseniz, o ancak demokratik bir anlamda tanımlanabilir, evet, sadece demokratik; hiçbir şey demokratik aklılığın dışına taşmaz, taşamaz.

Aynı şey temsil kavramı için de geçerlidir. Olgun kapitalist Devletin popüler temsil sürecinin örgütlenmesinde gayet iyi bildiği iki sistem, çok-partili temsilî sistem ve korporatist temsilî sistem, aktif bir biçimde hükümsüzleştirilmiştir. Partilerin toplumsal aracılığında gerçekleştirilen siyasal temsil sisteminin ıskartaya çıktığı kabul edilir, çünkü bu sistemin (Devletten farklı bir gerçeklik olarak) toplumda oluşmuş, (toplumdan farklı bir gerçeklik olarak) Devlette dikey bir şekilde örgütlenmiş bir yetkilendirme mekanizmasına, ve (rasyonel idarî mekanizmadan farklı bir gerçeklik olarak) seçilmiş siyasi temsilcilere dayandığı düşünülmektedir. Bu temsil şekli, toplumun sermayeye iltihakının henüz tamamlanmadığı modern liberal toplumlara uygun düşüyordu. Meslek örgütleri, sendi-

kalar, lobiler, vb., kuruluşların toplumsal aracılığında gerçekleştirilen siyasal temsil sisteminin de ıskartaya çıktığı kabul edilir, çünkü bu sistemin, doğrusal bir güzergâhta toplumu ve Devleti boydan boya kat eden ve temsil ilişkisini (sadece idarî olarak değil) siyasal olarak eklemlendiren bir sözleşme mekanizmasına dayandığı düşünülmektedir. Bu temsil şekli, toplumun sermayeye ve Devlete iltihakının henüz biçimsel düzeyde kaldığı ve, dolayısıyla, tamamlanmadığı (diğer bir deyişle toplumun henüz sermaye ve Devlet tarafından tasarlanarak kurulmadığı) sosyal-demokratik toplumlara uygun düşüyordu. Korporatist temsil sistemi, toplum ve Devlet ilişkisindeki dikey boyutları uyarmaya devam eder; yani siyasal, postmodernliğin sistematik, akli ve idarî düzleminden henüz tümüyle silinmemiştir. Ancak bu da yok olma sürecine girmiştir.

Sorumluluk kavramı da benzer bir dönüşüme uğrar. Meşruiyet kavramıyla birlikte onun da, çıkıntılarından tümüyle arındırılmış, yam yassı ve ben-merkezli bir düzlem üzerinde şekillendirilmesi gerekmektedir. Sorumluluk, sistematik ve cemaatçi anlamıyla, dışarıdaki bir şeye dayanmaz, toplumsal olarak belirlenmiş çeşitli olgusal ya da etik düzlemleri çok tanrılı bir alemle karşı karşıya getirmez, yalnızca sistemin ve topluluğun içinde birşeylere dayanır ve bu içsel alemin kurallarına uygun bir şekilde ortaya konur. Sorumluluk etiği, kayıtsız şartsız, idarî bütünlük kaygısı ve araççı mantıksal sonuçlardan yoğrulmuş bir sisteme tabi kılınır. O nedenle, bu durumların hepsinde de, bir yanda siyasal azami ölçüde güçlenirken, diğer yanda toplumsal azami ölçüde güçsüzleşir, tüm etkisini kaybeder. Toplumsal denge kavramı normatif bir karakter kazanır ve tam anlamıyla gerçekleşmiş bir siyasal alan olarak takdim edilir. Siyasal süngerin toplumsalı emmesi, toplumsal alanın tahliyesi şekline dönüşür.

Bu görüngülerle ilgili analizimizi ileride daha da derinleştirmeye çalışacağız. Ancak, sözünü ettiğimiz mekanizmaların bazı sonuçlarını, özellikle de temsil konusuyla ilgili olanları kısaca belirtmekte yarar var. Gerek "toplumsal alan"m sönmesi gerekse çağdaş "siyasal piyasa"nın sürekli daha da güçlenen

katı idarî zorunluluklarda erime eğilimi, ikame ya da, daha yerinde bir ifadeyle, temsilin üst-belirlenmesi ve simulasyonu gibi konuların çözümlenmesini gerektirir. Siyasal temsil mekanizması, toplumda sabit bir temeli olmadan işlevini sürdürecekse, bu boşluğun, sivil toplumun dinamiğini ikame edecek yapay bir dünyanın inşasıyla kapatılması gerekir. Şu enformasyon toplumuna özgü yeni iletişim süreçleri bu amaca hizmet eder. Burada demokratik toplumun aşina olduğu bir mekanizmayla yeniden karşılaşıyoruz: seçmen kitlelerin demokratik temsilinden, temsilcilerin kendi seçmen kitlelerini oluşturduğu bir "temsil"e geçiş. İncelikli kamuoyu yoklama teknikleri, toplumsal gözetim ve denetim mekanizmaları, medya, vb., yardımıyla toplumun yönlendirilebilme imkânı sayesinde iktidar, kendi toplumsal tabanını önceden tasarlamaya, kurmaya çalışır. Dönüşüm dinamiğini egemenlik altına almak ve karmaşık gerçekliği sadeleştirmek amacıyla tasarlanmış medya ve iletişim esaslı müdahalelerle toplum mikroplarından arındırılır. Kolektif kimliklerin girdiği bunalım bu sayede dibe vurur; bireycilik en yüce değer ilan edilir ve antagonizmalar, tarihsel ve toplumsal olayların bastırılmasında ya da karanlığa gömülmesinde görev alan telafi mekanizmalarıyla yönlendirilir. Toplum iktidarın ritmine göre dans etmelidir, her türlü uyumsuzluk, akort bozukluğu, kurallarını her seferinde iktidarın koyduğu harmoninin özüne uydurulmalı, ona göre düzenlenmelidir. Pasif konsensüs temel kural haline gelir; toplumsal alanın zayıflatılması, siyasal alanın normudur; siyasal alan toplumsal olayı, toplumsal olay da toplumsal dinamikleri üretir ve konsensüsü yaratır; ve son olarak, iletişimsel üst-belirleme ve ikame yoluyla toplumsal feshedilir. Meşruiyet ve idarî ve siyasal sorumluluk kavramları aynı değirmende öğütülür.

Özetle, postmodern yasa ve Devlet modeli, demokrasinin mistifikasyonunda kullanılan güçlü bir araçtır. İktidarı toplumsala daldırma hakkını kendisinde gördüğü ve piyasayı siyasalın yegâne temeli olarak aldığı anda, postmodern model, iktidarı uç bir biçime, yücelerden yüce bir Devlet figürüne tahvil eder. Şimdi, bu etkili mistifikasyonu mümkün kılan çer-

çeveyi, onu üreten toplumsal dayanakları ve bunların ona nasıl işlerlik kazandırdığını ortaya çıkarmak için, araştırmamızı daha da derinleştirmemiz gerekiyor.

Postmodern Devletin Toplumsal Dayanakları ve Komünizmin Gerçeklikteki Önkoşulları

Bu görüngülerin temelinde ne tür toplumsal dönüşümler yatıyor? Proletaryanın göçünü ve postmodern Devlet biçimini nasıl anlamak gerekiyor? Sınıfsal yapıdaki dönüşüm ile Devlet-biçiminin dönüşümü bir ve aynı köke bağlı olarak mı gerçekleşiyor? Bu soruları cevaplandırmak için biraz geriye dönüp, sınıflar arası mücadelenin sürdüğü ve toplumsal dokunun dönüşüme uğradığı alanda, bizi mevcut duruma taşıyan tarihsel sürece bakmamız gerekiyor.

Tanık olduğumuz son dönüşümlerin tarihi, bizce, 1968 olayları ekseninde düşünülmelidir. 1968'de işçi sınıfının fabrika iş örgütlenmesine ve toplumsal işbölümüne karşı saldırısı doruk noktasına ulaştı. O zamana kadar fabrikada ve toplumda Taylorcu, Fordist ve Keynesci üretim tarzı içinde tasnif ve disipline edilmiş işçiler, açtıkları mücadele bayraklarıyla, ulusal sınırları aşan mücadele dalgalarıyla, toplumun kapitalist yeniden üretimindeki tüm bağdaşma ihtimallerini ve tüm dengeleri paramparça ettiler. Hegel'in bir cümlesini farklı bir şekilde ifade edecek olursak, 1968'de vahşi hayvan, vahşi canlı emek, tüm disipliner kafesi parçalamıştı. O nedenle, dizgine vurulması, evcilleştirilmesi şarttı. 1968'i takip eden ilk yıllarda, doğal olarak, sermaye (ve onun Devleti, burjuva ya da sosyalist, farketmez) ve emek ilişkisinde yeni bir çağ başlayacaktır. Bu yeni çağa damgasını vuran dört etmen vardı:

1. Tüketim normları Fordist ücret planlamasından uzaklaşarak piyasa kanunlarında karar kılmaya başladı. Bu anlamda yeni bir bireycilik sahne aldı - yeniden-üretim mallarının seçiminde dışa vuran, ama kendisini besleyen ve kabul eden toplumsal üretim ve iletişim örgütlenmesinin kolektif yapısının da derin izlerini taşıyan bir bireycilik.

2. Müdahale ve yönlendirme modelleri, Keynesci planlama stratejilerinin temelinde yer alan ulusal sınırların ötesine taştı; çok-uluslu hatlar boyunca yayılarak tüm dünya piyasasına oynayan, denetim ve müdahale gücü sürekli artan bir yapı kazandı.

3. Fabrikaların otomasyona geçmesi ve toplumun bilgisayarlaştırılmasıyla emek süreçleri köklü değişikliklere uğradı. Üretken emek, o güne kadar kapitalist toplum örgütlenmesinin tüm tarihi boyunca işgal ettiği merkezî konumunu kısa sürede kaybetti.

4. Bu mekanizmalar altında emek-gücünün bileşimi tepeden tırnağa değişti. İşçiler, kolektif üretim sürecine dahil edilmek üzere bir kapitalist tarafından satın alınan bireyler değildi artık; bu sürece girmeden önce de toplumsal olarak üretken bir topluluk oluşturuyorlardı. Harcadıkları emeğin özü giderek daha soyut, gayri-maddi ve zihinsel; biçimi daha akışkan ve çok-değerli hale geldi. Toplum tepeden tırnağa sermayenin üretim zaruretlerine tabi kılındı, ama aynı zamanda, onu hep daha güçlü bir -toplumsal olarak bağlanmış, bağımsız bir komplekslige sahip, özerk bir şekilde değer- yaratan emek toplumu haline çeviren bir inşa sürecine dahil edildi.

1968'den sonra, demek ki, işçi sınıfının toplumsal ve siyasal bileşiminde yeni bir çağa girdik. Üretim alanında yeni bir figür belirdi - başlangıçta kendini sadece bir eğilim olarak gösteren bu figür, giderek hegemonik bir konuma yerleşecekti. Yeni üretim koşulları ve biçimleri, emek-gücünün bileşimindeki değişikliklerle birlikte, bizim "toplumsal işçi" dediğimiz bir figürün doğmasına yol açtı; toplumsal ve üretken ağlar arasında son derece gelişmiş işbirliği biçimleri ile birbirine bağlanmış karma bir maddi ve gayri-maddi emek harcama faaliyeti ile tanımlanan bir özneydi bu.[1]

Bu yeni toplumsal ilişkiler çağının öncesinde, "çalışmanın reddi" çevresinde proleter ve toplumsal mücadelelerle geçilmiş uzun bir evre vardı. Bu ret hareketi kendini (1) büyük-öl-

1 Toplumsal işçi kavramını geliştirmeye yönelik kapsamlı bir çalışma için bkz. Antonio Negri, *The Politics of Subversion: A Manifesto for the Twenty-First Century.*

çekli sanayiin disiplin ve ücret sistemine tabi çalışmanın bireysel reddi, (2) Taylorcu fabrika sistemine tabi soyut emek ile Fordist toplumsal ilişkiler sistemine tabi ihtiyaçlar rejimi arasındaki ilişkinin kitlesel reddi, (3) Keynesci Devlet tarafından sistemleştirilmiş toplumsal yeniden-üretim kanunun genel reddi, şeklinde gösteriyordu. Girdiğimiz kritik tarihsel evreyi daha iyi anlayabilmek için, bu mücadelelerin canlı muhtevalarını ve orada toplanan "ret" birikimini masaya yatırmak gerekiyor. Diğer bir deyişle önceki tarihsel bunalım dönemlerinde yaptığı gibi (bkz. İkinci Bölüm), kapitalizm, bir kere daha, toplumsal mücadeleleri yorumlayarak kendi gelişme doğrultusunu ortaya çıkarmış ve üretim tarzını nasıl bir güzergâhta yeniden yapılandırması gerektiğini keşfetmişti. İşçi sınıfının ret hareketini yorumlamış ve bu reddin niteliğine uygun bir cevap arayışı içinde yeni bir üretim tarzı örgütlemeye girişmişti.

Yeni çağdaki bu kapitalist yeniden yapılanma süreci, aslında, üç şeye cevap geliştiriyordu: (1) çalışmanın bireysel reddine cevaben sermaye, fabrikaya otomasyon sistemini soktu; (2) kolektif ret hareketine cevaben ve emeğin geliştirdiği potansiyel ve fiilî işbirliği ilişkisini kırmak üzere, sermaye, süratle, üretken toplumsal ilişkilerin bilgisayarlaştırılmasına yöneldi; ve (3) ücrete dayalı toplumsal disiplinin genel reddine cevaben, sermaye, şirketlere öncelik tanıyan bir para akışıyla denetlenen yeni bir tüketim rejimi yürürlüğe soktu. Ancak yeni çağa damgasını vuran bu kapitalist yenilikler değil; bu yeniden yapılanma hamlesinin, güçlü ve incelikli bir şekilde uygulamaya sokulduğunda bile, sanayi-sonrası üretimi dengeli bir senteze ulaştırma konusunda başarısız kalmasıydı. 1968 öncesi dönemde üretici kitleler tarafından hayata geçirilen keskin ret hareketi ve bu hareketin toplumsal ya da doğrudan siyasal sahneye vuran varlığı, içinde bulunduğumuz yeniden yapılanma döneminde de aynı şekilde sürüyor. Günümüz post-Taylorcu, post-Fordist ve post-Keynesci sınai yeniden yapılanma çabaları çaresiz kalıyor. Sermaye, önceki kapitalist yeniden yapılanma dönemlerinde, örneğin 1930'larda meslek sahibi işçinin kitle işçisine dönüşümü sırasında başardığına denk karar-

ılıkta bir denge kurmayı başaramıyor.[2] Yeni çağın ayırt edici özelliği, kapitalist yeniden yapılanma ile işçi sınıfının yeni bileşimi, yani yeni toplumsallaşmış emek-gücü arasındaki oransızlıktır.

O yüzden, üretim tarzının mevcut seyrinde (farklı ve antagonistik öznelerden dokunmuş bir biçim), "komünizmin önkoşulları" diye adlandıracağımız bir dizi davranış tespit edebiliyoruz. Gerek işçi sınıfının kapitalist tahakküm ilişkilerinden göçünü gerekse postmodern Devlet biçimini anlamamıza imkân veren yegâne temeldir bu. Komünizmin önşartı, üretim tarzı bünyesindeki kolektif bir belirlemedir; şu çalışma sürecinde sömürülen insanların çalışmaya karşı verdikleri mücadelenin eğilim ve sonuçlarını derledikleri zemindir bu.

Gelişmiş toplumlarda gerek emek süreçleri gerekse kurumlar bünyesinde bu önkoşulların birçoğunu bulmak mümkündür. Eğer, daha önce de iddia ettiğimiz gibi, reel sosyalizmin bünyesindeki kapitalist kalıntılardan ölüp gittiği doğruysa, görünen o ki, kapitalist toplumlar da sadece bünyelerindeki komünizmi müjdeleyen ögeleri eklemlendirerek hayatta kalmayı başarıyorlar. Peki ama bu su götürmez olguyu niçin bir eğilim, bir istidat olarak tanımlamamız gerekiyor ki? Kolektif mücadelelerin kapitalist üretim tarzı bünyesinde gerek hukukî-siyasal gerekse sosyo-ekonomik yapılarda biriken bu sonuçlarını niçin "önkoşullar", daha da olmadı, "komünizmin önkoşulları" diye anmak gerekiyor ki? Söz konusu görüngüleri bu açıdan, bu ışık altında görmenin doğru olduğunu düşünüyoruz, çünkü bunların yapısal olarak, kolektiflik, tersinmezlik, ve bir antagonizma ve bunalım dinamiği gibi üç vasıf tarafından tanımlandığı anlaşılıyor. Gerçeklikte okuduğumuz istidat bu üç özellikten çıkıyor, tıpkı hareketin motordan çıkması gibi - ve burada finale kalmak diye bir şey yok. İşçi yığınlarının (emek, istem ve dil zemininde) giderek daha kesif iletişim ve işbirliği kategorileriyle birbirine bağlanması anlamında, kolektif belir-

2 1930'lu yıllarda, doğur(g)an öznel(l)iğin hegemonik figürü olarak "meslek sahibi işçi"den "kitle işçisi"ne geçişe yol açan kapitalist yeniden yapılanma hareketinin bir çözümlemesi için bkz. Bu kitapta İkinci Bölüm.

lemelerden söz ediyoruz. Bir yıkım durumunda bile toplumsal hayatın vazgeçilmez şartlarını oluşturmaları ölçüsünde, bunları tersinmez olarak nitelendiriyoruz. Tarihsel kolektif bütünün bir ögesi işte bu şekilde derin bir kurumsal uğrak haline gelir, çelişik ve mücadeleci bir kolektif iradeler kümesi işte bu şekilde ontolojik düzeye yükselir, varlığın bir parçası haline gelir. Ancak bu belirlenimler, ontolojik olarak ne kadar sağlam olurlarsa olsunlar, çelişik olmayı sürdürürler. Sömürüye karşı mücadele onların içinden geçmeye devam eder, tıpkı onları ürettiği gibi. Onları açık tutar ve hatta, tüm sistem düzleminde potansiyel bunalımlar oluşturacak bir noktaya doğru ilerler.

Bu konuda temel bir örnek olarak, Refah Devleti kurumlarında bu tür bir önşartın nasıl işlediğini görebiliriz. Kitabın ilk bölümlerinde de tartıştığımız gibi, Refah Devletinin toplumsal kurumları, kurumsal bir anlaşma zemini üzerinden, kimi zaman Devletle uzlaşması imkânsız birtakım örgütlü kolektif çıkarları Devletin orta yerinde temsile zorlayan toplumsal mücadelelerin ürünüdür.[3] Kolektif çıkarların her zaman daha ağır çeken baskısı altında, toplumsal gelirin yeniden ve eşitlikçi bir şekilde paylaşılmasına yönelik bir eğilimin hizmetinde iş gören bu temsil, katı bir kurumsal gerçeklik haline gelmiştir. Kurumsal görüngülerin direnci, ta başlangıcından beri işlemekte olan güç ilişkilerinin rendelenmesi, nükseden çıkar çatışmaları ve paradoksal bir şekilde kurumların kendi ataleti sa-

3 Son yıllarda bu yorumu (Refah Devleti kurumları toplumsal mücadelelerin ürünüdür) canla başla reddedenler olduğu gibi, aynı şekilde canla başla savunanlar da vardır. En önemli itiraz, bir toplumsal aktör olarak Devletin özerkliği esasında Devlet-merkezli açıklamalar getiren Theda Skocpol çevresinde kümelenmiş bir grup akademisyenden gelmektedir. Örneğin bkz. *Bringing the State Back*, der. P. Evans, D. Rueschmeyer ve T. Skocpol. ABD'de New Deal sırasında sosyal refah politikaları ve kurumlarının tesisi konusunda yapılan son tartışma bu açıdan son derece öğreticidir. Bu tartışmaya katılan başlıca yazarlar şunlar: Fred Block, "The Ruling Class Does Not Rule"; Theda Skocpol, "Political Response to Capitalist Crisis"; Michael Goldfield, "Worker Insurgency, Radical Organisation, and New Deal Labor Legislation"; ve Theda Skocpol ve Kenneth Fingold, "Explaining New Deal Labor Policy". Refah Devletinin demokratik bir sınıf mücadelesinin ürünü olduğu tezini esas alan teorik bir bakış açısıyla geliştirilmiş özlü ve net bir açıklama için bkz. Ramesh Mishra, *The Welfare State in Capitalist Society*, s.114-16.

yesinde daha da güçlenmiştir. Bu, kısaca, aygıtların boydan boya tüm sistemi kapsama özelliğinin bir sonucudur. Kapitalist ülkelerde, yirmi yıllık neoliberal karşı devrim sırasında bu tersinmezliğe tanık olduk (bkz. Altıncı Bölüm, "Neoliberalizmin Güçlü Devleti"), reel sosyalizmin bunalımında da yine aynı tersinmezliği bulabiliriz. Siyasal bilimler, medeni hukuk ve anayasa hukuku, geleneksel biçimciliği terkederek ve analitik yöntemlerini mücadele ve kurumların daimi geçirgenlik kabiliyetine tabi kılarak, bu görüngülerle ilgili bilimsel duruşlarını değiştirmek zorunda kalmışlardı. Sonuçta ortaya çıkan denetim dinamiği, toplumsal ve siyasalın karşılıklı değiştirilebilirlik ve ayırtedilemezlik özelliklerini öne çıkartan bir alana taşınmaya zorlandı. Siyasal bilimler böylece, bireysel ve kolektif öznelerin toplumsal seferberliği ile bunlardan sökün eden sonuçların kurumsal ontolojisi arasındaki kavşakla sınırlı kalır - yönetim süreçleri bu temel üzerine oturtulur. Kapsayıcılık ve katılık nikah kıyar; her yönetim eylemi, tüm bir toplumsal üretim ve yeniden üretim sistemini değiştirme riski taşır. Bu, açıkça, sürekli bunalımın kapağını kaldıran ve giderek büyüyen çelişkileri sıraya koyan bir harekettir. Pratikte, kolektif çıkarların taşıdığı çelişki tersinmez bir şekilde kurumsal düzeyde yuvalanmıştır ve yalnızca kolektif araçlarla çözülebilir.

Klasik iktisat ve eleştirisi bakımından üretim tarzının bu gelişme evresinde, zorunlu emek oranını kontrol altına almaya ya da avucunda tutmaya yönelik her türlü girişimin, toplumsal olarak takviye edilmiş sabit sermayenin yeniden üretim maliyetlerinde geri döneceği söylenebilir. Demek ki bu katılık, tersinmezdir. Kuşkusuz bu iddia (onun eğilim/istidat kavramlaştırmasında onu bir an görür gibi olsak da) Marx'ın analizinin *dışına* düşer, ama hem neoliberal hem neo-Keynesci, çağdaş iktisadi düşüncenin daha da uzağına düşer. Bu okullarda tüm toplumsal ve iktisadi faktörlerin seferberliği, dozu hafif ya da sert, yönetimin bir şartı kabul edilir. Oysa bizim iddiamız, siyasal kurumların eleştirisi ve, dolayısıyla, Refah Devleti analizi bağlamına tercüme edildiğinde, toplumsal yeniden üretim idaresinin, yalnızca sermayenin kolektif yönetimi bağlamında

mümkün olabileceğidir. Aslında sermayenin varoluş koşulları artık örtük bir şekilde değil açıkça kolektiftir. Yani bunlar artık, basitçe kolektif sermaye soyutlamasına bağlanan şeyler değil, kolektif işçinin deneysel, tarihsel varoluşunun bir parçası olan şeylerdir.

Refah Devleti ve onun tersinmezliği (tıpkı, ilk bakışta, reel sosyalizmin bazı temel belirlemelerinin tersinmezliği gibi), o nedenle, kapitalist gelişme sürecinden bir sapmayı temsil etmez; aksine, -bizzat kurumsal düzeyde de bu sıfatlarıyla tanınmış- yeni ve gerçek toplumsal işbirliği adalarını, yeni ve yoğun kolektif üretim koşullarını teşkil ederler. Bu nedenle, liberal-demokratik Devlette Refah Devletinin, salt uzatmalı varlığıyla sürekli tahrik ettiği bir bunalım söz konusudur. Bu nedenle, mevcut Devlet-biçiminde, bu tersinmezliğin sürekli ve zorla tahrik ettiği bir kopuş dinamiği söz konusudur, çünkü Refah Devletinin belirlemeleri hem toplumsal konsensüs için zorunludur hem de ekonomik istikrar için gereklidir. Peki bunlar komünizmin faal önkoşulları sayılabilir mi? Doğrudan böyle olduklarını söylemek kuşkusuz ahmakça olurdu. Ancak bunlar, liberal ya da sosyalist Devlet yönetiminin sistematik akslarını daimi bir istikrarsızlığa sevkeden su götürmez önkoşullarıdır. Bunlar, pasif bir devrimin önkoşullarıdır.

Ancak çok daha önemlisi, emek biçimi ve örgütlenmesinin bugünkü evresinde teşhis edilmesi mümkün komünizmin önkoşullarıdır. Komünizmin gerçeklikteki ikinci önkoşulunu, emek öznesinin yeni üretici işbirliği potansiyellerinde buluyoruz. Kapitalist evrim sürecinin önceki dönemlerinde, yani ilkel birikim ve "manüfaktür" dönemleri (kurumsal olarak *ancien regime*'e özgü Devlet biçimi tarafından temsil edilir) ve onları takip eden "büyük-ölçekli sanayi" örgütlenmesi (kurumsal olarak, -liberal biçimlerden sosyal-demokrat biçimlerezaman içinde tekamül eden modern demokratik Devlet ve, Doğu Avrupa'da, hızlandırılmış bir kalkınma hareketi aracılığıyla, sosyalist Devlet biçimi tarafından temsil edilir) dönemlerinde, kapitalizmin tarihi ve tarihsel değeri, birbirini takip eden emek soyutlamalarından oluşan bir süreçle tanımlanıyor-

du. En son dönemde Taylorizm, emek-gücünün soyutlanma sürecini tarif etmişti; Fordizm, Devletin (ve kamusal harcamaların) temellerini üretim mekanizması bünyesinde konuşlandırarak, bu soyut öznel(l)iği, tüketimi konu alan kolektif müzakere mekanizmalarının kullanımına açık hale getirdi; ve Keynescilik, toplumsal olarak zorunlu emek ve artı değer oranlarına dair, ucu açık bir model geliştirdi, böylece devasa bir işi, Devletin antagonist toplumsal özneler arasında sürekli dengeler, uzlaşmalar oluşturma görevini de başarıyla yerine getirmiş oluyordu. Bugün örgütlü emek alanında bu ilişkiler yerle bir edilmiştir. Doğrusu, 1960 ve 70'lerdeki mücadelelerin seyrinde, emeğin soyutlanması onun öznel boyutlarını geride bırakmış ve yıkım alanına geçmişti. Bunu takip eden kapitalist tepki, emeğin soyutlanma derecesinin ötesine geçecek bir iktisadi yeniden yapılanma üzerinden, bu yeni özneyi emek sürecinin nesnel bir vasfına tahvil etmeyi denemek zorundaydı.

Şu anda bu yeniden yapılanma sürecinin ortalarındayız. Taylorizmden post-Taylorizme ve Fordizmden post-Fordizme geçişte, öznel(l)ik ve üretici işbirliği, emek sürecinin birer sonucu olarak değil *şartı* olarak sunulmaktadır. Üretim mantığını, dolaşım mantığını ve ürün değerini gerçekleşmesini iyileştirilmek adına, üretim ve tüketim arasındaki Fordist ilişki içselleştirilmiştir. Yeni kitlesel üretim kuşkusuz tam bir esneklik gerektirir, ve işçi sınıfının "kendini-yetiştirmesi", aynı şekilde, dolaysız bir üretim ve dolaşım ögesine tahvil edilmelidir. Ancak, bu süreçte üretkenlik kabiliyeti, bilfiil işçi sınıfının özerklik ve inisiyatif gücüne tabi kılınır. Dünyanın dört bir yanında uygulanan binbir çeşit "Japon modeli"nin akıbeti, son tahlilde, işçi sınıfının öznel(l)iğinin dolaysız değer yaratma işlevinin son derece açık bir şekilde kavranmasına bağlanır. Taylorizmin hegemonyasında geçen dönem boyunca öznel(l)ik, olsa olsa, tam tersine, antagonistik bir yabancılaşma olarak görülebilirdi. Emek örgütlenmesinde öznenin üretici işlevinin, birtakım katı ve su götürmez şartlar olmadan bu şekilde kabul edilmeyeceği doğrudur. Bu üretici işlev, burada, kapitalist ba-

kış açısından, yani, yalnızca sınai bütünleşme ve işçi sınıfı öznesinin -gerek sendikal gerekse sınıfsal biçimiyle- inkârı çerçevesinde kavranabilir. Ama, sadece geçmişi iflah olmaz bir şekilde putlaştıranlar (geçmişe ne ölçüde ihtişam atfettiklerine bağlı olarak), işçi sınıfının öznel(l)ik vasfının dönüşümünün getirdiği, tayin edici mahiyetteki pozitif değişimi inkâr edebilir. Bu yeni işçi sınıfı figürü, altmış ve yetmişlerdeki mücadeleleri takip eden tarihsel bozgun ürünüdür; emek süreçlerinde ve işbirliği ile çalışmada çoktan beridir sergilenen kolektif öznel(l)ik'in ulaştığı yüksek düzeyle ilişkisi yoktur.

Yukarıda sözünü ettiğimiz su götürmez pasif veçheleri gözden kaçırmamaya dikkat etmek şartıyla, işbirliği ile çalışmanın soyut emek-gücü antagonizmasından -henüz antagonist olmasa da öznel olarak etkin- bir kolektif emek-gücü somutluğuna nasıl ilerlediğini görebiliriz. Emekçi sınıf, gündelik varoluşu içinde, soyut antagonizma alanı üzerinde -önceki evrelerde kazanılmış- çeşitli işbirliği değerlerini koruyagelmiştir. Bugün bu işbirliği ve öznel etkinlik, adeta potansiyel bir halde emek süreci bünyesine taşınmıştır. Çelişki derindir ve yeniden yapılanma sürecinin ilerlemesi, onu daha da derinleştirmekten başka bir şey yapmaz. Genel bir sonuçla, canlı emeğin, kapitalist kumandadan bağımsız olarak kapitalist işletme bünyesinde örgütlendiğini söyleyebiliriz; ancak bu örgütlenme uğrağından sonra bu işbirliği resmen kumanda yapısı altında sistematik hale sokulur. Üretici işbirliği, serbest girişim faaliyetinden önce ve ondan bağımsız olarak sahne alır. Sonuç olarak burada sermaye, emek-gücünü örgütleme rolüne soyunmaz, daha çok, emek-gücünün kendi başına yürüttüğü özerk örgütlenme sürecini düzenleme, yönlendirme ve yönetmeye taliptir. Bu anlamda sermayenin ilerici işlevi sona ermiştir.

Dikkat edilirse bu durumda da klasik iktisadın (ve hatta onun eleştirisinin) epeyce uzağına düşüyoruz, çünkü klasik iktisat, sadece sermaye ile bütünleşmiş emeği üretken emek kabul eder. Tüm iktisat okullarının post-Fordizmin bu hiç duyulmamış hakikati çevresinde nasıl acz içinde döndüklerini görmek ilginç: evet, canlı emek, kapitalist emek örgütlenme-

sinden bağımsız olarak örgütlenir. Ve bu yeni belirlemenin kavranmış göründüğü durumlarda (örneğin düzenleyici okulda) bile, smai bütünleşme teorisinin gelişmiş antagonizma teorisi içine tepe taklak oluşunun kavranması, belirlemenin daha da geliştirilmesi bakımından gelecek vaat eden bir potansiyel gözlenmez. Kör bir nesnelcilik içinde bazı iktisatçılar, "kendinde" canlı emeği "kendinde ve kendisi için" işçi sınıfı haline dönüştürecek mucizevi bir güç beklemeye devam ediyorlar - sanki bu dönüşüm gerçekliğin kendisi, bir süreç değil de mitolojik bir olaymış gibi. Öte yandan teoriyi, 1970'lerin ilk yıllarında (demek ki yeniden yapılanma programına paralel olarak) başlayan bunalımın kalıcı karakterini açıklamakta başvurabileceğimiz yegana alanın, emeğin siyasal özgürleşme hareketinin sökün ettiği alanın dışında tutan şey, bu süreçteki zekadır. Tüm değer üretiminin toplandığı, yığıldığı yer sadece ve sadece bu alandır. Kapitalist girişimci figürü sürekli daha dışsal ve parazitsi faaliyetlere çekilir, ve kolektif kapitalist son tahlilde bunalıma müdahale gücünü kaybeder. Önceki dönemlerde, gerek emeğin soyutlanmasının gelişiminin gerekse üretici güçler alanında toplumsal işbirliğinin önceki dönemleri, üretken ve siyasal kapitalist makinenin gelişmesinin bir ürünüydü, oysa bugün işbirliği, gelişmenin bağımsız bir şartı olarak kapitalist makineden önce sahne alır. Toplumun kapitalist üretim ve yeniden-üretim örgütlenmesinde girdiğimiz bu yeni çağa damgasını vuran şey, kendi kitlesel özerkliğine, kendi kolektif ve bağımsız değer-yaratma potansiyellerine, yani sermayeden ayrı kendi başına değer yaratma yeteneklerine sahip çıkan bir doğurgan öznelliğin doğuşudur.

Komünizmin üçüncü önkoşulunu mercek altına yatırmak için, doğrudan öznellik alanına taşınmak ve üretim tarzının dönüşüm sürecindeki pasif veçheler ile bu süreçte uyanan potansiyeller arasındaki daha üst düzey bir bağlantıyı tartışmaya açmak zorundayız. Değer yaratma süreçlerinin aksı herkesin bildiği gibi artık fabrika değildir. Fabrikanın toplum üzerindeki diktatörlüğü, tüm değer yaratma süreçlerinin kavşağında işgal ettiği yer ve, dolayısıyla, doğrudan üretken (erkek, ücretli

ve el emeği) emeğin nesnel merkezî konumu tümüyle kayboluyor. Kapitalist üretim fabrika duvarları arkasına hapsolmuş değildir, ona direnen kuvvetler de öyle. Bu bariz olguları farketmek, emek-değer teorisinden vazgeçmek anlamına gelmiyor; aksine, emek değer sürecindeki köklü dönüşümü kavrayacak bir analiz vasıtasıyla bu teorinin geçerliliğini yeniden test etmek anlamına geliyor. Dahası bu bariz olguları farketmek, sömürünün gerçekliğini ıskartaya yazmak, şu sözüm ona sanayi sonrası toplumda sömürünün hayatımızdan çıktığını iddia etmek demek değildir - aksine, bugün sömürünün büründüğü yeni biçimleri yerli yerine oturtmak ve, dolayısıyla, sınıf mücadelesinin yeni biçim ve düzenlerini tanımlamak demektir. Ve hepsinden önce, kendimize, dönüşümün sömürünün doğasından çok, onun kapsamıyla ve sahneye konduğu alanın niteliğiyle ilgili olup olmadığını sormak demektir. Sadece böyle bir ufukta, sömürünün doğasının nicelikten niteliğe geçişe benzer bir değişim geçirdiğine tanık olabiliriz.

Yeni üretim tarzının temel özelliği, öyle anlaşılıyor ki asli üretici gücün, toplumsal emeğin genel, kapsayıcı ve niteliksel olarak üstün bir sentezi olması ölçüsünde, teknik-bilimsel emek olmasıdır. Diğer bir deyişle canlı emek hepsinden önce (nitelik bakımından) soyut ve gayri-maddi emek olarak, (niceлik bakımından) karmaşık ve işbirliğine dayalı emek olarak ve (biçim bakımından) giderek daha fazla zihinsel ve bilimsel emek olarak boy gösterir. Bu emeğin, basit emeğe indirgenmesi mümkün değildir - aksine, yapay dillere dayalı teknik-bilimsel emekte, sibernetik eklentiler arası karmaşık akıl yürütmelerin, yeni epistemolojik paradigmaların, gayri-maddi belirlenimlerin ve iletişimsel makinelerinin büyüyen bir yakınlaşması söz konusudur. Bu emeğin öznesi, toplumsal işçi bir cyborgdur, maddi ve gayri-maddi emek arasındaki sınırları sürekli bir o yönde bir bu yönde kat eden, makine ve organizma karışımı bir varlık, bir melezdir.[4] Bu işçinin emeğini toplumsal

4 Donna Haraway'in "A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century" adlı denemesi, gayri-maddi, teknik-bilimsel emek konusunda çığır açıcı bir metindir. Bu yeni doğur(g)an özne,

olarak adlandırmak gerekir, çünkü hayati üretim ve yeniden üretim süreçlerinin genel koşulları onun denetimi altındadır ve ona göre modellenmiştir. Bütün bir toplum, canlı emeğin bu yeni tertipleniş biçimi üzerinden, değer üretim sürecine tahsis edilmiş ve ona göre yeniden düzenlenmiştir: öyle ki bu süreç bünyesinde sömürü ortadan kaybolmuş gibidir - ya da daha doğru bir ifadeyle, sömürü, sanki dönüşsüz bir şekilde çağdaş toplumun arka bahçeleriyle sınırlı bir alana itilmiştir. Ama bu görünüşün üzerindeki sır kolayca kazınabilir. Gerçekte kapitalist iktidar, canlı emeğin yeni tertipleniş biçimlerini şaşırtıcı bir denetim altında tutar, fakat bu sadece dışarıdan bir denetim olabilir, çünkü kapitalist iktidarın disipliner bir yolla bu yeni biçimleri işgal etmesine olanak yoktur. Sömürü çelişkisi, dolayısıyla, yer değiştirir ve asıl olarak sömürülen (teknik-bilimsel özne, cyborg, toplumsal işçi) öznenin, yaratıcı öznelliğinin teszlim edildiği, ama ifade ettiği gücün yönetimi itibariyle kontrol edildiği son derece üst bir düzeye kayar. Çelişki, bu son derece yüksek kumanda mevkiinden tüm topluma sirayet eder. Bu son derece yüksek kumanda mevkiine gelince, bundan dolayı birleşmeye eğilimli olan sömürünün toplumsal ufkanda, hangi düzeyde belirirse belirsin, tüm öz-değer-yaratma ögelerinin antagonist ilişkisi içinde konumlandırır.

Evet çatışma toplumsaldır, çünkü teknik-bilimsel canlı emek, işe koşulan entelijansiyanın, cyborgların ve program kırıcıların kitleselleşmiş bir niteliğidir. Ancak bu "entelijansiya" yeni bir öncü kolu ya da öncü sektör filan değildir; daha çok, toplumsal üretim tayfını yatay olarak boydan boya kateden ve çeşitli üretim sektörlerinin içinden geçen bir nitelik ve özne(l)iktir. Evet çatışma toplumsaldır, çünkü, sömürülen tüm

son derece yüksek bir bilimsel bilgi ile yine son derece yüksek bir üretkenlik kapasitesini bir araya getiren çeşitli toplumsal hareketlerde de gözlenebilir. Bu tür hareketlere iki örnek, kadınlarda biyo-medikal tedaviler konusunda mücadele veren kadın hareketleri ile AIDS araştırmaları ve tedavi yöntemleri alanında savaşan AIDS aktivistleridir. Bkz. Steven Epstein, "Democratic Science? AIDS Activism and the Contested Construction of Knowledge", ve Paula Treichler, "How to Have Theory in an Epidemic: The Evolution of AIDS Treatment Activism".

diğer toplumsal katmanların çalışmanın reddi yönündeki tüm çabaları, antagonistik bir şekilde bilimsel-teknik emekte birleşme ve bu emekte bir tanım bulma eğilimindedir. Bu akış içinde eski işçi sınıfı öznel(l)iklerinin yerinde şimdi yeni kültürel modeller ve yeni toplumsal hareketler oluşmaktadır ve eski emek *aracılığıyla* özgürleşme, yerini, ücretli ve el emeğin*den* özgürleşmeye bırakmıştır. Son olarak, evet çatışma toplumsaldır, çünkü, giderek daha yaygın ve güçlü bir şekilde genel dilsel alana, daha doğru bir ifadeyle öznel(l)ik üretim alanına yerleşmektedir. Toplumsal işçinin varoluş alanında kapitalist kumandaya bırakılmış bir mekân yoktur. Sermayenin kendi hanesine geçirdiği alan, sadece dilin, bilimsel ve ortak dilin denetim alanıdır. Ancak bu es geçilebilecek bir alan değildir. Meşru güç tekelinin teminatı altındadır ve, tehlikeli ve biteviye bir ivmelenme içinde sürekli yeniden düzenlenir. Ama, işçi sınıfı öznel(l)iğinin geçmiş ve şimdiki biçimlerinin sermayeye iltihakı ve yekpare ve totaliter bir kumanda düzleminin ögeleri haline çevrilmesi konusunda kapitalist gelişme sürecinin yönlendirdiği ivmeli hareket, yine de amacına ulaşamaz. Sadece eski sınıfsal katmanların disipliner kafeslerinin yeniden düzenlenmesinde değil, iltihakın birinci sınıf oturmuş bir yapıya kavuşturulmasında da başarısız kalır - ilkinde, eski sınıfsal katmanların, yeni sınıfsal ilişkiler dokusu üzerinde çeşitli antagonist tertiplenme biçimlerini yeniden ve ince ince işlediklerini, ikincisinde ise, boyunduruk vurulmuş dil ile canlı emeğin ürettiği dil arasındaki çatışmanın, giderek daha açık ve net çizgilerle, diktatörlük ve özgürlük arasındaki bir çatışma şeklinde tertiplenme yoluna girdiğini görüyoruz.

Peki, tarihsel olarak tecrübe ettiğimiz kapitalist gelişme diyalektiği, bugün niçin kırılmış gibi görünmektedir? Bu sorunun cevabı, fenomenolojik olarak desteklenen bir durum çevresinde verilebilir: sermaye ortaklaşma-eğilimli (associative) üretken emeğin kumandasını toplumsal işçiye terkettiyse, artık gelişme sürecini bir senteze kavuşturma kabiliyetini kaybetmiş demektir. Toplumsal işçi, artık tamamlanmış bir diyalektik hareket olarak kapitalist gelişme çerçevesinde kavran-

ması mümkün olmayan bir öznel(l)ik üretmeye başlamıştır. Eski ve yeni biçimleriyle örgütlü kapitalist sömürünün reddi, birleşme-eğilimli canlı emeğin kendi üretici potansiyelini dışa vurduğu ve kendi başına değer yaratma sürecinin giderek daha enerjik bir şekilde kapitalist kumandadan uzaklaştığı (bu kumandanın yenilenebildiği ölçüde) çeşitli alanlar açar. Kapitalist kumandanın örgütsel işlevi böylece giderek iyice parazitleşir. Toplumsal hayatın yeniden üretiminde artık sermayeye ihtiyaç yoktur. Şimdiye kadar kapitalist üretim tarzının gelişimindeki tüm anlarda, sermaye, işbirliği biçimine hükmetmişti. Sömürü biçiminin yapısında bilfiil yoksa, yani sermaye tarafından doğrudan yürürlüğe sokulmadıysa, işbirliği biçimi sömürünün bir işleviydi. Emek, sırf bu temel üzerinde, sermayenin yaptığı genel üretim düzenlemesi sayesinde, üretken emek olarak tanımlanabiliyordu. Hatta, sermayenin geçmişten miras çalışma ortaklığı biçimlerini birbirine uladığı ve takviye ettiği ilkel birikim döneminde bile, sermaye, üretim sürecinin merkezinde yer alıyordu. Bu evrede dayatılan işbirliği biçimi esas olarak, geleneksel biçimde çalışan öznelerin geçmişin bağlarından kurtarılmasına dayanıyordu. Bugün durum tümüyle değişmiştir. İşbirliği, ya da üreticilerin birliği, sermayenin örgütleme yeteneğinden bağımsız olarak sahne alıyor; emeğin sergilediği işbirliği ve öznel(l)ik, sermayenin düzenbazlıklarının dışında bir temas noktası bulmuştur. Sermaye giderek soy bir zapturapt aygıtı, bir fantazma, bir put haline geliyor. Ve onun çevresinde, hem alternatif bir potansiyel gelişme üssünü, hem de bilfiil yeni bir kurucu temeli temsil eden, radikal bir özerkliğe sahip öz-değer-yaratma süreçleri dönmektedir. Göç, yani bu yeni öznel(l)iğin maddi hareketi ve dönemsel akışkanlık biçimi, durdurulması olanaksız, kurucu bir iktidar mertebesine, yeni bir toplumun kurucusu mertebesine erişinceye kadar ileri hareketine devam edecek bir direnişin asli figürü haline geliyor.

Bu tespitlerden sonra geriye sadece postmodern Devlet tanımı kalıyor; şimdi, bu tanımın nasıl şu noktaya kadar anlattıklarımızın zihinsel düzlemde kavranması ve pratik düzlemde

inkârı, yani etkin mistifikasyonu üzerinde yükseldiğini görmek üzere, postmodern Devleti masaya yatıracağız. Postmodern Devlet artık, emeği örgütleme gücünü kaybetmiş, sivil toplum kurumları aracılığıyla emeği işe koşma ve disipline etme kabiliyetini yitirmiş bir kapitalizmin parazit örgütüdür. O, bir gerçeklik kurgusunun ikame Devletidir. Toplumsal paradigmada ortaya çıkan kayma, kitlelerin öz-değer-yaratma süreci ile iktidarın merkezî kumanda sistemi arasındaki ilişki yokluğunun, iki öznenin nihai ayrılışının ben-merkezli bir iktidar mistifikasyonu ile ikame edildiği bir Devlet figürünü belirler.

Modernlikteki Alternatif Güzergâhlara Dair

Sosyalist rejimlerin çöküşünden sonra da ayakta kalmayı başarmış Devleti içeren hem postmodern devleti hem de devletin mevcut biçiminin analizine bu noktada biraz ara verip, modern Devlet paradigmasındaki bu gerçek değişimin -ki yeni ve tersinmez bir olay gibi durmaktadır- uzun bir tarihsel evrim sürecinde bilfiil ve adım adım nasıl ortaya çıktığını anlamaya çalışalım. Bu yenilik modernliğin bağırsaklarında beslenip büyümüş; modernliğin kendi tanımı içine dahil ettiği bir mekanizmanın, bunalım yatıştırma mekanizmasının bozulmasından doğmuştur.

Modernlik, Batı akılcılığının doğrusal bir sonucu, Batı aklının mukadder varış noktası değildir. Bu tespit, birçok postmoderniste göre, Weberci kaba Devlet teorisyenlerine göre, ve diyalektik maddecilerin pozitivist Marksizmine göre, yanlıştır. Bu kitapta geliştirmeye çalıştığımız bakış açısından modernlik, kesintisiz ama sürekli eksik bir devrimin tarihidir: özgür üretici güçlerin gelişmesi ile kapitalist üretim ilişkilerinin tahakkümü arasında her zaman bir alternatifi olan çelişik bir gelişmedir. Rönesans diye andığımız devrimden bugüne doğru modernliği, gasp, özel servet ve araççı aklilik kuvvetlerinin karşı koyduğu üretici güçlerdeki olağanüstü özgürleşme ve insani etkinliğe atfedilen her türlü aşkın hedeften kurtuluş karakterize eder. Burada Makyavelci terimlerle, "talih"in despot somut-

luğu "erdem"in evrenselliğine karşı koyar. Spinozacı terimlerle, Devlet *potestas*'ı (İktidar) çok'un *potentia*'sına (iktidar) karşı koyar.[5] Modern aklilik, bilimsel gelişme temelinde açıklanabilecek bir süreklilik değildir; biri tarihin ve hayatın inşasında insani işbirliğinin üretici potansiyeline, diğeri güç düzenine ve bu gücün yeniden üretimine adanmış toplumsal işbölümü örgütlenmesine güvenen iki farklı akliliğin çelişik ürünüdür. Modernlik bu mücadele çerçevesinde okunmalı, insan soyunun kaderi, özgürlük ve boyun eğdirme üzerinde kopan bu mantıksal ve etik mücadele çerçevesinde tanımlanmalıdır. En olgun biçiminde, ya da gerçekten bir diyalektik olarak, modernlik özgürlüğün, kapsayıcılığı ve etkinliği sürekli artan bir güç örgütlenmesinin temel yapılarının inşası için, araççı ve sistematik bir kullanım biçimi olarak tanımlanır. Diyalektik, kitlelerin, ortaklaşmacı emeğin kolektif kurucu iktidarının, kurulu iktidarı içine sürüklediği kesintisiz çatışmanın çözümünü, aşılmasını aşkın bir üst kerteye yüklemedir. Diyalektik, modernliği, aşkınlığa yücelttiği bir bunalım hali olarak kavrar.

Biz onun yerine, bu aşkın çözümün tüm etkinliğinin giderek çöküşünü görebileceğimiz bunalıma dönmeliyiz. Burada modern siyaset metafiziğinden bahsetmek gerekiyor, çünkü bu alanda farklı figürler içinde bizzat modernlik tanımının nihai bir tanım olmadığını kavrama imkânımız var. Makyavel'den Hobbes'a, Spinoza'dan Rousseau'ya ve Hegel'den Marx'a Devlet teorisinde modernlik, açıkça, biri ayaklarını canlı emeğin ontolojik gücüne basarak demokrasiyi (mutlak anlamıyla) tarih içinde gelişen üretken toplumsallaşma sürecine uygun yegâne siyasal biçim olarak gören, diğeri aşkın bir alemde (egemenliğin ilahiliği, hukukî genel iradenin gayri-şahsiliği ya da diyalektik mutlak şeklinde) insani işbirliğinin canlı üretkenliğini gasp yolları arayan iki çizgi arasında bir alternatif gibi görünür. Bu mantıksal mücadele, gerçek bir mücadeledir. İşbirliği ve de-

5 Modernlikteki kesintisiz çatışma potansiyeli konusunda bkz. Antonio Negri, *The Savage Anomaly* ve *Constituent Power*. Özellikle Heidegger düşüncesi bağlamında Spinoza'nın modernlikle ilişkisi konusunda bkz. Antonio Negri, "L'antimodernite de Spinoza".

mokrasi gerçekten kumanda ve egemenliğe karşı koyar. Modern çağda, gerek otoriter Devlet biçiminde gerekse liberal Devlet biçiminde aşkın alternatifin zaferi, tüm tarih boyunca işleyen derin krizleri bertaraf etmede henüz hiçbir başarı sağlayamamıştır: diğer alternatif, sürekli püskürtülmüş olsa da, hâlâ ayaktadır. Sürekli küllerinden yeniden doğar ve kapitalist modern egemen Devletin gelişme sürecinde, kapatılması mümkün olmayan süreksizlikler yaratır. Egemenlik cephesinin kazandığı her zafer, daima işbirliğine daha fazla yer açmak zorunda kalır. Bir devrimden diğerine, kritik modernlik süreci, alternatifler arasında oynayıp durdu. Sermayenin kazandığı her zafer, kendi temel alternatifi olarak ortaklaşmacı canlı emeğe daha büyük bir toprak terketmek zorunda kaldı. Sosyalist devrim bu süreçte simgesel doruk noktasını temsil eder: burada üretici kitlelerin payına düşen demokrasi değil, egemenlikti - ve bu Doğu Avrupa sosyalizmi ve Batı sosyal demokrasisi için de eşit ölçüde doğrudur. Bugün, modernliğin bunalımında gündem, egemenliğe karşı demokrasidir. Bu bunalım modernliği yadsımıyor, ama onun potansiyel kaynaklarından birini, yaşayan üretken alternatifini açığa çıkarıyor. Postmodern Devlet, kurulu iktidar ve egemenliğin yeni bir savunması olduğu ölçüde, kapitalizmin bunalımının kati ve çıplak şartlarını herhangi bir bedel ödemeksizin kabule hazır olduğu beyanından - kaybedilmiş bir savaşın sonuçlarından yakayı sıyırma girişiminden başka bir şey değildir. Gerçeklikte, aynı bunalımda, *başka bir postmodern* serbest kalmıştır: canlı emeğin gücü, kendi mantıklarının içkinliğinde ve sezgisel buluşmalarında kendini geliştirme gücü bulan bir işbirliğinin üretkenliği. Bu, kitlelerin özerkliğine ve aynı zamanda, üretken ve siyasal bir öznel(l)ikler kümesine karşılık gelir.

Modernliğin tarihi ve onun çeşitli kavramlaştırma biçimleri bize bu alternatifi anlama imkânı veriyorsa da, demokratik, üretken ve işbirliğine-dayalı alternatifin serbestleşmesi olayını, bu kritik noktayı kavramak yine de oldukça zor görünüyor. Bizce dikkatleri iki toplumsal patlama üzerine toplamak gerekiyor: mevcut kapitalist yeniden yapılanma sürecini harekete

geçirerek Batı dünyasını altüst eden 1968'deki patlama ve yirmi yıl sonrasında Sovyetlerde yeniden yapılanma sürecini harekete geçirerek sosyalist dünyayı yerle bir eden 1989'daki patlama. Her iki olayda da modernlik tarihinin yetmiş beş yılını, iki ideal alternatifin kopuşunu ve yeni bir siyasal öznenin doğuşunu gösteren su götürmez delilleriyle, hızlandırmıştır: bu özne, gayri-maddi emek aracılığıyla örgütlenmiş ve işbirliği aracılığıyla üretken hale gelmiş toplumsal proletaryadır. Egemenlik olmadan da, özgürlüğü düzenleyen bir anayasa olmadan da özgürleşmeye, bir demokrasiyi işletmeye muktedir bir öznedir bu - çünkü özgürlük daima ve hep kurucu bir güçtür. O, baş aşağı çevrilmiş mistifikasyonlar olmadan da, kolektif aklılık potansiyeli üzerinde kendini özgürlüğe dönüştürmektir - çünkü aklılık işbirliği içinde ve sürekli inşa halindeki kolektif özgürlük koşulları altında yaşanır. Makyavel, komün demokrasini anlatır; Spinoza demokrasiyi her türlü aşkın normdan bağımsız, tümüyle içkin ve mutlak bir yönetim şekli olarak görür; Marx tarihsel yazılarında ve en çok da *Grundrisse*'de, yeni siyasal öznel(l)iği, zaten hegemonik bir konuma yükselmiş bir emek-gücünün entelektüel işbirliğinde bulur. Yüzyıllar içinden süzülüp gelmiş bu telakki, macerasında hiçbir zaman bir ütopya olmamıştır; her zaman gerçek öznel(l)ikler içinde yer bulmuş ve her seferinde püskürtülmüştür. Ama bugün, evet, potansiyel olarak zaferi kazanmış görünmektedir.

Baskıcı alternatif yoksun ve çaresizdir. Doğrudan doğruya gizemlileştirici bir işlev taşır, yararsızdır ve böyle bilinir. Çokluk, ontolojik olarak örgütlenmişse, kumanda ne işe yarar?

Ontoloji ve Anayasa

Şu ana kadar sosyalist geçiş kavramının ve tarihin diyalektik ilerlemesi nosyonunun ömrünün dolduğunu göstermeye ve tarih boyunca modern Devletin meşruiyet dayanaklarını istikrarsızlaştıran alternatifleri tanımlamaya çalıştık; şimdi, yararlandığımız yöntembilimsel ilkeleri mercek altına almak ve teorik teçhizat depomuzun bir döküm ve değerlendirmesini

yapmak durumundayız. Depodaki silahlarımız arasında, ayırma esasına dayalı bir inşa yöntemi var mı? Kolektif öznel(l)iğin ve toplumsal ilişkilerin kuruluşunda başvurabileceğimiz diyalektik-olmayan bir teori var mı? Tüm bunlar bizi doğrudan, son otuz yıl içerisinde anti-Hegelcilik bayrağı altında geliştirilmiş çeşitli teorilerin siyasal bir değer taşıyıp taşımadığını araştırmaya sevkediyor.[6] Modernliğin orta yerinde, diyalektiğe alternatif teşkil eden ve önümüze alternatif bir siyasal yöntembilime gebe açık bir alan sunan -Spinoza'dan Nietzsche'ye, Foucault'dan Deleuze'e- radikal bir eleştiri geleneği buluyoruz.

Diyalektiğin negatif hareketine karşılık bu gelenek pozitif bir kurma süreci ortaya koyar. Bu kurucu yöntembilim, dolayısıyla, diyalektik bütünlük kavramı, doğrusal ve teleolojik tarihsel gelişme anlayışı, kamu yararının aşkın bir düzlemde tanımlanması ve bireysel ve özerk öznel(l)iklerin merkezî bir makama iltihakının eleştirisinde, yöntembilimsel açıdan, liberal felsefî gelenekle aynı tavrı paylaşır. Liberal siyaset teorisinin belki de en önemli ve yegâne öğretisi, toplumun amaçlarının belirlenimsiz, o nedenle de toplumun hareketinin her zaman onu oluşturan üyelerin iradesine açık olduğudur. Bu anlamda pozitif kuruculuk ve liberalizmin her ikisi de açık teorilerdir: alternatif gelişmelere, alternatif hedeflere açıktırlar.

Ancak bu benzerlik, ortak bir düşmana sahip olmaktan daha ileri gitmez. Liberalizmin teleolojiyi siyasal ve ahlakî reddi ve iyiliğe karşı hukuktan yana tavır alması onu hızla ontolojinin reddine götürür, çünkü ontolojinin iyiliğin aşkın bir belirlenimini de beraberinde getireceği ve insanî eyleme önceden kurulmuş bir yapı giydireceği farzedilir. Nitekim, çoğul amaçlara açık bir liberal toplumu destekleyebilecek yegâne felsefî yaklaşım olarak "deontoloji" bu zeminde geliştirilecektir. Bu, liberalizm ile postmodern siyaset teorilerinin bilfiil birbirine karıştıklarını gösteren noktalardan biridir. Ancak bu tarzda akıl yü-

6 Özellikle çağdaş Fransız düşüncesi bağlamında anti-Hegelcilik sorunsalının genel bir değerlendirmesi için bkz. Michael Hardt, *Gilles Deleuze: An Apprenticeship in Philosophy*, özellikle s.ix-xv.

rüten liberal ve postmodern düşünürler, aslında, ontoloji ve toplumsal teleoloji arasındaki zorunlu bağlantıya dair Plotoncu ve Hegelci iddiaları son derece kolaycı bir şekilde benimsemişler ve, onların ikiciliği reddi konusunda aldıkları dikkate değer bir tavra rağmen, bir anda taban tabana zıt bir yaklaşıma kayıp gitmişlerdir (bu açıdan bkz. Foucault'un "Aydınlanmanın 'şantajı'm reddi", "Aydınlanma Nedir?" içinde s.42-45). Varlığın ideal, zorunlu bir düzene sahip olduğunu reddetmek, radikal bir olumsallığa kaymayı gerektirmez; tutucu, kapalı bir toplum tanımına çıkan ontolojik bir bakışı reddetmek, deontolojik bir bakışa oturmayı gerektirmez. Toplumda amaçların açıklığını savunmak için hemen aksi kutba geçip ontolojiyi toptan reddetmek gerekmez. Önceki bölümde de tartıştığımız gibi, modern metafizik ve politika geleneği yekpare bir blok değildir, içinde çeşitli radikal alternatifler barındırır.

Bu kurucu alternatifi daha iyi kavramak için, 'Birer bilgi öznesi olarak nasıl kuruluyoruz?', 'Birer güç öznesi olarak nasıl kuruluyoruz?', 'Birer ahlakî eylem öznesi olarak nasıl kuruluyoruz?' gibi sorular ışığında Foucault'un kendimizin tarihsel ontolojisini, toplumsal varlığın kuruluş soykütüğünü çıkarma yönündeki davetinden yola koyulmalıyız ("Aydınlanma Nedir?", s.45-49). Ontoloji bir temel arayışı, bir temel teorisi değildir. Varlığa bulanmışlığımız ve varlığın kesintisiz inşası hakkında bir teoridir. Heidegger varlığı bir meydana getirme, doğurma işleminde, açığı vurma (*aletheia*) ya da daha doğrusu, meydan-okuma-bir-araya-toplama (kendisi tertipleme [Gestell] der) eyleminde bulur (bkz. *The Question Concerning Technology*, s.10-23). Ancak ontoloji telakkimiz (mümkün her türlü önceden belirlenmiş düzen modelinden kaçınarak) bu ontolojik süreç nosyonunu kavrayabilmeli ve varlığın tedrici oluşumunun gerçek anlamda yaratıcı veçhesini göz önüne serebilmelidir. Varlık telakkimiz süreksizliğin üretimine, öngörülemeyene, olaya açık olmalıdır. Spinoza kavramı genel bir nosyon olarak tanımlar, adcı bir çerçevede, gerçekliği anlamak için inşa edilmiş bir araç olarak görür, ama bu mantıksal yapıda, aynı zamanda, varlığın bir montaj, bir araya geliş,

bir proje olarak büyümesine çıkan bir yol bulunduğunu da farkeder. Gerçekliğin adları inşa edilerek, varlığın *cupiditas*'tan (yaşama arzusu) işbirliğine, sevmeye, ve varlığın canlı kaynağıyla bütünleşmeye doğru kanatlandığı bilişsel bir alan teşkil edilir. Öznel montajlar, gerek bilim ve sanatta, gerekse mantıkta, bizim varlıkta büyümemize, varlığın kendisinin büyümesine ilişkin parametreleri ayağa diker. Adeta dünya dağıtılır ve şu, dünyayı kendi arzusuna ve gücüne göre düzenleyen bireysel ve kolektif bir tikellik üzerinde kurulmuş düşünce, eylem ve kurumlar manzumesi temelinde yeniden inşa edilir. Gerçekliğin saydamsızlığı hiçbir zaman mutlak anlamda giderilemez; ütopya uzun sürer. Ancak süreç, özneyi ortak olana göre, ortak olanı aşkına göre, aşkını tahayyül gücüne göre ve tahayyül gücünü etik anayasaya göre konumlandıran süreç, ütopik değil son derece gerçektir. Demokrasi, tam da Rorty'nin iddia ettiği gibi, felsefenin birincil konusu olabilir, ama onun felsefenin evrenselliğine karşı olumsal ve göreci bir ölçütten yana olduğu için değil - tam tersine, yaşayan öznelerin arzu ve etkinliklerinin ontolojik önemini kabul ettiği ve, cemaat, işbirliği ve kolektifliği kuran dinmez ve indirgenemez bir süreçte bu toplumsal varlığı geliştirdiği için. Ontoloji demokrasinin gelişmesidir ve demokrasi bir davranış modeli, bir ontoloji pratiğidir.

Ontolojik bir kuruluş teorisi demek ki, siyasal teoride söylemin büyük bir kısmına damgasını vuran geleneksel alternatifler kümesini çatlatır: onu liberaller ve cemaatçiler ya da modernistler ve postmodernistler arasındaki polemiklerde bir yere oturtmak istediğimizde, ontolojik kuruluş teorisinin ikisinin ortasında yer aldığını görürüz, ama uzlaştırıcı, aracı bir konumda değil - tartışmanın seyrini bilfiil tartışmanın çerçevesine itiraz eden bir konumda değiştiren Siyasal kuruluş yöntembilimi belki de en açık bir şekilde eleştirel Marksist analiz geleneğinde görebiliriz. Kuruluş sorunu esas olarak 1970'lerde Marksist tartışma konusu haline geldi. Yöntembilimsel odağını işçi sınıfının kendini-oluşturması olarak belirleyen E.P. Thompson'un eserleri çevresinde yoğunlaşmış İngiliz gelene-

ğinde, Almanya'da Hans-Jürgen Krahl'ın eserlerinde ve ayrıca İtalya'da uç veren emek-yanlısı gelenekte, kuruluş meselesi, komünist demokrasi projesi ile işçi sınıfı ve üretici emeğin uğradığı dönüşümün analizi arasında oluşturulan yeni bir sentez olarak konur.[7] Bu geleneklerin hepsinde de, tüm diyalektik yöntembilimler (özellikle de ortodoks biçimiyle diyalektik materyalizme ait olanı) reddedildiği gibi, bu redde eşlik eden, mücadelelerin gelişim sürecinde bir yandan kapitalist sistemin dönüşüm motorunu, diğer yandan ve esas olarak da kapitalist sisteme karşı tarihsel, somut ve belirli bir alternatifin nasıl kurulabileceğini kavrama çabası vardı.

İki araştırma sorunsalı aynı anda devreye sokuldu. Bunlardan ilki, sosyalizmi komünizme giden yolda ara bir evre olarak gören sosyalist geçiş söyleminin eleştirisiydi. Bu bakış açısından, reel sosyalizmin siyasal eleştirisi, en az olgun kapitalist ülkelerdeki sosyal demokrasinin eleştirisi kadar önemliydi. Çünkü, bu bağlamda, sosyalist geçiş, kapitalizmin gelişim biçimlerinden sadece biriydi. İkinci araştırma sorunsalı, geçiş temasındaki aktif ögeyi sağlıklı bir yapıya kavuşturmayı amaçlıyordu. Bu nokta üzerinde, canlı emeğin gücünün servetin yegâne temeli olarak, arzunun yegâne ifade biçimi, demokratik inşanın yegâne aracı olarak değerlendirildiği yöntembilimsel bir tartışma koptu. Canlı emek gayri-maddi emek olarak, işbirliğine-dayalı en üstün güç olarak ve güçlü bir öznel(l)eşme fazlası olarak kabul edildiğinde, genel yöntembilimsel yaklaşımın bir komünizm ufku olarak şekillendirilebileceği açıkça görülüyordu. Komünizmin işbirliğine-dayalı (cooperative), gayri-maddi, canlı emeğin üretkenliği dışında hiçbir eyleyiciye

7 İngiltere'de esas olarak E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class*; Almanya'da Hans-Jürgen Krahl, *Konstitution und Klassenkampf* ve Karl Heinz Roth, *Die "andere" Arbeiterbewegung und die Entwicklung der kapitglistichen Repression von 1880 bis zur Gegenwart*. İtalyan emek-yanlısı hareketinin bazı önemli metinleri arasında Mario Tronti'nin *Operai e capitale*'si ve Antonio Negri'nin çevirdiği *Revolution Retrieved* içindeki denemeler sayılabilir. İtalyan emek-yanlısı hareketinin genel bir değerlendirmesi için bkz. Harry Cleaver, *Reading Capital Politically*, s.51-66; Michael Ryan, *Politics and Culture: Working Hypotheses for a Post-Revolutionary Society*, s.46-61; Yann Moulier'in *The Politics of Subversion*'una Negri'nin yazdığı "Önsöz".

ihtiyacı yoktu. Komünizme geçişte Devlete en küçük bir ihtiyaç yoktu. 1970'lerin eleştirel Marksizminin, geçiş meselesine verdiği tek bir cevap vardı: Bu geçişte değiştirilecek herhangi bir şey söz konusu değildir, sadece tek bir inşa gücü vardır, kurucu iktidar. Komünist toplumun hukukî biçimleri, hiçbir durumda, burjuva hukukunun izdüşümleri ya da kalıntıları olmayacaktı - bunlar tümüyle ve sadece yeni bir kurucu iktidarın eserleri olabilirdi, olsa olsa mücadelelerde yüze vuran, özne(l) tikelliklerin (agentic singularities) demokrasisinde ve kolektifliklerin yapıcı ilişkisinde yaşanan aynı şeyler olabilirdi.

Yeni Marksist yöntembilimin bu ilk kitlesel deneyimi 1970'leri takiben bozguna uğratıldıysa da (teorik değil politik planda yaşanan bir bozgundu bu), kuruluş yöntembilimi siyaset felsefesinde, çeşitli ortam ve bağlamlar altında gelişmesini hep sürdürdü. "Kendimizin ontolojik tarihi" ve bunun harekete geçirdiği felsefî-sosyal araştırma süreci, daha önce de bahsettiğimiz gibi, birçok yazarın eserlerinde dışa vuran etik ve siyasal bir projeye yol açtı. Toplumsal varlığın kuruluş mekanizmalarının analizi bize, ontolojik kuruluş sürecine sayısız müdahale imkânı sunar: özne olarak nasıl kurulduğumuzu bilmek, bizi, kendimizi özne olarak nasıl ve ne ölçüde kurabileceğimizi görmeye götürür. Deleuze ve Guattari tekil özneleri göçebe hareketini, yersiz yurtsuzlaştırıcı arzu akımlarını ve içkin tutarlılık düzlemlerinde siyasal montaj (assemblage) süreçlerini araştırdılar (bkz. *A Thousand Plateaus*, özellikle s.351-500). Bu kurucu güçler Devlet makinesinin paralel dokulu uzayı ve mekânlaştırıcı zapturapt aygıtlarından hiçbir zaman bütünüyle kaçamaz, ama buna rağmen, kendi özgür etkinliklerinin, kendi kurucu güçlerinin yaratıcılığı ve yenilikçiliğiyle Devletin kurulu dünyasını sürekli olarak bozar, tahrip eder. Öznel montajlar aşağıdan yukarıya, sadece ve sadece içkin toplumsal düzlemden beslenerek kendi toplumsal örgütlerini, kendi benzersiz cemaatlerini kurar. Toplumsal organların başıboş bir devinim içinde önceden belirlenmiş toplumsal biçimlerin artık iyice daralmış kanallarını yıktığı, kendi amaçlarını, kendi öz kuruluşunu keşfettiği, kelimenin mutlak anla-

mıyla yatay bir düzlemde, bir demokrasi ufku ortaya koyarlar. Yatay toplum, pratik yaratış, montaj, toplama ve düzenlemenin olduğu kadar yıkım ve dağıtmanın anası, açık bir alandır. Bu kuruluş modeli bir güçlerin genel birliğidir, içkin toplumsal düzlemin tepeden tırnağa, mutlak ve eşit bir tarzda modele dahil edilmesidir: Spinoza'mn çok sevdiği bir deyişle demokrasi, yönetimin mutlak formudur.

Dünya, evet, baş aşağı dönmüştür - burası kesin. Bunalımda, iktidarın varoluşumuzu kuşatan demir parmaklıklarını nasıl bizzat inşa ettiğimizi, bu kafesleri nasıl üretkenlikten yoksun bir burjuvazinin ellerine, onun parazit varoluşuna terk ettiğimizi, bunalım halinde, mücadele halindekinden çok daha iyi anlıyoruz. Şevkle varlığa katılan, kendi ellerimizle ve birlikte dokuyabileceğimiz ontolojik iplikleri eğirmeye koyulan teorik ve pratik bir yöntembilimin genel özelliklerini görüyoruz. Gerçekliğin ontolojik kuruluşu gözümüzde giderek berraklaşıyor ve onun standartlarına göre inşa edilmemiş her şey bulanıklaşıyor. Açıklık ve bulanıklık oranları, şimdi kendi umudumuza güvenme gücümüze, ya da daha doğru bir ifadeyle, komünizm arzumuza, kurucu zekamıza ve üretken tahayyül gücümüze bağlıdır.

Şiddetin Pratik Eleştirisi

Öyleyse, çağdaş siyasal ufkun analizinde kullanılabilecek son derece zengin ve çeşitli teorik araçlar bulunduğunu açıkça görebiliyoruz. Ancak siyasal pratik bakımından günümüzün sunduğu imkânlar ufku hiçbir şekilde açıkça tanımlanmamıştır. Sivil toplumun sönüşüyle birlikte geleneksel kolektif direniş kanallarının artık eskisi gibi işlemediğini herkesin apaçık görmesi gerekiyor. Örneğin kitlesel fabrika üretiminin bunalımı ve dağılmasıyla birlikte, sanayi sektöründeki sendikal hareketin daha yirmibeş yıl önce sahip olduğu muazzam gücü büyük ölçüde yitirdiği herkesin kabullenmesi gereken bir olgu. Aynı olguyu farklı biçim ve derecelerde, sivil toplumun okul ve kilise gibi diğer kurumlarında da görebiliriz. Genel olarak söylenecek

olursa, disipliner sivil toplum kuruluşlarının yassılması, donuklaşması eşzamanlı olarak, kurumsal direniş biçimlerinin de eşit ölçüde donuklaşmasıyla sonuçlandı. Denetim toplumlarının düz, pürüzsüz alanlarına doğru yürüyüş, geleneksel muhalefet kurumlarını siperlerinden çıkardı ve onları kendi buzlu yüzeylerinde dengesiz bir kayma eylemiyle başbaşa bıraktı. O nedenle geleneksel kolektif toplumsal pratik anlayışlarının bu yeni bağlam altında yeniden gözden geçirilmesi gerekiyor.

Pratik düzeyde çağdaş militanlık biçimlerine baktığımızda, öyle görünüyor ki, geleneksel kurumlar gözden kayboldukça, mümkün siyasal pratiğin ufuk çizgisi de iyice daralıyor ve bugün meydan, adeta, sadece iki etkinlik kutbuna kalmış durumda: şiddet-karşıtlığı ve terörizm. Bu iki kutupla karşı karşıya kalan ve terörizmin intihar ve gayri-üretkenlik kokan tabiatını farkeden militanlar, ezici bir çoğunlukla şiddet-karşıtlığını seçiyorlar. Örneğin Körfez Savaşında ABD eylemci soluna damgasını vuran, şiddet-karşıtı eylem söylemiydi. Bu söylem gevşek bir şekilde Mahatma Gandi ve Martin Luther King Jr.'ın düşünceleri üzerine kurulmuştu ve 1960'lardaki ırkçılık karşıtı hareketlerin, Vietnam ve Orta Amerika'daki savaşlar sırasında patlak veren savaş karşıtı protesto eylemlerinin ve anti-nükleer hareketlerin deneyimlerine yaslanıyordu. Bu tür bir şiddet-karşıtlığı söyleminden doğan ve biçim olarak tipik bir protesto şeklinde gerçekleşen bu eylemler, medyanın ilgisini çekmeyi amaçlıyordu: medya protestocuların bir amaç uğruna kendilerini feda edişini (genellikle polis tarafından pasif bir şekilde göz altına alınma, tartaklanma, hatta dövülme şeklinde) gösterirken, protestocular da kamu düzeninde sembolik bir süreci kesintiye uğratır (örneğin bir askerî celp merkezini, federal büro binasını ya da nükleer deneme sahasını girişe kapatma şeklinde). Bu tür kesintiler semboliktir, çünkü eylemlerin esas amacı doğrudan belli sonuçlar elde etmek değil, eylemlerin simgesel anlamlarıyla dolaylı sonuçlara ulaşmaktır. Kâr miktarını bilfiil azaltarak ya da, uç durumlarda tüm ulusal ekonomiyi dara sokarak yönetim ve Devlet üzerinde dolaysız iktisadi ve siyasi baskı uygulayan işçi grevinden farklı olarak bu şiddet-karşıtı eylemler

ya belli bir soruna yönelik dolaylı bir kamuoyu desteğinin oluşturulmasına ya da, daha sık olmak üzere, yönetimin eylem ve politikalarının kınanmasına hizmet eder: belli bir mesaj vermeye çalışırlar. (Şiddet-karşıtı eylemler, o nedenle, medyada yer bulamadığında, tümüyle boşa gider.)

Bu şiddet-karşıtı eylem söylemi, sivil toplumun çöküşünden sonra toplumsal pratiklerde beliren, birbiriyle yakından bağlantılı iki sorunu ortaya koyar: iktidar sorunu ve şiddet sorunu. Şiddet-karşıtı eylem perspektifinde iktidar nosyonu son derece muğlaktır. Üzerinde yükseldiği şiddetin reddi ilkesi, ziyadesiyle kolay bir şekilde iktidarın toptan reddiyle karıştırılabilir. Aslında şiddet-karşıtı eylemler güçlerini esas olarak, güçsüzün yanında zulme karşı ahlaki bir tepki oluşturmalarından alır ve dolayısıyla da, tüm enerjisini mağduriyetin (kurbanların) medyada yankı bulmasına verir. Kendileri genellikle kurbanlar arasında bulunmayan protestocular, güçsüzlerin içinde bulunduğu vahim durumu temsil etmek için kendilerini gerçek kurbanların yerine koyar. Protestocunun polis tarafından uzaklaştırılan uysal gövdesinin ekrandaki görüntüsü, aslında bunun, başka bir kurban ediliş eylemini (örneğin El Salvador'un ya da Bağdat'ın bombalanması) anlatan bir oyun olduğunu söylemektedir. Bu eylemler paradoksal bir şekilde, güçsüzlüğün temsilinin ahlaki gücünden medet umar. Bu anlamda şiddet-karşıtı eylemler terörizmin aynadaki görüntüsünden başka bir şey değildir. Terörizm de sembolik jestler aracılığıyla iş görür; o da medya aracılığıyla bir mesaj göndermeyi amaçlar, ama terörist eylem taban tabana zıt bir tutumla kendi gücünü ve rakibinin, Devletin güçsüzlüğünü temsil peşindedir. Temsil düzlemi, şiddet-karşıtı eylem ve terörizmi zıt kutuplar halinde bir araya getirir.

Şiddet-karşıtı eylem söyleminin gündeme getirdiği ve ilkiyle yakından bağlantılı ikinci sorun, şiddetin eleştirisi ve bu eleştirinin temelindeki adalet talebidir. Bu gelenekte Gandi, Thomas Merton ve Martin Luther King Jr. gibi şiddette içkin bir adaletsizlik ve şiddet-karşıtlığında ona denk bir adalet bulunduğunu kabul eden düşünürlerin muhakeme tarzlarındaki su

götürmez dinsel ögeden izler taşıyan güçlü bir damar vardır. Bu ahlaki bakış açısı tüm dikkatini şiddet-karşıtı eylemcilerin arınmışlığı üzerinde toplamalıdır, çünkü onların adil olanı, hakkaniyetli konumu layıkıyla temsil etmelerini sağlaması gerekmektedir. Gandi hararetle, örneğin, insanın şiddet-karşıtlığını siyasal olarak etkili (ve dolayısıyla etkisiz kaldığı durumlarda terk edilebilecek) bir yöntem olduğu için değil, tüm durumlarda ve insanın tüm hayatı boyunca adil, doğru ve evrensel olarak geçerli olduğu için benimsemesi gerektiğini savunur. Bu şiddetten arınmışlık tavrı ABD'deki çeşitli eylemci topluluklar arasında oldukça yaygındır (genellikle herhangi bir dinsel öge taşımaz) ve çoğu kez, diyet, film seyretme, cinsel ilişki, vb., gibi çeşitli etkinliklerde siyasal açıdan doğru kabul edilen bir tutumla tam bir çakışma gösterir. Bu bakış açısından şiddetin her türlü biçimi tabiatı gereği adaletsizdir ve protestocuları, eylemlerine karşı koymaya çalıştıkları Devletle aynı ahlakî kefeye koyacaktır.

Teorik düzeyde ele alındığında, kendisini şiddetin tümüyle dışında bir yere koyarak şiddeti eleştirmeye çalışmak, en iyimser tahminle şaibelidir. Bunun tartışılacak fazla bir yanı yok. Kendimizi şiddetten tecrit etmek o kadar kolay değil. Bu konuda tüm dünyanın ve bizlerin iliklerine işleyen çeşitli şiddet biçimlerini ortaya çıkarmış sayısız yazar örnek gösterilebilir: ırk üzerine James Baldwin ve Frantz Fanon, sınıf üzerine Marx, yoksulluk üzerine Ivan Illich, cinsellik üzerine Catharine MacKinnon, vb. Kendimizi şiddetten arınmış saymak için, şiddeti oluşturan şeyler konusunda son derece sınırlı bir nosyona takılıp kalmış olmak lazım gelir: oysa suç ortaklığı toplumsal varoluşumuzun bir şartıdır. Dahası şiddet ve adaletsizlik arasında kurulan ahlaki eşitlik, savunması oldukça zor bir iddiadır. Maddeci gelenek güç kullanmanın (ki dünyamızın özüdür) bir şiddet biçimi olduğunu uzun zamandır bilmektedir. Spinoza ve Nietzsche gibi yazarlarda, hayatın kendisinde şiddet vardır ve kendi gücümüzü kullanma bağlamının dışında, doğru, adil ya da iyi gibi nosyonlardan bahsetmenin hiçbir anlamı yoktur. Yoksa varıp varabileceğimiz yer, hayatı inkâr

eden, ya da daha somut bir ifadeyle kendi gücümüzü inkâr eden bir tür ahlakiyat ya da çileciliktir. Bu tür bir temsilî siyasetin içerdiği içerleme, tam da şiddet-karşıtlığını terörizme bağlayan, onu tüm gücüyle karşı koymaya çalıştığı tavırla aynı potaya sokan şeydir. (Şiddet-karşıtı terörizm eleştirisi, öyleyse, yetersizdir, çünkü hem, şiddete kestirmeden karşı çıkma girişimiyle terörist şiddetin özgüllüğünü kavramayı başaramaz, hem de, temsil-esaslı (performative) pratikler ve bunların amaçları arasında dışsal bir ilişki kurarak, temsilî siyaset düzleminde terörizmle derin bir bağ kurar.)

Bu teorik bağlamda iler tutar bir yanı olmasa da, şiddet-karşıtı eylemin eylemci gruplar arasında son zamanlarda niçin bu kadar yaygınlaştığını yine de anlayabiliyoruz. Bir kere bu, hepsinden önce, sivil toplumun sönüşüyle ortaya çıkan meşru politik eylem biçimi kıtlığının bir belirtisidir. Sivil toplum kurumları çeşitli meşru siyasal mücadele kanalları sunuyor ve değişik siyasal şiddet biçimlerini meşrulaştırıyordu. Bu konuda en çarpıcı örnek, kurumsal sendikalara tanınmış grev hakkıdır. ABD'de 1930'larda Wagner Yasası ve Ulusal Sınai Kalkınma Yasasıyla kanunlaştırılan örgütlenme ve grev hakkıyla birlikte işçi sendikaları, Devlet dışında kanunen şiddet kullanma izni verilmiş en büyük kurum haline geldiler. Sivil toplum kurumları üzerinden akan siyasal mücadele biçimleri, şu veya bu biçim altında şiddetin meşruiyet kazanmasına yol açtı. Ancak sivil toplumun sönüşüyle birlikte, şiddete dayalı siyasal mücadele biçimlerine meşruiyet kazandırmış yapılar da aynı ölçüde söndü, öyle ki artık mücadele düzleminde hiçbir şiddet biçiminin meşrulaştırılması mümkün görünmüyordu. Mücadeleci pratik alanı, adeta iki kutup arasında, şiddet-karşıtı eylem ve terörizm kutupları arasında uzanan kıraç bir arazi haline gelmişti. Bize, kabul edilmesi imkânsız bu iki anlayış arasında ayakta duracak hiçbir yer kalmamış görünüyordu.

Siyasal pratik ve şiddetin çerçevesi, açıktır ki, bizi daha zengin imkânlarla yüklü bir düzleme taşıyacak şekilde yeniden düşünülmelidir. Bir kere şiddet eleştirisi, şiddetin hayat ya da dünyamızdaki sınırlarını peşin peşin daraltacak bir müdahale

olarak değil, içeriden bir bakışla şiddet bünyesindeki ve güç kullanımı bünyesindeki farlılıkları ayırt etme çabası olarak görülmelidir. Yaptığı iktidar eleştirisinde Foucault tekrar tekrar, derdinin güç/iktidar ilişkilerinden arınmış bir toplum değil, basit bir ifadeyle, her türlü iktidar biçimini peşinen mercek altına alan bir analiz olduğunu vurgular: "Tüm iktidar biçimlerinin kabul edilebilir olmadığını değil, hiçbir iktidarın peşinen, zorunlu olarak kabul edilebilir ya da kabul edilemez olmadığını söylüyorum. Bu anarşizmdir. Bugünlerde anarşizm pek kabul görmediğinden, ben buna anarkeoloji diyeceğim - hiçbir iktidarı peşinen, zorunlu olarak kabul edilebilir görmeyen bir yöntem" ("Du Gouvernement des Vivants"). Foucault'un anarkeolojisini yöntembilimsel bir çıkış noktası yaparak, hiçbir şiddeti peşinen, zorunlu olarak kabul edilebilir ya da kabul edilemez görmeyen, daha çok, aralarında belli ayrım çizgileri çekmek üzere hayatımızdaki değişik şiddet biçimleri ve örneklerine dikkat kesilen bir şiddet eleştirisinin hatlarını belirlemeye başlayabiliriz.

Walter Benjamin'in şiddet eleştirisinin de meramı ve çıkış noktasıydı bu. Benjamin'in başvurduğu ayrıştırma ölçütü, şiddet ve yasa ilişkisidir. Dünyamızda tattığımız baskın şiddet biçimi derin bir şekilde yasayla ilintili bir şiddettir ve iki işlevden birini yerine getirir: yasa-koyucu işlev ya da yasa-koruyucu işlev. Devletin çeşitli aygıtlarının (polis, ordu, adliye teşkilatı, vb.) hepsi de bu işlevlerden birini ya da her ikisini birden yerine getirir; ama Devlete karşı koyan ya da Devletten farklı amaçlar güden birçok şiddet biçiminde de aynı durum söz konusudur. Bu şiddet biçimleri de, kimi zaman mevcut yasayı ortadan kaldıracak yeni bir yasa da olsa, bir yasa koymaya çalışırlar. "Her türlü şiddet, bir araç olarak, ya yasa-koyucudur ya da yasa-koruyucu. Bu vasıflardan birine sahip olmamanın cezası, tüm geçerlilik iddiasını kaybetmektir" ("Critique of Violence", s.287). Bu şiddet biçimine meşruiyet kazandıran mantık, araçlarla amaçlar, nedenlerle sonuçlar arasında ilişki kurmayı gerektirir. Benjamin'in burada işaret ettiği türlü biçimleriyle nedensellik ilişkisi değil, özel olarak *dışsal* ilişkidir - nedenine

dışsal bir sonuç, aracına dışsal bir amaç. Bu tür bir şiddet, bir eylem (şiddet) ile onun temsili (yasa) arasında dışsal bir ilişki kurulmasını gerektirir. Benjamin bu yasa-koyucu ve yasa-koruyucu şiddete, temsillerin buyurgan etkilerini efsane nosyonuyla yakalamayı düşünerek, efsanevi (mythical) şiddet adını verir.

Bu noktada Benjamin'in karşısına çıkan mesele, yasayı koyan ya da besleyen şiddet türlerinin dışında kalan şiddet biçimlerini nasıl anlamak gerektiğidir. Kendi amacına dışsal bir araç olmayan bir şiddeti hangi düzlemlerde kavrayabiliriz? Temsilî- ve temsil-edilebilir-olmayan bir şiddeti hangi zeminlerde tasavvur edebiliriz? Benjamin bu soruları cevaplamaya, Devleti ele geçirmeye çalışan devrimci bir hareket ile Devlet iktidarını tümüyle yıkmayı amaçlayan ve yasayla her türlü ilişkiyi reddeden bir hareket arasındaki farka işaret ederek başlar (s.291-92). Bunlardan ikincisi, devrimci şiddet, sonuçları bakımından kendisine dışsal hiçbir şeyi, hiçbir temsili dikkate almaması anlamında "katışıksız" ya da "dolaysız"dır. Ancak bu, alternatif bir şiddet biçimi olarak anarşizm açıklaması, bize sadece negatif bir tanım verir. O nedenle Benjamin bu şiddet biçimini, ilahi şiddet bağlamında pozitif olarak kavramaya çalışır. "Efsanevi şiddet, kendi namına salt ömür(ler) üzerinde kurulmuş kanlı iktidardır, ilahi şiddet tüm yaşayanlar namına tüm ebedi yaşam üzerinde kurulmuş saf iktidardır" (s.297). Efsanevi, yasayı uygular ve dolayısıyla, salt ömür(ler) üzerinde onun hükmünü temsil eder; ilahi şiddet kendi içinde dolaysız bir tarzda, yasanın dışında, yaşayanlar biçiminde ebedi yaşamı ifade eder. "Hüküm yürütme şiddeti olarak adlandırabileceğimiz her türlü efsanevi şiddet, yasa-koyucu şiddet reddedilmelidir. Yine her türlü yasa-koruyucu şiddet, hüküm yürütenin hizmetindeki hükme bağlanmış şiddet reddedilmelidir. İlahi şiddet ... ilahi hükmün infazındaki imza ve mühürdür ama asla bu infazın bir aracı değildir" (s.300). Biz bu ilahi şiddeti kurucu iktidar olarak adlandırıyoruz.

Çok'un kurucu pratiği, onun kendi iktidarından başka hiçbir şeyin aracı değildir. Bu pratik, bir gösteri değildir; belli sonuçlar alabilmek için tüm dikkatini onun temsil biçimlerine

yoğunlaştırmamıştır, ne de enerjisini bir mesaj vermeye adamıştır. Bu alternatif pratik, temsilden tepeden tırnağa farklı bir düzlemde iş görür. (Bu anlamda kurucu pratik, bize, terörist gösteriye ve tüm bir temsilî siyaset düzlemine yönelik son derece köklü ve yerinde bir eleştiri için yararlanabileceğimiz çeşitli araçlar sağlar.) Deleuze bu kurucu pratiğin, yapabileceği şeylerden ayrılmamış, aksine onlara içkin bir güç ortaya koyduğunu söyleyecektir; araçlar ve amaçlar içsel (ve sonuç alıcı) bir nedensellik ilişkisi içinde vazedilir. Kurucu pratiğin biat ettiği tek mantık, çok'un gücünün açılıp yayılan ritmidir. Bu pratik tam da Spinozacı anlamda, yabani eylemiyle varlığı kahretmesi ve kurması anlamında ilahidir.[8] Kendi gücünü/iktidarını olumlayan, katışıksız ve temsil-edilemez bir yapı taşır. Kurucu pratik tamı tamına, daha önce komünizmin önkoşulları arasında doğuşuna tanık olduğumuz şeydir. Çok'un Devlet düzeninin iyice daralmış kanallarından göçü, temsil-edilemez bir topluluğun yürüyüşüdür. Toplumsal işçinin kendi teknik-bilimsel, gayri-maddi ve duygusal emeğiyle kurduğu üretken işbirliği, kurucu güce/iktidara hayat veren, kendi başına değer yaratmaya muktedir bir ağ üretir. (Kurucu öznenin soykütüğü bağlamında bu temaya tekrar döneceğiz.)

Postmodern Devletin Normatif Gelişimi ve Pekiştirilmesi

Günümüzde komünist bir alternatifin potansiyel kaynaklarına dair bazı teorik ve pratik tespitleri bir ölçüde ete kemiğe büründürdüğümüze göre, şimdi bir kere daha esas meselemize,

8 Jacques Derrida, Benjamin'in "ilahi şiddet"ine getirdiği yorumda, ilahi ve insani olanı, "insanın erişemeyeceği", "Mutlak Öteki" gibi tümüyle mistik terimlerle birbirinden ayırmaya çalışır ("Force of Law: The "Mystical Foundation of Authority", s.55, 57). Ancak biz Benjamin'in ilahi alemini, insani alemle iç içe geçmiş bir alem olarak okumayı daha yararlı buluyoruz. Diğer bir deyişle Derrida'mn ilahi şiddetin Museviliğe ait (Antik Yunana ait efsanevi şiddetin zıddı) bir nosyon olarak okunması yolundaki önerisini kabul edecek olsaydık bile, bu noktada, göründüğü kadarıyla Derrida'mn tercihi olan Emmanuel Levinas'ın Museviliği yerine Spinoza'nın inkârcı Museviliğini tercih ederdik.

çağdaş Devlet-biçimi analizimize dönebiliriz. Postmodern Devlet kendini diyalektik modernlik, normatiflik ve egemenlik telakkisinin galeyana gelmiş şekli olarak ortaya koyar. Kalıcı bunalımın üstesinden gelme çabasında, modernin yüceltilmesi suretinde görünür.

Daha önce postmodern Devletin paradokslarıyla ilgili analizimizde, nasıl (1) meşruiyet telakkisinde tekrar, Devletin elinde toplanmış, merkezcil bir egemenlik ve normatif üretim ölçütüne dönüldüğünü, (2) siyasi temsil kavramının aynı şekilde simulasyona-dayalı temsil kategorisine tahvil edildiğini ve (3) sorumluluk kavram ve pratiğinin giderek daha işlevsel (sistematikçi bir tavırla takviye edilmeleri anlamında) hale geldiğini, vurgulamıştık. Şimdi, postmodernliğin (ve hem onu anlamlandıran, hem de onun tarafından üretilen postmodern Devletin) toplumsal dayanaklarıyla ilgili olarak yaptığımız bu analiz temelinde, postmodern Devletin ayrılmayı kuruluşun *Grundnorm*'u olarak, kendi gerçekliğinin meşrulaştırıcı ve işlevsel temeli olarak mutlaklaştırdığı şeklinde cüretkar bir tez ortaya atabiliriz. Postmodern Devlet diyalektik modernlik telakkisinin galeyana gelmiş şekli olarak boy gösterir, çünkü normatiflik ve egemenlik konularında, diyalektikteki kopmayı, bir yüceltme kurgusu, aşma kurgusu üzerinden sonuna kadar götürür: postmodern Devlet, Devletin toplumdan ayrılmasını - adeta böyle bir ayrılık yokmuş gibi- hayata geçirir. Daha önce bahsettiğimiz sivil toplumun sönüşü, Devleti üretici toplumsal güçlere bağlamaya yarayan bağlayıcı dokunun, aracılık ağının takatten kesilmesinden başka bir şey değildir. Sivil toplumun çöküşüyle birlikte bu ayrılık kaçınılmaz hale gelir. Postmodernlik ve postmodern Devlet kategorisini tanımlayan şey işte bu ayrılmanın bir varsayım haline getirilmesi ve ona eşlik eden ve böyle bir ayrımın olmadığını söyleyen bir kurgudur.

Postmodernlik, siyasal ve yönetsel bir gerçeklik olması ölçüsünde, kuruluşunun maddi dayanaklarını sermayenin artık toplumsal üretimle herhangi bir ilişkisinin kalmamış olmasında bulur. Postmodern Devlet kavramı, toplumsal üretim bağlamında, kumandaya dayalı meta üretimi şeklinde tanımlanabi-

lir. Diğer bir deyişle, siyasal iktisadın eleştirisi çerçevesinde düşünüldüğünde postmodern Devlet, gerek genel modern Devlet tanımının (emeğin sömürülmesine dayalı meta üretimi) gerekse Keynesci Devlet tanımının (iktisadi planlama, müdahale ve yönlendirmeye, arz ve talep, ücret ve yatırım dengesine, kapitalist Devlet ve örgütlü emek-gücü arasındaki reformcu ilişkiye dayalı meta üretimi) ötesine geçmiştir. Postmodern Devlet, özerk toplumsal üretimin mevcut kumanda koşullarını yeniden üretmesinden (ya da üretmeye icbar edilmesinden) başka bir derdi olmayan, ya da daha yerinde bir ifadeyle, Devlet ve sermayenin toplum üzerinde kelimenin nihai anlamıyla özerk düzenleyici güçler olarak yeniden üretim koşullarının yeniden üretilmesinden başka bir derdi olmayan dış bir gözlemci olarak toplumsal üretime kendi çıkarlarını vazeder.

Bu noktada siyasal iktisadın eleştirisinin kategorilerinden Devlet-biçimi eleştirisinin katefgorilerine geçip, postmodern Devlet yapısındaki değişikliklere eleştirel bir gözle baktığımızda, burada harekete geçmiş çeşitli eğilimleri açıkça teşhis edebiliyoruz. Yeni Devlet biçimi -ya da, daha doğru bir ifadeyle, Devlet ve toplumun maddi ayrılığını veri alan yeni biçimsel kuruluş yapısı-, giderek homojen bir tarz ve eğilim içinde, uluslararası hukuk alanında, yeni ortak pazar düzenlemelerinde, ulusal anayasa hukuklarında ve sosyal hukukta boy göstermektedir. Uç vermiş bu eğilimlerin, her seferinde aynı biçimsel özellikler sergilediğini görüyoruz.

Uluslararası hukuk yeni bir düzen olarak sunuluyor. İktisadi normun (esas olarak Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu aracılığıyla) Birinci ve Üçüncü Dünyanın kapitalist ülkelerine kabul ettirilmesiyle büyük ölçüde gerçekleşen küresel kumandanın birleşme süreci, reel sosyalizmin bunalımını takiben, tam anlamıyla küresel bir yaygınlığa ulaştı. Rusya ve sabık Sovyet cumhuriyetlerinin Dünya Bankası ve IMF'ye kabulü, bu yapbozun yerine oturan son parçalarıdır. Artık, Birinci, İkinci ve Üçüncü Dünya üzerinde tesis edilmiş iktisadi kumanda şimdi küresel siyasi kumanda olarak da sahneye konabilir. Yürürlükteki iktisadi normun darbeleriyle yeterince yu-

muşayıp aşındığında, uluslararası hukuk, şu biçimsel olarak eşit öznelerin haklarını hükme bağladığı tasavvur edilen hukuk, artık tümüyle bir kenara atılabilir. Sermayenin dünya ölçekli müdahale hakkı, uluslararası iktisadi oluşumların gücü aracılığıyla kendini ispatladıktan ve hükümetler ya da (ilerleme için ittifak gibi) hükümet-dışı kuruluşlarca oluşturulmuş hayırsever programlarla kamufle edildikten sonra, artık hukukî bir güç olarak vazedilebilir. Uluslararası ilişkilerdeki sözleşmesel yapı, tek bir hukukî üretim kaynağına, hukukî kumandanın hem kapitalist mantığı düzenleyebileceği hem de savaş araçlarını bir araya toplayabileceği bir kaynağa geri götürülüyor. Sermayenin kumanda merkezinin halkın siyasal ve toplumsal örgütlenme sürecinden, mücadele ve kurucu iktidarların tekil dışavurum biçimlerinden ayrılması, şimdi had safhadadır. Yeni uluslararası hukukun ve yeni dünya düzeni mantığının temeli, kendini bir yanda kapitalizmin dünya pazarını düzenleme zorunluluğunda, diğer yanda nükleer silahların (tüm insanlık için) ölümcül gücünde gösteriyor. Dünya hukukî olarak artık tek bir dünyadır. Aydınlanmanın, *Aufklärung*'un* düşü -yazık, amaçlar kökenlerinden bu kadar da mı uzaklaşır!- muhteşem bir şekilde hayat buluyor. "Kumandaya dayalı meta üretimi" kategorisi daha önce hiçbir zaman bu kadar kusursuz bir gerçeklik kazanmamıştı. Uluslararası düzen, küresel kumanda yardımıyla, hem üretim örgütlenmesini hem de işbölümünü uluslararası ölçekte yeniden üretiyor. Bu süreç daha önce hiçbir zaman hukukî olarak yönlendirilmemiş, düzenlenmemiş, polisiye bir araç ve idarî bir organ haline gelmemişti. Nükleer güç kutsiyeti temsil ediyor, nihai yaşam ve ölüm kararını, yeni dünya düzenine hükmeden gücü. İktidarın diyalektikten ve toplumdan ayrılması daha önce hiçbir zaman bu kadar muazzam boyutlara varmamıştı. Yönetim sistemlerinin ve anayasaların meşruiyet, temsil ve sorumlukları yalnızca onların yeni dünya düzeni içindeki konumlarına göre tanımlanıyor. Hukuki *Grundnorm*'daki hayati yerinden çıkma,

(*) Alm.: Aydınlanma - ç.n.

biçimsel ve maddi tüm yönleriyle yeni bir hukukî düzen(leme) uzamı getiriyor ve onu, kumandanın kendi başına değer yaratma süreçlerinden, Devletin toplumdan, sermayenin proletaryadan ayrılma kuralına göre, bu kuralın mutlak egemenliği altında tanımlıyor. Bu olgu, ulusal ve uluslararası düzenlemelerin büyük bir kısmında ifade bulan muazzam sonuçları da beraberinde getiriyor. Tabii, merkezde, daima, -artık zorlayıcı hale gelmiş olan- kumandanın üretici toplumdan ayrılması kuralı vardır.

Piyasaların ortaklaşmacı bir tarzda düzenlenmesi, sadece, Avrupa'da zaten oldukça ileri bir düzeye ulaşmış tarihsel ulusüstü süreçlerde değil, aynı zamanda sabık Sovyetler Birliği topraklarında gelişmekte olan ulus-üstü varlıkların yeniden düzenlenmesinde ve Kuzey ve Güney Amerika'daki serbest ticaret bölgelerinin kurulmasında da büyük bir önem kazanıyor. Ancak bu "serbest piyasaların" kurulması, beraberinde, iktisadi kumandanın dağılmasını ya da merkezden çevreye yetki aktarımını getirmiyor. Yeni uluslararası düzenden sorumlu bir kumanda çatısının geliştirilmesi bakımından ortak pazarlar, küresel örgütlenmenin vazgeçilmez sözcüleri ve zorunlu hiyerarşik kademeleri olarak görülüyor. Yeni uluslararası özneler arasındaki ilişkilere damgasını vuran siyasi ve hukukî hiyerarşik yapı ve bağlar, merkeziyetçi kumanda sistemi tarafından dayatılıyor. Bu işbirliği projelerinin oluşum biçimi ta işin başında merkez tarafından belirleniyor. Bu kumanda sistemi, bir yandan siyasi demokrasi normunu dayatırken aynı anda onun her türlü uygulanma şansını ortadan kaldıran bir teknokratik denetim ve araççı aklîlik biçimine bürünüyor. Amansız bir teknokratik aygıt, ortak pazarlarda önceki düzenlemelerden miras siyasal gerçekliklerin ve iktisadi yapıların girdiği birleşme süreçleri üzerindeki hakimiyetinin tadını çıkarıyor. Teknokratik normatiflik, her türlü demokratik meşruiyet dinamiğini ikinci plana atarak, ya da çoğu kez, hepten dışlayarak yoluna devam ediyor. Kapitalist çıkar demokratik meşruiyetin yerini alıyor; yasanın geçerlilik, meşruiyet ve cazibe alanı onun tatbik kabiliyeti ve pratik işlerliğine tabi kılınıyor;

teknokratik öncelik meşruluk kazanıyor ve her türlü demokratik siyasi denetim imkânını dışlıyor. Kısaca politik normun yerine teknokratik denetim ve müdahaleler geçiyor.

Ulusal anayasa hukuku alanında da, yeni uluslararası düzenin ve yeni teknokratik kapitalist aygıtın egemen konumunu yeniden üreten benzer bir durumla karşılaşıyoruz. Parlamentolar giderek daha net bir şekilde, halk egemenliğinin temsilî mekânları haline geliyor: karar güçleri giderek daha bariz bir şekilde onlardan uzaklaşıp hükümetin yürütmeyle ilgili yapı ve işlevlerinde toplanma eğiliminde. Teminatçı, genel ve soyut norm tanımının üstüne yürütme ve yönetim işleminin ağırlığı çöktükçe, bizzat hukuk figürü değişikliğe uğruyor. Parlamentoların etkinliği azalırken yürütme organlarındaki etkinlik artışını iki farklı açıdan gözlemleyebiliriz. İlkinde, temsilî karar oluşturma sürecinin siyasi, iktisadi ve askerî güçlere bağımlı ya da tabi hale gelişini görüyoruz. Yeni dünya düzeninin teknokrat makamları ve polis kuvveti tarafından dayatılan yeni kurallar, ortaklaşmacı grupların iç işleyişleri üzerinde egemenlik kurar. İkincisinde, yönetim sistemlerinin, belirli meselelerde ve somut durumlarda, giderek artan ölçeklerde idarî teşkilat ve yürütme organlarının -soyut ve genel norm üretimini marjinal bir iş haline sokan- müdahalelerine açık hale geldiğini görüyoruz. Böylece halkın temsili, iki taraflı giderek ağırlaşan bir baskı altında sürekli daha fazla sınırlı ve tabii hale gelmektedir: bir tarafta dışarıdan gelen, yeni dünya düzeninin baskısı ve diğer tarafta içeriden gelen, idarî talep ve ihtiyaçların baskısı (ABD'de kuşkusuz bunlar çakışır.) Tümdengelimsel, sağlıklı bir hukuk telakkisinde bunların hiçbir yeri olamaz. Hukuki üretimin kaynakları böylece yerinden çıkar ve halkın egemenlik mevzilerinden giderek daha fazla uzaklaşır - teknik normlara, idarî sürekliliği sağlayan kurallara ve dünya pazarının egemen kararlarına başvurularak zaman zaman son derece karmaşık çatışmaların kolayca çözüme bağlanması durumu değiştirmez, aksine ağırlaştırır. Bu konuda iki örneğe göz atmak yeter: 1970'lerde önce büyük kentlerin bilançolarında, sonra Refah Devletlerinin ulusal bütçelerinde baş göste-

ren kamu harcamaları bunalımı; ve 1980'lerin ilk yıllarında Üçüncü Dünya ülkelerinin borçları bağlamında patlak veren bunalım. Her iki durumda da, çoğu kez güçlü bir şekilde ulusal parlamentolarda temsil edilen demokratik güçler ve halk güçleri baskı altına alındılar - karar mevzilerinin yerinden sökülerek bir yandan dünya pazarının ve uluslararası müdahale organlarının kurallarına yatkın hale getirilmesiyle ve, bir yandan da, toplumsal emeğin denetim ve yönlendirilmesinde kullanılan idarî aygıtların otoritesi altında, cebri normlar (kamu harcamalarının kısılması ve borçların yeniden tanzim ve talep edilmesi gibi) getirilmesiyle oluşturulan bir baskıydı bu. Normatif ve hukuka uygun karar oluşturma sürecinin meziyetlerine methiyeler diziliyor ve geçerlilik çerçevesi olağanüstü genişletiliyordu, ama öte yandan, onun verimli gücü, yıkıcı bir gölge gibi, sadece ufak tefek idarî müdahale mekanizmalarının üzerinde dolaşıyordu. Bu kısıtlayıcı kumanda mantıkları, pervasız bir şekilde, halkı temsil ve anayasal düzen(lemen)in kesintisiz üretimini temsil eden mevziler arasında yayıldı, içlerine nüfuz etti; şimdi onlardan geriye kalan, iletişimsel "demokratik medya" simulasyonunun üzerine estetik bir kıyafet geçirerek kamufle etmeye çalıştığı tam takır bir iskeletten başka bir şey değildir.

Son olarak sosyal hukukta yeni postmodern Devlet biçimi ya da daha doğrusu, Devlet ve toplumun birbirinden ayrılmasında geçerli maddi ilişkilerin yeni biçimsel kuruluşu, bu baskıcı gelişmelerin yoğun bir kümelenişi olarak, ama aynı zamanda yeni bir potansiyel imkânlar mekânı olarak gözükür. O aslında her şeyin doğduğu ve tekrar kendine döndüğü yerdir: toplumsal ve sınıfsal mücadele mekânı, modern Devletin kendi gelişim araçlarını devşirdiği ve kendi bunalımıyla yüz yüze geldiği mekân ve farklı özneler arasında otorite, işbölümü ve servetin dağılımı üzerine çatışmanın koptuğu mekân. Teknik norm ve otorite ile toplumsal toplu pazarlık arasındaki zıtlaşma burada son noktasına dayanır. "Toplumsal sözleşme"nin iki veçhesi -birleşme uğrağı ve otoriter uğrak- burada olabilecek en açık biçimde ayrılır. Burada dönüm noktası, toplumsal

servetin kaynağı olarak emek gücünün yadsınmasıyla, (çalışma toplumu olarak tasavvur edilen) sivil toplumun yadsınmasıdır. Postmodern Devlette emek bir kere daha, tıpkı Marx'tan önce olduğu gibi, sivil toplumun muamması haline gelmiştir. Toplumun fiilen ve tam olarak sermayeye iltihakı, tüm bir toplumsal ilişkiler sistemi üzerinde etki ve tepkiler doğurur - toplumsal ilişkilerin bulanıklaşması, sömürü ilişkisinin çökmesi ya da takatten düşmesi gibi. Hukuki açıdan kapitalist yeniden üretim kanunu, en soyut, en alışılmış (normal) veçheleriyle doğal hale gelir. Sivil toplum mevcut kimlikleri içinde toplumsal ilişkileri yeniden üretmeye memur idarî bir mekanizma derekesine, salt ve tepeden tırnağa teknik bir işbirliğine dayalı yeniden üretici bir dengeleme sistemi derekesine iner. Yasa, somut olarak iki biçimde sunulur: ya yeniden üretim sürecinin alışılmış seyrini düzenleyen bir usulî normlar kümesi şeklinde, ya da yeniden üretim sürecini yeniden alışılmış seyrine oturtacak bir istisnaî kurallar kümesi şeklinde. Bizzat sivil toplum ve onun meşru otoritenin tesisine yönelik bir araç olarak hukukî mekanizmaya katılımı, söz konusu usul ve istisnailik arasında yadsınır. Postmodern Devlette toplumun kurucu ilişkiler sisteminin kumanda makamları ve itaat edenler şeklinde ayrılması, kadim ve geleneksel otorite tanımlarında tanık olduğumuz türde, total bir yapı kazanır (bu bakımdan postmodernlik şaşırtıcı bir şekilde modernlik-öncesine benzer). Modern Devlet daha önce hiçbir zaman toplumdan böylesine köklü bir şekilde ayrılmamış, ne de Devlete giydirilen normatif çerçeve şimdiye kadar böylesine karmaşık bir hal almıştı. Hukuki düzlemde toplumsal öznelerin doğrudan eyleyici özneler olarak kabul edilmesinden normatif ilişkilerin usule bağlanmasına, Keynesci Devletin getirdiği hukukî tüm yenilikler, olağanüstü durum politikalarının ve -usule dayalı yasa oluşturma ve yürürlüğe koyma tekniklerini bilfiil toplumsal ve sözleşmesel alandan idarî alana, Devletin alanına aktaranistisnaî müdahalelerin sert darbeleri altında eski görkemlerini kaybediyor ya da askıya alınıyorlar. Toplumsal özneler zayıfla(tılı)rken, toplumun idarî esaslarda düzenlenmesi yeni bu-

luşlarla takviye ediliyor (bir usul meselesi olarak sunulsa da, gerçek anlamda sistematik bir müdahaledir bu). Sosyal hukukta postmodern Devlet giderek daha bariz bir şekilde gerçek ve adına yaraşır bir polis Devleti olarak gözükürken, polis, en üst idarî sistem olarak gözüküyor.

Hukuki Reformculuğun Yanılsamaları

Ancak, sosyal hukukla ilgili değerlendirmemizin başında, sosyal hukukun geçirdiği bu evrimin, tüm tutarlılığına ve totaliter yapısına rağmen, yeni potansiyel imkânları da araladığını belirtmiştik: çelişkinin toplumsal mekânını bertaraf etmekle, aslında, çelişkiyi bu kez hukukî sisteme, onun tüm düzeylerine ve düzenlediği tüm ilişkilerin bağrına taşımıştır. Toplumsal öznel(l)iklerin anarşik ve korporatist bir zemine dağılması, sıradışı bir kimlik arayışı, yolsuzluk ve mafya faaliyetlerinde artış, ve bunların yanıbaşında sökün eden kendi başına değer yaratma ve tekillik... Gelinen noktada tüm bunlar aynı kazanda devinmekte ve -teşhis konulması imkânsız sarsıntılarla- göç etmeye ve yeniden yerleştirimlere kimi zaman uygun kimi zaman çelişik bir şekilde patlak veren şiddetli nöbetlerle, baskılarla, kanunî sistemi tepeden tırnağa uğraştırmaktadır. Toplumun sermayeye gerçek iltihakı toplumu Devletten ayırır: iltihak edilen, Devletin topraklarına katılan aslında yine Devletin kendisi tarafından üretilmiş, ve gerçek toplumsal güçler düzleminden ayrı, bir sivil toplum suretinden (simulacrum) başka bir şey değildir. Ancak bu arada, söz konusu ayrılma, Devleti, toplumdaki tüm çelişki düzeylerine açık hale getirir.

Postmodern devletin, kendi bağrına yerleşmiş bir çelişkiler manzumesi üzerindeki hareketine paralel olarak hatları ortaya çıkan bu çerçeve, günümüzde çok sayıda hukukî incelemenin ana temasını oluşturur. Bu hukukî araştırma alanındaki ilerici akımlar (ki burada sadece onları ele alacağız), hukuk ve Devletin toplumdışılaşmasının (desocialization) etkilerine karşı koymaya ve sonuçta, postmodern kuruluş bünyesinde, hukukun yeniden topluma mal edilebileceği mekânlar inşa etmeye çalışı-

yorlar. Ancak bu projenin fiilen gerçekleşip gerçekleşemeyeceği konusunda bir şey söylemek için henüz erken. Yukarıda açıklamaya çalıştığımız bir durumda, yine de, sonuç alıcı bir hukukî reform hareketi tasavvur edebilir miyiz? Yoksa, günümüz koşulları göz önüne alındığında, hukuk düzleminde her türlü alternatif, reformcu girişim tamamen bir yanılsamadan mı ibaret? Bu sorulara cevap bulmak üzere şimdi, mevcut hukukî araştırmalar alanındaki akımlardan dördünü ele alalım (sıralamada radikallik dozunu esas aldık): (1) demokratik evrimci okullar; (2) yeni-Marksist ve yeni-korporatist okullar; (3) yapıçözümcü yaklaşımlar; ve (4) eleştirel yaklaşımlar.

Demokratik evrimci okullar esas olarak Avrupa'da etkindir ve İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana, iki asli sorun bağlamında Avrupa hukuk düşününde reformcu akımı temsil ederler: (1) faşist rejimlerden anayasal Devlet yapılarına geçiş sorunu ve (2) anayasal Devlet ile, savaş sonrası dönemde, emek dünyasındaki yeni, serbest örgütlenme sürecinden doğan yenilikçi (sendikal ve sosyalist) güçler arasındaki uzlaşma sorunu. Bu hukukî düşünce akımında merkezî bir yer işgal eden antifaşist duruş, doğrudan doğruya bir demokratikleşme ögesi olarak ve hukukî ve idarî ufkun diyalektiğini toplumsal ufka açacak bir araç olarak benimsenmiştir. Toplumsal ufuk (tarihsel bir çerçevede) toplumsal eşitliği sağlayacak bir dönüşüm kaynağı olarak tanımlanır. Yurttaşlık hakları ve özgürlükler, bu bakış açısından, eşitlik ve dayanışma hukukuna göre düzenlenmelidir. Burada hukukî düşüncenin mantığı, esin kaynağını, hukukî-felsefî yöntemlerde bulur, çünkü bunların gerisinde ilerici bir eğilim yattığına inanılmaktadır. Böylece bu okullar, Refah Devletinin İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda tüm Avrupa'da gelişme ve güçlenmesinde önemli bir rol oynadılar. Aynı zemin üzerinde, daha sonra, hukuk sosyolojisinin ve anayasa ve idare hukuku teorilerinin gelişmesine tanık olduk.[9]

9 Avrupa'daki demokratik evrimci okullar üzerine dev bir yazın vardır. Bu okullar liberal-ilerici, emek-yanlısı, sendikalist, reformcu Katolik, demokratik sosyalist ve hatta (özellikle Akdenize kıyı Avrupa ülkelerinde) reformcu komünist gibi çok çeşitli siyasal akımları bir araya getirir. Bu gelenekte çığır açıcı

Demokratik evrimci okullar son yıllarda, modern anayasal Devletin, hukuk Devletinin postmodern Devlete dönüşümüne, yasanın normatif ve sosyolojik veçhelerinin döngüselliğine dikkat çekerek tepki gösteriyor. Diğer bir deyişle bu bakış açısının yola çıktığı öncül, sosyolojik olguya (yurttaşın yasa tarafından tanınması beklenen talebi) ancak kuruluş yapısına biçimsel olarak dahil edildikten sonra hukukî açıdan anlamlı bir olgu sıfatını layık gören bir çağın kesinkes üstünde bir konumdan değerlendirme yapma gereğidir. Bu durumda yasanın evrimini, daima yeni sosyolojik olguların (yurttaşların iddia ve talepleri) ortaya çıkışı ile bu olguların kurumsallaşması arasındaki işlevsel süreklilikten hareketle düşünmek gerekir. Normatif mekanizma toplumsal olarak açıktır: Devlet bu mekanizmayı teminat altına almalı, idare de onu sürekli yorumlayarak, açıklayarak biçimsel bir yapıya aktarmalıdır.

Avrupa hukuk teorisinin gelişmesinde yeni-Marksist ve yeni-korporatist okullar da önemli bir rol oynamıştır. Savaş sonrası Marksist hukuk teorileri esas olarak 1920'lerdeki Sovyet polemiklerinden ve sosyalist bir toplumda hukukun yapısıyla ilgili tartışmalardan doğmuştur. (Eugenii Pashukanis, Stalinci Devlet yapısına yönelik komünist eleştirinin sembolü bir teorisyendir ve 1968 civarındaki yıllarda yeni bir canlılık kazanan görüşler de esas olarak onun bakış açısını taşır.) Bu yaklaşım çerçevesinde inşa edilen hukuk ve hukuk teorisi, Devletin sönmesini ve hep daha kapsayıcı ve güçlü bir sübjektif kamusal haklar manzumesinin tesisini amaçlıyordu.[10] Ancak, 1970'lerde Marksist hukuk teorilerinin devrimci atılımı sona erdi. 1980'lerdeki bunalımla birlikte, dönemin entelektüel bi-

metinler arasında Georges Burdeau, *Traité de Science Politique*, Karl Loewenstein, *Political Power and the Governmental Process*; Ernst Forsthoff, *Rechtsstaat im Wandel: verfassungsrechtliche Abhandlungen, 1950-1964*; Costantino Mortati, *Istituzioni di diritto pubblico*; ve Ralf Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Akdeniz'e kıyı Avrupa ülkelerindeki reformcu komünist akıma örnek olarak bkz. Massimo-Severo Giannani ve Giuseppe Guarino'nun çalışmaları.

10 Avrupa'da birçok dergi bu temaları işlemiş ve kapatmışlardır, örneğin bkz. *Critica del diritto* (İtalya), *Critique du droit* (Fransa), *Recht und Klassenkampf* (Almanya).

lincine damgasını vuran komünist yaklaşımın çöküşü, yeni-korporatist yaklaşımların revaç bulmasını sağladı. Marksizmin bunalımı yakasından bakıldığında bunların temsil ettiği mantık şöyle açıklanabilir: devrimci proje ve atılıma destek veren örgüt, kuruluş ve toplumsal güçler takatten kesilmiş olsa da, hâlâ sınıfsal ilişkilerinin (azınlık konumundan, sözleşmesel ve fedakarlığa dayalı bir uzlaşma temelinde de olsa) değişmesinde menfaati olan çeşitli özneler vardır; proletaryanın hegemonyası sona ermiş ve proletarya artık çoğunluk tavrını dayatma gücünü kaybetmiş olsa da, hâlâ bilfiil varlığını sürdüren ve, azınlık konumundan hareketle, çoğulcu anayasal rejimlerdeki hukukî sistemlerin değişmesinde etkili bir tür işçi direnişi söz konusu olabilir. "Korporasyon" (meslek birliği) teriminde (ki genellikle işçi birliklerine gönderme yapar) kalıntı halde ama simgesel olarak güçlü bir anlam tortusu vardır ve liberal sistemlerde "gariban" sınıfların mevcut güçler diyalektiğini etkileme potansiyelini çağrıştırır. Bu bağlamda birçok sosyal grup, yeni-korporatist akımın şahsında, somut hak ve taleplerini ifade edebilecekleri ve hukukî sisteme tutunabilecekleri bir alan buldular.[11]

Yeni-Marksist ve yeni-korporatist okullar, postmodern Devletin oluşumuna karşı geliştirdikleri cevapta, demokratik evrimci perspektifle aynı öncülden, yani postmodern Devlet yapısının kurumsal sürekliliğinde dinamik bir hukukî norm mefhumundan yola çıkar. Ancak, Devletin normatif düzenlemeleri ve dönüşüm dinamiklerine atfen bir denge merkezi ta-

11 Tüm bir yeni-Marksist ve yeni-korporatist hukuki akımlar konusunda tam bir kaynakça vermek imkânsız. O nedenle hukuk teorisinde Marksizmin bunalımı ile, toplumsal çatışma ve/ya direniş konularında yeni tanımlar getirmeye çalışan korporatist akım (çeşitli şekillerde sosyalist hareketlerin mirasına yaslanır) arasında bağlantı kuran ve İngilizce'de ulaşılabilecek bazı çalışmaları belirtmekle yetiniyoruz: Ralph Miliband, *The State in Capitalist Society*; C.B. Macpherson, *Democratic Theory: Essays in Retrieval* ve *Life and Times of Liberal Democracy*, Jürgen Habermas, *Legitimation Crisis*; Claus Offe, *Contradictions of the Welfare State*; Anthony Giddens, *Central Problems in Social Theory: Action, Structure, and Contradiction in Social Analysis*; David Held, *Models of Democracy*; ve Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*.

savvur eden demokratik evrimci okullardan farklı olarak, dönüşümlerin öznel dinamiklerini ve, dolayısıyla da, özneleri tanımlayan ve taleplerini düzenleyen sözleşmesel ilişkiler dahilinde normatif bir denge noktası bulma ihtiyacını öne çıkartır. Toplumun sınıfsal yapısının zayıflaması (ki yeni-Marksist okulların çıkış noktasıdır), beraberinde, toplumsal öznelerin sözleşmesel ve etkileşimci yapısının zayıflamasını getirmez. Yani, yeni-korporatist okullar, komünizm kurulsa bile tarihsel maddecilik işlemeye devam eder, demeye getirir. Hugo Sinzheimer'den ilerici New Deal hukukçularına kadar hukukî reformculuğun motoru olarak görülen reformcu işçi sınıfı hareketi tarihsel sınırlarına dayansa bile, (çeşitli çıkarlar zemininde örgütlenmiş özneler olarak, hukukî taleplerin taşıyıcıları olarak davranan) toplumsal öznelerin dinamiği yine de hukukî gelişmenin ve, daha da önemlisi, Anayasadaki sistematik dengenin pratik olarak emanet ve teorik olarak tasdik edileceği mekân olmayı sürdürecektir.

Daha önçe yaptığımız çözümlemeler ışığında, bu iki yaklaşımın, postmodern Devlette hukukun yeni tertiplenme biçimine ilişkin meseleyi çözülmüş farzettiği hemen farkedilecektir. Farklı biçimlerde de olsa her ikisi de, toplum ve Devletin *orta yer*inde bir hukukî norm teorisi oluşturulabileceğini varsayar. Bu 'orta yer'in postmodern yeniden inşasının tam bir simulasyon olduğunu farketmezler. Temel, pratikte, bu geleneksel hukukî reformculuk anlayışından dışarı atılmıştır. Sosyolojik ve normatif olgunun birbirine karıştırılması, normatifin toplumsala indirgenmesinin bir sonucu değil, aksine, toplumsalın normatife iltihakının eseridir. Olgu, değer ve toplumsal özneler deveranındaki göreli belirlenemezlik, Devletin onların "değerini" belirleme ve norm üretimi konusundaki benzersiz gücünü yadsımak bir yana, teyit ve takviye eder. Normatif davranışların toplum ve Devlet arasındaki göreli salımını, bünyesel dengeyi belirleme kuvvetinin (ve dolayısıyla, normatif niteliğe karar verme, normatif özelliği harekete geçirme imkânının) Devletin çekim merkezinde toplanmasını hiçbir şekilde engellemez. Bu salınım ne kadar enerjik olursa, postmodern Devle-

tin kuruluşu da, sermayenin yeniden üretimine adanmış, Devlete, kumanda mantığına içkin bir denge arayışı olarak tezahür eder. Demokratik evrimci okullar ve yeni-Marksist korporatist okullar, bu açıdan bakıldığında, hukuk pazarına geç kalmış, ömrünü doldurmuş teorilerdir. Bu pazar şu anda bireysel ve kolektif öznelerin özgürlük suretinden (simulacrum), Devletin ihsan ettiği sivil toplumun içi boş görüntüsünden ibarettir. Yani soy ve çıplak bir mistifikasyon alanındayız: hukuk bilimi özerk bir sivil toplum varmış ve onun olmayan ve varolamayan hukukî ve normatif gücü devletin özerkliğine verilmiş gibi yapar. Bu okullar bir yanılsama üzerine inşa edilmiştir - postmodern Devletin harekete geçirdiği özsel dönüşümleri unutarak ya da göz ardı ederek geleneksel bir hukuk ve Devlet mefhumunu ayakta tutmaya çalışan bir yanılsamadır bu.

Hukuk bilimindeki birçok post-yapısalcı akım, hukukî reformculuğun yaptığı bu ters anlamlandırma ve açıklamaları açığa çıkartır ve yukarda da gördüğümüz gibi, iyi de yapar. Ancak burada, bu akımların hukuk teorisini reformculuk düzleminin ve oradan yayılan gizemlileştirici etkilerin ötesine taşıyıp taşıyamadıklarına, hukuk teorisine yeni ve güçlü bir omurga kazandırıp kazandırmadıklarına da bakmak gerekiyor. Gerek yapıçözümcü teori gerekse eleştirel hukukî araştırmalar çevresinde faaliyet gösteren araştırmacılar, kendileriyle okullar ya da hukukî yorumlama ve uygulama yöntemleri arasında bağ kurulmasını ısrarla reddederler ve hemen hemen tüm çalışmalarında ortak bir çıkış noktası olarak, biçimcilik-karşıtı radikal bir tutumu paylaşırlar.[12] Analizimizin selameti açısından, geçici olarak bu iki yaklaşımı birleştirmek için bu ortak ve temel projeden faydalanalım. Yaklaşımların paylaştıkları birleştirici program, egemen hukukî anlayışlarda metin ve bağlam arasına, yani normlar sistemi ve toplumsal ve siyasal

12 Gerek eleştirel hukuki araştırmaların gerekse yapıçözümcü akımın çıkış noktası olarak aldığı radikal biçimcilik-karşıtı tavır konusunda bkz. Roberto Unger, *The Critical Legal Studies Movement*, s.9-11 ve Stanley Fish, *Doing What Comes Naturally*, "Introduction: Going Down the Anti-Formalist Road". "Force of Law"da Derrida da, eleştirel ve yapıçözümcü projeler arasındaki bu temel benzerliğe dikkat çeker, s.8-9.

ifade dokusu arasına konan mesafenin kavranmasını amaçlar. Bağlamın dışında ya da yorumdan bağımsız, bu yaklaşımlara göre, anlam yoktur; ya da diğer bir deyişle, tüm hukukî biçim ve eylemler, ayrılmaz bir şekilde belli toplumsal ve siyasal çerçevelere gömülmüştür ve ancak bu çerçeveler dahilinde anlaşılabilir.[13] Hukuki biçimciliğin hukukî metin ve onun bağlamı arasına koyduğu mesafenin yapıçözümü ve ortadan kaldırılması, hem yapıçözümcü hem de eleştirel hukukî araştırmaların birinci dereceden önem atfettikleri iştir.

Bu yaklaşımlar, bizim, postmodern Devletin hukukî doğasının gizemini ifşa edecek bir sürecin harekete geçirilmesinde vazgeçilmez kabul ettiğimiz eleştirel bir şart getirirler. Metni ve normatif sistemi gizeminden sıyırarak bu yazarlar, birçok durumda postmodern toplumun gerçek yapılarını layıkıyla tanımlamayı ve böylece, yöntembilimsel düzeyde, metin ve bağlamın, normatif ve toplumsalın daimi deveranını -ki bilfiil önceden tasarlanmadığında yanıltıcıdır- radikal bir şekilde ifşa etmeyi başarıyorlar. Yöntembilimsel ifşa sürecinde, eleştirel bakış açısı etkili olmaya başlar. Bağlamların özerkliğini tanımlama, normatifin diktatörlüğünden kaçış ve Devletin yeni toplumsal ifade mekânlarından kurtulma çabası, gerçek birer imkân olarak boy gösterir. Tüm bunlar, yeni (ve bu noktada imkânsız) normatif süreçler belirleme gibi bir yanılsamayla değil, doğrudan yeni özgürlük ufukları talep etme fikriyle gerçekleştirilir. Hukuki normlar teorisinin kendisi, bu bakış açısından, köklü bir şekilde sorgulanır. Karşı koyulan şey, toplumsalın normatife tercüme edilme ihtimali, olumlanan, destek verilen şey ise, normatifin toplumsala göre sürekli eksik oluşudur.

Demokratik evrimci ve yeni-korporatist yaklaşımlar esas olarak kıta Avrupası'nın kapalı hukukî sistemleri içinde tartışmaya açılırken, post-yapısalcı ve yapıçözümcü bakış açılarının esas olarak, açık (yani hukuk bilimi ve felsefesine özgü) huku-

13 Bu görüşleri ifade eden sayısız çalışma vardır. Bellibaşlı birkaç örnek verecek olursak: Stanley Fish, *Doing What Comes Naturally*, s.4; Mark Kelman, "Interpretive Construction in the Substantive Criminal Law", s.670; ve Duncan Kennedy, "The Structure of Blackstone's Commentaries", s.210.

kî yapılara sahip Anglo-Sakson ülkelerdeki hukukî yöntembilimi etkilemeyi başarmış olması tesadüf değildir. Kapalı hukukî sistem geleneğine sahip ülkelerde hukukî araştırmalarda post-yapısalcı yaklaşım -felsefî düzeyde postmodern sistemle hesaplaşmasından sonra-, pozitif hukuk alanının dışından vazedilmiş dayanaksız bir hukukî antropoloji derekesine düşürüldü. Böyle bir ortamda, Avrupa hukukî post-yapısalcılığı sık sık, -eleştiri olarak verimli olmakla birlikte, inşa düzeyinde verimsiz- bir tür doğal hukuk teorisi ya da, daha doğrusu, alternatif bir fenomenolojik hukuk gibi görünür. Oysa açık hukukî yapılara sahip ülkelerde "liberal" yapıçözümcü akımlar, akın akın pozitif hukuk alanına girmeyi başardılar. Bu bağlamda normlar sistemi tarihsel olarak şaibeli, kaynaklar sorunu daima açık ve yorumlama yöntemi potansiyel olarak yapıcı addedilir. Bu bakış açısında, toplumsal ve normatifin tam anlamıyla tersine çevrilebilir ya da karşılıklı değiştirilebilir olduğu yolundaki postmodern ilkeyi yakalayan ve aktif bir şekilde kullanılan alternatif mantığın, temel bir aldatmacası canlı kalır. Bu eleştirel radikalizm sağlıklı ve ayıltıcı bir ilaç gibidir, hukukî düşüncenin küf kokan bataklıklarında taze bir soluk gibidir.

Ancak yapıcı bir hukuk projesi imkânıyla yüz yüze geldiğimiz bu noktada, yapıçözümcü ve eleştirel hukukî araştırmalardaki çeşitli eğilimleri aynı grup altında değerlendirme çabasından artık vazgeçmemiz gerekiyor. Genel olarak her grubun ayırt edici özelliklerini ortaya çıkarmanın en kolay yolu, grupların birbirlerine yönelttikleri eleştirilere bakmaktır: eleştirmenlerine göre yapıçözüm, hukuk ve adalet meseleleri karşısında olsa olsa şüpheci bir kinizm geliştirebilir ve bu nedenle de bizzat kendi yöntembilimi, adalet ve toplumsal değişim konularına karşı pozitif, yapıcı bir yaklaşım geliştirmesini engeller;[14] öte

14 Sadece kinizm suçlamasına karşı yapıçözümcü akımı savunmak ve bu akımın adalet ve toplumsal değişik konularında gerçekten söyleyecek sözü bulunduğunu göstermek amacıyla Cardozo Hukuk Fakültesi bir konferans düzenledi; konferans tebliğleri Drucilla Cornell, Michel Rosendfeld ve David Gray Carlson tarafından *Deconstruction and the Possibility of Justice* adıyla yayınlandı. Bkz. derleyenlerin önsözü, s.ix-x ve Cornell, "The Philosophy of the Limit: Systems Theory and Feminist Legal Reform", özellikle s.69-70. Yapıçözümcü

yandan eleştirel hukukî yaklaşımlar, yapıcı ya da yeniden-inşacı bir projeye giriştiğinde, kendi eleştirel, biçimcilik-karşıtı öncüllerini çiğnemekle ve el altından bağlam-dışı, aşkın ya da temel gibi nosyonları el altından tekrar araştırmaya dahil etmekle suçlanır.[15] Ancak bu açıklamalar ve bu ayrım yeterli değildir. Bazı yapıçözümcüler yöntembilimsel düzeyde tıkanmış görünse de, yapıçözüm adı altında yapılan çalışmaların önemli bir bölümünün pozitif bir adalet inşa (ya da yeniden-inşa) projesi yürüttüğünü ve toplumsal değişime yol açtığını görüyoruz. Eleştirel hukuk çalışmaları alanındaki meslektaşlarıyla birlikte bu yapıçözümcülerin karşılarına çıkan en temel soru, radikal eleştirinin geleneksel alanı savunulması olanaksız bir alan haline getirmesinden sonra, yapıcı bir projeyi sunabileceğimiz ve kavrayabileceğimiz bir alanın nasıl keşfedileceğidir. Bu noktada bazı yazarlar gerisin geri, aşkın ve mistik zeminlerde dolaşan (çoğu kez dinsel) çeşitli doğal hukuk nosyonlarına kayıyorlar.[16] Ancak toplumsal hareket ve kurumlara dikkat çeken yaklaşım sayısı bunlardan daha fazla. Yapıçözümcü ya da eleştirel tekniklerle keşfedilen ya da alternatif toplumsal hareketlerin fenomenolojik analiziyle aydınlatılan yeni hukukî mekânlar, sırası gel-

---

projede adaletin merkezî bir yer tuttuğu ("yapıçözüm adalettir") iddiası konusunda bkz. Drucilla Cornell, *The Philosophy of the Limit*, s.132 ve dev. Yaklaşımı Cornell'den çok farklı olmakla birlikte Michael Ryan da, yapıçözümcü hukuki araştırmaları, tözel ya da maddi bir adalet programının ayakları olarak görür: "O nedenle yapıçözümcü hukuk eleştirisinde, artık ideal adaylarca (substitute) sınırlandırılması mümkün olmayan çeşitli referans noktalarını izleyerek alternatif bir iktisadi ve sosyal sisteme dönüşebilecek alternatif bir hukuk sisteminin işaretleri vardır" (*Politics and Culture*, s.198).

15 Hukuki eleştirel araştırmaların kendi eleştirel öncüllerinden uzaklaştığı eleştirisi için bkz. Stanley Fish, *Doing What Comes Naturally*, s.226 ve 496-97.

16 Stanley Fish örneğin, Roberto Unger türü eleştirel hukuki incelemelerin getirdiği inşa projesinin, nihayetinde dinsel bir mahiyet taşıdığını iddia eder: "kurtuluş politik değil teolojiktir" *Doing What Comes Naturally*, s.416, fakat genel olarak bkz. Bölüm 18, "Unger and Milton". Michael Ryan, "Unger'in toplum teorisinin metafizik-teolojik bir anlayış tarzından beslendiğini ve onun getirdiği bariz kısıtlara tabi olduğunu" kabul eder (*Politics and Culture*, s.183). Bu türde dinsel ya da ilahi bir kaynağa müracaat eğilimi Derrida'nın adalet anlayışında da vardır. Derrida'nın Benjamin'deki "ilahi şiddet" kavramını yorumlayışı ve "Force of Law"daki otoritenin mistik temeli nosyonu bağlamında daha önce bundan söz etmiştik.

diğinde hukukî araştırmaların tarihsel yaklaşımdan ayırmaya (onun aktif soykütük varyantlarını açarak) ve yorumsal bir bakış açısından yeniden inşa etmeye çalışabileceği kurumsal bir bağlama oturtulur. Kullanageldiğimiz dille, bu radikal-liberal hukukun çabaları, soykütüğe-dayalı bir tarih aracılığıyla normlar alanını yapıçözüme uğratma ve yeni kolektif kurumsal montajlar yardımıyla onu yeniden inşa etme projesi olarak adlandırılabilir.

Bu yapıcı projeler günün birinde karaya otururşa, genel olarak bileceğiz ki, ya ayrılmanın kapsam ve yapısı yeterince değerlendirilmemiştir ya da alternatif kurucu hareketin gücü layıkıyla anlaşılmamıştır. Postmodern Devletin -kendi yorumuyla- toplum ve Devlet arasında, birleşme-eğilimli öznelerin üretici potansiyeli ile kapitalist kumanda arasında açtığı yarık, ölü değil faal bir yarıktır: Devlet toplumu üretir, onun pratik ve davranışlarının simulasyonunu üretir. Böyle bir ortamda, şu kadim ve hoş kurgu, toplumsal alternatife, soykütük bakımından yenilenmiş bir tür doğal hukuka (ki bu tür bir hukukta hareketlerin sadece doğası değil, aynı zamanda tarihsel doğası da temeli oluşturan ögeler arasına katılır) dönüş kurgusu tam bir yanılsamadır. Üzerinde eylemde bulunduğu sivil toplum, kısaca, artık yoktur, daha doğrusu, sivil toplum adı altında var olan onun Devlet tarafından projelendirilmiş bir simulasyonudur. Bizzat açık anayasal rejim düşüncesinin (ki bu alanda oluşturulmuş en güçlü çerçevedir) tarihi, bizi, eleştirel projenin liberal ve sosyalist veçhelerini terke zorlar: ne Madisoncu çoğulculuk ne de Jeffersoncu halkçılık, Hamiltoncu merkeziyetçiliğin karşısında, diğer bir deyişle, Devletin dikey merkeziyetçi hareketi ve normların üretken merkezinde ona karşılık gelen kuruluş yapısı karşısında güçlü bir direniş hattı kurmayı başarabilmiştir. Postmodern çağın Devletinde üretken merkezin baskısı doruğa ulaşır. Eski anayasa teorilerinin bize öğrettiği gibi, anayasal dengenin toplumsal güçleri arkasına almış bir denetim ve dengeler mekanizması içinde belirlendiği zamanın altından çok sular geçti. Postmodern Devlette denge, toplumsal güçlerin taklit edilmesi anlamında, önceden kuru-

lur. Artık egemenliğin sıkı merkezcil baskısından, yani Devletin normlar üzerindeki toplumsal konsensüsü bir norm olarak üretme gücünden sakınmayı başaracak (dengeleyici güçler üzerine kurulmuş) ne bir dikey, ne bir yatay ne de bir diyagonal model vardır. Devletin yaptığı normatif üretim, somut norm ya da norm kümelerinin üretimini eleştirebilecek her türlü alternatif imkânı yerle bir eder - geriye kala kala, norm üretme gücünün kendisine gözünü dikmiş bir eleştiri kalır.

Gözlediğimiz diğer gizli tehlike, radikal değiştirinin hakkını vermekle birlikte, bazı yazarların alternatif duruşa, ihtiyacı olan gücü atfetmekten kaçınması ve böylece eleştiriyi aciz ve sonuçsuz bırakmasıdır. Adaleti sorun olarak ortaya getirip, çokluğun duruş noktasından hukuk sistemini eleştirmeye kalktığımızda, kendimizi hiçbir şekilde marjinal ya da güçsüz bir çizgideymiş gibi tahayyül etmeye hakkımız yok. (Bu tür telakkilerin kaderi, öyle görünüyor ki, simgesel çözümler önermekle yetinen bir tasavvur aleminde kalmaktır.) Çokluğu ister bir azınlık, ister alt tabaka, isterse, daha yerinde bir ifadeyle sömürülen olarak düşünelim farketmez; o daima ve hep orada, toplumsal üretim dinamiğinin orta yerinde durmaktadır. Ancak sahip olduğu güç Devletin gücünden nitelik olarak farklı bir güçtür. Farklılık felsefesinin hukukî ve normatif sistemlere birebir uygulanması, bizi doğrudan çokluğun özgüllüğüün, temsil edilmesi mümkün olmayan cemaatin kavranmasına götürür. Diğer bir deyişle radikal bir değiştirim önermek, ne güçlüye karşı güçsüzün davasını gütme meselesi, ne de üçüncü bir gücü müdahaleye davet meselesidir (reformculuğun tepeden tırnağa yanıltıcı bir nosyonu), daha çok, belli bir iktidar türüne karşı diğerinden yana olmaktır: Devletin kurulu iktidarına karşı, çok'un kurucu iktidarı. Alternatif öznellik üretimini ve alternatif iktidar kuruluşunu merkezî ve özgül bir sorunsal olarak önermeyen hiçbir yaklaşım, gerçek bir alternatif değildir. Eleştirel yaklaşım, toplumsal hareketlerin ve yenidoğan öznel(l)iklerin soykütüğünü, mevcut düzen üzerindeki kurucu baskılar olarak değil, yeni bir kurucu iktidarın ögeleri olarak görmeyi öğrenmelidir.

"Reel sosyalizm"in kesin bunalımıyla birlikte, demek ki, tüm model ve biçimleriyle hukukî sosyalizm ve liberal reformizm maceraları da nihayete ermiştir. Bu tür bir alternatifi güçlü bir alternatif olarak tasavvur edebileceğimiz mekân artık yoktur. İktidar sistemi, küresel olarak dünya pazarı üzerinde ve içsel olarak toplumsal öznel(l)ik üretimi üzerinde öylesine yüksek bir kumanda düzeyine erişmiştir ki, artık rahat rahat kendini toplumdan ayırmakta ve yeni toplumsal düzene kendi özerk iradesiyle meşruiyet taşımaktadır. Yeniden adına layık, yeniden-inşaya muktedir bir hukukî perspektife oturmak istiyorsak, tekrar modernliğin maddeci metafizik matrislerine, onun radikal antropolojik alternatiflerine dönmekten ve orada, postmodern düzenin yapılarının vücut bulduğu ve kuvvetine kuvvet kattığı alan üzerinde bir postmodern düzen eleştirisi geliştirmekten başka çaremiz yoktur. Sadece, postmodern Devletin toplumdan ayrılmasının toplumsal boyutlarını yeniden yorumlayarak, aynı ayrılmada egemenin bağımsızlığına karşı konuşlanan öznellik üretim mekanizmalarını layıkıyla kavrayabiliriz. Hukuk Devletinin topyekün bir eleştirisini verecek güçlü özne, şu, ayrılma düzleminde radikal ve güçlü bir alternatif ortaya koyan kurucu öznedir.

Kurucu Öznenin Soykütüğü

Modern düşünce tarihinde, normatif bir fikir silsilesine -ki postmodern hukuk ve Devlet telakkisi onun son öfkeli dışavurumlarıdır- karşı, hep kurucu, özgürlükçü ve üretici bir fikir silsilesi olmuştur. Bu silsile sürekli birtakım sorular ortaya atar: Toplum, egemenliğin dışında, ayrı ve özerk bir varlık olarak tasavvur edilebilir mi? Çokluğun temeli olarak bir'i zorunlu görmeyen bir hukuk ve siyaset teorisi mümkün mü? O nedenle, bir'i çokluğun kendini ifade ettiği sıradan bir yüzey olarak gören bir hukuk ve siyaset teorisi mümkün mü? Bugün, uzun uzun açıklamaya çalıştığımız, gerek kapitalizmin bunalımının gerekse sosyalist geçişin sonunun aşikâr olduğu bir durumda, bu sorular bir kere daha hayati önem kazanıyor. Bura-

da gerçeklikte görünen o ki, bunalımın yol açtığı bu genel kaos, mutlak anlamda kaynağa ilişkin bir temele, sürekli bir yeniden temellendirme eylemine, bir *ritorno ai principî*'ye* yönelik yeni bir siyasal muhakeme sürecini başlatmaktan başka bir şey yapamaz. Daha önce de gördüğümüz gibi bu aşamada, belirsiz ve sapkın bir deverana yeni anlamlar nakşetmeye çalışmak artık yeterli değildir. Anlamı yeniden inşa edebilecek yegâne imkân, süreci yeniden kurabilmek, onu *ex novo*** yeniden inşa etmekte yatıyor. Sorunumuz artık reformizmin imkânsız olduğunu göstermek değil - reformizm sadece imkânsız değil, aynı zamanda çekilmez, sapkın, biteviye ve zalimdir. Devletin artık ironik bir tavırla bile savunulması mümkün değildir. Öte yandan eğer kurucu, özgürlükçü ve üretici fikir silsilesi şimdi teorik olarak hegemonik konumda ise, eğer olaylara yalnızca o -epistemolojik ve hukukî düzeyde- anlam verebiliyorsa, bu silsile niçin eyleme dökülmesin ve bu nasıl mümkün olabilir? Onu sadece teorik bir silsile olarak değil, aynı zamanda bir özne ve güç olarak nasıl kavrayabiliriz? Bugün bu noktada, kurucu iktidarı, bir kuruluş vazetmekle ister istemez kendini yadsıyan bir iktidar olarak gören anlayışla nasıl ilk ve son defa hesabı kesebilir ve onu, hiçbir şekilde kendisinden ayrı kuruluşlar/anayasalar üretmeyen, aksine bizzat kendisi bir kuruluş/anayasa olan bir iktidar olarak düşünebiliriz? Postmodern Devlet yorumunda ortaya koyduğumuz eleştirel ögeler şimdi, bu alternatifi gerçekten inşa edecek bir potaya doğru akıyorlar.

Ortaya attığımız sorunlara cevap getirmek üzere yapabileceğimiz yegâne iş, tekrar aşağıya, toplumsal alana inmek ve orada, günümüzün postmodern dünyasında faaliyette olan kurucu bir öznenin soykütüğünü tanımlamaya başlamaktır. Bu özne çalışan bir öznedir - yaratıcı, üretici, müspet bir özne. Toplumsal varlığı, daha önce gayri-maddi emeğin öznel sentezi ve üretimin işbirliğine-dayalı özü konularında geliştirdiğimiz gö-

(*) Lat.: Temellere dönüş - ç.n.

(**) Lat.:Yeniden - ç.n.

rüşler ışığında özetlenebilir. Çağdaş toplumda yaşadığımız gelişmelerde, üretici emeğin, dışarıdan onu işbirliğine zorlayabilecek her türlü baskıdan bağımsız olarak, anlamın içkin toplumsal boyutlarını tepeden tırnağa ortaya koyma gibi bir eğilim içine girdiğini gözlüyoruz. Emeğin giderek daha da derinleşen gayri-maddi boyutları, toplumsal üretimin orta yerinde, işbirliği ile çalışmanın koşul, çerçeve ve ağlarını vazediyor. Üretici işbirliği orkestrasının şefi sıfatıyla icra ettiği geleneksel rolünden sıyrılan sermaye ise, sonuçta, bir zapturapt aygıtına dönüşmeye başlıyor. Üretici toplumsal emek, tarihsel olarak, emek üzerinde kurulmuş her türlü dolaysız kapitalist kumanda biçiminden ve o nedenle de, hatta çok daha çıplak bir şekilde, Devletin norm koyuculuğunda temsil edilen dolaylı kapitalist kumanda biçiminden bağımsızlaşma yönünde bir hareket sergiler. Böylece şimdi sermayeye ve kapitalist Devlete, kala kala, özü itibariyle özerk toplumsal üretim ırmaklarının başında avlanmak, onları denetim altında tutmak rolü kalıyor. Sonuç olarak Devletin en uç bir özerklik ve ayrılma biçiminde kendi egemenliğini vazetmesinden sonra, egemenlik telakkisinin her türlü toplumsal ya da diyalektik işlevi artık modası geçmiş ve manasız bir şey olarak gözükmektedir. İki özerklik alemini ayıran yarıkta, ortak hiçbir şey kalmamıştır. Aralıksız bir devinim içinde toplumun üretkenliğini vareden üretici emekle bir gayri-üretkenlik figürü olarak tecrit edilmiş kumanda (ya da egemenlik) arasındaki menteşe kesin olarak kopmuş, bağlantı kesilmiştir.

Toplumun eleştirel analizi düzleminde geliştirilen ilk cevap, bize, postmodern egemenlikle her düzeyde ilişkisini kesmiş yeni bir öznenin kuruluş meselesiyle bağlantılı olarak, bir kere daha, ayrılma durumunda ısrarcı olmayı ve dolayısıyla, söz konusu öznenin doğacağı özerk, bağımsız alandan yana tavır almayı önerir. Ancak bu düşüncede, bu tür bir alandan çok, bu öznenin mevcut kendini ifade ediş biçimini öne çıkartan başka bir boyut daha var. Bu biçim, ontolojik olarak, bugün toplumsal değerlenme paradigmasının ortaya koyduğu gayrimaddi ve işbirliğine-dayalı üretkenliğe - bu biçimin söz konu-

su öznenin güç ve hususiyetini yerli yerine oturtması, layıkıyla kavraması anlamında, ontolojik olarak uygun olmalıdır. Bu öznenin biçimi, her türlü normatif düzenlemeden önce gelen, daha doğrusu açık, kesintisiz kurumsal bir süreçte onu silen, dışlayan, üretici, gayri-maddi, işbirliğine-dayalı bir biçimdir. Eğer normatif, ontolojik olanı izliyorsa ve ontolojik olan mutlak bir içkinlikse, bu demektir ki bir mistifikasyon, kargaşaya getirme, sahtekarlık olmadan, ya da en iyimser tahminle, eski iktidarların bekasıyla ilgili bir kaygı gütmeden, normatifin (ve onun özerk varoluşunun) dış müdahalelerden tecridi diye bir şey söz konusu olamaz. Öyleyse hukukun normatif özelliklerinin sürgit devam etme imkânı yoktur: normatiflik, artık, bir eylem değerlendirme çerçevesi olarak varlık süremez. Eylem, kendisinin kurucu, toplumsal olarak uygun ve işbirliğine-dayalı dinamizmi çerçevesinde değerlendirilebilir ve tanımlanabilir ancak.

Öyle görünüyor ki böyle bir hedefe doğru yolculuğumuza normatiflik iddialarını parçalayarak başlayabiliriz ve başlamalıyız. Normatifliği, toplumsal, işbirliğine-dayalı öznenin kendini ifade ettiği kurumsal süreç derekesine indirmek: öyle görünüyor ki, normatifliğin zayıflatılmasını mümkün kılacak ve kurumsallığın yeniden etkinleştirilmesini gerçeğe dönüştürecek araç, ya da daha iyi bir ifadeyle, ontolojik temel budur. Bu şartlar bir şekilde gerçekleştirildiğinde, bir anda kendimizi dibi görünen, düz bir yüzeyde buluveririz - üretici gücün sonsuz hususi ifade biçimlerinin ve sonsuz işbirliği ağlarının uçuştuğu bir yüzeydir bu. Bu olumlu, tarihsel ufkun yerini başka hiçbir ufuk tutamaz. Bu düzlemde bir, çokluktur. Öznelerin tarihsel çoğulculuğuna, özgürlüğün hayatına atfedilebilecek biricik ve yegâne temel metafizik birciliktir. Birci bir özgürlük ufku üzerinde bu çoğulcu hayatı nasıl geliştirebiliriz? Üzerinde ona bir şey, bir düzen dayatabilecek hiçbir şey bulunmayan bir özgürlüğü nasıl selamlayabiliriz?

Bu ufukta yeni özne, ayrılmışlık haline ve üretkenliğine ilaveten başka bir ifade uğrağı üretmeli; üretimin iç düzenine dair bir tasarı ve toplumun kurucu ağlarını üretmelidir. Bu ifade

biçimleri, peki, kurucu düzeyde nasıl tutarlı bir bütünlük oluşturabilir? Çokluk, nasıl, etkili ve mutlak bir ufuk inşa edebilir? Her zaman çokluğun, sömürülen sınıfların duruş noktasından Makyavel, Spinoza ve diğer binlercesinin sorduğu sorudur bu. Makyavel, Spinoza ve onlardan sonraki diğer binlercesinin mücadele içinde buldukları cevap, bu "çokluk" isminin demokrasiden başka bir şey olmadığıdır: bir eşitler demokrasisi, öznelerinin üretici potansiyellerinin mutlaklığı üzerine kurulu, haklar ve ödevlerin mutlak eşitliği üzerine, hukukun fiilî ve etkili varlığı üzerine kurulu bir demokrasi. Demokrasiyi mutlak anlamda bu ilkeler üzerine oturtma yönünde pekçok girişim olmuş ama bunlardan çok azı başarılı olmuştur. Toplumun ayrışması ya da özerkliği ve onun üreticiliği kavramlarına ilaveten, bu sorunsalı irdelemekte kullanabileceğimiz üçüncü bir kavramımız daha var: toplumun özerklik ve üretkenliğini üretici emek yurttaşlığında bir araya getiren "kurucu iktidar" kavramı. Diğer bir deyişle toplumun yeni gayri-maddi ve işbirliğine-dayalı öznesi kendini esas olarak kurucu iktidar aracılığıyla ifade eder. Kurulu iktidara karşı kurucu iktidar, toplumda kendine yer arayan, kendi yaratıcılığını geliştirmek isteyen bir özel öznellik olarak, üretkenlik ve işbirliği olarak kurucu iktidar.

Demokrasi işte bu anlamda kurucu iktidar olarak boy gösterir. Her türlü iktidar devrini reddeden hususi öznelerden oluşmuş çok'un dışa vurduğu bir iktidardır. Kurucu iktidar burada, ne cinste olursa olsun, çokluğun devinim sürecinin dışında kalan herhangi bir temel olmayı reddeder. Ontolojik olarak insanî hususiyetlerin üzerine yazılmış, onların işbirliğine dayalı eylemine sınırlar ya da kurallar koyan herhangi bir aşkın temel ya da, hangi biçimde olursa olsun, doğal hukuk yoktur. İşbirliği içinde varolan hususiyetlerin yaratıcı özgürlüğünü değerlendirebilecek bir sabit mantık yoktur, onların sürekli yeni ortak-yaşam hipotezleri inşa etme ve yeni işbirliği biçimleri monte etme imkânlarını tıkayacak bir sınır yoktur. Kurucu iktidar, çokluğun gündelik yaşamı içinde bizzat çokluk tarafından bilinçle inşa edilmiş olanın dışında herhangi bir ereklili-

ğin, tarihsel ve yapıcı insanî eylem özgürlüğüne dayatılmasım reddeder. O, öyleyse, temeli olmayan bir demokrasidir, mantıksal ya da gerçek bir sınırı olmayan, bir ereksellik barındırmayan bir demokrasi. Bir gerçekten çokluktur ve çokluğun yaşamı demokrasidir. Cumhuriyet ve yasa burada, böylece bir usule indirgenir. Hiçbir şey usulden önce gelemez: kuvvet tekeli özneler topluluğuna aittir, kuvvet kullanmak, onların eylemlerinde, onların usule-dayalı sözleşmeler manzumesinde ve sadece bu çerçevede gerçekten meşruiyet kazanabilir. Kurucu iktidar, toplumun yeniden üretim kurumlarının aralıksız bir şekilde belirdiği, şekillendiği, yeniden ve bir daha şekillendiği demokratik bir iletişimdir.

Bu analiz ve bakış açısının kökleri, gerçek dünyada üretken toplumun kendini oluşturmasındadır. Özneler, dış bir kumanda ihtiyacı duymaksızın özerk zenginlik, bilgi ve işbirliği üreticileri haline geldiğinde, üretimin kendisini ve toplumsal yeniden üretimi düzenlediklerinde, onların kendi iktidarları üzerinde bir kemer oluşturan, dışsal bir, egemen gücün esbabı mucibesi de kalmaz. Onların yapılarını engelleyen ya da yeni öznelerin kurucu iktidarının anlamına kumanda eden herhangi bir şeyin, hiçbir nedeni yoktur. Böyle bir ortamda çokluğun hayatını düzenleyen kurumsal süreçler, olsa olsa bizzat çokluğun hayatına içsel süreçler olabilir. Kurucu iktidar, demokrasinin bizzat tanımı itibariyle yadsınmayacak bir şey olarak anlaşılmasını mümkün kılan yegâne biçimdir.

Burada bir ütopya önermiyoruz. Yaptığımız analiz ve araştırma, tıpkı onları canlandıran politik arzu gibi, burada verdiğimiz kurucu bir süreç olarak demokrasi tarifinin yürünmesi gereken bir güzergâh olduğunun, ve öznelerden oluşan çok'un onu kurumsal bir yapı olarak bizzat inşa etmesi gerektiğinin bilincindedir. Yine, kurucu iktidarın özgürleşmesinin ve, dolayısıyla, gerçek yapıcı demokrasi süreçlerinin, diğer yandaki kurulu iktidarın/gücün, yani çokluğun başındaki anayasal, toplumsal ve iktisadi kölelik iskelesinin yıkılmasıyla el ele yürüdüğünü de biliyoruz. Tam da bu sürecin ereksel bir süreç değil, özgürlük koşullarını ayağa diken daimi, metafizik bir inşa sü-

reci olması nedeniyle, özgürleşme süreçleriyle yıkma süreçleri arasındaki ilişkinin mekanik değil, olumsuz bir düzlemde tamamlayıcı bir ilişki olduğunu biliyoruz. Aslında, içkin, kurucu iktidarı egemen, kurulu iktidardan ayıran yarılma sürecinde, olumsuzundan da olsa herhangi bir diyalektik yoktur. Bugün çokluğun kurucu sürecine damgasını vuran üretken bir göçtür: işbirliğinin kurumsal oluşum ve inşası, kurulu iktidarın tükeniş süreçlerinden bağımsız olarak işlemektedir. Bu birbirinden tamamen farklı iki cephe dünyamızın ufkuna yerleşiyor. Ancak er geç bu iki bağımsız sürecin karşı karşıya geldiği bir uğrak da olacak, çünkü, postmodern Devletin içeriye doğru çökerek kendi ontolojik göndergesinin boşluğunda dağılmasıyla tüm dünyayı bir yıkım ve ölüm tehdidine boğacağı bir uğrak bizi bekliyor. Bu tehdidi boşa çıkaracak hiçbir güvencemiz yok; ve durum ne olursa olsun, demokrasinin çokluk tarafından inşası, ölümün bu soğuk gölgesinde gelişmeye devam ediyor. Ölümün bu soğuk gölgesi -onun hegemonik iktidarına yol açan dilsel ve iletişimsel kodları kıran, olayın belirlenmesini isteyen- kurucu süreçleri itmekte ve hızlandırmaktadır. Çoktandır devam eden bir devrim yaşıyoruz ve onu yolundan ve resmî ilanından ancak ölüm alıkoyabilir. Postmodern Devlet iktidarının anlamsız sayıklamalarıyla çokluğun sürdürdüğü demokrasi inşaatı arasında illa da bir diyalektik aranacaksa, o olsa olsa, bu ölüm tehdidinden beslenen bir diyalektik olabilir.

Burası, yeni öznenin soykütüğünün, onun özerkliğinde, üretkenliğinde, genişletilmiş demokratik çoğulluğunda dışa vurmasından sonra, su götürmez bir şekilde kendini ortaya koyduğu yerdir; diğer bir deyişle o, ölümle karşı karşıya geldiğinde, hem kendi faniliğini (finitude), hem de onu harekete geçiren yaşam arzusunu dışa vurur. Faniliğin iktidarı, o nedenle, ölüme karşı verilen, bizzat faniliğin kendisine karşı verilen bu amansız mücadelede kendini gösteriyor. Bu kolektif varoluşta yeni özne kendi eyleminin sınırlarını, her zaman sapasağlam ayakta duran, ama yeni öznenin her zaman aşmak zorunda olduğu o sınırlara dalga dalga vuran özerklik ve üretkenliğini kavrıyor.

Bugün bu olağanüstü yıkım varsayımında komünizm yeniden hayat buluyor - sosyalizm ya da olgun kapitalizmin özgürlük bahsine getirdiği yorum ve yanılsamadan kurtulmuş radikal bir yapıcılığın *ritorno ai principî*'sinde yeniden diriliyor. Özgürlük, modernliğin sunduğu alternatiflerden koparak ve bu kopuştaki ölüm riskini göze alarak gerçekleştirilebilir ancak. Bu ütopyadan-göç (disutopia) tercihinin dışında, insanî yapıcılığın o kurucu sürecin özerklik, üretkenlik ve çoğulluğunda yenilenmesi, taze bir soluk yaratması dışında hiçbir hukukî düzenleme mümkün değildir. Kurucu iktidar işte bu süreçtir - potansiyel imkânlar denizinde mutlak bir içkinlik. Burada aşkınlık mertebesi atfedilebilecek yegâne güç, tüm zenginliğiyle insanî faniliğin gücüdür. Orada, fanilikte, kurucu sürecin biçimi ve kurucu iktidarın öznesi çakışır.

Ackerman, Bruce. *We The People: Foundations*. Harvard University Press, Cambridge, 1991.

Agnoli, Johannes. "Die bürgerliche Gesellschaft und ihr Staat." *Das Argument*, Berlin, no. 6, 1970.

—. "Strategia rivoluzioneria e parlamentarismo." *Sviluppo economico e rivoluzione*. De Donato, Bari, 1969.

—. *Überlegugen zum bürgerlichen Staat*. Wagenbach, Berlin, 1975.

Agnoli, Johannes, ve Peter Brückner. *Die Transformation der Demokratie*. Voltaire Verlag, Berlin, 1967.

Allorio, Enrico. "Intervento al convegno degli amici del diritto dell'economia." *Diritto dell'economia*, no. 3, 1956, s.1198-1213.

Alquati, Romano. *Sindacato e partito*. Edizioni Stampatori, Torino, 1974.

—. *Sulla FIAT e altri scritti*. Feltrinelli, Milano, 1975.

Althusser, Louis. *For Marx*, çev. Ben Brewster. Vintage Books, New York, 1969 (*Marx İçin*, çev. Işık Ergüden, Ithaki Yayınları, 2002).

—. "Ideology and State Ideological Apparatuses." *Lenin and Philosophy*. Monthly Review Press, New York, 1971 (*Ideoloji ve Devletin Ideolojik Aygıtları*, çev. Yusuf Alp - Mahmut Özışık, Iletişim Yayınları, 2000).

Althusser, Louis, ve Etinne Balibar. *Reading Capital*, çev. Ben Brewster. New Left Books, Londra, 1970.

Altvater, Elmar. "Notes on Some Problems of State Intervention." *Kapitalistate*, no. 1, s.96-116, ve no. 2, 1973, s.76-83. Daha kısa bir versiyonu, "Some Problems of State Intervention," *State and Capital* içinde, der. John Holloway ve Sol Picciotto, University of Texas Press, Austin, 1978, s.40-42.

Arendt, Hannah. *The Human Condition*. University of Chicago Press, Chicago, 1958 (*Insanlık Durumu*, çev. B. Sina Şener, Iletişim Yayınları, 1994).

Arndt, Heinz Wolfgang. *Economic Lessons of the Nineteen-Thirties.* F. Cass, Londra, 1963.

Aronowitz, Stanley. *The Politics of Identity: Class, Culture, Social Movements.* Routledge, New York, 1992.

Ascarelli, Tullio. "Intervento." *Diritto dell'economia,* no. 3, 1956.

—. "Ordinamento giuridico e processo economico." *Rivista trimestrale di diritto pubblico.* A. Giuffre, Milano, 1956.

—. *Autonomia: Post-Political Politics.* Semiotext(e), cilt. 3, no. 3, 1980.

Azzariti, Giuseppe. "La nuova constituzione e le leggi anteriori." *Foro Italiano,* cilt 4, Roma, 1948.

Bachrach, Peter, ve Morton Baratz. *Power and Poverty.* Oxford University Press, Oxford, 1970.

Balibar, Etienne. "Plus-value et classes sociales." *Cinq études du materialisme historique.* Maspero, Paris, 1974.

Balladore-Pallieri, Giorgio. "Appunti sulla divisione dei poteri nella vigente Costituzione." *Rivista trimestrale di diritto pubblico.* A. Giuffre, Milano, cilt 2, 1952.

—. *Diritto constituzionale.* A. Giuffrè, Milano, 1953.

Ballerstedt, Kurt. "Über wirtschaftliche Massnahmegesetze." *Festschrift zum 70. Geburtstag von Walter Schmidt-Rimpler* C. E Müller, Karlsruhe, 1957.

Balzarini, Renato. *Studi di diritto del lavoro.* A. Giuffre, Milano, 1957.

Barn, Paul, ve Paul Sweezy. *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order.* Monthly Review Press, New York, 1966.

Battaglia, Felice. "Alcune osservazioni sulla struttura e sulla funzione del diritto." *Rivista di diritto civile.* CEDAM, Padua, 1955.

Baudrillard, Jean. *The Mirror of Production.* Telos Press, St. Louis, 1975.

Bellah, Robert, Richard Madsen, William Sullivan, Ann Swidler, ve Steven Tipton. *Habits o the Heart: Individualism and Commitment in American Life.* Unfversity of California Press, Berkeley, 1985.

Benjamin, Walter. "Critique of Violence." *Reflections* içinde, Schocken Books, New York, 1978.

Benvenuti, Feliciano. "Funzione amministrativa, procedimento, processo." *Rivista trimestrale di diritto pubblico,* A. Giuffre, Milano, cilt 2, 1952, s.118-45.

Berardi, Franco (Bifo). "Anatomy of Autonomy." *Autonomia: Post-Political Politics.* Semiotext(e), cilt 3, no. 3, 1980, s.148-71.

Bergmann, Uwe, Rudi Dutschke, Wolfgang Lefevre, ve Bernd Radehl. *Die Rebellion der Studenten oder Die neue Opposition.* Rowohlt, Hamburg, 1968.

Bernstein, Irving. *The Lean Years: A History of the American Worker, 1920-1933.* Houghton Miiflin, Boston, 1960.

Blank, Hans Joachim, ve Joachim Hirsch. "Vom Elend des Gezetzgebers." *Der CDU-Staat. Analysen zur Verfassungswirklichkeit der Bundesrepublik* içinde, der. Gert Schäfer ve Carl Nedelmann, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1967, cilt 1, s.133-75.

Blaustein, Albert, ve Gisbert Flanz, der. *Constitutions of the Countries of the World.* Oceana Puiblcations, Dobbs Ferry, N.Y., 1992.

Block, Fred. "The Ruling Class Does Not Rule: Notes on the Marxist Theory of the State." *Socialist Revolution*, no. 33, May-June 1977, s.6-28.

Bobbio, Norberto. "Gramsci and the Conception of Civil Society." *Which Socialism?* içinde, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1987.

—. "Inteirno all'analisi funzionale del diritto." *Sociologia del diritto*, 1975, no. 1.

—. *Lezioni di filosofia del diritto*. Giappicelli, Torino, 1946.

—. *Which Socialism?* University of Minnesota Press, Minneapolis, 1987.

Boeringer, Peter, ve Michael Pieore. "Unemployment and the 'Dual Labor Market.'" *The Public Interest*, no. 38, 1975.

Bogs, Walter. "Autonomie und verbändliche Selbstverwaltung im modernen Arbeits- und Socialrecht." *Rehct der Arbeit*, cilt 9, Berlin, Münih, 1956.

Bolbrinker, C.-J. *Klassenanalyse als Organisationsfrage*. Focus Verlag, Giessen, 1975.

Bologna, Sergio. "Composizione di classe e teoria del partito alle origini del movimento consiliare." *Operai e Stato* içinde, Feltrinelli, Milano, 1973, s.13-46.

Bologna, Sergio, Paolo Carpignano, ve Antonio Negri. *Crisi e organizzazione operaia*. Feltrinelli, Milano, 1974.

Bologna, Sergio, Luciano Ferrari-Bravo, Ferruccio Gambino, Mauro Gobbini, Antonio Negri, ve George Rawick. *Operai e Stato*. Feltrinelli, Milano, 1972.

Bonnard, Roger. "La theorie de la formation du droit par degres dans l'œuvre d'Adolf Merkl." *Revue du droit public*, cilt 35. Paris, 1928, s.668-96.

Bowles, Samuel, David Gordon, ve Thomas Weisskopf. *After the Waste Land: A Democratic Economics for the Year 2000*. M. E. Sharpe, New York, 1990.

Brachet, P *L'État-Patron. Théories et réalités*. E Cujas, Paris, 1974.

Bullock, P. "Categories of Labour Power for Capital." *Conference of Socialist Economicsts Bulletin*, Londra, Fall 1973.

—. "Defining Productive Labour for Capital." *Conference of Socialist Evonomicsts Bulletin*, Londra, Fall 1974.

Burdeau, Georges. "Le plan comme mythe." *La planificatioı comme processus de decision* içinde, Colin, Paris, 1965.

—. *Traité de Science Politique*. 10 cilt. Librairie génerale de droit et de jurisprudence, Paris, 1966-86.

Butler, Judith. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge, New York, 1990.

Cacciari, Massimo. "Lavoro, valorizzazione e 'cervello sociale.'" *Aut-Aut*, no. 145-46, January-April 1975, s.3-40.

Cafagna, Luciano. "Classe e Stato nello stato di transizione leninista." *Politica e Diritto*, no. 4-5, 1971, s.503-29.

Cambridge Political Economy Group. "English Crisis, Causes and Remedies." *Leviathan*, Düsseldorf, no. 3, 1975.

Cardoso, Fernando Henrique. "Althusserismo o marxismo? A Proposito de concetto di classe in Poulantzas." *Sul concetto di classe* içinde, der. Fernando Henrique Cardoso ve Nicos Poulantzas. Feltrinelli, Milano, 1974, s.53-72.

Carlassare Caiani, Lorenza. "Sulla natura giuridica dei testi unici." *Rivista trimestrale di diritto pubblico*. A. Giuffre, Milano, 1961.

Carnelutti, Francesco. *Sistema di diritto processuale civile.* 3 cilt. A. Milano, Padua, 1936.

—. *Teoria del regolamento collectivo dei rapporti di lavoro.* CEDAM, Padua, 1928.

Caro, Gaspare de. "L'esperienza torinese dei consigli operai." *Classe operaia,* cilt 1, no.1, January 1964.

Cereti, Carlo. *Corso di diritto constituzionale.* G. Giappechelli, Torino, 1949.

Champernowne, D. G. "Expectations and the Links between the Economic Future and the Present." *Keynes' General Theory* içinde, der. Robert Lekachman, St. Martin's Press, New York, 1964, s.174-202.

—. "Unemployment, Basic and Monetary: The Classical Analysis and the Keynesian." *Keynes' General Theory* içinde, der. Robert Lekachman. St. Martin's, Press, New York, 1964, s.153-73.

Cheli, Enzo. "L'ampliamanto dei ptoeri normativi dell'esecutivo nei principali ordinamenti occidentali." *Rivista trimestrale di diritto pubblico.* A. Giuffre, Milano, cilt 9, 1959, s.463-528.

Cherki, Eddy, ve Michael Wieviorka. "Autoreduction Movements in Turin." *Autonomia: Past-Political Politics* içinde, Semiotext(e), cilt 3, no. 3, 1980.

Churhill, Winston. *The World Crisis.* 6 cilt. Butterworth, Londra, 1923-31.

Cleaver, Harry. *Reading Capital Politically.* University of Texas Press, Austin, 1979.

Codacci-Pisanelli, Giuseppe. "Fonti di cognizione e fonti di produzione." *Rivista italiana per le scienze giuridiche.* E. Loescher and Co., Roma, 1947, no. 1, s.224-71.

Cogoy, Mario. "Wertthorie und Staatsausgaben." *Probleme einer materialistischen Staastheorie* içinde, der. Claudia von Braunmühl vd., Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1973.

Cohen, Stephen S. *Modern Capitalist Planning: The French Model.* Harvard University Press, Cambridge, 1969.

Comite Central du PCF, der. *Le capitalisme monopoliste d'Etat.* Editions sociales, Paris, 1971.

Coriat, Benjamin. *L'atelier et le robot.* Christian Bourgois, Paris, 1990.

—. *Penser à l'envers: Travail et organisation dans l'enterprise japonaise.* Christian Bourgois, Paris, 1991.

Cornell, Drucilla. *The Philosophy of the Limit.* Routledge, New York, 1992.

—. "The Philosophy of the Limit: Systems Theory and Feminist Legal Reform." *Deconstruction and the Possibility of Justice* içinde, der. Drucilla Cornell, Michel Rosenfeld, ve David Gray Carlson. Routledge, New York, 1992, s.68-91.

Cornell, Drucilla, Michel Rosenfeld, ve David Gray Carlson, der. *Deconstruction and the Possibility of Justice.* Routledge, New York, 1992.

Crisafulli, Vezio. "Appunti preliminari sul diritto del lavoro nella Costituzione." *Rivista giuridica del lavoro,* Roma, 1951, s.161-63.

—. *La Costituzione e le sue disposizioni di principio.* A. Giuffrè, Milano, 1952.

—. "Gerarchia e competenza nel sistema costituzionale delle fonti." *Rivista trimestrale de diritti pubblico.* A. Giuffre, Milano, cilt 10, 1960, s.775-810.

—. *Lezioni di diritto costituzionale.* 2 cilt. CEDAM, Padua, 1961.

Crosa, Emilio. *Corso di diritto costituzionale.* Unione tipografico-editrice torinese, Torino, 1951.

Dahrendorf, Ralf. *Class and Class Conflict in Industrial Society.* Stanford University Press, Stanford, 1959.

Dalla Costa, Mariarosa. "Women and the Subversion of the Comnunity." *The Power of Women and the Subversion of the Community* içinde, Falling Wall Press, Bristol, 1972.

Damus, Renate. *Wertkategorien als Mittle der Planung. Zur Widersprüchlichkeit der Planung gesamtgesellschaftlicher Prozesse in der DDR.* Politladen, Erlangen, 1973.

Davis, Mike. *The City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles.* Verso, Londra, 1990.

Deleuze, Gilles. "Postscript on the Societies of Control" *October,* no. 59, 1992, s.3-7.

Deleuze, Gilles, ve Félix Guattari. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia,* çev. Brian Massumi. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1987 (*Kapitalizm ve Şizofreni*, çev. Ali Akay, Bağlam Yayınları, 1993).

Derrida, Jacques, "Force of Law: The 'Mystical Foundation of Authority." *Deconstruction and the Possibility of Justice* içinde, der. Drucilla Cornell, Michel Rosenfeld, ve David Gray Carlson. Routledge, New York, 1992, s.3-67.

Di Leonardo, Micaela. "The Female World of Cards and Holidays: Women, Families, and the Work of Kinship." *Signs,* cilt 12, no. 3, 1987, s.440-53.

Djuvara, Mircea. "Sources et normes du droit positif." *Le problème des sources du droit positif.* Annuaire de l'Institut de Philosophie du droit et de sociologie juridique, first session, 1934-35, Paris, s.82-101.

Draper, Theodore. *American Communism and Soviet Russia.* Viking Press, New York, 1960.

Dubois, Pierre. *La mort de l'État-Patron.* Editions Ouvrières, Paris, 1974.

Dworkin, Ronald. "The Reagan Revolution and the Supreme Court." *The New York Review of Books,* July 18, 1991, s.23-27.

Ebbighausen, Rolf, der. *Monopol und Staat. Zur Marx-Rezeption in der Theorie des staats-monopolistischen Kapitalismus.* Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1974.

Eckart, Christel, vd. "Arbeiterbewusstsein, Klassenzusammensetzung und ökonomische Entwicklung. Empirische Thesen zum 'instrumentellen Bewusstsein.'" *Gesellschaft,* no. 4, s.7-64.

Ehlert, Willi. "Politische Planung-und was davon übrig bleiht." *Leviathan,* Düsseldorf, no. 1, 1975.

Einaudi, Mario. *La rivoluzione di Roosevelt.* Einaudi, Torino, 1959.

Eisenstein, Zillah. "Developing a Theory of Capitalist Patriarchy and Socialist Feminism." *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism* içinde, Zillah Eisenstein. Monthly Review Press, New York, 1979, s.5-40.

Elson, Diane. "The Value Theory Labour." *Value: The Representation of Labour in Capitalism* içinde, der. Diane Elson. Humanities Press, Atlantic Highlands, N.J., 1979, s.115-80.

Emenlauer, Rainer, der. *Die Kommune in der Staatsorganisation.* Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1974.

Emmanuel, Arghiri. "Le taux de profit et les incompatibilites Marx-Keynes." *Annales, économies, sociétés, civilisations*, cilt 21, A. Colin, Paris, 1966, s.1189-1211.

Engels, Friedrich. *Anti-Dühring*. Progress Publishers, Moskova, 1969.

Epstein, Steven. "Democratic Science? AIDS Activism and the Contested Construction of Knowledge." *Socialist Review*, cilt 21, no. 2, 1991, s.35-64.

Esposito, Carlo. *La Costituzione italiana*. CEDAM, Padua, 1954.

Esser, Josef. *Einführung in die materialistische Staatsanalyse*. Campus Verlag. Franfurt and New York, 1975.

Euchner, Walter. "Zur Lage des Parlamentarismus." *Der CDU-Staat. Analysen zur Verfassungswirklichtheit der Bundesrepublik* içinde, der. Gert Schäfer ve Carl Nedelmann. Suhrkamp Verlag, Frakfurt, 1967, cilt 1, s.105-32.

Evans, P., D. Rueschemeyer, ve Theda Skocpol, der. *Bringing the State Back In*. Camridge University Press, Cambridge, 1985.

Fabra, Paul. "25 ans apres Bretton Woods." *Le monde de l'économie*, July 8, 1969.

Fauvel-Rouif, Denise, der. *Mouvements ouvriers et depression économique*. Van Gorcum, Assen, 1966.

Fechner, Erich. *Rechtsphilosphie*. Mohr, Tübingen, 1956.

Ferrari Bravo, Luciano, der. *Imperalismo e classe operaia multinazionale*. Feltrinelli, Milano, 1975.

Filene, Peter G. *Americans and the Soviet Experiment 1917-1933*. Harvard University Press, Cambridge, 1967.

Fine, Ben. "A Note on Productive and Unproductive Labour." *Conference of Socialist Economicsts Bulletin*. Londra, Fall 1973.

Finzi, Roberto. "Lo Stato del capitale, un problema aperto." *Studi Storici*. Roma, 1970, no. 3.

Fish, Stanley. *Doing What Comes Naturally: Change, Rherotic, and the Practice of Theory in Literary and Legal Studies*. Duke University Press, Durham, N.C., 1989.

Flatow, Sybille von, ve Freerk Huisken. "Zum Problem der Arbeitung des bürgerlichen Staates." *Probleme des Klassenkampfs*, no. 7, 1973, s.83-153.

Forsthoff, Ernst. "La Repubblica federale tedesca come Stato di diritto." *Rivista trimestrale di diritto pubblico*. A. Giuffre, Milano, cilt 6, 1956.

—. *Lehrbuh des Verwaltungsrechts*, cilt 1. C. H. Beck, Münih ve Berlin, 1951.

—. *Rechtstaat imWandel: verfassungsrechtliche Abhandlungen, 1950-1964*. Kohlhammer, Stuttgart, 1964.

—. "Über Massnahme, Gesetze." *Gedächtnisschrift für Walter Jellinek*, der. Otto Bachhof, Isar Verlag, Münih, 1955.

Foucault, Michel. "Du Gouvernement des Vivants." College de France'da verilen ders, 30 Ocak 1980; Bibliotheque du Saulchoir'da kaset olarak var, Paris.

—. "What is Enlightenment?" *The Foucault Reader* içinde, der. Paul Rabinow. Pantheon Books, New York, 1984.

Frelburghaus, Dieter, ve G. Schmid. "Techniken politischer Planung: vom Markelkalkül zum Plankalkul?" *Leviathan*, Düsesldorf, no. 3, 1974.

—. "Theorie der Segmentierung vön Arbeitsmärkten." *Leviathan,* Düsseldorf, no. 3, 1975.

Freund, Julien. *L'essence du politique.* Sirey, Paris, 1965.

Galgano, Francesco. *Le istituzioni dell'economia capitalistica.* Zanichelli, Bologna, 1974.

Galston, William. "Pluralism and Social Unity." *Ethics* 99, 1989, s.711-26.

Gerstenberger, F. "Produktion und Qualifikation." *Leviathan,* Düsseldorf, no. 2, 1975.

Gerstenberger, Heide. "Class Conflict, Competition, and State Functions." *State and Capital* içinde, der. John Holloway ve Sol Picciotto. University of Texas Press, Austin, 1978, s.148-59.

Giannini, Massimo-Severo. "Profili costituzionali della protezione sociale." *Rivista giuridica del lavoro,* Roma, 1951.

—. "Rilevanza costituzionale del lavoro." *Rivista giuridica del lavoro,* Roma, 1949-50, no. 1, s.1-20.

Giddens, Anthony. *Central Problems in Social Theory: Action, Structure, and Contradiction in Social Analysis.* University of California Press, Berkeley, 1979.

Giugni, Gino. *Introduzione allo studio dell'autonomia collectiva.* A. Giuffre, Milano, 1960.

Goldfield, Michael. "Worker Insurgency, Radical Organization, and New Deal Labor Legislation."*American Political Science Review,* cilt 83, no. 4, December 1989, s.1257-82.

Goldthorpe, John H., David Lockwood Bechhofer, ve Jennifer Platt. *The Affluent Worker.* 3 cilt, Cambridge University Press, Londra, 1968-69.

Gough, Ian. "Marx's Theory of Productive and Unproductive Labour." *New Left Review,* no. 76, November-December 1972.

—. "State Expenditure in Advanced Capitalism." *New Left Review,* no. 92, July-August 1975.

Gough, Ian, ve J. Harrison. "Unproductive Labour and Housework, Again." *Conference of Socialist Economists Bulletin,* Londra, February 1975.

Grandi, Mario. "La risoluzione delle controversie di lavoro in Gran Bretagna". *Rivista di diritto del lavoro,* Milano, cilt 11, 1959, Bölüm I, s.42-104.

Grosso, Giuseppe. "Distinti complessi giuridici e varietà di rapporti fra norma giuridica e fatto economico." *Diritto dell'economia.* A. Giuffre, Milano, 1955.

Guarino, Giuseppe. *Scritti di diritto pubblico dell'economia e di diritto dell'energia.* A. Giuffre, Milano, 1962.

Guastini, Ricardo. *Marx, dalla filosofia del diritto alla scienza della società.* Il Mulino, Bologna, 1974.

—. "Theoria e fenomenologia dello Stato capitalistico." *Politica del diritto,* December 1971, no. 6, s.781-806.

Gündel, Rudi, Horst Heininger, Peter Hess, ve Kurt Zieschang. *Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus.* Akademie-Verlag, Berlin, 1967.

Gutmann, Amy. "Communitarian Critics of Liberalism." *Philosophy and Public Affairs,* Summer 1985, s.308-22.

Haberler, Gottfried. "Sixteen Years Later." *Keynes' General Theory* içinde, der. Robert Lekachman. St. Martin's Press, New York, 1964, s.289-96.

Habermas, Jürgen. *Legitimation Crisis*, çev. Thomas McCarthy. Beacon Press, Boston, 1975.

—. *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Luchterahnd, Berlin, 1962 (*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, çev. Tanıl Bora - Mithat Sancar, İletişim Yayınları, 2000).

Hansen, Alvin Harvey. *Fiscal Policy and Business Cycles*. Norton, New York, 1941.

—. *Full Recovery of Stagnation?* Norton, New York, 1938.

Haraway, Donna. "A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century." *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature* içinde, Routledge, New York, 1991.

Hardt, Michael. *Gilles Deleuze: An Apprenticeship in Philosophy*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1993.

—. "Los Angeles Novos." *Futur antérieur*, Paris, no. 12-13, 1992, s.12-26.

Harrison, J. "The Political Economy of Housework." *Conference of Socialist Economists Bulletin*, Londra, Winter 1973.

—. "Productive and Unproductive Labour in Marx's Political Economy." *Conference of Socialist Economists Bulletin*, Londra, Fall 1973.

Harrod, R. F *The Life of John Maynard Keynes*. Macmillan, Londra, 1951.

—. "Mr. Keynes and Traditional Theory." *Keynes' General Theory* içinde, der. Robuert Lekachman, St. Martin's Press, New York, 1964, s.124-38.

Hartsock, Nancy. *Money, Sex, and Power: Towards a Feminist Historical Materialism*. Northeastern University Press, Boston, 1985.

Haupt, H. B., ve Stephan Leibfried. "Anmerkung zur Kontroverse Poulantzas-Miliband." *Kritische Justiz*, cilt 4, no. 2; 1971.

Häussermann, H. "Die administrative Organisation als Problem politischer Innovation." *Leviathan*, Düsseldorf, no. 2, 1974.

Hegel, G. W. F. *Jenenser Realphilosophie*. 2 cilt. Meiner, Leipzig, 1932.

—. *Phenomenology of Spirit*, çev. A. V. Miller. Oxford University Press, Oxford, 1977.

—. *Philosophy of Right*, çev. T.M. Knox. Oxford University Press, Oxford, 1952.

Heidegger, Martin. *The Question Concerning Technology*, çev. William Lovitt. Harper and Row, New York, 1977.

Held, David. *Models of Democracy*. Stanford University Press, Stanford, 1987.

Herz, Ernst. *Anspruch und Norm in Arbeitsrecht*. Bund-Verlag, Cologne, 1958.

Hinchman, Lewis. *Hegel's Critique of the Enlightenment*. University of Florida Press, Gainesville, 1984.

Hirsch, Joachim. "Elemente einer materialistischen Saatstheorie." *Probleme einer materialistischen Staatstheroie* içinde, der. Claudia von Braunmühl vd. Suhrkamp Verlag, Frakfurt, 1973, s.199-266.

—. *Wissenschaftlich-technischer Fortschritt und politisches System. Organisation und Grundlagen administrativer Wissenschaftsförderung in der BRD*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1970.

—. "Zur Analyse des politischen Systems." *Gesellschaft*, cilt 1, 1974, s.78-131.

Hochberger, Hunno. "Probleme einer materialistischen Bestimmung des Staates." *Geselsschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie* içinde, cilt 2. Suhrkamp Verlag, 1974, s.155-203.

Hofstadter, R. *The Age of Reform*. Jonathan Cape, Londra, 1962.

Holubenko, M. "The Soviet Working Class: Discontent and Opposition." *Critique*, Glasgow, Spring 1975.

Horvath, Barna. "Les sources du droit positif." *Le problème des sources du droit positif*. Annuaire de l'Institut de Philosophie du droit et de sociologie juridique, first session, 1934-35, Sirey, Paris, s.132-42.

Huffschmid, Jorg. *Die Politik des Kapitals, Konzentration und Wirtschaftspolitik in der Bu· desrepublik*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1969.

Institut für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED, der. *Der Imperialismus der BRD*. Verlag Marxistische Blätter Frankfurt, 1971.

—. *Imperialismus beute. Der staatsmonopolitische Kapitalismus in Westdeutschland*. Dietz, Berlin, 1967.

Jalée, Pierre. *Imperialism in the Seventies*, çev. Raymond ve Margaret Sokolov. Third Press, New York, 1972.

Jameson, Fredric. "Postmodernism and the Market." *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism* içinde, Duke University Press, Durham, N.C., 1991.

Jellinek, Georg. *Gesetz und Verordnung, staatsrecthliche Untersuchungen auf rechtsvergeschichtlicher und rechtvergleichender Grundlage*. Scientia Verlag, Aalen, 1964.

—. *Verfassungsänderung und Verfassungswandlung*. O. Häring, Berlin, 1906.

Jellinek, Walter. *Gesetz, Gesetzesanwendung und Zweckmässigkeitserwägung*. Scientia Verlag, Aalen, 1964.

Jessop, Bob. *The Capitalist State*. Martin Robertson, Oxford, 1982.

Kahn-Freund, Otto. "Intergroup Conflicts and their Settlement." *British Journal of Sociology*, cilt 5, 1954, s.193-227.

Kaldor, Nicholas. *Causes of the Slow Rate of Economic Growth in the United Kingdom*. Cambridge University Press, Londra, 1966.

Kelman, Mark. "Interpretative Construction in the Substantive Criminal Law." *Stanford Law Review*, cilt 33, no. 591, April 1981, pp. 591-673.

Kelsen, Hans. *General Theory of Law and State*, çev. Anders Wedberg. Harvard University Press, Cambridge, 1945.

—. "Theorie du droit international cuotumier." *Revue internationale de la théorie du droit*. R. M. Rohrer, Brunn, new series, cilt 1, 1939, s.253-74.

Kennedy, Duncan. "The Structure of Blackstone's Commentaries." *Buffalo Law Review*, cilt 28, no. 205, 1979.

Kergoat, Daniele. "L'infgirmière coordonnee." *Futur antérieur*, no. 6, Summer 1991, s.71-85.

—. *Les Ouvrieres*. Editions Le Sycomore, Paris, 1982.

Keynes, John Maynard. "Am I Liberal?" *Essays in Persuasion* içinde, Macmillan, Londra, 1931.

—. "Dr. Melchior: A Defeated Enemy." *Essays in Biography* içinde, Macmillan, Londra, 1933.

—. *The Economic Consequences of the Peace.* Macmillan, Londra, 1919.

—. "The End of Laissez-Faire." *Essays in Persuasion* içinde, Macmillan, Londra, 1931.

—. *Essays in Biography.* Macmillan, Londra, 1933.

—. *Essays in Persuasion.* Macmillan, Londra, 1931.

—. *The General Theory of Employment, Interest and Money.* Macmillan, Londra, 1936.

—. "Liberalism and Labour." *Essays in Persuasion* içinde, Macmillan, Londra, 1931.

—. "Newton the Man." *Essays in Biography* içinde, Macmillan, Londra, 1933.

—. *A Revision of the Treaty.* Macmillan, Londra, 1922.

—. *A Treatise on Money.* 2 cilt. Harcourt, Brace and Company, New Yok, 1930.

Koulicher, A. M. "La multiplicite des sources, en droit constitutionnel." *Le problème des sources du droit positif.* Annuaire de l'Institut de Philosophie du droit et de sociologie jiridique, first session, 1934-35, Sirey, Paris, s.208-27.

Krahl, Hans-Jürgen. *Konstitution und Klassenkampf: Zur historischen Dialektik von bürgerlicher Emanzipation und proletarischer Revolution.* Verlag Neue Kritik, Frankfurt, 1971.

Krämer-Badoni, Thomas. "Krise und Krisenpoential im Spätkapitalismus." *Die Kommune in der Saatsorganisation* içinde, der. Rainer Emenlauer. Suhrkamp Verlag, Frakfurt, 1974.

Kukathas, Chandran, ve Philip Pettit. *Rawls: A Theory of Justice and its Critics.* Stanford University Press, Stanford, 1990.

Laclau, Ernesto, ve Chantal Mouffe. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics,* çev. W. Moore ve P Cammack. Verso, Londra, 1985 (*Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, çev. Ahmet Kardam - Doğan Şahiner, Birikim Yayınları, 1992).

Lebowitz, Michael. *Beyond Capital: Marx's Political Economy of the Working Class.* Macmillan, Londra, 1992.

LeGrand, J., ve D. Winter. "The Middle Classes and the Defence of the British Welfare State." R. E. Goodin ve J. LeGrand, *Not Only the Poor* içinde, Allen and Unwin, Londra, 1987.

Leibholz, Gerhard. *Staatsformen.* Walter de Gruyter, Berlin, 1965.

Lekachman, Robert, der. *Keynes' General Theory: Reports of Three Decades.* St. Martin's Press, New York, 1964.

Loewenstein, Karl. *Beiträge zur Staatssoziologie.* Mohr, Tübingen, 1961.

—. *Political Power and the Governmental Process.* University of Chicago Press, Chicago, 1957.

Löwith, Karl. *From Hegel to Nietsche,* çev. David Green. Holt, New York, 1964.

Luhmann, Niklas. *Essays on Self-Reference.* Columbia University Press, New York, 1990.

Lukács, Georg. *History and Class Consciousness,* çev. Rodney Livingstone. MIT Press, Cambridge, 1971.

Luxemburg, Rosa. *Ausgewählte Reden und Schriften.* 2 cilt. Dietz, Berlin, 1955.

—. *Politishce Schriften.* Europa Verlag, Viyana, 1966.

Lyon-Caen, Gerard. "Fondamenti storici e razionali del diritto del lavoro." *Rivista giuridica del lavoro,* Roma, 1951.

MacIntyre, Alasdair. *After Virtue: A Study in Moral Theory.* University of Notre Dame, Notre Dame, 1984.

Macpherson, C. B. *Democratic Theory: Essays in Retrieval.* Clarendon Press, Oxford, 1973.

—. *Life and Times of Liberal Democracry.* Oxford University Press, Oxford, 1977.

Mantoux, Etienne. *The Carthaginian Peace, or the Economic Consequences of Mr. Keynes.* Oxford University Press, Londra, 1946.

Marable, Manning. "Black America: Multicultural Democracy in the Age of Clarence Thomas and David Duke." Open Magazine Pamphlet Series, Open Media, Westfield, N.J. 1992.

Marcuse, Herbert. "Über die philosophischen Grundlagen des wirtschafts-wissenschaftlichen Arbeitsbegriffs." *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik.* H. Laupp, Tübingen, 1933, no. 3. Yeniden basımı, *Schriften,* cilt 1, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1978, s.556-94.

Marx, Karl. *Capital,* cilt 1. Vintage Books, New York, 1977.

—. *Capital,* cilt 2 ve 3. International Publishers, New York, 1967.

—. *The Civil War in France.* International Publishers, New York, 1940.

—. "Critique of the Gotha Program." *Basic Writings on Politics and Philosophy* içinde, der. Lewis Fener. Anchor Books, Garden City, N.Y., 1959, s.112-32.

—. *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844.* International Publishers, New York, 1964 (*1844 El Yazmaları*, çev. Murat Belge, Birikim Yayınları, 2000).

—. *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte.* International Publishers, New York, 1963.

—. *Grundrisse.* Vintage Books, New York, 1973 (*Grundrisse*, çev. Sevan Nişanyan, Birikim Yayınları, 1979).

—. *Theories of Surplus Value,* Part I, çev. Emile Bruns. Lawrance and Wishart, Londra, 1969.

Marx, Karl, ve Friedrich Engels. *The German Ideology.* Progress Publishers, Moskova, 1976.

—. *Manifesto of the Communist Party.* Foreign Languages Press, Pekin, 1965.

—. *Selected Correspondance.* International Publishers, New York, 1942.

Mattick, Paul. *Marx and Keynes: the limits of the mixed economy.* P. Sargent, Boston, 1969.

Mazzarelli, Bruno. *La norma collectiva nella teoria generale del diritto.* A Giuffre, Milano, 1957.

Mazzoni, Giuliano. "Intervento al convegno degli amici del diritto dell'economia." *Diritto dell'ecnomia,* Milano, 1956.

Mediobanca, der. *La finanza pubblica.* 2 cilt. Mediobanca, Milano, 1968-1972.

Mendner, J. H. *Tehcnologische Entwicklung und Arbeitsprozess.* Fisher, Frankfurt, 1975.

Mengoni, Luigi. "Recenti mutamenti nella stuttura e nella gerarchia dell'impresa." *Rivista delle societa.* A. Giuffre, Milano, 1958, s.689-724.

Merkl, Adolf. *Allgemeines Verwaltungsrecht.* J. Springer, Viyana ve Berlin, 1937.

Miele, Giovanni. "Profilo della consuetudine nel sistema delle fonti di diritto interno." *Stato e diritto,* cilt 4, no. 1, 1943, s.24-29.

Miglioranzi, L. A. "Il rapporto di lavoro nella sua evoluzione." *Scritti guiridici in onore di Antonio Scialoja,* cilt 4. N. Zanichelli, Bologna, 1953, s.291-306.

Miliband, Ralph. "The Capitalist State: Reply to Nicos Poulantzas." *New Left Review,* no. 59, January- February 1970, s.53-60.

—. *The State in Capitalist Society.* Basic Books, New York, 1969.

Mishra, Ramesh. *The Welfare State in Capitalist Society.* University of Toronto Press, Toronto, 1990.

Mommsen, Wolfgang J. *Max Weber und die Deutsche Politik, 1890-1920.* Tübingen, 1959.

Morishima, Michio. *Marx's Economics: A Dual Theory of Value and Growth.* Cambridge University Press, Londra, 1973.

Mortati, Constantino. "Il lavro nella Costituzione." *Il diritto del lavoro,* Milano, 1954, s.149-212.

—. *La Costituzioune in senso materiale.* Milano, 1940.

—. *Istituzioni di diritto pubblico.* CEDAM, Padua, 1969.

Mouffe, Chantal. "Le liberalisme americain et ses critiques." *Esprit,* March 1987, s.100-114.

Moulier, Yann. "Introduction." *The Politics of Subversion: A Manifesto for the Twenty-First Century* içinde, yazar Antonio Negri, çev. James Newell. Polity Press, Cambridge, 1989, s.1-44.

Müller, Wolfgang. "Die Grenzen der Sozialpolitik in der Marktwirtschaft." *Der CDU-Staat. Analysen zur Verfassungswirklichkeit der Bundesrepublik* içinde, der. Gert Schäfer ve Carl Nedelmann, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1967, cilt 1, s.14-47.

Müller, Wolfgang, ve Christel Neusüss. "The Illusion of State Socialism." *Telos,* no. 25, Fall 1975, s.13-90. Daha kısa bir versiyonu, "The 'Welfare-State Illusion' and the Contradiction between Wage Labour and Capital," *State and Capital* içinde, der. John Holloway ve Sol Picciotto, University of Texas Press, Austin, 1978, s.32-39.

Musil, Robert. *The Man Without Qualities.* 3 cilt. Picador Classics, Londra, 1988.

Napoleoni, Claudio. *Economic Thought of the Twentieth Century.* Wiley, New York, 1972.

—. "Sulla teoria della produzione come processo circolare." *Il dibattito su Sraffa* içinde, der. Franco Botta. De Donato, Bari, 1974, s.37-62.

Navarra, A. "Le speranze (sinora) deluse." *Rivista di diritto del lavoro,* Milano, 1953, s.139-57.

Negri, Antonio. *Alle origini del formalismo giuridico.* CEDAM, Padua, 1962.

—. "L'antimodernite de Spinoza." *Les Temps Modernes,* no. 539, June 1991, s.43-61. Italyanca versiyonu, *Spinoza Sovversivo: Variazioni (in)attuali,* Antonio Pellicani Editore, Roma, 1992, s.129-51.

—. "Archaeology and Project: The Mass Worker and the Social Worker." *Revolution Retrieved* içinde, Red Notes, Londra, 1988, s.203-28.

—. *Constituent Power.* University of Minnesota Press, Minneapolis, yakında.

—. "Crisis of the Planner-State: Communism and Revolutionary Organisation." *Revolution Retrieved* içinde, Red Notes, Londra, 1988, s.94-148.

—. "Interpretation of the Class Situation Today: Methodological Aspects." *Open Marxism* içinde, cilt 2, der. Werner Bonefeld, Richard Gunn, ve Kosmas Psychopedis, Pluto Press, Londra, 1992, s.69-105. Şu başlıkla da yayımlandı, "Twenty Theses on Marx: Interpretation of the Class Situation Today," *Polygraph*, no. 5, 1992, s.136-70.

—. "Is There a Marxist Doctrine of the State?" Noberto Bobbio, *Which Socialism?* içinde, University of Minnesoto Press, Minneapolis, 1987, s.121-38.

—. "Lo Stato dei partiti." *La forma Stato* içinde, Feltrinelli, Milano, 1977, s.111-49.

—. *Marx Beyond Marx: Lessons on the Grundrisse,* çev. Harry Cleaver, Michael Ryan, ve Maurizio Viano. Bergin and Garvey, South Hadley, 1984.

—. "Marx on Cycle and Crisis." *Revolution Retrieved* içinde, Red Notes, Londra, 1988, s.47-90.

—. "Partito operaio contro il lavoro." *Crisi e organizzazione operaia* içinde, Feltrinelli, Milano, 1974.

—. *The Politics of Subversion: A Manifesto for the Twenty-First Century,* çev. James Newell, giriş, Yann Moulier. Polity Press, Cambridge, 1989.

—. *Proletari e Stato.* Feltrinelli, Milano, 1976.

—. *Revolution Retrieved.* Red Notes, Londra, 1988.

—. "Rileggendo Pasukanis: note di discussione." *La forma Stato* içinde, Feltrinelli, Milano, 1977, s.161-95.

—. *The Savage Anomaly: The Power of Spinoza's Metaphpysics and Politics,* çev. Michael Hardt. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1991.

Negt, Oskar. *Soziologische Phantasie und exemplarisches Lernen.* Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt, 1968.

Neumann, Franz. *The Democratic and the Authoritarian State.* Free Press, Glencoe, Ill., 1957.

Neuy, Erich. *Das rechtsphilosophiche Relativismusproblem in der Sicht des Neupositivismus.* Dissertation, Mainz, 1951.

Nietzsche, Frederick. *The Will to Power,* çev. Walter Kaufman. Vintage Books, New York, 1967.

Nuti, Domenico Mario. "Economia volgare e distribuzione del reddito." *Il dibattito su Sraffa* içinde, der. Franco Botta. De Donato, Bari, 1974, s.261-71.

O'Connor, James. *The Fiscal Crisis of the State.* St. Martin's Press, New York, 1973.

Offe, Claus. *Berufsbildungsreform. Eine Fallstudie über Reformpolitik.* Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1975.

—. "Crisis of Crisis Management: Elements of a Political Crisis Theory." *Contradictions of the Welfare State* içinde, MIT Press, Cambridge, 1984.

—. "Dominio politico e struttura di classe." *Rassegna Italiana di Sociologia,* cilt 12, no. 1, 1971, s.47-82.

—. *Industry and Inequality: The Achievement Principle in Work and Social Status*, çev. James Wickham. St. Martin's Press, New York, 1977.

—. "Rationalitätskriterien und Funktionsprobleme politisch-administrativen Handelns." *Leviathan*, Düsseldorf, no. 3, 1974.

—. *Strukturprobleme des kapitalistishcen Staates, Aufsätze zur politischen Soziologie*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1972.

Offe, Claus, ve Wolf-Dieter Narr, der. *Wohlfahrtsstaat und Massenloyalität*. Kiepenheuer und Witsch, Cologne, 1975.

Ohlin, Bertil. "Mr. Keynes' Views on the Transfer Problem." *The Economic Journal*, cilt 39, September 1925.

—. "The Reparation Poblem." *The Economic Journal*, cilt 39, June 1925.

Olalquiaga, Celeste. *Megalopolis: Contemporary Cultural Sensibilities*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1992.

Olivecrona, Karl. *Der Imprativ des Gesetzes*. Munksgaard, Kopenhag, 1942.

Paci, Massimo. *Mercato del lavoro e classi socali in Italia*. Il Mulino, Bologna, 1973.

Panzieri, Raniero. *La ripresa del marxismo-leninismo in Italia*, der. D. Lanzardo. Sapere, Milano, 1972.

Pashukanis, Eugenii. *Law and Marxism: A General Theory*, çev. Christopher Aurther. Ink Links, Londra, 1978 (*Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*, çev. Onur Karahanoğulları, Birikim Yayınları, 2002).

Pateman, Carol. *The Sexual Contract*. Polity Press, Cambridge, 1988.

Pergolesi, Ferruccio. *Saggi sulle fonti normative*. A. Giugffre, Milano, 1943.

Pierandrei, Franco. "La corte costituzionale e le 'modificazioni tacite' della Costituzione." *Scritti giuridici in onore di Antonio Scialoja*, cilt 4. N. Zanichelli, Bologna, 1953, s.315-62.

Piore, Michael, ve Charles Sabel. *The Second Industrial Divide*. Basic Books, New York, 1984.

Piven, Frances Fox, ve Richard Cloward. *The New Class War*. Pantheon, New York, 1982.

—. *Regulating the Poor*. Random House, New York, 1972.

Pizzorno, Alessandro. "Sul metodo di Gramsci (dalla storiografia alla scienza politica)." *Quaderni di sociologia*, cilt 16, no. 4, Torino, 1967.

Pogge, Thomas. *Realizing Rawls*. Cornell University Press, Ithaca, 1989.

Poulantzas, Nicos. *Political Power and Social Classes*, çev. Timothy O'Hagan. New Left Books, Londra, 1973.

—. "Preliminaires l'etude de l'hegemonie dans l'Etat." *Les Temps Modernes*, no. 234-35, 1965.

—. "The Problem of the Capitalist State." *New Left Review*, no. 58, 1969, s.67-78.

Predieri, Alberto. *Pianificazione e costutizione*. Edizioni di comunità, Milano, 1963.

Preuss, Ulrich Klaus. *Legalität und Pluralismus, Beiträge zum Verfgassungsrecht der BRD*. Suhrkamp Verlag, Frakfurt, 1973.

Pribicevic, Branko. *The Shop Steward Movement in England*. Oxford University Press, Oxford, 1955.

Prosperetti, Ubaldo. "Lo sviluppo del diritto del lavoro in relazione alle modificazioni della vita economica." *Rivista di diritto del lavoro,* Milano, cilt 14, 1962.

—. "Preliminari sull'autonomia sindacale." *Rivista di diritto del lavoro,* Milano, cilt 7, 1955, s.158-68.

Pucelle, Jean. *La nature et l'esprit dans la philosophie de T. H. Green.* 2 cilt. Nauwelaerts, Louvain, 1965.

Ranciere, Jacques. *L'ideologia politica di Althusser.* Feltrinelli, Milano, 1974.

Rawls, John. *A Theory of Justice.* Oxford University Press, Oxford, 1971.

—. "The Basic Liberties and Their Priority." *Liberty, Equality, and Law* içinde, der. M. McMurrin. Cambridge University Press, 1987, s.1-88. (Ilk olarak 1982'de yayımlandı.)

—. "The Domain of the Political and Overlapping Consensus." *New York University Law Review* 64, 1989, s.233-55.

—. "The Idea of an Overlapping Consensus."" *Oxford Journal of Legal Studies* 7, February 1987, s.1-25.

—. "Justice as Fairness: Political not Metaphysical." *Philosophy and Public Affairs,* cilt 14, no. 3, Summer 1985, s.223-51.

—. "Kantian Constructivism in Moral Theory." *The Journal of Philosophy* 88, 1980, s.515-72.

—. *Political Liberalism.* Columbia University Press, New York, 1993.

—. "The Priority of Right and Ideas of the Good." *Philosophy and Public Affairs,* cilt 17, Fall 1988, s.251-76.

—. "Some Reasons for the Maximin Criterion." *American Economic Review* 64, 1974, s.141-46.

Recueil d'études sur les sources du droit en l'honneur de François Geny. Sirey, Paris, 1934.

Reddaway, W. B. "Keynesian Analysis and Managed Economy." *Keynes' General Theory* içinde, der. Robert Lekachman. St. Martin's Press, New York, 1964, s.108-23.

Redman, Jonn R., der. *The Political Theory of T. H. Green.* Appleton Century Crofts, New York, 1964.

Reichelt, Helmut. "Some Comments on Sbybille von Flatow and Freerk Huisken's Essay 'On the Problem of the Derivatien of the Bourgeois State.'" *State and Capital* içinde, der. John Holloway ve Sol Picciotto. University of Texas Press, Austin, 1978, s.43-56.

—. *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx.* Europa Verlag, Viyana, 1970.

Reinhardt, Rudolf. "Die Vereinigung subjektiver und objektiver Gestaltungskräfte in Verträge." *Festschrift zum70. Geburtstag von Walter Schmidt-Rimpler.* C. E Müller, Karlsruhe, 1957, s.115-38.

Revelli, Marco. *Lavorare in FIAT.* Garzanti, Milano, 1989.

Reviglio, Franco. "La crisis della finanza pubblica (1970-1974): indicazioni per una diagnosi e una terapia." *Rivista di diritto finanziario,* 1975, no. 1.

Ricoeur, Paul. "John Rawls: de l'autonomie morale à la fiction du contrat social." *Revue de Métaphysique et de Morale,* no. 3, 1990, s.367-84.

—. "Le cercle de la demonstration." *Esprit*, 1988, no. 2, s.78-88.

Riva Sanseverino, Luisa. "Il lavoro nella nuova Costituzione italiana." *Il diritto del lavoro*. CEDAM, Padua, ikinci baskı, 1948.

Robertson, Dennis Holme. "Review of *The Economic Consequences of the Peace.*" *The Economic Journal*, March 1920.

Robinson, E. A G. "John Maynard Kpynes 1883-1946." *Keynes' General Thoory* içinde, der. Robert Lekachman. St. Martin's Press, New York, 1964.

Rödel, Ulrich. *Forschungsprioritäten und technologische Entwicklung*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1972.

Rolshausen, Carl. *Wissenschaft und gesellschaftlische Reproduktion*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1975.

Ronge, Volker. "Entpolitisierung der Froshcungspolitik." *Leviathan*, Düsseldorf, no. 3, 1975.

Rorty, Richard. "The Primacy of Democracy to Philosophy." *The Virginia Statute of Religious Freedom* içinde, der. Merrill Peterson ve Robert Vaughan. Cambridge University Press, Cambridge, 1987, s.257-82. *Reading Rorty*'de yeniden yayımlandı, der. Alan Malachowski, Basil Blackwell, New York, 1990, s.279-302.

—. "Thugs and Theorists: A Reply to Bernstein." *Political Theory*, November 1987, s.564-80.

Rosdolsky, Roman. *The Making of Marx's 'Capital,'* çev. Peter Burgess. Pluto Press, Londra, 1977.

Rose, Hillary. "Hand, Brain, and Heart: A Feminist Epistemology or the Natural Sciences." *Signs*, cilt 9, no.1, 1983, s.73-90.

Rosenberg, A. *Histoire du bolchevisme*. Grasset, Paris, 1967.

Rosenblum, Nancy. *Liberalism and the Moral Life*'a yazdığı giriş, Harvard University Press, Cambridge, 1989, s.1-17.

Ross, Alf. *Theorie der Rechtsquellen, Ein Beitrag zur Theorie des positiven Rechts auf Grundlage dogmenhistorischer Untersuchungen*. F. Deuticke, Leipzig ve Viyana, 1929.

—. *Towards a Realistic Jurisprudence*, çev. Annie Fausboll. Munksgaard, Kopenhag, 1946.

Roh, Karl Heinz. *Die "andere" Arbeiterbewegung und die Entwicklung der kapitalistischen Repression von 1880 bis zur Gegenwart*. Trikont Verlag, Münih, 1974.

Rovatti, Pier Aldo. *Critica e scientificità in Marx*. Feltrinelli, Milano, 1973.

Rowthorn, Bob. "Skilled Labour in the Marxist Syste ı." *Conference of Socialist Economists Bulletin*, Londra, Spring 1974.

Runciman, W. G. *Relative Deprivation and Social Justice*. University of California Press, Berkeley, 1966.

Ryan, Michael. *Politics and Culture: Working Hypotheses for a Post-Revolutionary Society*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1989.

Ryder, A. S. *The German Revolution*. Cambridge University Press, Camridge, 1966.

Saltzburg, Stephen. "Another Victim of Illegal Narcotics: The Fourth Amendtment." *University of Pittsburgh Law Review*, cilt 48, no.1, 1986.

Samuelson, Paul A. "The General Theory." *Keynes' General Theory* içinde, der. Robert Lekachman. St. Martin's Press, New York, 1964, s.315-30.

Sandel, Michael. "Democrats and Community." *The New Republic*, February 22, 1988, s.20-23.

—. *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

—. "Morality and the Liberal Ideal." *The New Republic*, May 7, 1984, s.15-17. *Liberalism and its Critics*'in girişi olarak da yayımlandı, der. Michael Sandel, Basil Blackwell, Oxford, 1984, s.1-11.

—. "The Procedural Republic and the Unencumbered Self." *Political Theory*, cilt 12, no. 1, 1984, s.81-96.

Santoro Passerelli, Francesco. *Saggi di diritto civile*. Jovene, Naples, 1961.

Sardei-Biermann, S., J. Christiansen, ve K. Dohlse. "Class Domination and the Political System: A Critical Interpretation of Recent Contributions by Claus Offe." *Kapialstate*, no. 2, 1973, s.60-69.

Scahttscheider, E. E. *The Semi-sovereign People*. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1960.

Schlesinger, Arthur M., Jr. *The Crisis of the Old Order 1919-1933*. Houghton Mifflin, Boston, 1957.

Schlesinger, Rudolf. *Central European Democracy and Its Background; Economic and Political Group Organisation*. Routledge and Paul, Londra, 1953.

Schwab, George. *The Challange of the Expection*. Duncker-Humbolt, Berlin, 1970.

Schwarz, W. "Das 'Kapital im Allgemeinen' und die 'Konkurrenz' in ökonomischen Werk von Karl Marx. Zu Rosdolskys Fehlinterpretation der Gliederung des 'Kapital'" *Gesellschaft*, no. 1, 1974, s.222-47.

Seifert, Jürgen. *Kampf um Verfassungspositionen. Materialien über Grenzen und Möglichkeiten von Rechtspolitik*. Europäische Verlagsanstalt, Franfurt, 1974.

Serafini, Alessandro. "Gramsci e la conquista dello Stato." *Compagni*, cilt 1, s.2-3, May-June 1970, s.39-40.

—. der. *L'operaio multinazionale*. Feltrinelli, Milano, 1974.

Shackle, G. L. S. *The Years of High Theory: Invention and Tradition in Economic Thought, 1926-1939*. Cambridge University Press, Cambridge, 1967.

Sinzheimer, Hugo. "La theorie des sources du droit et le droit ouvrier." *Le probleme des sources du droit positif*. Annuaire de l'Institut de Philosophie du droit et de sociologie juridique, first session, 1934-35, Sirey, Paris, s.73-79.

Skinner, Quentin. "The Idea of Negative Liberty: Philosophical and Historical Perspectives." *Philosophy in History* içinde, der. R. Rorty, J. B. Schneewind, ve Q. Skinner. Cambridge University Press, Cambridge, 1984, s.193-221.

Skocpol, Theda. "Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research." *Bringing the State Back In* içinde, der. P. Evans, D. Rueschemeyer, ve T. Skocpol. Cambridge University Press, Cambridge, 1985, s.3-37.

—. "Political Response to Capitalist Crisis: Neo-Marxist Theories of the State and the Case of the New Deal." *Politics and Society*, cilt 10, no. 2, 1980, s.155-201.

Skocpol, Theda, ve Kenneth Fingold. 'Explaining New Deal Labor Policy." *American Political Science Review*, cilt 84, no. 4, December 1990, s.1297-1315.

Smith, Steven. *Hegel's Critique of Liberalism: Rights in Context.* University of Chicago Press, Chicago, 1989.

Sohn-Rethel, Alfred. *Die ökonomische Doppelnatur des Spätkapitalismus.* Luchterhand, Darmstad, 1972.

—. *The Economic and Class Structure of German Fascism,* çev. Martin Sohn-Rethel. Free Association, Londra, 1978.

—. *Intellectual and Manual Labor: A Critique Epistemology.* Humanities Press, Atlantic Highlands, N.J., 1978.

—. *Materialistische Erkenntnistheorie und Vergesellschaftung der Arbeit.* Merve Verlag, Berlin, 1971.

—. "Technische Intelligenz zwischen Kapitalismus und Socialismus." *Technologie und Kapital* içinde, der. B. Vahrenkamp, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1973.

—. *Warenform und Denkform, Aufsätze.* Europa Verlag, Viyana ve Frankfurt, 1971.

Sraffa, Piero. *Production of Commodities by Means of Commodities.* Cambridge University Press, Cambridge, 1960.

Sweezy, Paul M. "The First Quarter Century." *Keynes' General Theory* içinde, der. Robert Lekachman. St. Martin's Press, New York, 1964, s.305-14.

—. "John Maynard Keynes." *Keynes' General Theory* içinde, der. Robert Lekachman. St. Martin's Press, New York, 1964, s.297-304.

—. *The Present as History.* Monthly Review Press, New York, 1953.

Swoboda, Ernst. "Les diverses sources du droit: leur equilibre et leur hierarchie dans les divers systemes juridiques." *Archives de philosophie du droit,* Sirey, Paris, 1934, no. 1-2, s.197-207.

Tammelo, Ilmar. "Contemporary Developments of the Imperative Theory of Law, A Survey and Appraisal." *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie,* cilt 41, no. 2-3, 1963, s.255-77.

Taylor, Charles. "Cross-Purposes: The Liberal- Communitarian Debate." *Liberalism and the Moral Life* içinde, der. Nancy Rosenblum. Harvard University Press, Cambridge, 1989, s.159-82.

—. *Hegel.* Cambridge University Press, Cambridge, 1975.

—. *Hegel and Modern Society.* Cambridge University Press, Cambridge, 1979.

—. *Sources of the Self: The Making of Modern Identity.* Harvard University Press, Cambridge, 1989.

Theobald, Robert. *The Guaranteed Income: Next Step in Economic Evolution?* Doubleday, Garden City, N.Y., 1966.

Thompson, E. P. *The Making of the English Working Class.* Vintage Books, New York, 1963.

Treichler, Paula. "How to Have Theory in an Epidemic: The Evolution of AIDS Treatment Activism." *Tehcnoculture* içinde, der. Constance Penley ve Andrew Ross. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1991.

Tronti, Mario. *Operai e capitale.* Einaudi, Torino, 1966.

Unger, Roberto. *The Critical Legal Studies Movement.* Harvard University Press, Cambridge, 1986.

Vahrenkamp, B., der. *Technologie und Kapital.* Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1973.

Varga, Eugen. *Die Krise des Kapitalismus und ihre politichen Folgen,* der. E. Altvater. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt, 1969.

—. *Politico-Economic Problems of Capitalism,* çev. Don Danemanis. Progress Publishers, Moskova, 1968.

Vattimo, Gianni. "Senza Polizia Non C'e Uno Stato." *La Stampa,* September 22, 1991.

—. *The Transparent Society,* çev. David Webb. Polity Press, Oxford, 1992.

Vyshinsky, Andrei. *The Law of the Soviet State,* çev. Hugh Babb, giriş, John Hazard. Macmillan, New York, 1948.

Wahl, Nicholas. "Aux origines de la nouvelle Constitution." *Revue Française de Science Politique,* 1959, no. 1, s.30-66.

Walzer, Michael. "Philosophy and Democracy." *Political Theory* 9, 1981, s.379-99.

—. "The Communitarian Critique of Liberalism." *Political Theory,* February 1990, s.6-23.

Weber, Max. *Economy and Society,* der. Guenther Roth ve Claus Wittich. 2 cilt. University of California Press, Berkeley, 1968.

Wee, Herman van der, der. *The Great Depression Revisited: Essays on the Economics of the Thirties.* Marinus Nijhoff, Lahey, 1972.

Wehr, F. "La doctrine de M. Adolphe Merkl." *Revue internationale de la théorie du droit,* cilt 2, 1927-28, s.215-31.

—. "La notion de 'processus uiridique' dans la theorie pure de droit." *Studi filosofico-giuridici per Del Vecchio,* cilt 2. Società tipografica modenese, Modena, 1931.

Weissbach, H. J. *Planungswissenschaft. Eine Analyse der Entwicklungsbedingungen und Entwicklungsformen der Arbeitsmarkt.* Achenbach, Biessen-Lollar, 1975.

Wirth, Margaret. *Kapitalismustheorie in der DDR, Entstehung und Entwicklung der Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus.* Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1972.

—. "Towards a Critique of the Theory of State Monopoly Capitalism." *Economy and Society,* cilt 6, no. 3, August 1977, s.284-313.

Wolff, Robert Paul. *Understanding Rawls.* Princeton University Press, Princeton, 1977.

Wygodski, S. L. *Der gegenwärtige Kapitalismus, Versuch einer theoretischen Analyse.* Pahl- Rugenstein Verlag, Cologne, 1972.

Yaffe, David. "The Crisis of Profitability." *New Left Review,* no. 80, 1973.

—. "The Marxian Theory of Crisis, Capital and State." *Conference of Socialist Economists Bulletin,* Londra, Winter 1972.

Zolo, Danilo. *La teoria comunista dell'estinzione dello Stato.* De Donato, Bari, 1974.

"Dionysos; yaşayan, canlı emeğin tanrısıdır, kendi zamanında yaratışın. Bu çalışmada, sermayenin canlı emeği işe koşabilmek için onun vahşi enerjilerini evcilleştirmek üzere yararlandığı değişik uygulamalar ve teoriler üzerinde duracağız. Ancak devletin rafine kontrol ve sömürü -pratik ve teorik- aygıtlarını analiz ederken, onun korkunç tertiplenme biçimlerine dikkat çekerek insanları dehşete düşürmeyi değil, onun nizamına rest çeken, radikal alternatifler öneren güçleri fark etmeyi, onları daha yakından tanımayı amaçlıyoruz. Çağdaş kapitalist ilişkilerin gitgide daha güçlü ve mahirane boyunduruğu altında canlı emek her zamankinden daha büyük bir güçle büyüyor ve aralıksız bir şekilde hiçbir zaman kayıtsız şartsız teslim alınamayacağını gösteriyor. "

Michael Hardt - Antonio Negri

İLETİŞİM 877
POLİTİKA 41